

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

**ACTA HISTORICA
TOMUS CXLVI.**

HUNGARIA
SZEGED
2021

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
ACTA HISTORICA

Főszerkesztő:
SZÁNTÓ RICHÁRD

Szerkesztőbizottság:

ALMÁSI TIBOR, DEÁK ÁGNES, PAPP SÁNDOR, TOMKA BÉLA,
SZÉKELY MELINDA, VARGA BEÁTA, ZIMONYI ISTVÁN

Az SZTE BTK Történeti Intézete kiadványa

A kötetet gondozta:
Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék

Redegit:
PÉTER ÁKOS FERWAGNER

Szerkesztette:
FERWAGNER PÉTER ÁKOS

Technikai szerkesztő:
FERWAGNER PÉTER ÁKOS

HU ISSN 0324-6965 (Nyomtatott)
HU ISSN 2676-9832 (Online)

Felelős kiadó:
Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történeti Intézet
A kiadó székhelye:
6722 Szeged, Egyetem u. 2.
Felelős kiadó személy:
Szántó Richárd

SZÉKELY MELINDA

**Selyem és üveg a Római Birodalom keleti kereskedelmében
Írott források és értelmezésük***

Silk and glass in the eastern trade of the Roman Empire. Written sources and their interpretation. In my study, I will examine the written sources related to Eastern trade in the Roman Empire in terms of both the veracity of the *auctors'* accounts in the light of our present-day knowledge and the extent to which contemporary researchers tend to misinterpret the descriptions of the individual authors. I will be focusing on four topics, briefly addressing the topics on (1) Romans and silk, (2) ancient authors on silk, and (4) glass in India, while dedicating more attention to (3) glass and glassware in the trade between Rome and India.

Keywords: Roman Empire, Eastern trade, India, Pliny the Elder, silk, glass, glass beads

Tanulmányomban a Római Birodalom keleti kereskedelméhez kapcsolódó írott forrásokat vizsgálom abból a szempontból, hogy egyrészt az *auctorok* közlései mennyire valósak a jelenlegi ismereteink szerint, másrészt a mai kutatók mennyiben értelmezik félre az egyes szerzők leírásait. Négy témát érintek: a rómaiak és a selyem, az antik szerzők a selyemről és az üveg Indiában részeket rövidebben, az üveg és üvegtárgyak a Róma és India közötti kereskedelemben témát bővebben elemzem.

1. A rómaiak és a selyem

Crassus Kr. e. 53-as parthus hadjáratáról, a carrhaei csatáról ezt olvashatjuk Boulnois selyemútról írt könyvében: „a rómaiak sokáig kitartottak. Amikor azonban déltájban a parthusok hirtelen kibontották ragyogó zászlóikat, ezek annyira elvakították őket, hogy a már amúgy is kimerült, szomjúságtól és rettegéstől gyötört római legiók összeroppantak, és futásban kerestek menedéket. [...] Ami pedig az arannyal hímzett, élénk színű zászlókat illeti, amelyek e szerencsétlen kimenetelű csatában elvakították a legionáriusokat, ha hihetünk Florusnak, ezek voltak az első selyemszövetek, amelyeket a rómaiak valaha is láttak.”¹

* A tanulmány előadás formájában elhangzott a III. Ókori Történeti Földrajz és Gazdaságtörténet konferencián (Pécs).

¹ Boulnois 1972, 8–9. Boulnois ezzel kapcsolatban hivatkozik Varron, A. *The Early History of Silk* és Tesnières *Les noms de la soie* című munkájára. Textilipari tankönyvben található: „Florus dramatikusán írja le a rómaiak első találkozását a selyemmel: Crassus legionáriusai akkor eredtek futásnak,

Ez a leírás a selyemről szóló művekben toposz-szerűen terjed, újabb és újabb tanulmányban, monográfiában kerül elő. Nézzük meg, hogyan írja le az eseményt Florus (1. 46): „Alig ért hát [Crassus] Carrhaeba, máris minden irányból feltűntek a király alvezéreinek, Silacesnak és Surenasnak az aranytől és selyemlobogóktól csillogó hadijelvényei. A [parthus] lovasság erre azonnal [körös-körül] bekerítette seregünket, és mint a sűrű felhő meg a jégverés, zúdultak ránk dárdáik.”²

Florus leírása egy olyan parthus lovassági támadásról szól, amely a hadijelvények és a zászlók egységes jeladására indult meg. A parthus sereg Carrhae mellett teljes egészében lovasokból állt, összehangolt irányításuk hadijelvényekkel történt.³ A lovasságuk számára nyilvánvalóan jeladás volt a hadijelvény és a zászló feltűnése, ezért kezdtek a bekerítő hadműveletbe, és ezért hajították összehangoltan dárdáikat; a rómaiak emiatt menekültek, nem pedig a selyemzászló látványától és fényességétől.

A carrhaei csatáról Plutarkhos és Cassius Dio is megemlékezik (Plut. *Crassus* 24–27; Dio 40. 21–24). A parthus lovasság rémisztő támadásáról, a mindent beborító porfelhőről, a folyamatos nyilzáporról és a dobok félelmetes hangjáról mindkét szerző ír, a selyemzászlókat azonban egyikük sem említi. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy a selyemzászlók római legionariusokra gyakorolt hatása Florus félreértelmezésén alapuló modern kori tévedés.

2. Antik szerzők a selyemről

A görög–római világban a Kr. e. 1. században már biztosan ismerték a kínai selymet, használatában azonban még nem volt széles körben elterjedve.⁴ Augustus korabeli költők már gyakrabban használják a *Seres* és a sér anyag elnevezéseket.⁵ Vergilius is említést tesz a selyemről (*Georg.* 2. 121),⁶ Propertius pedig már számos helyen beszél róla (1. 2, 2. 1, 4. 2, 4. 5). Strabón a „gyapjúfák” terméséből előállított pamuthoz hasonlítja a selyemárukat, amelyeket „bizonyos fák háncaiból” állítanak elő (15. 1. 20; C 694).⁷ A Kr. u. 1. századra már jól ismert a selyem Rómában, Nero uralkodása alatt a távol-keleti eredetű selymek a római fényűzés nélkülözhetetlen kiegészítőivé váltak. Plinius *Naturalis historia* című művében gyakran említi a *Seres*-t, a „selyemembereket”, vagyis azokat a törzseket, amelyek selymet állítanak elő, vagy azzal kereskednek. Beszél e népekkel kapcsolatban a selyemről is, bár nincs tisztában a selyem eredetével, növényi eredetűnek véli.

Plinius Strabónhoz hasonlóan a sérek *lanigeras* (gyapjútermő) fáit írja le: *lanigeras Serum in mentione gentis eius narravimus* (*Nat.* 12. 8. 17).⁸ A 19. könyvében hasonlóan

amikor a parthusok hirtelen kibontották ragyogó selyemzászlóikat, amelyek elvakították és megijesztették őket.” (Walter 1974, 13).

² *Itaque vixdum venerat Carrhas, cum undique praefecti regis Silaces et Surenas ostendere signa auro sericisque vexillis vibrantia. Tunc sine mora circumfusi undique equitatus in modum grandinis atque nimborum densa pariter tela fuderunt. Sic miserabili strage deletus exercitus.* A másképpen nem jelölt fordítások saját munkáim.

³ A carrhaei csatához lásd Traina 2010, további bibliográfiával.

⁴ Ferguson 1978, 581–603; Dihle 1984, 201–216.

⁵ Kádár 1967, 79–84; Székely 2013, 157–164.

⁶ *quid nemora Aethiopum molli canentia lana, velleraque ut foliis depectant tenuia Seres?*

⁷ Földy J. fordítása.

⁸ Lásd ehhez: Székely 2012, 13–19.

keveredik a selyem és a gyapjú szavak használata: *superior pars Aegypti in Arabiam vergens gignit fruticem, quem aliqui gossypion vocant, plures xylon et ideo lina inde facta xylyna, parvus est similemque barbatae nucis fructum defert, cuius ex interiore bombyce lanugo netur* (Plin. Nat. 19. 2. 15).

Plinius 6. könyvében a serek fehér termésű fáiról ír, vagyis az indiai gyapotcserjék termését gondolja a selyem eredetének is: „A terület legszélső részén élő első ismert lakosok a serek, akik arról híresek, hogy erdeikben gyapot terem. A fehér gyapotot vízbe áztatva választják le a levelekről, így adva asszonyainknak kétszeres munkát: a fonalak legombolyítását és újrászövését. Ilyen sokrétű munkára, ilyen távoli vidékekre van szükség hozzá, hogy az asszonyaink a nyilvánosság előtt átlátszó ruhában jelenhessenek meg. A serek békések, de ők is, akár a vadak, elkerülik a többi halandóval való találkozást, és várják, hogy a kereskedelem elérje őket.” (Plin. Nat. 6. 20. 54).⁹ Leírásában kevésbé érthető a termés „vízsugárral lefésülése”. A gyapot termésének betakarítása szárazon történik, és a selyem előállításához sem szükséges a vízsugár. A Mediterráneumban használt textilalapanyagokhoz azonban alapvető a víz használata; mind a len, kender áztatása, mind a gyapjúmosás elengedhetetlen a textildolgozáshoz. Bizonyára ez okozhatta a pliniusi félreértést.

A 3. századi Solinus átveszi Plinius leírását: *Seras cognoscimus, qui aquarum aspergine inundatis frondibus vellera arborum adminiculo depectunt liquoris et lanuginis teneram subtilitatem humore domant ad obsequium. 3: hoc illud est sericum in usum publicum damno severitatis admissum et quo ostendere potius corpora quam vestire primo feminis, nunc etiam viris luxuriae persuasit libido. Seres ipsi quidem mites et inter se quietissimi, alias vero reliquorum mortalium coetus refugiunt, adeo ut ceterarum gentium commercia abnuant. Primum eorum fluvium mercatores ipsi transeunt, in cuius ripis nullo inter partes linguae commercio, sed depositarum rerum pretia oculis aestimantibus sua tradunt, nostra non emunt.* (Solin. 50). A 4. századi Ammianus Marcellinus is Pliniust használta (Amm. Marc. 23. 6. 67): „Maguk a serek [...] Nagy számmal vannak félárnyas erdők, ahol a fák valamilyen termését vízben való többszörös áztatással gyapjú módjára dolgozzák fel, a folyadékkal áztatott pehelyszerű anyagot igen finom szálakká fésülik, és a fonalakkal a sericum szövetet készítik. Ezt régebben csak előkelő emberek szerezhették meg, de mostanában az alsóbbrendűek is egyaránt használják.”¹⁰ Hasonlóan ír az 5. századi Martianus Capella is: *Seres, qui undis aspergunt arboreas suas, ut lanugo, quae sericum creat, possit admitti.* (Mart. Cap. 6. 693). A példák alapján látszik, hogy a római szerzők Plinius leírását követték mind a serek jellemzésénél, mind a selyem eredetét, származási helyét illetően.

A *Periplus maris Erythraei* görög nyelven író kereskedő szerzője már az 1. század folyamán pontosan leírta, hogy a textiliák honnan érkeznek. Ő volt az első a nyugati irodalomban, aki a selyem pontos származási helyét is megemlíti.¹¹ A *Periplusban* az árucikkek

⁹ *Primi sunt hominum qui noscantur Seres, lanicio silvarum nobiles, perfusam aqua depectentes frondium canitiem, unde geminus feminis nostris labos redordiendi fila rursusque texendi: tam multiplici opere, tam longinquo orbe petitur ut in publico matrona traluceat. Seres mites quidem, sed et ipsi feris similes coetum reliquorum mortalium fugiunt, commercia exspectant.*

¹⁰ Szepešy Gy. fordítása. *Seres, ... abunde silvae subluclidae, a quibus arborum fetus aquarum asperginibus crebris velut quaedam vellera molientes ex lanugine et liquore mixtam subtilitatem tenerram pectunt, nentesque subtegmina conficiunt sericum ad usus antehac nobilem, nunc etiam infimorum sine ulla discretione proficiens.*

¹¹ W. Salgó 2010, 52.

között többször előfordul a selyemruha, a nyersselyem és a selyemfonál is (*PME* 39, 49, 56, 64). A 2. századi görög szerző, Pausanias pedig a selyem keletkezésével kapcsolatban már egy kicsiny állatról beszél, amely vékony és erős fonalat fon (6. 26. 6–8). Ezek az információk azonban nem jutnak el a római szerzőkhöz, vagy nem tartják hitelesnek azokat.

1. ábra Kereskedelmi út Róma és India között Plinius és a *PME* alapján

3. Üveg és üvegtárgyak a Róma és India közötti kereskedelemben

Tárgyi leletek és írott források egyaránt bizonyítják az üveg, üveggyöngyök és más üvegtárgyak jelenlétét a Római Birodalom távol-keleti kereskedelmében. Mediterrán eredetű, a Római Birodalomból származó gazdag üvegleteket sok helyen találtak Indiában. Ilyen típusú leletanyag Kínában és a mai Vietnam területén is került elő fejedelmek és előkelők sírjából és készletéből. Indiában a keleti parton Arikameduban, a Dekkán szívében Ter és Nevasa városában, illetve északnyugaton Begram és Taxila városokban vannak a fő lelőhelyek.¹²

A Kr. u. 1. századból ránk maradt írott forrásaink közül a *Periplus maris Erythraei* és Plinius *Naturalis historia* című műve több helyen is említi az üveget. A *Periplus* szerzője írja, hogy Barbaricum, Barygaza, Muziris, Nelkynda és Bakaré nyugatról importált nyers és színezett üveget is. A *Periplus*ban három különböző kifejezést találunk az üvegre: a *PME* 6, 7 és 17 „sokféle színezett üveget”, a *PME* 39 „üvedényeket”, a *PME* 49 és 56 pedig „nyers üveget” említ. A *Periplus* idején az üvedények a nyugati part legfontosabb kikötő-

¹² Cimino 1994, 161. A lelet legnagyobb része a körülbelül 150 darabos begrami kincs (Taddei 1994, 214–219).

jébe, Barygazába futottak be, amely biztosította a kereskedelmi összeköttetést Róma és Nyugat-India legnagyobb része között, noha az erős árapályváltozások miatt veszélyes kikötő volt. A kirakodott üveget szárazföldi úton szállították tovább India többi részébe.

A *Periplus* „sokféle színezett üvegről” is említést tesz, amelyek Muza városából, a Vörös-tenger egyik legfontosabb arab kikötőjéből érkeztek. Még ma is vita tárgya, hogy ezek ott készültek-e, vagy távolabbról, de Muzán keresztül kerültek Indiába. Az viszont biztos, hogy a muzai üveg ára kedvezőbb volt, ezért nagy volt rá a kereslet, a helyi kereskedelemben is szerepelt.¹³

Az üveg harmadik előfordulási formája Indiában a „nyers üveg”, amely szintén fontos római cseretermék volt. A nyers üveg úti céljai főként a Dekkán és Dél-India gyöngyszemműhelyei voltak. Bár Dél-India keleti részén Rómából behozott üvegre írásos bizonyíték nincs, az ásatások során nagyon sok leletet találtak itt. Ez valószínűleg annak tulajdonítható, hogy a *Periplus* szerzője idáig már nem hajózott el. A nyers üveg ballasztként szolgált a hajókon, stabilizálta az Indiába tartó hajókat az erős monszunszélben. Ennek a hajózási gyakorlatnak a legkorábbi bizonyítéka az a bronzkori hajó, amely a török partok mentén sülyedt el, és rakománya kobaltkék üvegtömböket is tartalmazott.¹⁴

Az üvegyöngyöket eredetileg a drágakövek helyettesítésére használták, már a Kr. e. 3. évezredtől kezdve, mivel könnyebb volt megmunkálni.¹⁵ A gyöngyök ideális kereskedelmi termékek, mivel kisméretűek, könnyen szállíthatók és értékük magas. Régészeti szempontból fontos, hogy megbecsülték őket és időálló anyagból készültek, így fennmaradtak az utókornak.¹⁶ Az üveget alapvetően szilícium-dioxidból (Si_2O_2), azaz kvarchomokból, nátrium-karbonátból (Na_2CO_3), azaz szódából, és kalcium-karbonátból (CaCO_3), azaz mészkőből készítették. Emellett gyakran tartalmazott különböző fém-oxidokat, amelyek az üveg színét adták.¹⁷ A kék színt rézvegyületek adhatják, pl. azurit, kobalt, a zöldet vas(II)-oxid vagy nátrium-szulfát, a pirosat réz-oxid, a lilát mangán-oxid, ill. a barnát szén- és vas(III)-oxid. Az első szennyeződésmentes szilícium-lelőhelyeket a római korban fedezték fel, de ez nem jelenti azt, hogy előtte nem készültek majdnem szintelen üvegek. Ezt azonban mestersegesen, egy szibnit nevű vegyület (Sb_2S_3) hozzáadásával érték el.¹⁸ Az ókori üvegművesek a nyersanyagot először igen magas hőfokra (750–1000°C) melegítették, majd a képlékeny masszát többször újramelegítették, a gyöngyöknél rézrúd köré csavarták.¹⁹ Ezenkívül többféle megmunkálási módszert használtak: formába öntés, hajlítás, csavarás/sodrás, átfűrés. Ehhez az újramelegítéshez alacsonyabb hőfok is elegendő volt, így mindenki maga, akár otthon is formázhatta őket.²⁰ Azt, hogy az üvegyöngyök készítése hol zajlott, sokkal inkább az üvegyártás melléktermékeiből tudjuk, semmint a nagy mennyiségű megtalált gyöngyből. Ehhez segítségünkre van az üvegsövek kihúzásának még ma is alkalmazott módszere: az üvegrudat egy kohóban melegítették, majd egy szűk magon át kihúzták az üreges üvegsövet. Ezt a készítőmester méteres darabokra tördelte kihúzás közben, majd

¹³ Stern 1991, 113; Székely 2008, 83–84.

¹⁴ Bass 1987, 716–718.

¹⁵ 4. link: Hulsey 2. szakasz.

¹⁶ 1. link: Francis 2002, 1. szakasz.

¹⁷ 3. link: Fruen 2002, 5–6. szakasz.

¹⁸ 3. link: Fruen 2002, 7–9. szakasz.

¹⁹ 4. link: Hulsey 5–6. szakasz.

²⁰ 1. link: Francis 2002, III. 2–3. szakasz.

más munkások pengével kisebb darabokra vágták, s ebből készültek az üveggyöngyök.²¹ Az eljárás sok hulladékkal és szilánkkal járt, amiből megtudjuk, hogy nagy mennyiségben gyártottak üveggyöngyöket a keleti parton Arikameduban és Karaikaduban, itt ugyanis több száz befejezett és befejezetlen gyöngyszemre, ill. nyers üvegre bukkantak.²²

2. ábra Római üveggyöngyök

Az ásatások azt is bebizonyították, hogy a Kr. u. 1. század körül az iparosok egy része elvándorolt, és Mantaiba, Sri Lanka híres kikötőjébe, ill. a mai Thaiföldre és Vietnamba vitte a gyöngykészítés módszerét.²³ Az üveggyöngyök származási helyére a színükből is következtethetünk. Például amíg Arikamedura az átlátszatlan vörös és az áttetsző kék színű gyöngy volt a jellemző, narancssárgát csak Mantaiban készítettek.²⁴

A Római Birodalomból tehát üvegedényeket és nyersüveget szállítottak Indiába. Az üveggyöngyök helyzete kettős: Indiában készültek, s innen két irányba szállították tovább. Vissza Rómába, Arábiába és Afrikába,²⁵ ill. tovább Hátsó-Indiába, ahol az arannyal meg egyező áron adták el őket. Üveggyöngyöket Kínába is szállítottak Indiából, ahol szintén kedvelt árucikkek voltak.²⁶

²¹ 2. link: Francis 2000, 2–6. szakasz.

²² Wheeler 1954, 167; Gupta – Raman 1994, 167; Székely 2008, 87.

²³ Ugyanis hasonló módszerrel készített üveggyöngyökre találtak kínai nemesi és királyi sírokban, koreai királyi sírokban is. (2. link: Francis 2000, 9. szakasz.)

²⁴ 1. link: Francis 2002, I. 4–5. szakasz; Székely 2008, 87–88.

²⁵ 2. link: Francis 2000, 13. szakasz.

²⁶ Liu 1999, 61–62.

3. ábra Dél-India és Sri Lanka

Plinius több könyvében is említi az üveget, beszél az üveg feltalálásáról, üvegedényekről és a fűjt üvegről is (Plin. *Nat.* 36. 65. 190–199; 5. 75–76; 12. 88, 115; 29. 51; 31. 110; 34. 148; 35. 46–48; 36. 63, 114; 37. 83, 98, 112, 117, 128).

4. Az üveg Indiában

Sidebotham 1987-es alapvető monográfiájában Pliniusra hivatkozik, s ez alapján felveti, hogy Indiában magas minőségű üveget állítottak elő.²⁷ Stern (1991) ugyancsak erre a Plinius-helyre utalva ír az indiai üveg olvasztásának technológiájáról.²⁸ Az általuk megadott Plinius-hely (*Nat.* 36. 66. 192) szerint Indiában az üvegárut hegyikristályból készítik: „Vannak szerzők, akik szerint Indiában az üveget hegyikristályt megmunkálva is készítik, és ezért egyetlen üveg sem hasonlítható az indiaihoz.”²⁹ Plinius a fejezetben az üvegekészítés régi eljárásáról ír, Sidont és az arabiai Ophirt említi. Véleményem szerint az Indiára utaló mondatot csak beszúrta mondandójába, és az üveg olvasztásának eljárása nem az indiai gyakorlatot tükrözi.

Rau hivatkozik Dikshit *History of Indian glass* című alapmunkájára (Bombay, 1969) és hangsúlyozza, hogy noha az üveg Indiában a Kr. e. 1. évezred első felétől kimutatható, de az mindig színes, többnyire homályos, vagy egyáltalán nem átlátszó, sohasem víztiszta.³⁰ Az üveg szanszkrit neve: *kácsa*. Indiában a legkorábbi üvegtárgyak üveggyöngyök, csecse-

²⁷ Sidebotham 1987, 25.

²⁸ Stern 1991, 118.

²⁹ *Auctores sunt in India et crystallo fracta fieri et ob id nullum comparari Indico.*

³⁰ Rau 1983, 10.

becsék voltak.³¹ Az üveg pohár rekonstruált szanszkrit neve *kácsapátra*, ennek prákrit formája (*kajavatra*) előfordul a Nijából (Kínai-Turkesztán) származó 534-es számú dokumentumban, amely a Kr. u. 3. századból származik.³²

4. ábra Római üveg edények

A hegyikristály szanszkrit nevei: *szphatika*, *kácsamani*, *amala*. A *suddhaszphatika* „tisztá hegyikristály” Kautilja Arthasásztra (2. 11. 32) című művében fordul elő. A *kácsamani* „hegyikristály” jelentésű az Arthasásztra 2. 11. 36. szerint (a szövegrész datálásának felső határa Kr. u. 2–3. sz., de ennél lehet pár évszázaddal korábbi is).³³ Az *amala* szó szerinti jelentése: „nem piszkos”, azaz áttetsző, féldrágakő minőségű ásvány. A hegyikristály drágakőásvány, a kvarc (SiO_2) legtisztább, szintelen változata, gyakran nagy, akár 100 kg-os, kristálytömbökben található. Az ókorban dísz tárgyakat készítettek belőle. Nevezetes lelőhelyei az Alpok és Indiában Madrás környéke.

Wilhelm Rau monográfiájában megállapítja, hogy Indiában a Krisztus előtti századokban ismert volt a gyűjtőlencse, ami hegyikristályból készült, és az indiaiak maguk állították elő.³⁴

Régészeti leletek nincsenek, de a Kr. u. 7. századi kínai Tang évkönyvek és a kínai buddhista zárandók, Hszüan Cang említést tesz „tűz gyöngyökről” (*huo csu*), amelyeket Kasmírban állítottak elő, és mint ajándékokat vittek a kínai császári udvarba.³⁵ A nagyítók csiszolásáról az *Agasztjaszamhitá* című szanszkrit szöveg ír először, ez a mű a Kr. u.

³¹ Sangwan 1990, 76.

³² Wojtilla 2010, 14.

³³ Wojtilla 2009, 42.

³⁴ Rau 1983, 21.

³⁵ Rau 1983, 12.

1334/5-ből való, de lehet, hogy egy régebbi hagyományt őriz. Narahari *Rádzsanighantu* című *materia medica* jellegű munkája (Kr. u. 1235–1250) a hegyikristály kilenc fajtáját különbözteti meg (13. 202–204).³⁶

Plinius *Naturalis historia* című művében az indiai hegyikristály kiváló minőségéről ír (Nat. 37. 9. 23: *Oriens et hanc mittit, quoniam Indicae nulla praefertur*), és megemlíti egy nagyméretű különleges indiai hegyikristály-amforát (Nat. 37. 9. 27: *aliqui ex India sextariorum quattuor*). Plinius hegyikristályról szóló fejezeteiben semmi sem utal az indiai üvegkészítési eljárásra (Nat. 37. 9. 23–29). Véleménye szerint a hegyikristály jégből van (Nat. 37. 9. 23: *Contraria huic causa crystallum fecit, gelu vehementiore concreto*), esővízből és tiszta hóból keletkezik (Nat. 37. 9. 26: *e caelesti umore puraque nive id fieri necesse est*). Kiemeli azonban, hogy a hegyikristályokhoz megtévesztően hasonló az üvegedények (Nat. 37. 9. 29: *mire his ad similitudinem accessere vitrea*).

5. ábra Hegykristályból készült edény Begramból (1. sz.)

Sidebotham és Stern felvetésével ellentétben tehát véleményem szerint a Plinius-részlet (Nat. 36. 66. 192) nem bizonyítja, hogy Indiában magas minőségű üvegedényeket állítottak volna elő ebben a korban. Az indiai üveg ekkor még soha nem víztiszta, az ilyen típusú tárgyak bizonyítottan nyugati importból származnak. Rendelkeztek azonban Indiában kitűnően megmunkált átlátszó hegyikristály-tárgyakkal, edényekkel, amelyeket bizonyára nem tudtak a korban megkülönböztetni az üvegtárgyaktól.

³⁶ A mű szerint a hegyikristály orvosi célokra használható: elűzi az epehólyag betegséganyagaiból származó hőség bajait. A belőle készült rózsafüzér az imádkozó számára kimondhatatlanul nagyobb sikert kölcsönöz, mint egy más anyagból való rózsafüzér.

Bibliográfia

Források

Ammianus Marcellinus
Cassius Dio
Florus
Hszüan Cang
Kautilja, *Arthasásztra*
Martianus Capella
Narahari, *Rádzsanighantu*
Pausanias
Periplus maris Erythraei
Plinius, *Naturalis historia*
Plutarkhos
Propertius
Solinus
Strabón
Vergilius

Szakirodalom

- Bass 1987 = Bass, G. F.: Oldest Known Shipwreck. Reveals Splendors of the Bronze Age. *National Geographic* 172/6. 693–733.
- Boulnois 1972 = Boulnois, L.: *A selyemút*. Budapest.
- Cimino 1994 = Cimino, R. M.: Roman Glassware in India. In *Ancient Rome and India. Commercial and Cultural Contacts between the Roman World and India*. Ed.: Cimino, R. M. New Delhi. 161–163.
- Dihle 1984 = Dihle, A.: Serer und Chinesen. In *Antike und Orient: Gesammelte Aufsätze*. Eds.: Pöschl, Viktor, Petersmann, Hubert. Heidelberg.
- Dikshit 1969 = Dikshit, M. G.: *History of Indian glass*. Bombay.
- Endrei 1974 = Endrei W.: *A textilipar története*. Budapest.
- Ferguson 1978 = Ferguson, J.: China and Rome. *ANRW II*. 9. 2. 581–603. Ed: Temporini, H. Berlin.
- Gupta – Raman 1994 = Gupta, S. – Raman, K. V.: Kudikadu and the Bead Trade. In *Ancient Rome and India. Commercial and cultural contacts between the Roman world and India*. Ed.: Cimino, R. M. New Delhi. 167–170.
- Kádár 1967 = Kádár, Z.: Sérica: Le rôle de la soie dans la vie économique et sociale de l'Empire romain, d'après les documents écrits. *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 3. 79–84.
- Liu 1999 = Liu, X.: *Ancient India and ancient China: trade and religious exchanges AD 1–600*. Oxford.
- Rau 1983 = Rau, W.: *Die Brennlinse im alten Indien*. Akademie der Wissenschaften der Literatur, Mainz, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden (Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse. Jahrgang 1982. Nr. 10.)

- Sangwan 1990 = Sangwan, S.: European Impressions on Science and Technology in India. In *History of Science and Technology in India*. Ed. by G. Kuppuram K. Kundamani. Delhi, Vol. V.
- Sidebotham 1987 = Sidebotham, S. E.: *Roman Economy Policy in the Erythra Thalassa 30 B.C. – A.D. 217*. Leiden.
- Stern 1991 = Stern, E. M.: Early Roman Export Glass in India. In *Rome and India. The Ancient Sea Trade*. Ed.: Begley, V. – De Puma, R. D. Wisconsin. 113–124.
- Székely 2008 = Székely M.: *Kereskedelem Róma és India között*. Szeged.
- Székely 2012 = Székely M.: „Gyapjat termő fák.” Textiliák a Róma és India közötti kereskedelemben. *Ókor. Folyóirat az antik kultúrákról*. 11/4. 13–19. = “Lanigeræ arbores.” Tessuti nel commercio tra Roma e l’India. *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* XLIX. 101–114.
- Székely 2013 = Székely M.: *Seres és a selyem Plinius korában*. In *Ünnepi kötet Gesztelyi Tamás 70. születésnapjára*. Debrecen. 157–164.
- Taddei 1994 = Taddei, M.: The Treasure of Begram. In *Ancient Rome and India. Commercial and Cultural Contacts between the Roman World and India*. Ed.: Cimino, R. M. New Delhi. 214–219.
- Traina 2010 = Traina, G.: *La resa di Roma. 9 giugno 53 a.c., battaglia a Carre*. Roma – Bari.
- Wheeler 1954 = Wheeler, R. E. M.: *Rome beyond the Imperial Frontiers*. London.
- Wojtilla 2009 = Wojtilla, Gy.: Ratnasastra in Kautilya’s Arthasastra (KA). In *Acta Orientalia Hung.* 62:1.
- Wojtilla 2010 = Wojtilla, Gy.: *Kasyapiyakrsisukti. A Sanskrit Work on Agriculture*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- W. Salgó 2010 = W. Salgó Á.: A Vörös-tenger körülhajózása. Fordította, az előszót, a jegyzeteket írta: W. Salgó Á. *Acta Antiqua et Archaeologica. Suppl.* XI. Szeged.

Internetes hivatkozások

1. link: Francis Jr., P. 2002 <http://www.thebeadsite.com/cbr-cpam.html>, letöltés dátuma: 2006. 02. 02.
2. link: Francis Jr., P. 2000 <http://www.thebeadsite.com/UNI-I-P.html>, letöltés dátuma: 2005. 05. 21.
3. link: Fruen, L. 2002 The Real World of Chemistry. 6th ed by Lois Fruen Kendall/Hunt Publis-
hing.<http://www.realscience.breckschool.org/upper/fruen/files/Enrichmentarticles/files/AncientGlass/AncientGlass.html>, letöltés dátuma: 2006. 02. 10.
4. link: Hulsey, K. http://www.khulsey.com/jewelry/semi-precious_gems_glass.html, letöltés dátuma: 2009. 09. 10.

POLGÁR SZABOLCS

**Kelet-Európa nomád népei a *Régmúlt Idők Elbeszélésében* I.
Szkíták, bulgárok, ugorok, avarok, kazárok**

The Russian Primary Chronicle on the nomadic peoples of the Eastern European steppe I. Scythians, Danubian Bulgars, Ughors, Avars, Khazars. In the chronicle there are many passages on the neighbours of the eastern Slavic tribes and the Rus. In this study I focus on the first ('cosmographical') part of the chronicle. The aim of my analysis is to select the reports by peoples, sources and evaluations of the chroniclers. In this part of the chronicle are mentioned many peoples, and all of the nomads are known from Byzantine sources. The chroniclers usually add to the reports of Byzantine origin own material from folk tradition or literature and parallels from the Bible. The reports and stories on the nomads play different roles in the chronicle, they transmit historical lessons for the readers. As for the peoples, the Scythians are the autochthonous people of the steppe, the Danubian Bulgars are partners of the Slavs, the Ugrians (Hungarians) are the wandering nomads who conquer a new homeland. The Avars symbolize the unlimited power and cruelty over the Slavs (Dulebians). The Avars were punished by God, they died out. The Khazars ruled over the Slavs (Polianians) but they lost their power. The chroniclers symbolize through the Khazars the emergence of the Kievan Rus.

Keywords: Russian Primary Chronicle, nomads of the Eastern European steppe, Scythians, Bulgars, Ugrians (Proto-Hungarians), Avars, Khazars

Általánosságban is elmondható, hogy a középkori orosz irodalom a kelet-európai steppe nomádjai történetének valóságos tárháza, ez alól nem kivétel a *Régmúlt Idők Elbeszélése* (a továbbiakban: PVL) sem, amelyben számos híradást találunk a keleti szlávokkal szomszédos nomád népekről.¹ A Ruszban a történelemről szóló műveknek több típusa volt: évkönyv, krónika, kronográf és kronografikus gyűjtemény. Utóbbiak a világtörténet bemutatására szolgáltak és alapvetően bizánci forrásokra támaszkodva és a bizánci történetírást követve honosodtak meg. Jellemzőjük az elbeszélés, történetek közlése, amelyek fő célja a morális célú tanítás, a történelem példáján. A bizánci történeti munkák közül a Ruszban a 11. században már ismert volt Geórgiosz Monakhosz, Ioannész Malalas, Niképhorosz pátriárka világtörténete, közülük Geórgiosz Monakhosz világhronikájának óorosz fordítása

¹ A PVL kézirataira, keletkezésére, szövegagyományára stb. vonatkozó ismeretekre lásd pl. Ferincz 2015, 229–231; Font 2014, 30–31; Font 2015, 249–273; Iglói 1986, 45–48; Iglói 1988, 58–61.

is elkészült.² Az évkönyvek ezzel szemben a hazai, „nemzeti” történelem bemutatására és az utókor számára történő megörökítésére szolgáltak, a helyi, egy-egy fejedelmi központ eseményei, valamint a Ruszban történt egyéb események feljegyzésével.³ A PVL (1113/1116) különleges helyet foglal el a Rusz történetírásában, azzal is például, hogy nemcsak a Rusz, hanem szomszédainak a régmúltjáról is viszonylag sokat tud. Közülük most a steppe népei állnak figyelmünk középpontjában.

A PVL a kelet-európai steppe népei közül a következőket említi: szarmaták, szkíták, kazárok, bulgárok, fehér ugorok, avarok, besenyők, fekete ugorok, fekete bulgárok, volgai bulgárok, torkok, polovecek, fekete süvegeselek, berendik. Ezenkívül Szkítia mint ország- vagy területnév is előfordul. Ebben az elemzésben közülük a szkítákra, Szkítiára, bulgárokra, ugorokra, avarokra és kazárokra vonatkozó részeket vizsgálom elsősorban, arra összpontosítva, hogy honnan származtak a szerző forrásai, mit tudott a korszakról, hogyan viszonyult a nomádokhoz.

A felsorolt steppei népeket három csoportba oszthatjuk: az elsőbe a szarmaták, szkíták, bulgárok, fehér és fekete ugorok tartoznak, a másodikba az avarok és a kazárok, besenyők, fekete bulgárok, a harmadikba a többi népnév. Az első csoport népeit csak írott forrásból ismerte a szerző, az avarok, kazárok, besenyők esetében voltak írott források és volt vagy lehetett „saját”, keleti szláv vagy rusz (skandináv) szóbeli hagyomány is, a többiekről (polovecek, torkok, volgai bulgárok stb.) saját tapasztalatokon alapuló emlékek adták az elbeszélés alapját.

Az évkönyv földrajzi bevezetésében a szkíták és szarmaták a népek felsorolásában szerepelnek, a Jáfet leszármazottainak tulajdonított népek sorában, a Kaukázus, Kisázsia és Délkelet-Európa népeivel együtt.⁴ Szkítia mint országnév szintén itt szerepel először. A jáfetita népek listája átvétel a 10. századi bizánci szerző, Geórgiosz Monakhosz görög nyelvű krónikájának óorosz fordításából.⁵ Más szerepe nincs is ezeknek a népneveknek, a szarmatákkal többször már nem találkozunk. Szkítia és a szkíták azonban ismételt előfordulnak: először a fentebb említett felsorolásban: Szkítia. Másodszor a kazárok első említésénél, azonosítva őket egymással.⁶ Harmadszor és negyedszer pedig ismét terület nevéként, de ezúttal jelzővel: Nagy-Szkítia.⁷ A *szkíta*, *Szkítia* neveknek konkrét szerepe van az elbeszélésben: az évkönyv szerzője velük kapcsolja össze a régmúltat, Kelet-Európának a szlávok megjelenése előtti történetét a későbbi időkkel, amelyben már a szlávok is szereplők. Az évkönyvről szóló elemzések fontos megállapítása, hogy a szerző (szerzők) a Rusz történetét „világtörténeti” keretbe helyezték bele. Ennek érzékeltetésére a fentebb említett jáfetita népek listájába beletették a szlávokat is, ezzel aktualizálva az eredeti forrást.⁸ Ha megnézzük a szkítákkal kapcsolatos passzusokat, hasonlótláthatunk: az első esetben még nem feltűnő Szkítia említése, de ennek az első említésnek is van jelentősége: bizánci forrásból származik és ezzel a szerző azt akarja közvetíteni, hogy az elnevezés nem

² Pl. Lihačev 1947, 167; Iglói 1986, 27; Iglói 1988, 30–31; Vodolazkin 2000, 26–27.

³ Pl. Vodolazkin 2000, 20, 22.

⁴ PVL 1950, I, 9–10; PVL 2015, 16: „...Meótisz (Meoti), Dervisz (Derevi), szarmaták (Sarmati), Taurisz lakói (Tavriani), Szkítia (Skufija), Thrákia...”

⁵ Istrin 1920, 59; Matveenko – Ščegoleva 2006, 156.

⁶ PVL 1950 I, 14; PVL 2015, 23.

⁷ PVL 1950, I, 14, 24; PVL 2015, 25, 39.

⁸ Pl. Ferincz 2015, 231; Lihačev 1987, 117.

kitalált, vagy bizonytalan eredetű, szóbeli hagyományt képvisel, hanem „görög” (bizánci) tudós által leírt tény, tehát hitelesnek kell tekinteni. A PVL korai időszakra vonatkozó részeinél és a steppére vonatkozó híradásoknál többször is megfigyelhető, hogy a szerző az adott népvétet először bizánci forrásból kiemelve helyezi bele az elbeszélésbe, majd ezt követően hozzáteszi a saját, szóbeli (vagy irodalmi) hagyományból ismert elbeszéléseket, de nem mindig közvetlenül utána, esetenként különböző későbbi eseményekhez társítva. Visszatérve a szkítákkal kapcsolatos részekhez, a második esetben népnév szerepel (szkíták), és itt a kazárok első említésével találkozunk. A részlet szintén a Geórgiosz Monakhosz-féle krónika fordításából származik, szó szerinti átvétel.⁹ Ezt a részletet párhuzamba állíthatjuk a fentebb említett jáfetita népekről szóló passzus szlávokkal történő aktualizálásával: a kazárok említésével ugyanúgy aktualizálja a kelet-európai steppére vonatkozó ismereteket, és lényegében ezzel elkezdí a steppe történetének elbeszélését is (a kazárokat, bár hatalmukat rég elveszítették, a szerző nem tartotta még teljesen kihalt népnek, nem is említi ezt). Ezt követően ismét a Szkítia elnevezéssel találkozunk, de jelzővel: Nagy-Szkítia. Alekszej Sahmatov PVL-elemzése óta a kutatás az 1073-ban készült *Szvjatoszláv gyűjteményét* (Izbornyik Szvjatoszláva) tartja az elnevezés közvetlen forrásának.¹⁰ Ebben a gyűjteményben helyet kapott Szent Epiphániosz constantiai (szalamszi) püspök és ciprusi érsek (kb. 315–403) *A tizenkét drágakőről* című értekezése, amelyben a Nagy-Szkítia elnevezés található.¹¹ A név szerepe pedig hasonló az előbbi szöveghelyhez: itt is aktualizálásra szolgál, de részben a szlávokhoz köthetően. Mindkét Nagy-Szkítia- említés az ulicsokkal és a tivercekkel van összekapcsolva.¹² Róluk pedig azt mondja a szerző, hogy a szlávok közé

⁹ Istrin 1920, 36, 318.

¹⁰ Šahmatov 1940, 80; PVL 1950, II, 227; PVL 2012, 233; Danilevsky 2007, 48. Szvjatoszláv Jaroszlavics kijevi nagyfejedelem (1073–1076) számára készült (részletesebben a műről: Makai 2008, 43–51.)

¹¹ Az említett passzus a gótokat és a dákokat (tévesen dánokat) név szerint is megemlíti, mint a terület lakóit (Šahmatov 1940, 80; a PVL Šahmatov által rekonstruált szövege: Šahmatov 2003, 590). A görög nyelvű eredeti gyűjtemény valamikor a 9. század végén – 10. század elején készülhetett, és a 910-es években juthatott el Bulgáriába, ahol Szimeon cár lefordította óbolgár nyelvre. Innen került később a Ruszba, egyes vélemények szerint még a 10. század utolsó harmadában (esetleg Szvjatoszláv Igorjevics kijevi fejedelem bulgáriai jelenléte nyomán, vagy később, a bizánci hódítás elől a Ruszba emigráló bolgárokkal, de biztosan nem tudjuk kideríteni (Bibikov 1996, 297–299, 317–318; a görög nyelvű előkép szöveghagyományának alapos feldolgozása: Bibikov 1996). Szt. Epiphániosztól találunk még két idézetet a PVL végén is (PVL 2015, 213, 219, utóbbi a *Panarion* című művéből).

¹² Az első esetben a szláv nyelvű törzsek földrajzi elhelyezkedésénél, második esetben pedig Oleg kijevi fejedelem szövetségeseinek sorában szerepelnek. Utóbbi esemény az évkönyv által 907-re keltezett Konstantinápoly elleni hadjárat volt. A tivercek (tyivercek) területe volt legdélebbre a kelet-európai szláv nyelvű törzsek közül, és feltehetően szorosabb kapcsolatban voltak a steppével, mint a többiek. A *tiverc* népnév egyik lehetséges etimológiája a *turk* (*türk*) elnevezés, ami további kérdéseket vet fel (Haburgaev, 1979, 155, 170–171; a PVL 2012-ben kiadott szövegéhez írt kommentárokból A. V. Dibo szóbeli közlése alapján egy dunai bulgár **tivr̥k* alak; PVL 2012, 266). Ennek óorosz formája a második palatalizációt mutató *tiverc(i)*. A PVL -ыц-и, végződésű népvénei többnyire nem szláv eredetűek (ez nem azonos kategória a helynevek, területek nevéből képzett elnevezésekkel; Haburgaev 1979, 170; további etimológiák: Menges 1979, 146–150). A népnév, amely talán dunai bolgár közvetítéssel lett ismert Kijevben, egyáltalán nem biztos, hogy az önelnevezésük volt. Ha ez így van, akkor kérdés, hogy eredetileg kikre vonatkozott és hogyan került át a tivercekre. Vagy esetleg a tivercek eredetileg nem szláv nyelvűek voltak, csak később váltottak nyelvet, de eredeti nevüket

tartoztak. Tehát a szlávokat ismételtelen behelyezi egy olyan kontextusba, amelyben Nagy-Szkitia Kelet-Európát jelenti, a steppe nomádjaival és az erdővidék törzseivel együtt. Ezzel egyúttal a Szkitia elnevezést kiterjeszti a steppén túl Kelet-Európa többi részére is, lényegében a heródotoszi értelemben, bizonyítva, hogy ez a felfogás a középkorban is elfogadható volt.

Ezt követően már olyan népek szerepelnek, amelyekkel a szlávok a 6. századtól kezdődően kapcsolatba kerültek vagy kerülhettek. A szlávokat először a népek listájában Illíria és Likhnidosz (Ohrid környéke, Észak-Makedónia) közé helyezte be, ami azt sugallja, hogy valamiképpen a Balkán-félszigeten jelentek meg először.¹³ Amikor pedig a szlávok történetét kezdi tárgyalni, akkor a Dunához teszi a lakóhelyüket, közelebről a Kárpát-medencébe és Bulgáriába.¹⁴ Ez utóbbi helyszín nem véletlen, szintén valamelyik bizánci forrás szolgált alapjául, de úgy tűnik, hogy a PVL szerzője ezt nem közvetlenül a bizánci szerzőtől, hanem valamilyen későbbi kompilációból merítette. Sahmatov ezt a híradást egy bolgár elbeszélésre vezette vissza, amely a szláv nyelvű írásbeliségről szólt, és az *Elbeszélés a latinokról* című munkából merített.¹⁵

A Duna-vidéki események elbeszélése kétszer kezdődik. Először a jáfetita népek felsorolása után, mint fentebb szó volt róla. Ekkor a szlávok szétvándorlásával folytatja, valamint a volohok támadásával: „Amikor a volohok rátámadtak a Duna menti szlávokra, letelepedtek közöttük, és sanyargatták őket, akkor ezek a szlávok a Visztulához vándoroltak, és a Ijah (Ijachove) nevet kapták.”¹⁶ Majd ezután hosszan folytatja a szláv nyelvű törzsek felsorolását, ekkor már Kelet-Európában, majd elmeséli András apostol utazását a Dnyeperen, a vízi útvonalakat, majd a Ruszban élő többi népet sorolja fel, akik adót fizetnek a ruszoknak. Ezt követően tér vissza a Dunához, és kezd bele újra a szlávok történetének elbeszélésébe, ezúttal már a steppe népeivel való kapcsolatokra fordítva a figyelmet. Az

megőrizték. A 9. században jó eséllyel kapcsolatban álltak az etelközi magyarokkal, valamint még talán a honfoglalás után is egy ideig megmaradt a függésük. A *tiverc* etnonimát a *Bajor Geográfus* (9. század) leírásában szereplő népeveivel is összekapcsolták (*Aturezani*: pl. PVL 2012, 232; *Attorozi*: pl. Marquart 1903, 189–190; Nazarenko 1993, 29–30; a két népnév földrajzi lokalizálásáról és a történeti háttérrel: pl. Szántó 2017, 160–164, 173–174.)

¹³ PVL 1950, I, 10; II, 209; PVL 2012, 195; PVL 2015, 16.

¹⁴ PVL 1950, I, 11; PVL 2015, 19. Ezt megismétli: PVL 1950, I, PVL 2015, 23.

¹⁵ Šahmatov 1940, 90; Šahmatov 2003, 583. Más vélemény szerint a latinokról szóló elbeszélés úgynevezett B redakciója közvetlen forrása volt az óorosz krónikának (Nikolov 2003, 108; 113–114.; Balogh 2015, 287). A 18–19. századig nem volt különösebb jelentősége a szláv őshaza kérdésének, a történeti nyelvészet kibontakozásával azonban a kérdés új összefüggésbe került. Az ősszláv nyelv kialakulásának és legkorábbi elterjedésének helyszínét legtöbbször nem a Dunához helyezték, ezenkívül az ősszláv nyelvet beszélőket azonosították az ősszláv (*szlavin*, *szloven*) néppel, így a PVL ezen adata ellentmondásba került az újabb eredményekkel (a kérdésről részletesebben lásd Petruhin 2000, 38–42; Font 2020). Az ezredfordulón Florin Curta könyve hozott új szemléletet a kutatásba, szétválasztva a szlavinok történetét a nyelvi őshazától (Curta 2001). A szlavinok első hiteles említései Kaiszareiai Prokopiosz munkáiban találhatók, az 520–530-as évekből, és ott valóban az Al-Duna környékén tűnnek fel. Kérdés, hogy a PVL szerzői ismerték-e Prokopiosz munkáit, vagy itt más forrásra kell gondolnunk (a későbbi időkban ezen a területen gyakran említettek szlavinokat a bizánci szerzők). Mai tudásunkkal visszanezve a múltba, megállapíthatjuk, hogy az óorosz évkönyvírók nem tévedtek, amikor a szláv (szlavin) történelem (etnosztörténeti értelemben) kezdetét a Dunához tették.

¹⁶ PVL 1950, I, 11; PVL 2015, 19–20.

előbb említett volohokat a kutatás többnyire a 9. századi Kárpát-medence egy részét elfoglaló frankokkal azonosította.¹⁷

A PVL következő részében (még évszámok nélkül) a kelet-európai steppe proto-bulgároktól a honfoglaló magyarokig terjedő időszakának rövid összegzését olvashatjuk. A helyszín pedig a Duna környéke, a Kárpát-medence, valamint a kelet-európai steppe. Az első említett steppei nép a bulgár. A szövegkörnyezetből kiderül, hogy itt az onogundur-bulgárok balkáni honfoglalásáról (681) van szó.¹⁸ A bulgárok után a fehér ugorok következnek: „Ezután jöttek a fehér ugorok (ugri bëlii), és örökölték [*naslědiša*] a szlávok földjét. Ezek az ugorok ugyanis Hérakleiosz (Iraklii) császár idején tűntek fel, és haddal támadtak Hozdroj perzsa császárra.”¹⁹ A népnevet régóta a magyarokkal hozzák kapcsolatba: ezt indokolja az elnevezés mellett a földrajzi környezet is: a Duna-vidék, a balkáni és kárpát-medencei szlávok történetében kapnak helyet. A fehér ugor népnévvel kapcsolatban több vélemény is napvilágot látott és ezek részben a 7. századra helyezik időben.²⁰ A fehér ugorokról szóló tudósítás egyrészt azt mondja, hogy elfoglalták a (dunai vagy kárpát-medencei) szlávok földjét, másrészt a múltjukról azt írja a szerző, hogy Hérakleiosz bizánci császár (610–641) és II. Khosrau perzsa sah (591–628) háborújában az előbbi oldalán vettek részt. A két mondat két különböző forrásból származik. A forrásrészlet kutatásában az utóbbi években Balogh László tanulmányai hoztak előrelépést. A szerző meggyőző elemzéssel bizonyította, hogy a bizánci–perzsa háborúban részt vevő ugorok valójában a nyugati türkök (és kazár szövetségeseik) voltak, amelyről több forrás is hírt adott. A PVL írója által használt Geórgiosz Monakhosz-fordítás eredeti görög szövegében türkök szerepelnek, és a szláv (óorosz) fordítók ezt a népnevet az *ugor*ral adták vissza, mivel akkor a 10–11. században a *türk* etnonímát a bizánciak a kárpát-medencei magyarokra használták.²¹

Ezután következik ennek a „Duna–Kárpát” blokknak a központi része, amelyben az avarok „rövid története” olvasható: „Ugyanekkor voltak az avarok (obri) is, akik haddal vonultak Hérakleiosz császár ellen, és kevésen múlt, hogy el nem fogták. Ezek az avarok hadakoztak a szlávokkal is, és agyongyötörték a dulebeket (dulěby), akik szlávok voltak, és erőszakoskodtak a duleb asszonyokkal: ha egy avar férfiúnak valahová el kellett utaznia, nem engedte, hogy lovat, vagy ökröt fogjanak be, hanem megparancsolta, hogy 3 vagy 4,

¹⁷ Petruhin 2000, 51.

¹⁸ PVL 1950, I, 14; PVL 2015, 23: „Amikor a szláv nép, mint már mondtuk, a Duna mentén élt, eljöttek hozzájuk a szkítáktól (ot skuf), vagyis a kazároktól (kozar) a bolgároknak nevezettek, és megtelepedvén a Duna mentén a szlávok társtelepesei [*naselnicij*] lettek.” Az esemény, amely a Bizánci Birodalom északi határvidékét érintette, több forrásból ismert: Hitvalló Theophanes (9. század), Niképhorosz pátriárka (9. század), Bíborbanszületett Konstantin (950 körül), valamint a 10. századi „József-levél” is beszámol róla. Theophanesz: Čičurov 1980, 36–38 (text), 60–62 (ford.); Niképhorosz: uo. 153–154 (text), 161–162 (ford.); Bíborbanszületett Konstantin, De thematibus (Pertusi 1952, 85); „József-levél”: Spitzer – Komoróczy 2003, 96.

¹⁹ PVL 1950, I, 14; PVL 2015, 24.

²⁰ Fehér ugor – magyar azonosság: Györffy 1959, 76, 242. jz.; Bartha 1968, 82–83; László 1978, 138–140; fehér ugor – onogundur-bulgár azonosság: Moravcsik 1930, 34; Klima 1993, 120–121; Tóth 1997, 88; Tóth 2010, 481 (fehér és fekete ugor: földrajzi megkülönböztetés); fehér ugor – kazár azonosság: Darkó 1910, 25. A különböző azonosítási kísérletekről részletesebben: Balogh 2015, 281–282.

²¹ Balogh 2004; Balogh 2005; Balogh 2015. A türk–ugor fordításra korábban is felhívták a figyelmet, de részleteiben nem rekonstruálták a PVL vonatkozó részét: pl. Moravcsik 1930, 34, 2. jz.; Senga 1974, 52–53; vö. Balogh 2015, 284.

esetleg 5 duleb asszonyt fogjanak a kocsi elé, és azokkal vitette el magát, és így kínozták a dulebeket. Az avarok ugyanis nagy termetűek és büszke észjárásúak voltak; és az Isten kipusztította őket, mind meghaltak, nem maradt egyetlen avar sem. És mindmáig él Ruszban ez a mondás: »Kipusztultak, mint az avarok«; hiszen sem nemzetségük, sem utóduk nem maradt.”²² Az első mondat átvétel Geórgiosz Monakhosztól, amelynek végső forrása Niképhorosz pátriárka *Breviárium*a, és a 623. év egyik epizódját örökítette meg.²³ Itt láthatunk példát arra, hogy az évkönyvíró a híradás elejére egy bizánci eredetű forrást helyez el, majd ezt követően egy kerek történetet ad elő. Ahogyan a szlávokat és a bulgárokat a Dunával kapcsolta össze, az avarok és az előttük említett fehér ugorok között az összekötő kapocs Hérakleiosz császár személye, csak míg a fehér ugorok az ő oldalán mentek hadba, az avarok ellene. Ez az ellentét továbbra is megmarad: a bulgárokról és a fehér ugorokról nem nyilatkozik negatívan, ezzel szemben az avarok a szlávokkal rosszat tettek. Az avarok hadakoztak ellenük (*voevahu*), majd konkrétan a dulebeket hozza fel, akiket „agyongyötörték” (*primučiša*), az asszonyaikkal „erőszakoskodtak” (*nasil’je tvorjahu*), parancsoltak nekik és „kínozták” őket (*mučahu*). Az avarok termetéről és büszkeségéről szóló mondat tovább fokozza a jellemzésüket, majd ezután következik a fordulat. Isten azonban megbüntette őket, és mindannyian kipusztultak. A „sem nemzetségük, sem utóduk nem maradt” kifejezéssel érzékelteti a legnagyobb „isteni” büntetést, ami egy népet érhet.

A forrásrészlettel kapcsolatban különböző interpretációk láttak napvilágot, az elbeszélés történeti hitelességével kapcsolatban megoszlanak a vélemények. A kutatás egyik vonulata a duleb-történetet nyugati szláv környezetből származtatja, és nyugati dulebek szóbeli hagyományának tekinti.²⁴ Ezt támasztja alá, hogy a dulebek egyik csoportja a mai Morvaországban és a Mura-vidéken lakott, továbbá a Fredegár-krónika híradása az avar–szláv viszonyról, a PVL egyes híradásainak nyugati szláv eredete, a PVL-ben említett *obri* szó nyugati szláv területen való előfordulása, bizánci források az avarok kipusztulásáról.²⁵ Az óorosz forrás *obri* ’avarok’ szava a mai nyugati szláv nyelvekben (és a szlovénban) ’óriás’ jelentésű. Az azonban nem biztos, hogy valóban az ’avar’ népnévből származik.²⁶ A kutatás másik vonulata a keleti dulebekkel hozta kapcsolatba a történetet (a PVL a Nyugati-Bug

²² PVL 1950, I, 14; PVL 2015, 24.

²³ Szádeczky-Kardoss 1998, 165 (Niképhorosz), 167 (Geórgiosz Monakhosz); Balogh 2005, 36; Balogh 2015, 287–288.

²⁴ Zástěrová 1964, 231–239; Avenarius 1974, 193–217; Kunstmann 1984, 44–61; Váczy 1974, 1046–1048; Balogh 2005, 37; Balogh 2015, 288.

²⁵ Avenarius 1974, 194. Lehetséges, hogy a duleb-hagyomány nem közvetlenül, hanem dunai bolgár közvetítéssel jutott a Ruszba (pl. Váczy 1974). Megfogalmazódott olyan vélemény is, amely szerint a történet eredete a keleti (volhíniai) dulebekhez vezethető vissza, de Pannóniában formálódott ki. Az avarok 602 körül visszaszerezték az 560-as években elvesztett kelet-európai hegemoniájukat, legalábbis a Dnyeperig kiterjedően. Ekkor véglegesen legyőzték az anta törzsszövetséget, amelyet a kortárs szerzők a szlávok közé soroltak. Ennek a hadjáratnak a következményeként számolhatunk szláv nyelvű lakosság áttelepítésével Pannóniába, akik az avar fennhatóság emlékéért a kaganátus megszűnése után is megőrizték (Szőke 1994, 162–165; Szőke 2002, 69–70).

²⁶ Pl. Ivanov – Toporov 2000, 433–434: cs. *obr*, szlk. *obor*, le. *olbrzym* (<*obrym*), f-szorb *hobr*, szl. *óbar*. Részletesebben: Kibin 2017, 145–149. A Fredegár-krónika az avar birodalom nyugati részén lakó szlávokról meséli el, hogyan uralkodtak felettük az avarok, akik ellen aztán a 620-as években alattvalóik fellázadtak (Szádeczky-Kardoss 1998, 173–174; a Samo vezette felkelésről és önálló szláv fejedelemségről: pl. Avenarius 1984).

vidékére helyezi őket).²⁷ Kérdéses azonban, hogy az avar uralom ilyen mély nyomokat hagyott volna bennük, mivel ők az avar birodalom periferiáján voltak, írott forrás a PVL-en kívül nem szól az avarokkal való kapcsolatukról. A Kárpátoktól északkeletre szórványosan előfordul avarokhoz köthető régészeti leletanyag, de a tényleges avar jelenlét ebben a régióban még nem tisztázott.²⁸

Más megközelítés szerint a történet a mitikus régmúlt visszatükröződése. Az avarok óriás termete más magyarázat szerint a régi orosz hőségekkal, a bilinákkal állítható párhuzamba, azon belül is Szvjatogor óriással, akinek történetében a sors megváltoztathatatlansága, az idő visszafordíthatatlansága tükröződik: a legnagyobb hősök élete is véget ér egyszer. A történelem hajnalán feltűnt egykori mitikus hősök megtalálhatók a kelet-európai és eurázsiai népek folklórjában, de a középkori irodalomban is.²⁹ Vlagyimir Petruhin szerint a duleb asszonyok kocsí elé fogása, igába hajtása szintén a szóbeli emlékezettel rokonítható. Az óorosz 'iga' negatív jelentésű volt, a 'járom', 'elnyomás', 'kényszer' jelentésekkel rokonítható, és mindez egy ősi keleti szláv földműves-eposz töredéke lehet.³⁰ A folklorisztikus jelleget erősíti a szöveg népi verselésre emlékeztető ritmusa is.³¹

Szintén irodalmi emlékeknek tekintik ezt a részletet azok a kutatók is, akik bibliai vagy bizánci irodalmi toposzokat feltételeznek a történettel kapcsolatban. Az elnyomás, nép kiirtása a Bibliából (Mózes II, 2, 21; Józsué 11, 21–22; Sámuel 8, 11) és a bizánci irodalomból is ismert (kocsi vontatása emberek által, Menandrosz Protektor, Theophülaktosz Szimokattész), ez pedig Kijevbe is eljuthatott.³² Ugyanakkor volt olyan vélemény is, amely szó szerint értelmezte az epizódot és az előzőkhöz képest egészen más történeti kontextusba helyezte.³³

²⁷ Sz. Lihacsov: PVL 1950, II, 222, 225; Szádeczky-Kardoss 1998, 215 (szerinte az avarok „eltűnése” a Kuvrat-féle onogundur-bulgár terjeszkedés következtében történt, és a dulebek számára az avarok valóban végleg „eltűntek” arról a területről); Vojtovyč 2011, 10–12 (az avarokat a népi emlékezet őrizte meg); Žih 2015. A PVL a dulebeket múlt időben említi, és azt írja, hogy helyükön *most* a volin-jának élnek (PVL 1950, I, 14; PVL 2015, 25).

²⁸ Wołoszyn et al. 2016, 697–702.

²⁹ Petruhin 2000, 53; Belova – Petruhin 2017, 57–59 (a bibliai Togarma az örmény Leonti Mrovelinél és a József-levélben, a „héroszok” Pseudo-Zacharias rétornál, Alangaszar ('Alán'-'Kazár'?) a Volga-vidéki népek folklórjában stb.).

³⁰ Petruhin 2000, 54. Az említett óriásról szóló hőségeket egyik epizódjában Szvjatogor nem tud felemelni egy tarisznát, amelyben a mitikus „föld-erő” (*zemnaja tjaga*) van (a keleti szláv 'nyirkos anya-föld' szimbóluma), amit a másik hős, Mikula Szeljanyinovics szokott hordozni. Utóbbi a földműves ember prototípusa.

³¹ Ivanov – Toporov 2000, 434.

³² Kollautz 1982, 311–312; Szádeczky-Kardoss 1998, 215; Balogh 2005, 38–39; Balogh 2015, 289–290. Szintén irodalmi kompilációnak tartja inkább, mint folklór hagyománynak: Kibin 2017, 152–153.

³³ Györffy – Zólyomi 1996, 916. Györffy György szerint a PVL a 9. század elején a Kárpát-medencéből a kelet-európai steppére vándorolt (menekült) avarok emlékét őrizte meg, akik a Dnyeszter-vidéki dulebeket uralmuk alá vetették. Ennek az avar vándorlásnak és az avar hatalom megszűnésének az okát egy radikális klímaváltozást követő hatalmas éhínségben kereste, és szerinte ezzel magyarázható, hogy az avarok háta- és igavonó állatai olyan tömegben hullottak el, hogy nem volt mit a kocsik elé befogni. A 8–9. századi éghajlatváltozás igazolható, de a társadalmi következményeit nehéz pontosan rekonstruálni. Legújabb hozzászólás a témához a magyar nyelvű szakirodalomban: Szántó 2021; Grynaeus 2021.

Összességében tehát az avarokról szóló elbeszélés eredete a PVL más forrásaihoz képest nehezebben tisztázható. Amennyiben valóban az Avar Kaganátus nyugati részén élt dulebek emlékezetéből származik, az valamennyit megőrizhetett az avar–szláv kapcsolatokból, de ez is átalakított formában jelenik meg az évkönyvben. Ha egyszerűen csak toposzokból összeállított történetként értelmezzük, akkor irodalmi toposzok és esetleg folklór-hagyományok egybedolgozását láthatjuk benne. A mondanivaló pedig jól érthető: az elbizakodott, gőgös és mértéktelen uralom nem örökéletű: minden elnyomó hatalom véget ér egyszer és a bukása gyakran dicstelen és végérvényes.

Az avarok elhelyezése a PVL-nek erre a helyére valószínűleg nem véletlen. Sahmatov, bár érdekesnek tartotta azt a lehetőséget is, hogy a duleb–avar történet is a nyugati szláv irodalmi hagyomány része volt, és ezért inkább a volohokról szóló passzusnál lenne a helye, mégis inkább az óorosz irodalmi hagyományhoz sorolta.³⁴ Az avarok megjelenése és a szlávok (dulebek) sanyargatása párhuzamba állítható azzal a mondattal, amelyben a volohok sanyargatják a szlávokat. Az avarokról szóló történet helyének és tanulságának jobb megértéséhez érdemes a PVL évszámok nélküli, „kozmoográfiai” szakaszának egészét nézni. Ebben benne van még a poljánok kazárok általi adóztatásáról szóló rész is (lásd lentebb).

A steppe népeiről szóló részt a besenyők és a fekete ugorok vándorlása zárja. A besenyőkről szóló mondat valószínűleg a később, a 915. évnél szereplő esemény kivonata, és a Duna miatt került erre a helyre.³⁵ Az ugorok pedig ismét szerepelnek, de *fekete* jelzővel, és az évkönyvíró azt is hozzáteszi, hogy újból vonultak, de ezúttal nem a Duna, hanem Kijev mellett és nem Hérakleiosz császár, hanem Oleg fejedelem (megh. 912?) idején. A fekete ugor népnév Árpád honfoglaló magyarjait jelöli.³⁶ Az *ugorok* története még folytatódik, de már az évszámokkal keltezett részben. Az *ugorok* (magyarok, jelző nélkül), szerepelnek még a 898. év eseményeiben is. Itt arról olvashatunk, hogy Kijev mellett vonultak el, majd továbbhaladva elérték a Kárpát-medencét. Itt a szerző visszautal a volohokra, akik az itt lakó szlávok felett uralkodtak, és azt írja, hogy az ugorok „...elűzték a volohokat, és örökölték azt a földet, és letelepedtek a szlávok közé, behódoltatván őket maguknak, és ettől kezdve nevezték azt a földet Magyarinak.” Ezután háborúztak a bizánciakkal, morvákkal, csehekkel.³⁷ A 902. évnél az áll, hogy a bolgárok ellen háborúztak,³⁸ 934-ben és 943-ban (942-ben) pedig a bizánciakkal.³⁹

A kelet-európai szlávok történetére áttérve, az évkönyvíró kitüntetett figyelmet fordít a Kijev környéki polján törzs történetének. Korábban Kijev már András apostol útjánál is

³⁴ Šahmatov 1940, 91–92.

³⁵ Balogh 2005, 39; Balogh 2015, 290.

³⁶ A fehér és fekete ugorokról szóló mondatok nem egy összetartozó passzus részei és a közéjük helyezett avar–duleb történet sem interpoláció: különböző szerzők tollából származnak, és aki a fekete ugorokról szóló híradást írta, ő láthatta el jelzőkkel a népneveket, nem tudva, hogy ugyanazokról és ugyanarról az eseményről van szó mindkét ugorokról szóló szövegrészben (Balogh 2005, 45; Balogh 2015, 297).

³⁷ PVL 1950, I, 21; PVL 2015, 35. Az itt szereplő *Ugorszkoje*, *Ugor-hegyek* elnevezésekről és az ugorok sátrairól: Balogh 2015, 298–302. A polovecek sátraihoz történő hasonlítás jelzi, hogy az ugorok is a steppe nomádjai közé tartoztak.

³⁸ PVL 1950, I, 23; PVL 2015, 38. Ez valójában a 893–896 közötti évekről szól, és Geórgiosz Monakhosz krónikájának folytatásából származik (PVL 2015, 38, 123. jz.).

³⁹ PVL 1950, I, 32, 33; PVL 2015, 49, 50. Szintén az előbb említett bizánci forrás fordításából (PVL 2015, 49, 165. jz.).

középpontba került, majd ezután megismerhetjük Kijev alapításának történetét. A harmadik epizód pedig a kijevi poljánok feletti kazár uralom története. Az elbeszélésben a poljánokhoz érkező kazárok kardokat kapnak adóként, amelyekhez azonban egy jóslat kapcsolódik, amit a szerző kazár „jövőbe látókkal” mondatt ki: a kard azt jelenti, hogy a mostani alattvalók egyszer majd uralkodni fognak a kazárok felett.⁴⁰

Az elbeszélés már régóta vonzza a kelet-európai történelemmel foglalkozó kutatók figyelmét.⁴¹ A szöveg hagyományozódásának kérdésében Sahmatov jutott fontos eredményekre. Szerinte a polján adó történetét Nyikon szerzetes dolgozta bele a krónika korai változatába (1073). Ő Tmutarakányban is járt, és ott ismerkedhetett meg a kazárok történetével és így az adózásról szóló elbeszélés kazár eredetű. A kazároktól szedett adó pedig nem kitalált, mert Rosztyszláv tmutarakányi fejedelemnek (1064–1066) többek között a kazárok is adózhattak.⁴² Mások a történetet a polján történeti emlékezet emlékének tartják.⁴³ Újabban olyan vélemény is kialakult, hogy a történet a ruszokhoz (vagy a Rurikida fejedelmekhez) köthető, és eredeti (azaz nem a mai) formájában a 11. században került be valamelyik korai szövegváltozatba, majd az 1110-es években nyerte el mai formáját, amikor valamelyik kései szerző átdolgozta.⁴⁴

Az egyik szembetűnő érdekesség, hogy az elbeszélés legelején a poljánokat a szomszédos drevljánok sanyargatják. Nem a kazárok, hanem a szlávok közé tartozó szomszédaiak. Ez a bevezetés hasonló az avar történetre, ahol az avarok sanyargatták a dulebeket. A történetben az egyik legfontosabb részlet (tárgy) a kard. August Ludwig Schlözer felhívta a figyelmet arra, hogy a keleti szlávoknál a kard szerepeltetése adóként más forrásból nem erősíthető meg, a szlávok prémadót fizettek a kazároknak.⁴⁵ Volt olyan nézet is, amely szerint a történetben említett kardok valóban adóként, mégpedig kereskedelmi vámként

⁴⁰ PVL 1950, I, 16; PVL 2015, 27: „Ezeket az éveket követően, a három fivér halála után [a poljánokat] sanyargatták a drevljánok és más környékbeliek. A kazárok (kozarë) ezeken a hegyeken, az erdőkben találtak rájuk, és ezt mondták nekik: »Adózzatok nekünk!« Tanácskozás után a poljánok minden [felszálló] füst után egy-egy kardot adtak, és ezeket a kazárok elvették fejedelmükhöz és előljáróikhoz, ezt mondván nekik: »Új adót találtunk.« Azok pedig azt kérdezték tőlük: »Honnan van?« Ők így válaszoltak: »A hegyeken álló erdőkből, a Dnyeper folyó felett.« Azok pedig ismét kérdezték: »És mit adtak?« Ekkor megmutatták a kardot. És ezt mondták a kazárok előljárói: »Fejedelem, nem jó adó ez: ezt mi olyan fegyverrel szereztük, amely csak az egyik oldalán éles, vagyis szabályával, ezeknek pedig mindkét oldalán éles fegyverük van, azaz kardjuk. Eljön az idő, amikor majd ők szednek tőlünk és más népektől adót.« És beteljesedtek szavaik, minthogy nem saját akaratuk szerint beszéltek, hanem isteni sugallatra. Hiszen így történt ez Egyiptom uralkodójának, a fáraónak idején is, amidőn elhozták hozzá Mózeszt, és amikor a fáraó nemzetségfői ezt mondták: »Ő fogja majd megalázni Egyiptomot.« És így is történt: Mózes okozta Egyiptom pusztulását, bár előzőleg a zsidók nekik dolgoztak. Hasonlóképpen ezek is: először ők uralkodtak, később pedig rajtuk uralkodnak; és így is lett: hiszen Rusz fejedelmei uralkodnak a kazárokon mind a mai napig.”

⁴¹ A szláv/rus–kazár kapcsolatok historiográfiájáról Eduard D. Vascenko készített áttekintést. Három részre osztva tárgyalja a témát, a PVL szóban forgó részletéről is terjedelmes összefoglalást ad (Vašcenko 2006).

⁴² A szöveg rekonstrukciója alapján Sahmatov a kazár adóztatás történetét a legrégebbi kijevi szövegvariáns 1073. évi átdolgozásába beszűrt résznek gondolta (Sahmatov 2002, 359–360); vö. PVL 2015, 130.

⁴³ Pl. Mel’nikova 1999, 158.

⁴⁴ Pl. Koptev 2014, 85; 119–120.

⁴⁵ Schlözer 1802, 138–144. A szlávok által fizetett „valódi” adókról: pl. Ščaveljev 2003.

kerülhettek a kazárokhoz. A 9. században a Dnyeperen hajózó rusz kereskedők valóban szállítottak kardokat is, amiket többnyire muszlimoknak adtak el.⁴⁶ A kutatók többsége azonban a kardokat szimbolikusan értelmezte. A kard a szövegben szemben áll a szablyával. A kard kétélű, a szablya egyélű, a kard az erdővidék és a ligetes steppe népeinek, a szablya a steppe nomádjainak a fegyvere. A kétélű kard a ruszok fegyvere volt. Ezzel az évkönyvíró szimbolikusan a ruszokra is utal, de nem mondja ki a nevüket, mert ekkor még nem tartozott hozzájuk Kijev. Ez utalás a jövőre, amikor majd a ruszok a kazárokkal is szembe fognak szállni. Dmitrij Lihacsov szerint a történet elsősorban „politikai” üzenetet hordoz. A poljánok kicsi, jelentéktelen törzs voltak, a szomszédaik is erősebbek voltak náluk (ez lehet lehetséges magyarázat arra, hogy miért a drevljánokkal kezdődik a történet). A kijevi poljánok azonban, igaz a ruszok, a Rurik-dinasztia segítségével, az idők folyamán egyre erősebbekké váltak és a szomszédjaikat uralmuk alá hajtották. Ezt hangsúlyozza a bibliai párhuzammal az elbeszélés végén. A kard átadását tehát szimbolikusnak kell tartanunk, a szembenállást fejezi ki a „nomád” szablyával szemben.⁴⁷ Ehhez hozzá lehet még tenni a ruszok szerepét, akik végül valóban legyőzték a kazárokat.⁴⁸ Szintén az elbeszélés utólag megkonstruált voltára és jóslatszerű jellegére mutatott rá Vlagyimir Petruhin. Szerinte az sem véletlen, hogy ez az elbeszélés zárja a PVL évek nélküli, „kozmozografikus” részét.⁴⁹ Egy másik szempontú elemzés skandináv eredetre világít rá. Alekszandr Koptjev szerint a viking világban a kard átadásának szimbolikus jelentései voltak. Ebben az esetben a kazároknak adott kard arra utalhat, hogy a kijeviek vazallusnak fogják tekinteni őket. Ezt a hagyományt azonban a 11. századi évkönyvíró valószínűleg nem értette vagy nem ismerte, ezért a kardot adóként jeleníti meg a történetben. Ez azonban már átdolgozás lehet az eredetihez képest.⁵⁰ Egy másik tanulmányában Koptjev még tovább megy és a történet eredetét próbálja tisztázni. Arra a következtetésre jut, hogy a történet alapja a (Bölcs) Jaroszláv és Msztjiszláv Vlagyimirovics közötti harc lehetett (1020-as évek), amelyben az utóbbi fejedelmet kazár segéds csapatok is támogatták, és Msztjiszlávot a kazárok fejedelmének tarhták Kijevben, mivel a kazárok egykori területére (Tmutarakány) is kiterjedt az uralma.⁵¹

Függetlenül az elbeszéléstől, más források alapján a kutatók többsége abban egyetért, hogy a keleti szláv törzsek egy ideig kazár uralom alatt voltak. Ezek közül az egyik éppen a PVL 859. évnél szereplő híradása, amelyben a kazárok a poljánoktól, szeverjánoktól és vjaticsoktól szedett prémadójáról van szó.⁵² Ennek a kazár függésnek az időtartamát és

⁴⁶ Pl. Rybakov 1948, 328; PVL 1950, II, 229. Ibn Hurdádzbih a rusz kereskedőkről: Lewicki 1956, 76, 77; Kmoskó 1997, 122.

⁴⁷ PVL 1950, II, 229–230.

⁴⁸ Pl. Gumilëv 2003, 239.

⁴⁹ Petruhin 2002, 44–45.

⁵⁰ Koptev 2010; Koptev 2014, 84–86. A viking fegyverek szimbolikus szerepéről Katona Csete közölt kiváló elemzést: Katona 2015; (ajándék kard: 172–175).

⁵¹ Koptev 2014, 86–88. Foglalkozik a forráshellyel és az említett tanulmányra is hivatkozik Kiss M.: *A magyar-skandináv érintkezések kérdése a kezdetektől Könyves Kálmán uralkodásáig*. PhD-értekezés. Szeged 2021, 45. Anatolij Gyomin írói módszer szempontjából értékelte az elbeszélést. A „mit adtak?” kérdésre az adószedők nem válaszolnak semmit, hanem felmutatják a kardot, és erre mondják a kazár előkelők a jövőbe látó mondatokat. Gyomin szerint ez szándékos írói fogás, az olvasót mintegy elgondolkztatja, felkínálva a beleértés, belegondolás, kitalálás lehetőségét (Dëmin 2005, 557).

⁵² PVL 1950, I, 18; PVL 2015, 29.

mértékét eltérően ítélték meg.⁵³ A kazárok szerepéről a 19. századi – 20. század eleji oroszországi történetírásban kialakult egy olyan kép, amely szerint a fennhatóságuk a szláv törzsek felett nem csupán az uralkodásról szólt, hanem előnyei is voltak, például a szlávok is be tudtak kapcsolódni a transzkontinentális kereskedelembe.⁵⁴ A 20. század közepén a korábbi pozitív kazár-ábrázolást negatív kép váltotta fel, majd ezt követően árnyaltabb értékelések következtek, illetve az 1990-es évektől újra jelen van a korábbi pozitív értékelés is.⁵⁵

A poljánok kardjairól szóló elbeszéléssel zárul a PVL datálatlan része. A kazár jóslat beteljesedése már az évekkel jelzett részben található, de nem egy helyen, hanem lépésről-lépésre lehet követni a történetet. A fentebb említett 859. év után a 862. év eseményei között az is szerepel, hogy a poljánok továbbra is a kazárok adófizetői voltak.⁵⁶ A következő események már változást jeleznek: Oleg kijevi fejedelem kiterjesztette uralmát a kazároknak adózó szeverjánok és ragyimicsek fölé (a PVL szerint 884–885-ben).⁵⁷ Az évkönyvből az is kiderül, hogy Kijevben kazárok is laktak, közöttük keresztények is voltak, a ruszokkal és varégokkal együtt közös templomuk volt.⁵⁸ A 964. évnél hasonló szerepel, mint 884-ben: ezúttal a kazároknak adózó vjaticsokról értesülünk, akiknek a földjére a kijevi fejedelem, Szvjatoszláv érkezett seregével.⁵⁹ Ezt követi a kazárok elleni háború, amelyben Szvjatoszláv győzelmet arat. A jóslat itt ér el a beteljesedés közelébe: a rusz kardok felülmúlják a kazár szabályakat. Az évkönyvíró még ehhez hozzáteszi, hogy Szvjatoszláv legyőzte a jászokat (alánok) és kaszogokat (cserkeszek) is.⁶⁰ Később utóbbiakkal együtt szerepelnek a tmutarakányi kazárok. Ezt követően az évkönyv a kazárokat már úgy szerepelteti, mint akik elvesztették hatalmukat más népek felett, valamint a ruszok vazallusaiként. Ekkor fog beteljesedni véglegesen a jóslat. Előtte azonban a szerző még belehelyez a történetbe egy „tanulást”. A 986. évnél előadott vallásválasztó hitvita során a kazár zsidókkal kapcsolatban az évkönyvíró a bibliai párhuzamot alkalmazza: arra a kérdésre, hogy hol van a hazájuk, azt válaszolták, hogy Jeruzsálemben. Erre újra rákérdéznek: „Biztosan ott van?” Erre azt válaszolják, hogy az „Úr megharagudott atyáinkra, és bűneink miatt szétszórta bennünket a különböző országokba, és földünket a keresztényeknek juttatta”. A hitvitát összehívó Vlagyimir kijevi fejedelem erre azt mondja: „Ha az Isten szeretett volna benneteket és törvényeiteket, akkor nem szórta volna szét benneteket idegen földeken.”⁶¹ A mondatok ugyan az ókori zsidóságra vonatkoznak, de nem nehéz felismerni a párhuzamot a kazárok sorsával (akiknek a zsidó vallásáról tudott az évkönyv írója). A passzus párhuzamba állítható az avarokról szóló elbeszéléssel is. Ott is Isten büntetéséből hal ki a nép (a kazárok csak a hatalmukat és részben országukat veszítik el). Mindkét „megbüntetett” nép a szlávok felett uralkodott. A szerző következetesen viszi végig ezt a gondolatmenetet az évkönyvben.

⁵³ Bartha 1968, 47; Zimonyi 2005, 234–235; Prihodnjuk 2002; Komár 2005; Komár 2006; Komár 2012, 174–178; Gyóni 2017.

⁵⁴ V. O. Kljucsevszkij, további szerzőkről: Vaščenko 2006, 62–71; továbbá, régészeti összefüggésben is: Türk 2010, 266, 43. jz.

⁵⁵ Vaščenko 2006, 73–111.

⁵⁶ PVL 1950, I, 18; PVL 2015, 31.

⁵⁷ PVL 1950, I, 20; PVL 2015, 34. Valójában lehet, hogy egy bő évtizeddel később (Zimonyi 2005, 242).

⁵⁸ PVL 1950, I, 39; PVL 2015, 55.

⁵⁹ PVL 1950, I, 46–47; PVL 2015, 63.

⁶⁰ PVL 1950, I, 47; PVL 2015, 63.

⁶¹ PVL 1950, I, 60; PVL 2015, 77.

Amikor a következő alkalommal, 1023-ban találkozunk a kazárokkal, már a ruszok szövetségesei (vazallusai), konkrétan Tmutarakány fejedelme, Msztjiszláv Vlagyimirovics seregében vonulnak fel a kijevi Jaroszláv ellen.⁶² A kazárokról van még említés az 1079. és 1083. év tmutarakányi fejedelmi trónért folyó küzdelem kapcsán.⁶³ 1106-ban pedig Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem (1093–1113) a polovecek (kumánok) ellen küldött seregének egyik vezetőjét, Ivanko Zaharicset nevezik kazárnak (kozarin).⁶⁴

Összegezve az eddigieket, néhány következtetés levonható: 1. a PVL első nagyobb, az évszámok nélküli, vagy „kozmozografikus” részébe a szerzők belevették a kelet-európai steppe nomád népeit, a szkítáktól a besenyőkig (10. század eleje). Az összes említett nép szerepel bizánci forrásokban is, és a híradások egy része bizonyíthatóan onnan is származik. Az évkönyv szerzői egy esetben újítottak, amikor az ugor etnonímát jelzőkkel látták el (fehér és fekete). A népnevek közül hiányoznak a hunok, annak ellenére, hogy az évkönyvírók által ismert és használt forrásokban szerepelnek. Ennek oka az lehet, hogy velük kapcsolatban nem találtak semmit, ami a szláv nyelvű népek történetével kötné össze őket. A bulgároktól a besenyőkig terjedő időszak esetében van ilyen kapcsolódás. 2. A népek nagyjából valós időrendi sorrendben jelennek meg az évkönyvben, de mégsem kapunk róluk, és a kelet-európai steppéről kerek egész történeti leírást. Ez nem véletlen, az évkönyvírók célja nem ez volt, ők a szlávok (azon belül is elsősorban a Ruszban élők) és a Rusz történetét írták meg, akik több nomád néppel is kapcsolatba kerültek történetük során. Az évkönyv ezekre az eseményekre tér ki. Másrészt pedig azért sem várhatunk részletesebb történelmet, mert a történetírók célja a tanítás, tanulságok bemutatása volt, egy-egy történelmi epizód bemutatásán keresztül. Ennek megfelelően ezek a népek különböző szerepeket kapnak ebben a részben. A szkíták a régmúltat szimbolizálják, a steppe őslakóit, akikről a görög történetírók írtak. Az évkönyvben a szerepük az, hogy összekötik a steppe régmúltját a szlávok megjelenése utáni időszakokkal. A Szkítia és Nagy-Szkítia országnevek pedig Kelet-Európa egészét jelentik, a népek sokaságával együtt. A bulgárokról (protobulgárok, onogundur-bulgárok) keveset tudunk meg, de ami fontos, hogy őket úgy jellemzi, hogy a szlávok „társtelepesei” lettek, azaz nem elnyomókként, hanem inkább partnerekként. Ez nem véletlen, ugyanis a dunai bulgár elit a 9. században megkeresztelkedett, és Bulgária a szláv írásbeliség egyik központjává vált. Ők tehát úgy jelennek meg, mint akik pozitív szerepet játszottak a szlávok történetében. A fehér ugorok szintén nem tartoznak a negatív szereplők közé, annak ellenére sem, hogy a dunai szlávok földjét elfoglalták („örökölték”) és elűzték az ott uralkodó „volohokat” (akik viszont negatív jellemzést kapnak). Itt meg talán a magyarság későbbi története befolyásolhatta a szerzőket az ítéletalkotásban (megkeresztelkedés, a 11. században jó viszony a Rurik-dinasztiával). A fekete ugorok szerepe szintén nem negatív, ők a sátrakkal vándorló nomádokat példázzák, akik hamarosan állandó hazára találnak, a Kijev környéki szlávokat pedig nem támadják meg. A besenyők ebben a részben éppen csak megjelennek, róluk később mesélnek különböző történeteket az évkönyvírók. Szerepeltetésük az évkönyv első részében arra szolgál, hogy „belépjenek” ők is a kelet-európai steppe népei közé. A nomádok közül a negatív szereplők az avarok és bizonyos mértékig a kazárok. Az évszámok nélküli vagy „kozmozográfiai” részben összesen négy

⁶² PVL 1950, I, 99; PVL 2015, 113.

⁶³ PVL 1950, I, 135; PVL 2015, 153.

⁶⁴ PVL 1950, I, 186; PVL 2015, 209.

népet említene, akik szlávokra támadtak, vagy azokat sanyargatták: közülük csak kettő jött a steppéről, a másik kettő a már említett „voloh” (frank?), illetve a szlávok közé tartozó drevljánok. Az évkönyv szerzői az avarokra osztották a legrosszabb szerepet. Ennek az lehet az oka, hogy a szkítákat, szarmatákat leszámítva a többi nép még a 12. században is létezett, az avarokról viszont már nem lehetett tudni semmit, őket tényleg „kihalt” népként lehetett kezelni. Ők a mértéktelen hatalmi gőg és a kegyetlen elnyomás képviselői, amiért Isten büntetését kell elszenvedniük. Példájuk egyúttal minden aktuális hatalom számára is figyelmeztetés. A kazárok ennél árnyaltabban jelennek meg, és nem is olyan kegyetlenek, mint az avarok. Rajtuk keresztül a Rusz (keleti szláv törzsek, Rurik-dinasztia) felemelkedését érzékelteti az évkönyv, lényegében azt, hogy a történelemben vannak fordulatok, akik korábban „lent” voltak, azok később „felemelkedtek”, és aki öröknek hiszi az uralmát mások felett, az téved. 3. Összességében tehát az évkönyvírók választása alapján tölt be egyik vagy másik nép ilyen vagy olyan szerepet, illetve kap pozitív vagy negatív jellemzést. Általánosságban azonban azt lehet megfigyelni, hogy ennek a résznek a nomád-ábrázolása nem igazán kedvezőtlen és nem is egyhangúan tendenciózus. Ez azonban a PVL nomád-képének csak az egyik arca. A másik ennél negatívabb: a Rusz 11–12. századi aktuális nomád ellenségei, akik igazi veszélyt jelentettek, a polovecek (kumánok) nem ebbe az előbb felvázolt képbe tartoznak. Az évkönyvírók ezt érzékeltetik is: őket elválasztják a többi nomád néptől, és már a kezdet kezdetén más kontextusból indítják a történetüket.

Bibliográfia

Források

- Čičurov 1980 = Čičurov, I. S.: *Vizantijskie istoričeskie sočinenija: „Hronografija” Feofana, „Breviarij” Nikifora. Teksty, perevod, kommentarij.* Moskva.
- Istrin 1920 = Istrin, V. M.: *Knigi vremennija i obraznija Georgija mniha. Hronika Georgija Amartola v drevnem slavjano-russkom perevode.* 1. Tekst. Petrograd.
- Kmoskó 1997 = Kmoskó M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1.* Szerk.: Zimonyi I. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. Budapest.
- Lewicki 1956 = Lewicki, T.: *Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny.* I. Wrocław – Kraków.
- Matveenko – Ščegoleva 2006 = Matveenko, V. A. – Ščegoleva, L. I.: *Knigi vremennye i obraznye Georgija Monaha.* 1. *Interpretirovannyj tekst Troickoj rukopisi.* Moskva.
- Pertusi 1952 = Pertusi, A. (intr., text, comm.): *Constantino Porfirogenito De thematibus.* Città del Vaticano.
- PVL 1950 = *Povest’ vremennyh let. Čast’ I. Tekst i perevod:* Lihačëv, D. S. – Romanov, B. A. Red.: Adrianova-Peretc, V. P.; *Čast’ II. Stat’i i kommentarii:* Lihačëv, D. S. Moskva – Leningrad.
- PVL 2012 = *Povest’ vremennyh let.* Per.: Lihačëv, D. S. – Tvorogov, O. V.; komment.: Bobrov, A. G. – Nikolaev, S. L. – Černov, Ju. A. – Vvedenskij, A. M. – Vojtovič, L. V. Sankt-Peterburg.
- PVL 2015 = *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája.* Ford.: Ferincz I., Tanulm., jegyz.: Balogh L. – Ferincz I. – Font M. – Kovács Sz. – Polgár Sz. – Zimonyi I. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 30.) Budapest.

- Spitzer – Komoróczy 2003 = Spitzer, S. J. – Komoróczy G.: *Héber kútforrások Magyarországra és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. Budapest.
- Szádeczky-Kardoss 1998 = Szádeczky-Kardoss S.: *Az avar történelem forrásai (567-től 806-ig)*. Társ szerzők: Farkas Cs., Borsos M., Csillik É., Makk F., Olajos T. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest.

Szakirodalom

- Avenarius 1974 = Avenarius, A.: *Die Awaren in Europa*. Amsterdam.
- Avenarius 1984 = Avenarius, A.: Slovania v severozapadnom pomedzí Avarskeho kaganátu (Die Slawen im nordwestlichen Grenzgebiet des Awarenreiches). In: *Zborník prác L'udmile Kraskovskej (k životnému jubileju)*. Red.: Habovštiak, A. et al. Bratislava. 151–158.
- Balogh 2004 = Balogh L.: Hérakleios ugri szövetségesei. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* CXIX. 3–9.
- Balogh 2005 = Balogh L.: Megjegyzések a PVL fehér és fekete magyarjaihoz. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* CXXI. 31–46.
- Balogh 2015 = Balogh L.: A magyarság a kelet-európai nomád népek sorában. In: *PVL 2015*. 279–302.
- Bartha 1968 = Bartha A.: *A IX–X. századi magyar társadalom*. Budapest.
- Belova – Petruhin 2017 = Belova, O. V. – Petruhin, V. Ja.: Velikany Evrazii: ot mifa k istorii. *Ėtnografičeskoe obozrenie* 2017/4. 56–64.
- Bibikov 1996 = Bibikov, M. V.: *Vizantijskij prototip drevnejšej slavjanskoj knigi (Izbornik Svjatoslava 1073 g.)*. Moskva.
- Curta 2001 = Curta, F.: *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500–700*. Cambridge.
- Danilevsky 2007 = Danilevsky, I.: »Tale of Bygone Years«. Discourse on Power. In: *Bilder der Macht in Mittelalter und Neuzeit: Byzanz, Okzident, Russland*. Hrsg.: Oexle, O. G. – Bojcov, A. M. Göttingen. 37–52.
- Darkó 1910 = Darkó J.: *A magyarokra vonatkozó népképek a bizánczi íróknál*. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből XXI/6. Budapest.
- Děmin 2005 = Děmin, A. S.: „Podrazumevatel'noe” povestvovanie v „Povesti vremennyh let.” *Germenevtika drevnerusskoj literatury* 12. Otv. red.: Mendeleeva, D. S. Moskva. 519–579.
- Ferincz 2015 = Ferincz I.: A Régmúlt idők elbeszélése (Poveszty vremennyh let) mint irodalmi emlék. In: *PVL 2015*. 229–248.
- Font 2014 = Font M.: Kódex – szöveg – szöveg hagyomány. Problémák és vitás kérdések a keleti szláv krónikák kutatásában. *Aetas* 29/1. 25–40.
- Font 2015 = Font M.: A Poveszty vremennyh let mint történeti forrás. In: *PVL 2015*. 249–278.
- Font 2020 = Font, M.: Rannie slavjane v Povesti vremennyh let. Mify letopiscev i istoriografii. *Slavia Antiqua* LXI. 53–66.
- Gumilëv 2003 = Gumilëv, L.: Skazanie o hazarskoj dani (opyt kritičeskogo kommentarija letopisnogo sjužeta). In: *Uő: Otkrytie Hazarii*. Moskva, 221–241. (eredeti megjelenés: *Russkaja Literatura* 1974/3. 160–174.)

- Gyóni 2017 = Gyóni, G.: Kij, Askold i Dir. O rannej istorii Kieva. In: *Istoričeskaja rusistika v XXI veke. Russian Studies in History in the 21th Century*. Red.: Szvák, Gy. – Filippov, Sz. – Gyimesi, Zs. Budapest. 93–104.
- Györffy 1959 = Györffy Gy.: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára*. Budapest.
- Györffy – Zólyomi 1996 = Györffy Gy. – Zólyomi B.: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. *Magyar Tudomány* CIII (XLI), 1996/8. 899–918.
- Grynaeus 2021 = Grynaeus A.: Az avar kori tölgyfák évgyűrűinek valloásai. In: *Környezettörténet 3. Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében*. Szerk.: Demeter G. – Kern Z. – Pinke Zs. – F. Romhányi B. – Vadas A. – Bíró L. Budapest. 175–182.
- Haburgaev 1979 = Haburgaev, G. A.: *Ètnonimija „Povesti vremennyh let” v svjazi s zadačami rekonstrukcii vostočnoslavjanskogo glottogeneza*. Moskva.
- Iglói 1986 = Iglói, E.: *Istorija drevnej ruszkoj literatury XI–XVII vv. – A régi orosz irodalom története (XI–XVII. sz.)*. Budapest.
- Iglói 1988 = Iglói E.: *Az orosz irodalmi múlt*. Budapest.
- Ivanov – Toporov 2000 = Ivanov, V. V. – Toporov, V. N.: O drevnih slavjanskih ètnonimah (osnovnye problemy i perspektivy). In: *Iz istorii ruszkoj kul’tury. I. Drevnjaja Rus’*. Sost.: Košev, A. – Petruhin, V. Ja. Moskva. 413–440.
- Katona 2015 = Katona Cs.: „Haszontalan” tárgyak? A Királyi Adományok szerepe a Laxdæla sagában. In: *Juvenilia VI. Debreceni Bölcsész Diákkörösök antológiája*. szerk.: Dobi E. Debrecen. 169–192.
- Kibin 2017 = Kibin, A. S.: Duleby i obri (avary) Povesti vremennyh let. *Peterburgskij istoričeskij žurnal (Saint-Petersburg Historical Journal)* 2017/3. 141–161.
- Klima 1993 = Klima L.: Fehér és fekete. Duális társadalmi struktúrák a népvándorlás kori népeknél. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31/2. 115–126.
- Kollautz 1982 = Kollautz, A.: Nestors Quelle über die Unterdrückung der Duleben durch die Obri (Awaren). *Die Welt der Slaven* 27. 307–320.
- Komar 2005 = Komar, A. V.: Istoričeskije predposylki vzniknovenija legendy o poljanskoj dani hazaram po arheologičeskim dannym. In: *Hazary. Evrei i slavjane 16*. Red.: Petruhin, V. – Moszkovič, V. – Fedorčuk, A. – Kulik, A. – Šapira, D. Moskva – Ierusalim. 207–218.
- Komar 2006 = Komar, A. V.: Pogrebenija kočevnika nač. VIII v. u sela Žuravliha v Srednem Podneprov’je. In: *Stepi Evropy v èpohu srednevekov’ja. 5. Hazarskoe vremja*. Gl. red.: Evglevskij, A. V. Doneck. 403–412.
- Komar 2012 = Komar, A. V.: Poljane i severjane. *Drevnejšie gosudarstva Vostočnoj Evropy (2010 god)*. Otv. red.: Mel’nikova, E. A. Moskva. 128–191.
- Koptev 2010 = Koptev, A.: The Story of ‘Khazar Tribute’ A Scandinavian Ritual Trick in the Russian Primary Chronicle. *Scando-Slavica* 56. 189–212.
- Koptev 2014 = Koptev, A.: A ‘Khazar Prince’ at the Walls of Medieval Kiev. The Collision of Princely Succession in the Russian Primary Chronicle. *Mirator* 15/2. 84–120.
- Kunstmann 1984 = Kunstmann, H.: Nestors *Dulēbi* und die *Glopeani* des Geographus Barvarus. *Die Welt der Slaven* 29. 44–61.
- László 1978 = László Gy.: *A „kettős honfoglalás”*. Budapest.

- Lihačëv 1947 = Lihačëv, D. S.: *Russkie letopisi i ih kul'turno-istoričeskoe značenie*. Moskva – Leningrad.
- Lihačëv 1987 = Lihačëv, D. S.: Velikoe nasledie. Klassičeskie proizvedenija literatury Drevnej Rusi. In: Uő.: *Izbrannye trudy v treh tomah* 2. Leningrad. 3–342.
- Makai 2008 = Makai J.: A Kijevi Rusz eredeti kódexei. *Acta Academiae Pedagogicae Agriensis*. Sectio Historiae XXXV. 37–51.
- Marquart 1903 = Marquart, J.: *Ostasiatische und osteuropäische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940)*. Leipzig.
- Mel'nikova 1999 = Mel'nikova, E. A.: Ustnaja tradicija v Povesti vremennyh let: k voprosu o tipah ustnyh predanij. In: *Vostočnaja Evropa v istoričeskoj retrospektive. K 80-letiju V. T. Pašuto*. Red.: Džakson, T. N. – Mel'nikova, E. A. Moskva. 153–165. [Ez a tétel hiányzik a 2015-ben megjelent magyar PVL-ből; a 27. oldalon a 75. jegyzetben a „Melnikova 1999–2010” hivatkozás helyett]
- Menges 1979 = Menges, K-G.: *Vostočnye elementy v „Slove o polku Igoreve”*. Leningrad.
- Moravcsik 1930 = Moravcsik Gy.: *Az onogurok történetéhez*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 27. Budapest.
- Nazarenko 1993 = Nazarenko, A. V.: *Nemeckie latinojazyčnye istočniki IX–XI vekov. Teksty, perevod, kommentarij*. Moskva.
- Nikolov 2003 = Nikolov, A.: An Old Bulgarian Translation of a Lost Byzantine Anti-Latin Text of the End of the 11th – Early 12th Century. *Scripta et e-Scripta* 1. 99–119.
- Petruhin 2000 = Petruhin, V. Ja.: Drevnjaja Rus'. Narod, knjaz'ja, religija. In: *Iz istorii russkoj kul'tury I. Drevnjaja Rus'*. Sost.: Košev, A. – Petruhin, V. Ja. Moskva. 13–410. [Ez a tétel kimaradt a 2015-ben kiadott magyar nyelvű PVL-kötet irodalomjegyzékéből; a 25. oldalon található 66. lábjegyzet hivatkozásához tartozik!]
- Petruhin 2002 = Petruhin, V. Ja.: Skazanie o hazarskoj dani v kontekste letopisnoj istorii. In: *Drevnetjurkskij mir: istorija i tradicii*. Otv. red.: Zagidullin, I. K. Kazan'. 43–52.
- Prihodnjuk 2002 = Prihodnjuk, O. M.: U istokov hazaro-slavjanskih otnosenij. In: *Hazary. Vtoroj meždunarodnyj kollokvium. Tezisy dokladov*. Moskva. 84–86.
- Rybakov 1948 = Rybakov, B. A.: Torgovlja i torgovye puti. In: *Istorija kul'tury Drevnej Rusi. Domongol'skij period. I. Material'naja kul'tura*. Red.: Voronin, N. N. – Karger, M. K. – Tihanova, M. A. Moskva – Leningrad. 315–369.
- Šahmatov 1940 = Šahmatov, A. A.: Povest' vremennyh let i eë istočniki. *Trudy Otdela drevne-russkoj literatury Instituta literatury AN SSSR* 4. Leningrad.
- Šahmatov 2002 = Šahmatov, A. A.: *Istorija russkogo letopisanija*. Tom. I. kniga 1. Red.: Ziborov, V. K. – Jakovlev, V. V. Sankt-Peterburg.
- Šahmatov 2003 = Šahmatov, A. A.: *Istorija russkogo letopisanija*. Tom I. kniga 2. Red.: Ziborov, V. K. – Jakovlev, V. V. Sankt-Peterburg.
- Senga 1974 = Senga, T.: Some Problems of Magyar-East Slavic Relations in the Ninth Century. *Uralica. Journal of the Uralic Society of Japan* 2. 37–59.
- Ščavelëv 2003 = Ščavelëv, S. P.: Slavjanskaja dan' Hazarii: novye materialy k interpretacii. *Voprosy Istorii* 2003/10. 141–146.
- Schlözer 1802 = Schlözer, A. L.: Nestor. *Russische Annalen in ihrer slavonischen Grundsprache*. II. Göttingen.

- Szántó 2017 = Szántó R.: A Bajor Geográfus és a korai magyar történelem. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* CXXXIX. 149–178.
- Szántó 2021 = Szántó R.: Időjárási anomáliák és társadalmi következményeik Közép-Európában és a Kárpát-medencében a 9. században. In: *Környezettörténet 3. Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig a történeti és természettudományos források tükrében*. Szerk.: Demeter G. – Kern Z. – Pinke Zs. – F. Romhányi B. – Vadas A. – Bíró L. Budapest. 161–174.
- Szőke 1994 = Szőke B. M.: A népvándorláskor és a korai középkor története Nagykanizsán és környékén. In: *Nagykanizsa. Városi monográfia*. I. Szerk.: Béli J. – Rózsa M. – R. Lendvai A. Nagykanizsa. 145–214.
- Szőke 2002 = Szőke B. M.: Avar kori központok a határ mentén. In: *Központok a Zala mentén. A Göcseji Múzeum állandó kiállítása. Katalógus*. Szerk.: Vándor L. Zalaegerszeg. 65–87.
- Tóth 1997 = Tóth S. L.: A fehér és fekete magyarok problematikájához. In: *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság*. Szerk.: Rokay P. et al. Novi Sad. 81–94.
- Tóth 2010 = Tóth S. L.: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza (a magyarság a 9–10. században)*. Szeged.
- Türk 2010 = Türk A.: A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása. In: *Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009, június 4–5.) előadásai*. Szerk.: G. Tóth P. – Szabó P. Szeged. 261–306.
- Vaščenko 2006 = Vaščenko, Ė. D.: „*Hazarskaja problema*” v otečestvennoj istoriografii XVIII–XX vv. Sankt-Peterburg.
- Váczy 1974 = Váczy P.: A frank háború és az avar nép. *Századok* 107. 1041–1061.
- Vodolazkin 2000 = Vodolazkin, E. G.: *Vsemirnaja istorija v literature Drevnej Rusi (na materiale hronografičeskogo i palejnogo povestvovanija 11–15 vekov)*. München.
- Vojtovyč 2011 = Vojtovyč, L.: *Halic'ko-volyns'ki etjudy*. Bila Cerkva.
- Wołoszyn et al. 2016 = Wołoszyn, M. – Florkiewicz, I. – Dzieńkowski, T. – Sadowski, S. – M. Nosek, E. – Stępiński, J.: Cherven Before Cherven Towns. Some Remarks on the History of the Cherven Towns Area (Eastern Poland) Until the End of the 10th Century. In: *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und Historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag. Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of his 70th Birthday*. Red.: Bollók, Á. – Csiky, G. – Vida, T. Budapest. 689–716.
- Zástěrová 1964 = Zástěrová, B.: Zu den Quellen zur Geschichte Wolhyniens und der Duleben im 6. Jahrhundert. In: *Byzantinische Beiträge*. Hrsg.: Irmischer, J. Berlin. 231–239.
- Zimonyi 2005 = Zimonyi I.: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ġayhānī-hagyomány magyar fejezete*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 22. Budapest.
- Žih 2015 = Žih, M. I.: Duleby i avary v Povesti vremennyh let: slavjanskij epos ili knižnaja konstrukcija? *Istoričeskij format* 2015/3. 52–71.

SZÁNTÓ RICHÁRD

Dácia Ravennai Anonymus *Cosmographiájában*

Dacia in the *Cosmography* of the Unknown Ravennese. Anonymous of Ravenna wrote his *Cosmography* in the early 9th century. This work is a detailed description of the world. The first and fourth books of *Cosmography* contain a description of Dacia. The present study examines the Dacia chapter. The study finds that Anonymous of Ravenna used Jordan's *Getica* (*The Origin and Deeds of the Goths*) and History of Rome (*Romana*), an early version of the *Tabula Peutingeriana*, and Paul the Deacon's *History of the Lango-bards*. Anonymous of Ravenna described the territory, rivers, cities and inhabitants of Dacia. Dacia appeared in *Cosmography* under the following names: Dacia Minor, Magna and Dacia Prima et Secunda. Anonymous of Ravenna also named Dacia under the name Gepidia because the Gepids occupied the territory of Dacia. He took this information from *Getica*. Anonymous of Ravenna listed the rivers of Dacia: Tisia, Tibisia, Drica Marisia, Ariane, Gilpit, Grisia, Flautasis, Danube (Ister). The names of the rivers of Dacia came from Jordan's *Getica*. The territory of Dacia, based on the rivers, can be drawn. The fourth book of *Cosmography* contains the names of the cities in Dacia (Drubetis, Medilas, Pre-torich, Panonin, Gazanam, Masclianis, Tibis, Tema, Tiviscum, Gubali, Bersovia, Arcibada, Canonina, Potula, Bacaucis). Anonymous of Ravenna may have taken most of the toponyms from an early version of the *Tabula Peutingeriana*, but Tema, Canonina and Bacaucis are new names between the settlements. According to Anonymous, the Huns or Avars inhabited Dacia. Anonymous of Ravenna took this information from Paul the Deacon's Langobard history. In the *Cosmography*, the description of Dacia differed from that of Dacia written by antique writers. Anonymous of Ravenna supplemented the data from antique books with information from his century.

Keywords: Anonymous of Ravenna, *Cosmography*, territory, rivers and cities of Dacia in the Early Middle Ages

Ravennai Anonymus egy ismeretlen ravennai klerikus, aki kora földrajzi tudását kompilatív módon összegezve, teljességre törekvő világleírást alkotott, amely *Ravennatis Anonymi Cosmographia* címen vált ismertté. A mű Európáról szóló fejezetében külön helyet kapott Dácia. Jelen tanulmány célja a *Cosmographia* Dáciára vonatkozó fejezeteinek ismertetése. Az ismeretlen író számos régebbi munkából is merített, ugyanakkor saját korának információit is belefoglalta írásába. Az egyes szövegrészek tárgyalása kapcsán jelezni fogom az információk lehetséges forrását. A *Cosmographia* különböző szövegrészei eredeti források keletkezési korának megfelelően egymástól eltérő kronológiai rétegeket alkotnak a művön

belül, amelyek közül azok a leginkább értékesek, amelyek a 7–8. századi Dáciára vonatkoznak.

A *Cosmographia* három kéziratát vészelte át az évszázadokat.¹ A mű első kritikai kiadására Moritz Pinder és Gustav Parthey² vállalkozott, majd Joseph Schnetz³ készített újabb kritikai kiadást, utóbbit Mariann Zumschlinge⁴ munkája követte. Zumschlinge lényegében Schnetz szövegkiadását változatlan formában jelentette meg, és hozzákapcsolt egy indexet, amelyet Schnetz szövegkiadása nem tartalmazott. A földrajzi nevekben nagyon gazdag *Cosmographia* Zumschlinge indexével használhatóbbá vált. Zumschlinge a korábbi szövegkiadások hivatkozási gyakorlatától eltérő szövegjelölést alkalmazott indexében, amelyben az oldalszámot a forrás sorainak száma követte. Ennek révén jól alkalmazható szövegjelölési rendszert hozott létre. Az alábbiakban Zumschlinge szövegjelölési rendszerét követem a hivatkozásokban. Ezzel ugyan eltérek a *Cosmographia* szokásos hivatkozási rendszerétől (könyv, fejezet, szakasz), de az oldalszámon és sorszámon alapuló hivatkozási módszer pontosabb hivatkozásokat tesz lehetővé, mint a hagyományos eljárás.

A *Cosmographia* szerteágazó kutatástörténettel rendelkezik, az első modern tanulmányokat Joseph Schnetz írta. A kutatásban két főbb irányzat alakult ki, az egyikbe azok a tanulmányok sorolhatók, amelyek a mű egészére, keletkezésére, szerkezetére és filológiai kérdésekre vonatkoznak,⁵ a másik kutatási irányzatba azok a tanulmányok sorolhatók, amelyek egy-egy ország, nép vagy régió leírását tartalmazzák.⁶ Az utóbbiak gyakran egy-egy mai ország területének, nemzetének történetéhez kapcsolódnak.

Tekintettel arra, hogy jelen tanulmány a *Cosmographia* adatai alapján Dácia leírását célozza, az ide vonatkozó kutatástörténetet ismertetem.⁷ Szádeczky-Kardoss Samu a Tisza folyó nevének korai történetéről írott tanulmányaiban használta fel a *Cosmographiát*.⁸ Kiss P. Attila a gepidák kárpát-medencei története kapcsán többször is hivatkozott a Ravennai Névtelenre, a koraközépkori Dácia területének meghatározásában idézte Ravennai Anonymus művét.⁹ Martin Eggers a koraközépkori Pannónia fogalom kapcsán tért ki Dácia területének kérdésére.¹⁰ Szabados György Erdély 8. század előtti avar lakóinak kapcsán említette meg Ravennai Anonymus munkáját.¹¹ Polgár Szabolcs Ravennai Anonymus alapján vizsgálta az avarok területének kiterjedését és Dácia provincia földrajzi helyzetét.¹²

A Dáciára vonatkozó fejezetek vizsgálatakor az alábbi módszereket alkalmaztam. Az egyes területek ismertetése a mű szövegének belső rendje és a benne foglalt földrajzi sor-

¹ A kéziratokra lásd Szántó 2020, 101–102.

² Pinder – Parthey 1860. A *Cosmographia* fennmaradt kézirateit, kiadásait korábbi tanulmányomban említettem. Szántó 2020, 101–103.

³ Schnetz 1940.

⁴ Zumschlinge 1990.

⁵ Schnetz 1919; Schnetz 1926; Schnetz 1932; Schnetz 1934; Schnetz 1942; Stolte 1949; Dillemann 1997; Guckelsberger – Mittenhuber 2011; 1. link: Piggin 2020.

⁶ Schnetz 1920; Schnetz 1921; Melich 1923; Schnetz 1925; Staab 1976; Pekkanen 1979; Podossinov 2002; 2. link: Fitzpatrick-Matthews 2013; Potts 2019; Szántó 2020.

⁷ A *Cosmographia* kutatástörténetére vonatkozó általános áttekintésre lásd Szántó 2020, 103–106.

⁸ Szádeczky-Kardoss 1954/a, 105–110; Szádeczky-Kardoss 1954/b, 77–115.

⁹ Kiss 79, 410. jgyz.

¹⁰ Eggers 2006, 25–27.

¹¹ Szabados 2015, 124.

¹² Polgár 2020, 73–75.

rend alapján történt. Ahol lehetséges volt, megállapítottam az információk forrását és keletkezési idejét, ehhez kontrollforrásokat alkalmaztam, ha erre volt lehetőség. Külön figyelmet fordítottam a forrás azon adataira, amelyek Ravennai Anonymus korához leginkább közel voltak, tehát a kortárs vagy egykorú adatokat igyekeztem kiemelni.

Első lépésként (1.) a *Cosmographia* keletkezési idejére vonatkozó újabb véleményeket ismertetem, majd a további alfejezetek következnek: (2.) Dácia fejezetének forrásai, (3.) Dáciára alkalmazott nevek, (4.) Dácia a *Cosmographia* földrajzi rendszerében, (5.) Dácia folyói, (6.) Dácia városai, (7.) Dácia területe. Végezetül az összegzés zárja a tanulmányt.

A *Cosmographia* keletkezési ideje

Schnetz a *Cosmographia* keletkezésének idejét 700 körülre, a 8. század elejére tette,¹³ de más kutatók felvetették, hogy a *Cosmographia* a 9. század elején íródott. Staab szövegtani vizsgálatok alapján megállapította, hogy Anonymus felhasználta Fredegár történeti művét és annak első kontinuitásióját, amely 736-ban fejeződött be.¹⁴

Staab, a jelen tanulmányban nem részletezett szövegpárhuzamok alapján, arra a következtetésre jutott, hogy Anonymus merített az *Annales regni francorum* 809-ig terjedő részéből. Bizonyítási eljárásának fontos pontja, hogy ez az első frank forrás, amely megemlíti a normannok (*Nordmanni*) nevét. Staab szerint Anonymus a *Nordmanni* népet az *Annales regni francorum*-ból vette át.¹⁵ Az ő véleménye szerint a *Cosmographia* keletkezésének ideje a 9. század eleje, tehát csaknem 100 évvel később íródott, mint ahogyan Schnetz megállapította. Mittenhuber és Guckelsberger óvatosabban fogalmazott, szerintük a *Cosmographia* a 7. és 8. századi földrajzi nevek, folyók, népek és geográfiai ismeretek állapotát tükrözte.¹⁶ Dillemann kutatásai alapján¹⁷ Guckelsberger és Mittenhuber megemlítette a *Cosmographia* keletkezésének 9. századra utaló adatait: a normannok említése Dánia kapcsán, az Elba említése a Frank Birodalom határaként és Velence feltűnése a *Cosmographiában*.¹⁸ Ezek a földrajzi nevek a mű szerkezetében az utolsó, 9. századi kronológiai réteget jelzik. Ennek megfelelően a 9. század eleji dátum a *Cosmographia* keletkezésének idejére nyújt tájékoztatást. A szövegben felhasznált korábbi források keletkezési ideje természetesen régebbi, és ennek megfelelően a bennük található adatok is a korábbi időszakok állapotait rögzítették, vagyis a *Cosmographiában* az egyes szövegrészek, amelyek korábbi forrásokból származnak, korábbi időrétegekhez köthetők.

Staab alaposan elemzte a *Cosmographia* Nyugat-Európára vonatkozó szövegrészleteit, de nem vizsgálta a Dáciára vonatkozó fejezeteket. Dillemann néhány oldal erejéig kitért a *Cosmographia* Dácia fejezetének vizsgálatára, de műve áttekintő jellegénél fogva nem részletezte a témát.¹⁹

¹³ Schnetz 1940, IV–V; Schnetz 1932, 80.

¹⁴ Staab 1977, 31, 27. jgyz.

¹⁵ Staab 1977, 32, 27. jgyz. a-d.

¹⁶ 3. link: Guckelsberger – Mittenhuber 2011, 1.

¹⁷ Dillemann 1997, 26–27.

¹⁸ 3. link: Guckelsberger – Mittenhuber 2011, 3.

¹⁹ Dillemann 1997, 94–96.

Dácia fejezetének forrásai

Ravennai Anonymus műve számos pontján megemlítette, hogy egy-egy ország leírásához kitől vett át adatokat, melyik korábbi író könyvéből merített. Anonymus Európa nyugati részeinek leírása közben három ismeretlen író nevét sorolta föl. Athanarid, Marcomir és Heldebald a gótok tudósai (*philosophi gothorum*), akikre Anonymus rendszeresen hivatkozott *Germania*, *Gallia*, *Francia*, *Alemannia*, *Saxonia*, *Spania*, *Guasconia* és Észak-Európa leírása közben.²⁰ Staab alapos filológiai vizsgálatok alapján megállapította, hogy Athanarid 496/497 és 507 között működött, Marcomir és Heldebald esetében nem határozott meg ilyen pontos kronológiát, véleménye szerint nem írhattak a 6. század vége után,²¹ tehát lényegében 6. századi írók voltak. Staab annak a véleményének adott hangot, hogy Athanarid Nagy Theoderich udvarában működött, és hasonló feltételezést fogalmazott meg Marcomir és Heldebald esetében is, akik minden bizonnyal már Theoderich után fejthették ki írói tevékenységük javát. Az ő műveik fennmaradhattak Ravennában, amelyeket Anonymus felhasznált a *Cosmographia* megírásához.²² Dillemann további kutatásokat végzett, amelyek eredményeként a *Cosmographia* szövegében negyvennél több író művéből származó átvételt azonosított.²³

Ravennai Anonymus a *Cosmographia* IV. könyvében írta le részletesen Dáciát, felsorolta, hogy milyen forrásokból merített, megjegyezte, hogy a két Dáciát (*Datia prima et secunda, utraeque Datiae* [!]) sok tudós leírta, akik közül ő a gótok tudósait (*Gothorum philosophi*), Menelacot és Aristarchust olvasta, mégis Sardatius alapján írta le ezeket az országokat (*patria*). Ezután Ravennai Anonymus felsorolta Dácia városait és folyóit, majd a fejezet végén megemlítette, hogy Dáciát Jordanes is leírta.²⁴ Az író felhasználta a *Geticát* is a *Cosmographia* megírásához, számos Dáciára vonatkozó információt is átvett ebből a műből,²⁵ de nem vett át minden adatot, amelyet Jordanes Dáciával kapcsolatban feljegyzett.

Schnetz a *Cosmographia* Dácia fejezetének forrásairól szövegkritikai elemzések alapján megállapította, hogy Szarmata pátria leírásánál említett írók neve ismétlődött meg a Dácia fejezet forrásainak leírásában, de nem pontosan. Szarmata pátria esetében látható Hylas, Sardonius és Aristarchus neve, akik Ravennai Anonymus szerint a görögök tudósai (*Grecorum philosophi*) voltak.²⁶ Ettől eltérően a Dáciáról szóló részben Hylas helyett Menelac volt, Sardonius helyett Sardatius, viszont Aristarchus neve egyezett a két szövegrészben. A három személy nem a görögök, hanem a gótok tudósaiként (*Gothorum philosophi*) jelent meg, ami elírás következménye volt.²⁷ Schnetz véleménye szerint Ravennai Anonymus a szarmaták országának leírásakor helyesen járt el, de Dácia leírásában elhibázta Hylas és Sardonius nevét, s tévesen a görögök filozófusai helyett a gótok filozófusai kifejezést írta le.²⁸ Dillemann részletesen kifejtette, hogy Hylas (Menelac), Sardonius (Sardatius) és Aris-

²⁰ Staab 1977, 33–34.

²¹ Staab 1977, 54.

²² Staab 1977, 54.

²³ Guckelsberger – Mittenhuber 2011, 3, 8. jgyz.

²⁴ Zumschlinge 1990, 53.30–40, 54.15–19.

²⁵ Schnetz 1926, 86–88.

²⁶ Zumschlinge 1990, 52.26–34.

²⁷ Zumschlinge 1990, 53.34–37, és a 34., 35. és 36. sorokhoz kapcsolódó lábjegyzetek.

²⁸ Zumschlinge 1990, 53, 34., 35., 36. sorokhoz tartozó jegyzetek. Vö.: Polgár 2020, 74, 4. jgyz.

tarchus fiktív írók voltak, a nevükre vonatkozó korábbi antik irodalmi forrásokat és lehetséges magyarázatukat terjedelmi okokból nem idézem.²⁹

Dáciára alkalmazott nevek a *Cosmographiában*

Ravennai Anonymus több elnevezést is alkalmazott Dáciára. A *Cosmographia* I. könyvében *Datia (!) minor* és *magna*,³⁰ a IV. könyvben pedig *Datia prima et secunda* elnevezés szerepelt.³¹ „(...) két nagy kiterjedésű ország van, amelyeket *Dacia primának* és *secundának* neveznek, amelyeket *Gepidiának* is hívnak, ahol most a hunok, akik avarok, laknak.”³² Tehát Ravennai Anonymus *Dacia prima* és *secunda* területét Gepidiával feleltette meg, amelyben a hunokkal azonosított avarok laktak. A forrás szövege később tartalmazta a két Dácia (*utraque Daciae*) fogalmát: „Ezt a két Dáciát sok tudós leírta (...)”³³ A forrás egy további szakaszában megjelenik a dákok hazái elnevezés is (*Dacorum partiae*).³⁴

Amint a gepidák lakhelye alapján látható, Ravennai Anonymus azonosította *Datia prima et secunda* területét Gepidiával. Ez az azonosítás Jordanes művéből, a *Geticából* származik, amely a következőket tartalmazza: „A régi Dáciáról beszélek, melyről úgy tudják, hogy a gepidák népe tartja most birtokában.”³⁵ Látható, hogy Jordanes egyes szám első személyben a régi Dáciáról (*Dacia antiqua*) beszélt, de nem említette meg *Dacia prima et secunda* nevét, csak a régi Dáciát.

Jordanes – Róma történetéről szóló művében – leírta, hogy Aurelianus császár (270–275) Dácia kiűritése (271) után megszervezte a Dunától délre *Dacia mediterranea* és *Dacia ripensis* provinciákat.³⁶ Tehát Jordanes lényegében a Dunától délre fekvő későbbi alapítású *Dacia mediterranea* és *Dacia ripensis* provinciáktól való megkülönböztetés miatt írta le a *Geticában* *Dacia antiqua*, vagyis a Dunától északra fekvő régi Dácia nevét.³⁷ Ravennai Anonymus ennek a régi, Dunától északra fekvő Dáciának a fogalmát vette át, és területét azonosította saját művében Gepidiával a *Getica* alapján.

Jordanes a *Romanában* a Dunától délre fekvő *Dacia mediterranea* és *Dacia ripensis* provinciákat a két Dácia (*Daciae duae*, *Dacia utraque*) kifejezéssel is leírta,³⁸ az utóbbit Ravennai Anonymus a *Romanából* vette át. Nagy valószínűséggel ezen a módon került a mindkét Dácia (*Daciae utraque*) kifejezés a *Cosmographiába*,³⁹ de ez alatt Ravennai Anonymus nem *Dacia mediterranea* és *ripensis* provinciákat értette, ahogyan eredetileg Jordanes a *Daciae utraque* és *Daciae duae* fogalmat használta, hanem ettől eltérő módon a Dunától északra fekvő Dáciát osztotta ketté a *Cosmographia* I. könyvében *Datia (!) minor* és

²⁹ Dillemann 1997, 46, 47, 55, 57.

³⁰ Zumschlinge 1990, 10.64–65.

³¹ Zumschlinge 1990, 53.30.

³² „(...) sunt patrie spatiosissime quae dicuntur *Datia prima et secunda*, quae et *Gipidia* appellatur, ubi modo *Uni*, qui et *Avári*, inhabitant.” Zumschlinge 1990, 53.29–32.

³³ „(...) quas utrasque *Datias* plurimi descripserunt *philosophi* (...)” Zumschlinge 1990, 53.32–34.

³⁴ Zumschlinge 1990, 54.8.

³⁵ „*Daciam dico antiquam, quam nunc Gepidarum populi possidere noscuntur.*” *Getica* 1882, XII.74. *Getica* 2004, XII.74.

³⁶ *Romana* 1882, 27–28.217–218.

³⁷ *Getica* 1882, XII.74; *Getica* 2004, XII.74.

³⁸ *Romana* 1882, 28.218 (*Daciae duae*), 42.331 (*utraque Dacia*).

³⁹ Zumschlinge 1990, 53.32–33.

magna,⁴⁰ a IV. könyvben pedig *Datia (!) prima et secunda* részekre,⁴¹ amelyeket Gepidiával is azonosított.⁴² A fentiek alapján látható, hogy Ravennai Anonymus következetlen volt Dácia nevének használatában, mivel műve I. könyvében *Dacia minor* és *magna*, viszont a IV. könyvben *Dacia prima et secunda* szerepelt, ugyanakkor a Dunától délre fekvő *Dacia mediterranea* és *ripensis* ismeretlen volt számára.⁴³ Kézenfekvőnek látszik *Dacia minor* területét *Dacia primával*, *Dacia magna* földjét pedig *Dacia secundával* azonosítani.

Ravennai Anonymus a Dunától délre nem említett Dácia nevű provinciát, hanem más provinciákat helyezett oda. Különös, de kifejezetten az alábbiakat írta. „*Nem a Dunán túl, hanem a Földközi-tenger felé helyezkedik el az a provincia, amit Illiricusnak (!) neveznek.*”⁴⁴ Ravennai Anonymus két Mysiát írt le, alsót és felsőt (*Mysie due (!) inferior et superior*),⁴⁵ és megjegyezte, hogy Thrákia, Macedonia és *Mysia inferior* között a bulgárok laknak, akik nagy Szkítiából (*Scythia Maior*) vándoroltak ki.⁴⁶ Ravennai Anonymus Mysia névalakban írta le Moesiát, ezzel eltért a klasszikus írásmódtól, és eltért a *Tabula Peutingerianától* is, amelyen Mesia névalak szerepel.⁴⁷

Dácia a *Cosmographia* földrajzi rendszerében: Dániától Dáciáig

Ravennai Anonymus a *Cosmographiában* a Földet laposnak és kör alakúnak írta le, a régi napórák beosztását követve egy egyszerű koordináta-rendszert alkotott, amelyben a déli és északi féltekét 12-12 órára osztotta. Az északi féltekére estek az éjszaka órái, a déli féltekére pedig a nappal órái kerültek. Mindkét féltekén minden órát egy-egy nép hazájáról nevezett el, akik az adott órához tartozó körcikelyen a Föld peremén laktak. Az északi féltekén az éjszaka első órája a germánok hazájára esett, ez az óra akkor kezdődött, amikor a Nap lement a nyugati horizont alá. Az éjszaka második órája részben a germánok és frízek hazájával volt azonos. Az éjszaka harmadik órája a szászok hazájának területével, a negyedik pedig a normannok országával egyezett, amelyet Dániának is neveztek. Az éjszaka további órái kelet felé haladva szintén egy-egy nép országával voltak azonosak.⁴⁸ Jelen tanulmány csak az éjszaka negyedik órájának területére, a normannok hazájának, Dániának körcikelyére eső országokat ismerteti, amelyek közül Dáciát kiemelten részletezi.

Anonymus szerint a normannok hazáját (*patria Northomanorum!*) a régiék Dániának (*Dania*) is nevezték, déli oldalán az Alpok (*Alpes*) vagy az *Albis Maurunganin*ak nevezett ország (*patria*) volt, amelynek területén sok évvel korábban a frankok nemzetsége tartózkodott. Ennek az *Albis* országnak (*patria*) az elején, déli oldalán *Datia (!) minor* helyezkedett el, és innen tovább még a nagy kiterjedésű *Datia (!) magna* volt, amelyet *Gipidiának* (!) is neveztek. Ravennai Anonymus úgy tudta, hogy Gepidiában a hunok népe (*Unorum*

⁴⁰ Zumschlinge 1990, 10.64–65.

⁴¹ Zumschlinge 1990, 53.30.

⁴² „(...) *Datia prima et secunda, que et Gipidia appellatur, ubi modo Uni, qui et Avari, inhabitant. quas utrasque Datas plurimi descripserunt philosophi, (...).*” Zumschlinge 1990, 53.30–34.

⁴³ Vö. Polgár 2020, 74–75; Kiss 2015, 168–170.

⁴⁴ „*Non ultra Danubium sed quomodo ad Mare Magnum ponitur patria que dicitur Illiricus.*” Zumschlinge 1990, 54.20–22.

⁴⁵ Zumschlinge 1990, 49.3–4.

⁴⁶ Zumschlinge 1990, 48.49–50, 49.1–2.

⁴⁷ 4. link: TABULA-PEUTINGERIANA.DE, Segmentum VI–VII.

⁴⁸ Szántó 2020, 106–107, 120.

gens) lakott. Dácia után *Illiricus* (!) tartomány következett, amely egészen Dalmácia provinciáig terjedt a *Cosmographia* szövege szerint.⁴⁹

Amint arra Staab rámutatott, a *Cosmographia* írója a normannok (*Northmani* !) és Dánia nevét az *Annales regni francorum* feljegyzéseiből vehette át,⁵⁰ amelynek legkorábban a 777. évi soraiban szerepelt *Nordmannia* neve,⁵¹ a 782. évnél pedig a dánok és normannok (*Dani*, *Nordmanni*) jelentek meg.⁵²

Dániától délre helyezkedett el az Alpok (*Alpes*), illetve az *Albis Maurungani*nak nevezett ország. A szövegből látható, hogy Ravennai Anonymus földrajzi ismeretei bizonytalanok voltak arról, hogy pontosan mi is volt Dániától délre, az Alpok vagy *patria Albis Maurungani*.⁵³ Ravennai Anonymus azt jól tudta, hogy Dánia északon volt, és az Alpok fekvésével is tisztában lehetett, ugyanakkor olvashatott egy különös nevű országról (*Maurungani*), amelynek nem ismerte pontos földrajzi helyzetét, de annyit tudott, hogy Dániától délre helyezkedett el. Ez alapján arra a következtetésre lehet jutni, hogy Ravennai Anonymus ennek a szövegrésznek a megírásához több forrásból is merített. Az egyik forrás arról tartalmazott információt, hogy Dánia, a normannok hazája északon volt. Ez a forrás az *Annales regni francorum*,⁵⁴ vagy bizonyos kivonatai lehettek, amelyek eljutottak Ravennába, de ebből nem derült ki Ravennai Anonymus számára, hogy mekkora volt a távolság Dánia és az Alpok között. Azt azonban megtudta, hogy a frankok eljutottak az Elba (*Albis*) folyóig. Egy másik forrásból arról is tájékozódhatott, hogy az északi területektől, Dániától délre volt *patria Maurungani*. Ravennai Anonymus számára nem derült ki pontosan a forrásai-ból, hogy mi is volt a tényleges földrajzi sorrend Dániától az Alpokig, és ezért írta azt, hogy Dánia elején, lényegében déli irányban az Alpok vagy *Albis Maurungani* volt. Ravennai Anonymus az Alpok földrajzi helyzetét ismerte, és amint fentebb látható volt, az *Annales regni francorum* alapján Dánia fekvéséről is voltak ismeretei. Felmerül a kérdés, hogy honnan szerzett tudomást *patria Maurungani*ról. Mi volt ez az ország, és hol helyezkedett el? Schnetz a *Maurungani* nevet a *Marcomani* népnévből szövegromlás útján kialakult szónak gondolta.⁵⁵ Ő a *Marcomani* népnév *Maur* szótagjában az *u*-t téves betoldásként értelmezte, a *Maur-ung-ani* második szótagjában olvasható *ung* alakot pedig a *Mar-cum-ani* középső *cum* szótagjából próbálta megmagyarázni. Schnetz elméletének paleográfiai szempontból ez a gyenge pontja, mivel a *cum* szótagból az *ung* eléggé bajosan vezethető le, ráadásul Schnetz a *c* betű kiesését nem indokolta pontosan.⁵⁶

⁴⁹ Zumschlinge 1990, 10.56–66, 11.1–4.

⁵⁰ Staab 1977, 31–32, 27. jgyz.

⁵¹ *Annales regni francorum* 1895, 49.

⁵² *Annales regni francorum* 1895, 61.

⁵³ Zumschlinge 1990, 10.56–61; Schnetz 1919, 77–87.

⁵⁴ *Annales regni francorum* 1895, 49, 61.

⁵⁵ Zumschlinge 1990, 10. 60. sorhoz kapcsolódó megjegyzés. (Schnetz a lapalji jegyzeteket nem a napjainkban szokásos számozással írta, hanem az adott lapon a szöveg sorainak számát jelölte lapalji hivatkozásaiban, és a szöveg sorszámaihoz írt megjegyzéseket. Tehát a „60 Maurungani” nem a 60. jegyzet, hanem a 10. oldalon a forrás szövegének 60. sorához kapcsolódó jegyzet. Schnetz 1919, 77–87.)

⁵⁶ Schnetz 1951, 16, 2. jgyz.

Porcheron, aki a *Cosmographia* első nyomtatott példányának kiadója volt, *Maurungani*t a langobard vándorlás egyik állomásával azonosította Paulus Diaconus műve alapján.⁵⁷ A *Maurungani* mellett olvasható *Albis* az Elba folyó neve. Ravennai Anonymus Szászország (*Saxonia*) leírásakor megemlítette, hogy az országnak több jelentős folyója van, amelyek között a legnagyobb az Elba (*Albis*).⁵⁸ Tehát *Albis Maurungani* pátria az Elba közelében volt, esetleg annak partján, de nem Szászország területén. A *Cosmographia* szövege szerint ennek az „elbai országnak” területén (*in qua Albis patria*) sok éven keresztül a frankok nemzetsége tartózkodott.⁵⁹ Ez a szövegrész tartalmi párhuzamot mutat az *Annales regni francorum* 789. évi bejegyzésével, amely szerint a frankok hadat vezettek az Elbához, felsorakoztak, majd hidat vertek a folyónál, és erődöt is építettek.⁶⁰ Az Elbáig terjedő frank hadjáratokról és felvonulásokról adnak számot az *Annales regni francorum* további feljegyzése is (797, 798).⁶¹

A *Maurungani* névhez és *patria Albis Maurungani* földrajzi helyzetéhez nagyon hasonló földrajzi név található a langobardok történetében. Paulus Diaconus a langobard vándorlásról leírta, hogy a langobardok *Scoringa* után *Maurunga* területén vonultak át *Golanda* földjére.⁶² A *Cosmographiában* olvasható *Maurungani* azonosítása a langobard vándorlás *Maurunga* nevű területével elterjedt a szakirodalomban, bár a szó etimológiája bizonytalan. Chambers összegezte a *Maurunga* szóra vonatkozó feltevéseket, amelyek a mocsár jelentésű (ófelnémet: *mios*, angol: *moss*, *mire*, latin: *maurus*) szóra vezethetők vissza.⁶³ Jörg Jarnut *Mauringát* láp- és mocsárvidéknek tartotta, amely a nyugat-mecklenburgi tóvidéken található, és a langobard vándorlás egyik állomása volt.⁶⁴ Chambers óvatosan és kellő kritikával vizsgálta *Maurunga* és *Maurungani* összefüggésének kérdését. Az ő véleménye szerint a *Cosmographiában* a *Maurungani* szóban a *-gani* szóvég a *gau*i vagy régi gót *gawi* ’ország’ jelentésű szó téves olvasatából származott. Chambers megjegyezte, hogy *Maurungani* az Elba által határolt tartomány volt, a folyótól meghatározatlan távolságban kelet felé feküdt, észak felé pedig Dánia határolta. *Maurungani* magában foglalta a mai Holsteint és kelet felé Németország bizonyos részét. Chambers megállapította, hogy Paulus Diaconus által említett *Maurunga* is az Elbától északra és keletre volt.⁶⁵ Chambers egy térképet is közölt, amelyen az ő írásmódjában *Maurungani-Patria Albis* az Elbától északkeletre és Dániától délre helyezkedett el.⁶⁶ A fentiekkel megegyező következtetésre jutott Galamb György, aki a langobard vándorlás *Maurunga* (*Maurungani*) nevű állomását nagyjából a mai Mecklenburg területére lokalizálta és *Mauringát* azonosíthatónak vélte *Maurungani*val.⁶⁷ A fentiek

⁵⁷ Porcheron 1688, 25. a. jgyz. Ebben a jegyzetben Porcheron a *Maurunganorum* alakra hivatkozott.

⁵⁸ Zumschlinge 1990, 56.22–25.

⁵⁹ „(...) *in qua Albis patria per multos annos Francorum linea remorata est* (...)” Zumschlinge 1990, 10.61–63.

⁶⁰ *Annales regni francorum* 1895, 84, 85.

⁶¹ *Annales regni francorum* 1895, 101, 102.

⁶² Paulus Diaconus 2012, I.11, I.13; *Pauli Historia langobardorum* 1878, I.11, I.13.

⁶³ Paulus Diaconus 2012, 61, 27. jgyz.; Porcheron 1688, 25, a. jgyz.; *Pauli Historia langobardorum* 1878, 53, 3. jgyz.; Chambers 1912, 235–236, 1–5. jgyz.

⁶⁴ Jarnut 1982, 12–13.

⁶⁵ Chambers 1912, 159–161.

⁶⁶ Chambers 1912, 259.

⁶⁷ Paulus Diaconus 2012, 61, 27. jgyz.

alapján megalapozott a feltételezés, hogy a *Historia langobardorum*ban említett *Mauringa* neve került be a *Cosmographiába* *Maurungani* alakban. Ami bizonyos, hogy a két szó első része, a *Maur* (*Maur-inga*, *Maur-ungani*) azonos. A szavak további részei, az *-inga* és *-ungani* eltérése az *i* és *u* esetében csekély, ami lehet elírás következménye, de a *Maurungani* szó *-ni* végződésére biztos paleográfiai magyarázat nem adható. A két földrajzi név által jelölt terület viszont egybeesik, és így a földrajzi azonosítás révén megállapítható, hogy a két név azonos területre vonatkozott.

Dácia folyói

Ravennai Anonymus feljegyezte, hogy a dákok hazáin (*Dacorum patriae*) több folyó haladt keresztül, többek között a Tisia, Tibisia, Drica, Marisia, Ariane, Gilpit és *Gresia*, amelyek mind a Dunába (*Danubius*) futottak, és a *Flautasis* folyó szintén ebben az országban ért véget.⁶⁸ Schnetz szerint Ravennai Anonymus a dáciai folyók nevét Jordanestől vette át.⁶⁹

Jordanes⁷⁰	Tisia	Tibisia	Dricca	Marisia	Miliare	Gilpil	Grisia	Flautasis
Ravennai Anonymus	Tisia	Tibisia	Drica	Marisia	Ariane	Gilpit	Gresia	Flautasis
A folyók mai neve	Tisza	Temes ⁷¹	azonosítása vitatott ⁷²	Maros ⁷³	Fehér-	Fekete-	Sebes-	Olt ⁷⁴
					Körös ⁷⁵			

Dácia városai

A *Cosmographia* Dácia fejezetének értékes része a városok felsorolása. Ravennai Anonymus leírta, hogy régen sok város volt a dák pátriákban (*Dacorum patriae*), amelyek közül az alábbiakat említette meg: *Drubetis*, *Medilas*, *Pretorich*, *Panonin*, *Gazanam*, *Masclunis*, *Tibis*, amely kapcsolatban állt Mysia patria *Agmonia*/*Augmonia* nevű városával.⁷⁶ Dácia más részein a következő városok voltak: *Tema*, *Tiviscum*, *Gubali*, *Zizis*, *Bersovia*, *Arcidaba*, *Canonia*, *Potula*, *Bacaucis*.⁷⁷ A városok többsége nagy valószínűséggel arról a római térképről került a *Cosmographia* szövegébe, amelynek középkori másolatát az utókor *Tabula Peutingeriana* néven ismeri, tartalmát tekintve a császárkori Római Birodalom úthálóza-

⁶⁸ Zumschlinge 1990, 54.8–17.

⁶⁹ Schnetz 1926, 88.

⁷⁰ *Tisia* (*Getica* 1882, *Getica* 2004, V.33, XXXIV.178). *Tibisia*, *Dricca* (*Getica* 1882, *Getica* 2004 XXXIV. 178). *Marisia*, *Miliare*, *Gilpil*, *Grisia* (*Getica* 1882, *Getica* 2004, XXII.113). *Flautasis* (*Getica* 1882, *Getica* 2004, V.33).

⁷¹ *Getica* 2004, 143, 198. jgyz, 234.

⁷² „*Dricca*. Vitatott lokalizálású folyócska a Temes és a Körös közötti területen.” *Getica* 2004, 143, 198. jgyz., 228.

⁷³ *Getica* 2004, 231.

⁷⁴ A *Flautasis* az *Alutával* azonosítják (*Getica* 2004, 229.; Schnetz 1926, 88.; Bokor 1904, 37. 7. jgyz.)

⁷⁵ *Getica* 2004, 230–231.

⁷⁶ Zumschlinge 1990, 53.37–45. *Augmonia* alak Mysia Inferior leírásában (Zumschlinge 1990, 50.2). *Agmonia* alak Dácia leírásában (Zumschlinge 1990, 53.45).

⁷⁷ Zumschlinge 1990, 54.1–7.

tát és a korabeli világot ábrázolta.⁷⁸ Ennek a térképnek egy későantik példányát használhatta Ravennai Anonymus. A *Tabula Peutingeriana* alapján azonosítható a *Cos-mographiá*ban leírt dáciai városok többsége, amelyek modern térképi elhelyezéséhez a *Barrington Atlasz*⁷⁹ és a Római Birodalom digitális atlasza⁸⁰ nyújtott segítséget.

Dácia városai

<i>Cosmographia</i>	Drubetis	Medilas	Pretorich	Panonin
<i>Tabula Peutingeriana</i> ⁸¹	Drubetis	Admediā (Ad Mediam)	Pretorio (Pretorium)	Ad Pannonios
<i>Barrington Atlas</i> ⁸²	Drobeta	Ad Mediam	Praetorium	Ad Pannonios

<i>Cosmographia</i>	Gazanam	Masclunis	Tibis	Agmonia
<i>Tabula Peutingeriana</i> ⁸³	Gaganis (Gaganae)	Masclianis	Tivisco (Tibiscum Masclianis mellett)	Agnaviae (?)
<i>Barrington Atlas</i> ⁸⁴	Gaganae	Masclianis	Tibiscum	–

<i>Cosmographia</i>	Tema	Tiviscum	Gubali	Zizis	Bersovia
	Temati viscum ⁸⁵ (Temativiscum)				
	Temativiscum ⁸⁶				
<i>Tabula Peutingeriana</i> ⁸⁷	–	Tivisco (Tibiscum)	Caput bubali	Azizis	Bersovia (Berzovia)
<i>Barrington Atlas</i> ⁸⁸	(Tibiscum a fenti ismétlése)		Caput Bubali	Aizisis	Berzobis

⁷⁸ Tóth 2006, 10–11.; 4. link: TABULA-PEUTINGERIANA.DE; Weber 1976; Rathmann 2018, 6–16.

⁷⁹ Barrington Atlas 2000.

⁸⁰ 5. link: Digital Atlas of the Roman Empire 2020.

⁸¹ 4. link: TABULA-PEUTINGERIANA.DE Segmentum VII 4 o: *Drubetis* Litterae D–H, *Admediā* Litterae A, *Pretorio* Litterae N–R, *Ad Pannonios* Littera A.

⁸² Barrington Atlas 2000, Dacia-Moesia 21, E5: Drobeta, Ad Mediam, Praetorium, E4: Ad Pannonios.

⁸³ 4. link: TABULA-PEUTINGERIANA.DE Segmentum VII 4 o: *Gaganis* Litterae D–H, *Masclianis* Litterae I–M, *Tivisco* Litterae S–T, Segmentum VII 5 o: *Agnaviae* Littera A.

⁸⁴ Barrington 2000, Atlas Dacia-Moesia 21, E4: Gaganae, Masclianis, Tibiscum.

⁸⁵ 6. link: BAV Urb.lat. 961. 25v.

⁸⁶ 7. link: BN Cote: Latin 4797. 17r.

⁸⁷ 4. link: TABULA-PEUTINGERIANA.DE Segmentum VII 4 o: *Tivisco* Litterae S–T, Segmentum VII 3/4 o: *Caput bubali* Litterae B–C, Segmentum VII 3 o: *Azizis*, *Bersovia* Litterae B–C.

⁸⁸ Barrington Atlas 2000, Dacia-Moesia 21, E4: Caput Bubali, D4: Aizisis, Berzobis.

<i>Cosmographia</i>	Arcidaba	Canonia	Potula	Bacaucis
<i>Tabula Peutingeriana</i> ⁸⁹	Arcidava	–	(Centum) Putea (?)	–
<i>Barrington Atlas</i> ⁹⁰	Arcidava	–	Centum Putea	–

Dácia városainak felsorolásában az író megemlítette, hogy *Tibis* összeköttetésben állt Mysia (*Misia* !) pátria Agmonia nevű városával.⁹¹ Ez azért különös, mert a *Tabula Peutingeriana* lapján *Agnavia* a dáciai úthálózat egyik állomásaként látható.⁹² Ezek szerint a *Cosmographia* írója Dácia belső területének városait Mysia területéhez kapcsolta és a Mysiáról szóló fejezetben is írta le. Ravennai Anonymus meg is jegyezte, hogy a Dunán túl (*trans fluvium Danubium*) Mysia Inferior városai voltak, amelyeket leírt.⁹³ Ravennai Anonymus így teljesen eltért az antik Dácia fogalmától. Dillemann a *Cosmographiában* olvasható *Agmonia* városát azonosította a *Tabula Peutingeriana* *Agnavis/Agnavia* nevű településével.⁹⁴ Lényegében ő is Dácia városaként értelmezte *Agnaviát*. Dácia és Mysia városainak elrendezése alapján kibontakozó kép szerint Ravennai Anonymus az Erdélyi-medence belső területét Mysia Inferiorhoz sorolta, s az ettől nyugatra fekvő területet nevezte Dáciának. Miller ezt a különös területi elrendezést ábrázolta a *Cosmographiáról* készített térképén.⁹⁵ A *Cosmographiában* felsorolt városok sorrendje bizonyos esetekben eltér a *Tabula Peutingeriana* térképlapján látható sorrendtől. Felvethető a kérdés, hogy Ravennai Anonymus miért írta Dácia településeit Mysia Inferior provinciához. Erre a magyarázatot a *Tabula Peutingeriana* adhatja meg. A térképen nem szerepel Dacia neve, csak a Mysia Inferior felirat. A térkép keleti–nyugati irányban torzított, nagyon elnyúlt, a Dunát a térkép felső részén egy vízszintes vonal jelképezi, amely felett sorakoznak a dáciai városok, de a Dácia felirat nélkül. A Duna vonala alatt a Mysia Inferior felirat olvasható. Ravennai Anonymus a térképről csak a városok nevét tudhatta meg, Dáciáról szóló további információkhoz más forrásból jutott. A térképről leolvasott városnevek egy részét Dáciához sorolta, másik részét pedig Mysia Inferiorhoz. Ez lehet a magyarázata annak, hogy Dácia belső területeinek városai Mysia Inferiorban voltak a *Cosmographia* szövegében. Miller a *Cosmographiáról* készített rekonstrukciós térképén Mysia Superiort írt Dácia belső területeire, tehát eltért a *Cosmographia* szövegétől.⁹⁶

⁸⁹ 4. link: TABULA-PEUTINGERIANA.DE Segmentum VII 3 o: *Arcidava* Littera A, *Centum Putea* Litterae B–C.

⁹⁰ Barrington Atlas 2000, Dacia-Moesia 21, D4: Centum Putea, Arcidava.

⁹¹ Zumslinge 1990, 53.44–45.

⁹² 4. link: TABULA-PEUTINGERIANA.DE Segmentum VII 5 o: *Agnaviae*.

⁹³ Zumschlinge 1990, 49.39–40.

⁹⁴ Dillemann 1997, 94–95.

⁹⁵ Miller 1898, 19.

⁹⁶ Miller 1898, 19.

Mysia Inferior városai a *Cosmographia* szerint

<i>Cosmographia</i> ⁹⁷	Porolissos	Certie	Lagiana	Optatiana	
<i>Tabula Peutingeriana</i> ⁹⁸	Porolisso (Porolissum)	Cersiae	Largiana	Optatiana	
<i>Cosmographia</i>	Macedonica	Napoca	Patabissa	Salinis	Brutia
<i>Tabula Peutingeriana</i>	–	Napoca	Patavissa	Salinis	Brucla

<i>Cosmographia</i>	Apulon	Sacidaba	Cedonia	Caput Stenarum	Betere
<i>Tabula Peutingeriana</i>	Apula	Acidava	Cedoniae	Stenarum	Ponte vetere (Pons Vetus)

<i>Cosmographia</i>	–	–	–	–	Aluti
<i>Tabula Peutingeriana</i>	Pretorio (Praetorium)	Arutela	Castra Tragana	Burridava	Ponte Aluti (Pons Aluti)

<i>Cosmographia</i>	–	–	Romulas	–	–
<i>Tabula Peutingeriana</i>	Rusidava	Acidava	Romula	Castris Novis (Castra Nova)	Pelendova

<i>Cosmographia</i>	–	–
<i>Tabula Peutingeriana</i>	Amutria (Amutrium)	Drubetis (Drubeta)

A *Cosmographia* Cedonia mellett az alábbi városokat (*civitas*) sorolta fel

<i>Cosmographia</i>	Burticum	Blandiana	Germigera	Petris
<i>Tabula Peutingeriana</i>	(Brucla?)	Blandiana	Germizera	Petris

<i>Cosmographia</i>	Aquas	Sarmazege	Augmionia	Augusti
<i>Tabula Peutingeriana</i>	ad Aquas	Sarmategte	Agnaviae	Ponte Augusti (Pons Augusti)

Kiemelten is érdemes kitérni arra, hogy a *Cosmographia* kritikai kiadásának Dácia fejezetében *Tibis*, *Tema* és *Tiviscum* szerepel.⁹⁹ *Tibis* és *Tiviscum* forrása lehetett a *Tabula Peutingeriana* egyik korai példánya, ugyanis a napjainkra fennmaradt térképen *Tivisco* (*Tiviscum*) néven két település található.¹⁰⁰ Ez lényegében egyetlen település kétszeri térképi ábrázolása volt, tehát a térkép szerkesztője minden bizonnyal tévesen kétszer rajzolta fel a térképre ugyanazt a települést *Tivisco* néven. Ezeket Ravennai Anonymus két különböző településként látta, és így kétszer írta le a *Cosmographiában*, egyszer *Tibis*, másodszor

⁹⁷ Zumschlinge 1990, 49–50.

⁹⁸ 4. link: TABULA-PEUTINGERIANA.DE Segmentum VII 3–5 o, VIII 1–3 o.

⁹⁹ Zumschlinge 1990, 53.44, 54.3.

¹⁰⁰ 4. link: TABULA-PEUTINGERIANA.DE Segmentum VII 4 o *Tivisco* (*Tiviscum*).

pedig *Tiviscum* alakban.¹⁰¹ A *Cosmographia* szövege tartalmaz a *Tiviscum* előtt egy *Tema* helynevet,¹⁰² amely viszont nem szerepel a *Tabula Peutingeriana* lapjain. Ez azt jelzi, hogy Ravennai Anonymus nemcsak a *Tabuláról* vett át adatokat, hanem további forrásból is merített, lényegében mai fogalmaink szerint frissíteni próbálta a dáciai városokról meglevő régi információkat. Ravennai Anonymus a *Tema* szóval egy új földrajzi nevet örökített meg. Ezt támasztja alá a *Cosmographia* vatikáni és párizsi kézírata is, a vatikáni kéziratban *Temati uiscum*¹⁰³ olvasható külön írva, de a szó második része kisbetűvel kezdődik, tehát vélhetően egybetartozott a két szó, ezt a szöveg központozása is alátámasztja. A párizsi kéziratban egybeírva *Tematiuiscum*¹⁰⁴ olvasható. Schnetz a kéziratoktól eltérve a *Cosmographia* kritikai kiadásában a *Tematiuiscum* szót *Tema* és *Tiviscum* helynevekre választotta szét.¹⁰⁵ A *Cosmographia* kézíratai alapján megállapítható, hogy az antik *Tiviscum* kiegészült egy *Tema* földrajzi névvel Ravennai Anonymus korában. A *Tema* szóból alakulhatott ki a későbbi Temes. Bíborbanszületett Konstantin művében már *Timisis* (*Τιμησις*) alakban olvasható és víznévként jelent meg.¹⁰⁶

Dácia további városainak elemzése kapcsán Dillemann sajátos okfejtéssel magyarázta *Canonia*, *Potula* és *Bacaucis* települések megjelenését. Nem fogadta el azt az elképzelést, amely szerint *Canonia* és *Potula* a *Tabula Peutingeriana* lapján látható *Centum Putea* helynevéből alakult ki, ugyanis véleménye szerint *Canonia* neve a *Tabula Peutingeriana* *Cedonie* nevű településéből jött létre. Dillemann szerint *Potula* és *Bacaucis* helynevek Ptolemaiosz *Geographiájában* olvasható *Potulatenses* és *Albocenses* népevekből kialakult településnevek voltak. Az elsőnek a végződése kopott le, a másodiknak az első szótagja, így alakult ki a *Potulatenses*ből a *Potula* és az *Albocenses*ből a *Bacaucis* településnév.¹⁰⁷ *Potula* esetében a magyarázat elfogadhatónak látszik, de *Canonia* és *Bacaucis* esetében túl nagy az eltérés a *Cosmographia* településnevei és a feltételezett forrás népnevei között.

A szakirodalom nem veti fel, de éppen a fentebb látható *Tema* okán érdemes megjegyezni, hogy a *Cosmographia* néhány földrajzi neve a kései antikvitásból, esetleg a korai középkorból származhatott. Feltételezhető, hogy Ravennai Anonymus itt is kiegészítette a régebbi forrásokból merített ismereteit. A korábbi forrásokból ismeretlen földrajzi nevek (*Canonia*, *Bacaucis*, *Tema*) azt jelzik, hogy Ravennai Anonymus ténylegesen felhasználhatta saját kora ismereteit, forrásait műve megírásához.

Dácia területe a *Cosmographia* alapján

A késő antik, koraközépkori Dácia területi kiterjedése kérdéses. Florin Curta rekonstruálta Dácia területét a *Getica* alapján, amely lényegében a hegyek által körülvett Erdélyt jelentette.¹⁰⁸ Kiss P. Attila összegezte a koraközépkori Dácia területére vonatkozó véleményeket. Kiss a *Getica* 33. és 74. caputja alapján rajzolta meg Dácia területét. Ez alapján Dácia a Tisza (*Tisia*), Duna és Olt (*Flutausis*) által határolt egykori római provincia területével volt

¹⁰¹ Zumschlinge 1990, 53.44, 54.3. Vö.: Dillemann 1997, 96.

¹⁰² Zumschlinge 1990, 54.3.

¹⁰³ 6. link: BAV Urb.lat. 961. 25v.

¹⁰⁴ 7. link: BN Cote: Latin 4797. 17r.

¹⁰⁵ Zumschlinge 1990, 54.3.

¹⁰⁶ DAI 1967, 176–177.

¹⁰⁷ Dillemann 1997, 96.

¹⁰⁸ Curta 1999, 332, 333, 338.

fedésben a Dunától északra, és hozzá tartozott a Kárpátok által határolt Erdélyi-medence. Így Dácia részben azonos volt Traianus provinciájával, területét pedig gótok, hunok, később gepidák szállták meg.¹⁰⁹ Kiss idézte Walter Pohl véleményét: „(...) *Dacia provincián nem a traianuszi, sem pedig az aurelianuszi területeket kell értenünk, hanem sokkal inkább az egész Tisza, Duna, Olt és Kárpátok között elterülő egykori barbaricum régiót.*”¹¹⁰

Martin Eggers áttekintette a Dáciára vonatkozó Karoling-kori forrásokat, amelyek alapján megállapította, hogy Dáciára úgy tekintettek, mint a Dunától északra fekvő területre. Eggers véleménye szerint Ravennai Anonymus a 8. század végén írt történelmileg helytálló adatokat, amikor a gepidákat és az avarokat is Dáciába helyezte.¹¹¹

Dácia területének megrajzolása Dácia folyóinak térképi ábrázolásával lehetséges. A dákok országainak (*Dacorum patriae*) folyói a *Tisia*, *Tibisia*, *Drica*, *Marisia*, *Ariane*, *Gilpit* és *Gresia*, amelyek mind a Dunába (*Danubius*) futottak. Ide tartozott a *Flautasis*, amely szintén ebben az országban ért véget.¹¹² A folyók lényegében kijelölték Dácia területét. Ezek alapján Dácia a Tisza, a Duna és az Olt által határolt területet foglalta magában egészen a Körösök vonaláig, esetleg attól északra, de az északi határ pontosan nem állapítható meg. Ha azonban a forrásra szó szerint támaszkodunk, akkor a Tisza teljes hosszát Dácia határának tekintve, Dácia kiterjedt az egész Tiszántúl és Észak-Erdély területére. A *Cosmographiában* Dácia határa kelet felé bizonytalan. Az alapján, hogy Ravennai Anonymus Dácia területét Gepidiával azonosította, lényegében a gepidák által elfoglalt erdélyi területek keleti határát lehet Dácia határaként kijelölni. Ez a Kárpátok Erdélyt határoló keleti ívét jelentheti.¹¹³ A Dunától északra fekvő Dácia földrajzi kiterjedését támogatja Ravennai Anonymus állítása, amely szerint a Dunától délre Illiria helyezkedett el.¹¹⁴

Különös, de Ravennai Anonymus nem vette át Jordanestől Dácia határának és területének leírását, amely szerint Dáciát meredek hegyek vették körül, amelyek lényegében a Kárpátok hegyláncaival és az Erdélyi-középhegységgel azonosíthatók. Jordanes ezt a *Geticában* kétszer is leírta,¹¹⁵ tehát a hegyek által körülvett területet tekintette Dáciának. A *Geticában* *Scythiát* a Tisza (*Tisia*) folyó északi, északnyugati irányban, a Duna pedig dél felől határolta, keletről a *Flutausis* haladt át rajta, s az *Isterbe*, vagyis a Dunába ömlött. Ezeken túl befelé, tehát észak felé helyezkedett el Dácia, amelyet hegyek koszorúztak. Jordanes szerint a Tisza és a Duna *Scythia* határfolyói voltak, az ő nézőpontjából délről északra tekintve, a Dunától északra *Scythia* belső területén volt a hegyek által koszorúzott Dácia.¹¹⁶ Ravennai Anonymus nem a hegyek által koszorúzott területtel, hanem a folyók (Duna, Tisza, Olt) által kijelölt régióval azonosította Dáciát, így eltért Dácia területének Jordanesnél olvasható meghatározásától.

¹⁰⁹ Kiss 2015, 78–80; vö. Polgár 2020, 74–75.

¹¹⁰ Kiss 2015, 79, idézi: Pohl 1980, 263. Florin Curta szintén Jordanes alapján rekonstruálta Dácia területét. Kiss 2015, 79, 16. kép.

¹¹¹ Eggers 2006, 26–27.

¹¹² Zumschlinge 1990, 54.8–17.

¹¹³ Vö. Kiss 2015, 78–80.

¹¹⁴ Zumschlinge 1990, 54.20–22.

¹¹⁵ *Getica* 1882, *Getica* 2004, V.34; XII.74.

¹¹⁶ *Getica* 1882, *Getica* 2004, V.33–34, XII.74; Bokor 1904, V.33–34, XII.74.

Ravennai Anonymus átvette Jordanestől Dácia azonosítását Gepidiával és kiegészítette azzal, hogy ezt a területet a hunok (avarok) lakták,¹¹⁷ ami azt jelzi, hogy a hunok és az avarok által ténylegesen lakott tiszántúli területeket is Dáciához sorolta.

Ravennai Anonymus tudott arról, hogy Gepidiát elfoglalták az avarok. Az avarokra vonatkozó információ eredetére két magyarázat adható. Jordanestől nem származhat, aki az avar hódítás előtt élt, inkább egy bizánci író lehetett a forrás.¹¹⁸ Ám latin forrás felhasználását sem lehet kizárni, ugyanis Paulus Diaconus leírta, hogy a langobardok a gepidákra döntő csapást mértek. „*Mindazok pedig, akik a csatából megmenekültek, részint a langobardok alattvalói lettek, részint pedig mind a mai napig a hazájukat megszálló hunok kegyetlen uralmát nyögik.*”¹¹⁹ Ravennai Anonymus a gepidák országát elfoglaló avarokról szóló információt a langobard történetből meríthette.

Ravennai Anonymus Dáciát két részre osztotta. A *Cosmographia* I. könyvének földleírása szerint *Albis Maurungani* után *Datia (!) minor* helyezkedett el, amelynek oldalán még a nagy kiterjedésű *Datia (!) magna* volt. Ez után *Illiricus (!)* tartomány következett, amely *Dalmatia* provinciáig terjedt.¹²⁰ Ez a földrajzi meghatározás figyelemre méltó, ugyanis *Datia minor* Dácia északnyugat felé eső részén volt, és ennek oldalában, tehát délre, délkeletre helyezkedett el *Dacia magna*, ez utóbbit nevezték Gepidiának. Itt érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy Anonymus némileg következtelen volt, ugyanis műve egy másik részében *Dacia prima* és *secunda* együtt szerepelt Gepidiaként.¹²¹ Ez a Dácia fogalom illeszkedik a Szádeczky-Kardoss Samu által körvonalazott Dácia-meghatározáshoz. Az ő véleménye szerint a koraközépkori Dácia fogalmába beletartozott a Duna-Tisza közének jelentős része is.¹²² Így tulajdonképpen érthetővé válik, hogyan lehetett Dácia minor és *Albis Maurungani* csaknem egymás szomszédja.

A *Cosmographia* I. könyvében olvasható *Dacia minor*¹²³ valószínűleg azonos volt a IV. könyvben említett *Dacia primával*,¹²⁴ és szintén az I. könyvben található *Dacia magna*¹²⁵ azonosítható a IV. könyvben leírt *Dacia secundával*.¹²⁶ *Dacia minor (prima)* helyezkedett el egész Dácia északnyugati felében *Albis Maurungani* irányában, *Dacia magna (secunda)* pedig a Dunáig terjedő déli területeket foglalta el.

Összegzés

A szövegtani vizsgálatok alapján megállapítható, hogy a *Cosmographia* a 9. század elején íródott. Ravennai Anonymus számos forrást felhasznált műve elkészítéséhez, amelyek sora az antik írók műveitől saját kora földrajzi irodalmáig terjedt. A világ egészének leírására törekvő *Cosmographia* hatalmas szellemi teljesítmény, bár kétségtelenül magán viseli a középkori kompilátorok módszereit. A *Cosmographia* Dáciáról szóló részei arról tanúskod-

¹¹⁷ Zumschlinge 1990, 53.30–32.

¹¹⁸ Polgár 2020, 74.

¹¹⁹ Paulus Diaconus 2012, I.27. *Pauli Historia langobardorum* 1878, I.27.

¹²⁰ Zumschlinge 1990, 10.56–66, 11.1–4.

¹²¹ Zumschlinge 1990, 53.30–31.

¹²² Szádeczky-Kardoss 1998, 303.

¹²³ Zumschlinge 1990, 10.64.

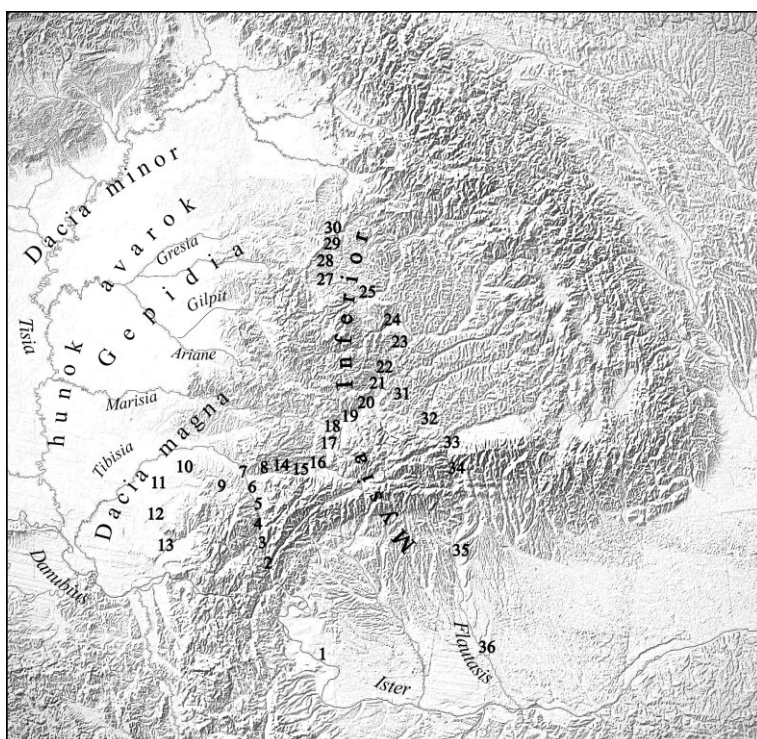
¹²⁴ Zumschlinge 1990, 53.30.

¹²⁵ Zumschlinge 1990, 10.64–65.

¹²⁶ Zumschlinge 1990, 53.30.

nak, hogy Ravennai Anonymus nemcsak a *Geticából*, hanem Paulus Diaconus langobard történetéből, a *Tabula Peutingeriana* egy korai változatából és más forrásokból is merített.

Ravennai Anonymus leírta Dácia folyóit, amelyek alapján a koraközépkori Dácia területe megrajzolható. Dácia területének leírásában eltért a későantik Dácia fogalomtól, új területi alapokra helyezte Dáciát, nem kizárólag a hegyek által koszorúzott vidéket tekintette Dáciának, hanem a Tisza, Duna és részben az Olt által határolt régiót, amelyhez hozzászámította a gepidák és hunok (avarok) által lakott Tiszántúlt, esetleg a Duna-Tisza köze egy részét. Ravennai Anonymus leírta Dácia városainak nevét, amelyek többsége a *Tabula Peutingeriana* korábbi változatáról származott, és talán kora középkori földrajzi neveket is megörökített.

Dácia és Mysia Inferior a *Cosmographia* alapján

Dácia települései

1 Drubetis	8 Agmonia
2 Medilas	9 Gubali
3 Pretorich	10 Zizis
4 Panonin	11 Bersovia
5 Gazanam	12 Potula
6 Masclunis	13 Arcidaba
7 Tibis,	
Tema Tiviscum	

Mysia Inferior települései

14 Augmonia	22 Brutia	30 Porolissos
15 Augusti	23 Salinis	31 Sacidaba
16 Sarmazege	24 Patabissa	32 Cedonia
17 Aquas	25 Napoca	33 Caput
18 Petris	26 Macedonica ?	Stenarum
19 Germigera	27 Optatiana	34 Betere
20 Blandiana	28 Lagiana	35 Pons Aluti
21 Apulon	29 Certie	36 Romulas

Alaptérkép: Holl 2004.

Bibliográfia

Források

- Annales regni francorum 1895 = *Annales regni francorum qui dicuntur Annales Laurissenses Maiores et Einhardi*. (Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum) Post editionem Pertzii, G. H. Recognovit Kurze, F. K. Hannover.
- Bokor 1904 = *Jordanes a gótok eredete és tettei*. Ford. Bokor János. (Középkori krónikások 3.) Brassó.
- DAI 1967 = *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*. Edited by Moravcsik, Gy. Translated by R. J. H. Jenkins New, Revised Edition. Dumbarton Oaks.
- Getica 1882 = De origine actibusque getarum. In: *Iordanis Romana et Getica*. Recensuit Theodorus Mommsen (Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimorum tomi V pars prior.) Recensuit Mommsen, T. Berlin 1882. 53–138.
- Getica 2004 = *Jordanes Getica. A gótok eredete és tettei*. Közreadja: Kiss M. Budapest 3. kiadás.
- Pauli Historia langobardorum 1878 = Pauli Historia langobardorum. In: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum langobardicarum et italicarum saec. VI–IX*. Ed. Bethmann, L. – Waitz, G. Hannover. 12–187.
- Paulus Diaconus 2012 = *A langobardok története*. Gombos F. Albin fordítását felhasználva közreadja Galamb György. Budapest.
- Pinder – Parthey 1860 = *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*. Ed. Pinder, M. E. – Parthey, G. Berlin.
- Porcheron 1688 = Porcheron, D. P.: *Anonymi Ravennatis qui circa saeculum VII. vixit. De geographia; libri quinque*. Paris.
- Rathmann 2018 = Rathmann, M.: *Tabula Peutingeriana. Die einzige Weltkarte aus der Antike*. Eingeleitet und kommentiert von Michael Rathmann. Darmstadt.
- Romana 1882 = De summa temporum vel origine actibusque gentis romanorum. In: *Iordanis Romana et Getica*. (Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimorum tomi V pars prior.) Recensuit Mommsen, T. Berlin. 1–52.
- Schnetz 1940 = *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*. (Itineraria Romana. Vol. II.) Ed. Schnetz, J. Lipsiae.
- Schnetz 1951 = Schnetz, J.: *Ravennas Anonymus: Cosmographia. Eine Erdbeschreibung um das Jahr 700*. Zum ersten mal übersetzt von Schnetz, J. (Acta Universitatis Upsaliensis. Nomina Germanica 10.) Uppsala.
- Szádeczky-Kardoss 1998 = Szádeczky-Kardoss S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. (Magyar Östörténeti Könyvtár 12.) Budapest.
- Weber 1976 = Weber, E.: *Tabula Peutingeriana: Codex Vindobonensis 324. Vollständige Faksimile Ausgabe im originalformat. Kommentar*. Graz.
- Zumschlinge 1990 = *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*. Edidit Joseph Schnetz. Editio stereotypica editionis primae (MCMXL). Indicem composuit et adiecit Zumschlinge, M. Stuttgart.

Szakirodalom

- Chambers 1912 = Chambers, R. W.: *Widsith*. Cambridge.

- Curta 1999 = Curta, F.: Hiding Behind a Piece of Tapestry: Jordanes and the Slavic Venetii. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 1999/3, 47. 321–340.
- Dillemann 1997 = Dillemann, L.: *La Cosmographie du Ravennate, Ouvrage édité avec préface et notes additionnelles par Y. Janvier*. (Collection Latomus 235.) Bruxelles.
- Eggers 2006 = Eggers, Martin: Die Verwendung und Bedeutung des Begriffes „Pannonien“ in historischen und geographischen Quellen des Frühmittelalters, *Chronica* 6. 6–27.
- Kiss 2015 = Kiss P. Attila: „...ut strenui viri...” *A gepidák kárpát-medencei története*. Szeged.
- Jarnut 1982 = Jarnut, Jörg: *Geschichte der Langobarden*. Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz.
- Melich 1923 = Melich, J.: Über den Ursprung des Namens Ungar. *Archiv für Slavische Philologie* 38. 244–250.
- Miller 1898 = Miller, K.: *Mappaemundi, Die ältesten Weltkarten. Herausgegeben und erläutert von Dr. Konrad Miller*. VI. Rekonstruierte Karten. Stuttgart.
- Pekkanen 1979 = Pekkanen, T.: The Pontic „civitates” in the Periplus of the Anonymus Ravennas. *Acta Philologica Fennica* 13/1. 111–128.
- Podossinov 2002 = Podossinov, A. V.: *Vostočnaja Evropa v Rimskoj kartografičeskoj tradicii. Texty, perevod, kommentarij*. Moskva.
- Pohl 1980 = Pohl, Walter: Die Gepiden und die gentes an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches. In: *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*. Szerk. Daim, F. – Wolfram, H. Wien. 239–305.
- Polgár 2020 = Polgár, Sz.: Avarok említése középkori földrajzi művekben. *Acta Universitatis Scientiarum. Acta Historica* 145, 73–80.
- Potts 2019 = Potts, Daniel T.: Armenian Toponyms in the ‘Patria Quae Dicitur Parthia’ according to the Cosmographia of Ravennas Anonymus. In: *Over the Montins and Far Away. Studies in Near Eastern history and archeology presented to Mirjo Salvini on the occasion of his 80th birthday*. Szerk. Avetisyan, P. S. – Dan, R. – Yervand, H. G. Oxford. 434–437.
- Schnetz 1919 = Schnetz, J.: *Untersuchungen zum Geographen von Ravenna*. München.
- Schnetz 1920 = Schnetz, J.: *Arabien beim Geographen von Ravenna*. Tübingen.
- Schnetz 1921 = Schnetz, J.: Zur Beschreibung des Alamannenlandes beim Geographen von Ravenna. *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins* vol. 75, NF 36. 335–340.
- Schnetz 1925 = Schnetz, J.: Onogoria. *Archiv für slavische Philologie* 40. 157–160.
- Schnetz 1926 = Schnetz, J.: Jordanis beim Geographen von Ravenna. *Philologus* 81. 86–100.
- Schnetz 1932 = Schnetz, J.: Neue Beiträge zur Erklärung und Kritik des Textes der Ravennatischen Kosmographie. *Philologus* 87. 80–113.
- Schnetz 1934 = Schnetz, J.: Neue Beiträge zur Erklärung und Kritik des Textes der Ravennatischen Kosmographie. *Philologus* 89: 85–101, 228–251.
- Schnetz 1942 = Schnetz, J.: *Untersuchungen über die Quellen der Kosmographie des anonymen Geographen von Ravenna*. München.
- Szabados 2015 = Szabados György: Avar–magyar találkozó. Helyszín, időpont? In: „... in nostra lingua Hringe nominant.” *Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére*. Szerk. Balogh Cs. – Petkes Zs. – Sudár B. – Zsidai Zs. Budapest–Kecskemét. 121–141.
- Staab 1976 = Staab, F.: Ostrogothic Geographers at the court of Theodoric the Great. A Study of some sources of the Anonymous Cosmographer of Ravenna. *Viator Medieval and Renaissance Studies* 7. 27–64.

- Stolte 1949 = Stolte, B. H.: *De cosmographie van den Anonymus Ravennas: een studie over de bronnen van boek II-V*. Zundert.
- Szádeczky-Kardoss 1954/a, = Szádeczky-Kardoss S.: A Tisza legrégibb elnevezéseire vonatkozó megjegyzések. *Magyar Nyelv* 50. 105–110.
- Szádeczky-Kardoss 1954/b = Szádeczky-Kardoss S.: The Name of the River Tisza. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae* 2, fasciculus 1–2. 77–115.
- Szántó 2020 = Szántó R.: Ravennai Anonymus *Cosmographiája* és a korai magyar történet. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 145. 101–125.
- Tóth 2006 = Tóth E.: *Itineraria Pannonica. Római utak a Dunántúlon*. Budapest.

Térképek

- Barrington Atlas 2000 = *Atlas of the Greek and Roman World. Map-By-Map Directory*. Szerk. Talbert, R. J. A. Princeton. 2 Vol.
- Holl 2004 = Holl Balázs: *Maps on the Carpathian Basin and Hungary*, Hungarian National Museum, Budapest. <http://www.ace.hu/igcp442/maps.html>

Linkek

1. link: Piggin 2020 = Piggin, J.-B.: Connecting Stolte's De Cosmographie van den Anonymus Ravennas (1949) to Talbert. (PDF) Connecting Stolte's De Cosmographie van den Anonymus Ravennas (1949) to Talbert | Jean-Baptiste Piggin - Academia.edu a letöltés időpontja: 2021. február 20.
2. link: Fitzpatrick-Matthews 2013 = Fitzpatrick-Matthews, K. J.: Britannia in the Ravenna Cosmography. A reassessment. http://www.academia.edu/4175080/BRITANNIA_IN_THE_RAVENNA_COSMOGRAPHY_A_REASSESSMENT a letöltés időpontja: 2021. február 20.
3. link: Guckelsberger – Mittenhuber 2011 = Guckelsberger, K. – Mittenhuber, F.: Überlegungen zur Kosmographie des anonymen Geographen von Ravenna. In: *Vermessung der Oikumene*, (Topoi 14) Szerk. Geus, K. – Rathmann, M. Berlin – Boston. 287–310. https://www.academia.edu/12281964/Überlegungen_zur_Kosmographie_des_anonymen_Geographen_von_Ravenna a letöltés időpontja: 2021. február 20.
4. link: TABULA-PEUTINGERIANA.DE = Tabula Peutingeriana (<https://tabula-peutingeriana.de>) a letöltés időpontja: 2021. február 20.
5. link: Digital Atlas of the Roman Empire 2020 = Digital Atlas of the Roman Empire. Szerk. Johan Åhfeldt, Göteborgs Universitet, Sweden. Digital Atlas of the Roman Empire (ahlfeldt.se) <https://imperium.ahlfeldt.se/index.php> a letöltés időpontja: 2021. február 20.
6. link: BAV Urb.lat. 961. = Geographus Ravennas Cosmographia. Urb.lat. 961. Manuscript ID 87986. Biblioteca Apostolica Vaticana. (Vatikáni kézirat). https://digi.vatlib.it/view/MSS_Urb.lat.961
7. link: BN Cote: Latin 4797 = Bibliothèque National, Paris, Département des manuscrits. Collections Latin: Lat. 4797. 1. Anonymi tractatus de cosmographia. <https://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc63669m> (katalógus) a letöltés időpontja: 2021. február 20.

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9067659t/f4.item.zoom> (mikrofilm) a letöltés időpontja: 2021. február 20.

JUHÁSZ PÉTER

Kavarok és magyarok Presztízs és kétnyelvűség

Kabars and Hungarians. Prestige and bilingualism. The study deals with the problem of the prestige and bilingualism presented through the Hungarian-Kabar cohabitation. The interpretation of the role of the Kabars as an auxiliary people of the 9-10th centuries Hungarian Tribal Alliance is generally accepted in Hungarian research. Therefore researchers did not calculate with the significant role of the language of Kabars in the loaning of the Turkish elements of the Hungarian language. It seems contradict this the 39th chapters of the 10th century *De Administrando Imperio*, which tells about the mutual bilingualism of the Turks (Magyars) and the Kabars. This is the single written source of the probable Turkish-Hungarian bilingualism, which is presumed by the Hungarian language history. So, the subordinated position of the Kabars in the Hungarian Tribal Alliance cannot be considered a certain fact. The establishment of the Hungarian Nomadic State was initiated by the Khazar khagan, by nominating the first Hungarian prince. This process is connected with the joining of the powerful Kabars, who seceded from the Khazars. After the joining of the Kabars, the double kingship was established among the Hungarians. The titles of the princes of the Hungarians, *K.nd.h* (küндü) and the *G.l.h* (gyula) are probably of Khazar origin. In addition to these, in the 10th century Hungarian terminology of the state and the conception of state life, a serious Khazar influence can be observed. All these phenomena could be a result of nearly a century long Hungarian-Kabar cohabitation, but not the result of the just three years long Khazar-Hungarian cooperation. Therefore, it is necessary to accept the story of DAI presenting the significance of the Kabars among the Hungarians.

Keywords: Hungarian Tribal Alliance, Khazaria, Kavars, Social role, Prestige and Bilingualism

A kutatásban általánosan elfogadott a kavarok segédnépi szerepe a 9–10. századi magyar törzsszövetségben. Ennek következtében a kutatók nem számoltak a kavarok nyelvének jelentős szerepével a magyar nyelv török elemeinek kölcsönzésében. Ennek a felfogásnak ellentmondani látszik azonban 10. századi forrásunk, a *De Administrando Imperio* 39. fejezete, amely a türkök (magyarok) és a kavarok kölcsönös kétnyelvűségéről számol be. Jelen tanulmány a presztízs és a kétnyelvűség problémáját mutatja be a magyar–kavar (kabar) együttélés kapcsán.

A *De Administrando Imperio* 39. fejezetének forrásértéke

A kavar–magyar együttélésről egyedül beszámoló forrásunk, a *De Administrando Imperio* értelmezése szerint a kavarok jelentős szerepet töltek be a 9. századi magyar történelemben. Külön fejezetben szól elszakadásukról a kazároktól és csatlakozásukról a magyarokhoz. Kiemeli első törzsi szerepüket és vitézségüket. Hangsúlyozza saját szervezetük és nyelvük megmaradását saját koráig, a 10. század közepéig, amit külön kiemel azzal, hogy a magyarok is megtanulták a kavarok kazár nyelvét.¹ A más forrásból alig ismert kavarok szerepének kiemelése meglepő, annyira, hogy a kutatás félreértéssel, a török hadsereg nem ismerésével, sőt a magyar követség egy tagjának, Bulcsú harkának (*karcha*) kavar származása miatti elfogultságával is magyarázta a DAI beállítását. Ezek azonban bizonyíthatatlan feltevések, logikailag is hibás a besenyők vezértörzseit adó kangarok és a kavarok lényegében egyformán bemutatott pozícióját ellentétesen értékelni.²

A kavarokat említő források csekély számát sem jelentéktelenségük magyarázhatja. Korabeli forrásaink a magyarokat sem önelnevezésükön említik, a magyar népnév nyugat-európai írott forrásban elsőként 1268-ban, utána pedig 1534-ben jelenik meg.³ A magyar népnév a magyarokat a 9. század végétől közről ismerő bolgárok körében sem adatolt a 15. századig.⁴ A magyarokról hasonlóan jól tájékozott görög nyelvű forrásokban sincsen nyoma a 16. század előtt a magyar népnév használatának.⁵ A kavarok neve egyetlen alkalommal éppen egy önállóan végrehajtott katonai akció kapcsán olvasható nyugat-európai írott forrásban.⁶ A honfoglaló törzsszövetség, amelynek a DAI tanúsága szerint a kavarok még 950 táján is részét alkották, bizánci forrásainkban következetes módon a *türk* nevet viseli.⁷ Nyugat-európai forrásainkban pedig az *ungri* néven jelenik meg, amely *wangar* alakváltozatával együtt eredetileg a kelet-európai, illetve kárpát-medencei onogurok szláv elnevezése lehetett, nem a magyarok egyedi elnevezése. Ez a név bizánci forrásban 941 táján tűnik fel először. Késői megjelenése a kelet-európai steppével folyamatosan közvetlen és szoros kapcsolatban álló Bizáncban világosan jelzi, hogy a honfoglaló törzsszövetséget csak új hazájában kezdhették megjelölni az *ungri* névvel. Az *ungri-wangar* a környező szláv nyelvekben a pannóniai steppei eredetű népek, előbb az avar uralom alatt élő onogurok és maguk az avarok, majd a földjüket megöröklő magyarok és kavarok közös elnevezése lehetett.⁸ Szemben az ezen a téren is jól tájékozott DAI-val, nyugati forrásaink a magyar törzsek elnevezéseit sem ismerik. Nem különösebben meglepő tehát, hogy a magyar törzsszövetség szerves részét alkotó kavarok neve pusztán egy alkalommal tűnik elénk, s éppen a legjobban tájékozott forrásban.

A kutatás a DAI soraiban megörökített kavar–magyar kétnyelvűségnek presztízsszempontok és időrendi okok miatt nem tulajdonít jelentőséget. Németh Gyula nyomán utolsóként csatlakozott törzsként segédnépi funkciót tulajdonít a kavaroknak a magyar törzsszö-

¹ DAI 1950, cap. 39. 174–175.

² A problémára lásd részletesen Tóth 2015, 336–337.

³ Király 1997, 112.

⁴ Décsy 1956, 286–287.

⁵ Harmatta 1997, 130.

⁶ HKÍF 209.

⁷ A türk név magyarokra vonatkozó használatára lásd Balogh 2017, 15–31.

⁸ Az *ungri* név magyarokra vonatkozó használatára lásd Juhász 2016b, 114–131.

vetségben.⁹ Az újabb nyelvészeti kutatás Németh hipotézisét elfogadva vélekedik úgy, hogy a frissen csatlakozott, a törzsek rangsorában alul elhelyezkedő kavarok presztízse nem volt elegendő az átvételekhez szükséges mértékű kulturális hatás gyakorlására a honfoglalás idején már igen erős magyar törzsszövetség nyelvére.¹⁰

Szücs Jenőnek a nyelvészeti kutatás által is elfogadott meglátása szerint a kavar–magyar kétnyelvűségről szóló tudósítás valójában a magyarságnak a különböző török nyelvű csoportokkal nyelvtörténeti alapon valószínűsített több évszázados, honfoglalást megelőző együttélése következtében kialakult kétnyelvűsége érthető, annak a honfoglalás előtt csatlakozott kavarokra való vonatkoztatása forrásunk írójának tévedése lehet. Eszerint elhomályosult eredetű, rétegnyelvként élő török dialektusokról lehet szó. Úgy látják, hogy csak Szücs magyarázata nem mond ellent a presztízsvizonyok meghatározó szerepének a kétnyelvűség kialakulásában és fennmaradásában.¹¹

Szücs nézetével szemben azonban több ellenérv is felmerül. Szücs két állítása közül elfogadható, hogy a magyarok ismerhettek török nyelveket korábban, de hogy az általuk beszélt (egyik?) török idiómát pusztán Bizáncban azonosították volna a kavarok nyelvével, valószínűtlennek látszik. Egyrészt a kavar–magyar kétnyelvűségről szóló hír forrásaként a DAI soraiban is említett bizánci magyar követség (Bulcsú és Termacsu) vonható gyanúba elsősorban. Nem világos, hogy a magyar küldöttek egyáltalán milyen célból említették volna a magyarok kétnyelvűségét, ha az nem függene össze a kavarok jelenlétével. Magyar vagy kavar közvetlen szóbeli forrásként pedig nyilvánvalóan elesik az utólagos téves értelmezés lehetősége. A vonatkozó mondat egyáltalán nem tartalmaz semmi olyan utalást, ami a lejegyző utólagos értelmezésére utalna. A mondat a kavar–magyar együttélésre vonatkozó, nyilvánvalóan az érintettektől származó közlésekbe illeszkedik, így direkt, élőszóban átadott ismeret lehet. Másrészről a 9. századnál korábbi tömeges és kiterjedt török–magyar kétnyelvűség korántsem bizonyos tény. Az adott kelet-európai etnikai, nyelvi és politikai viszonyok mellett a török nyelvű csoportok egyedül lehetségesnek látszó fokozatos asszimilációja éppenséggel nem támogat széles körű és folyamatosan fennálló kétnyelvűséget, legalábbis magyar részről. A magyarok nyelvvesztésének elmaradását ebben az időszakban aligha magyarázhatjuk másképpen. Harmadrészt az a körülmény, hogy a kavarok 9. század közepe tájára tehető csatlakozását megelőzően nyelvtörténeti és történeti szempontból egyaránt valószínűsíthető a magyarság kisebb-nagyobb részének magyar–török kétnyelvűsége, illetőleg kisebb-nagyobb török nyelvű csoportok magyar asszimilációja, egy időben vagy egymást követően több nyelvi kontaktusváltozat kialakulása, egyáltalában nem zárja ki egy újabb hasonló esemény megtörténését. Semmi okunk nincsen elvetni azt a lehetőséget, hogy a 10. század közepén, legalább a magyar elit éppen a kazárok kavarok által közvetített török nyelvét használta elsősorban, amint azt írott forrás is megerősíti. Egyidejűleg más török nyelvek is használatban lehettek a magyarságnál, ám a legfrissebben megismert és aktuálisan legfontosabb török nyelvváltozat használata legalább az elit körében messze jelentősebb lehetett a korábban megismert török idiómáknál.

⁹ A nézetekre lásd Tóth 2015, 336–337.

¹⁰ Sándor 2014, 83.

¹¹ Sándor 1998, 12.

Kavarok a magyar törzsszövetségben

Vajon a frissen csatlakozott, első törzsekként szereplő kavarok valóban legalul helyezkedtek el a türkök nyolc törzsének rangsorában?

A kavaroknak a kutatás első törzsi pozíciójuk alapján régóta segédnépi, a magyaroknak alárendelt szerepet tulajdonít a magyar törzsszövetségben, akiknek támadáskor elől kellett járniuk, meneküléskor pedig fedezni a főerőket. A kavarok első törzsi szerepének azonban bizonytalan az értelmezése. Czeglédy Károly szerint a DAI tudósítása a kangar törzsekről arra utal, hogy a kangarok a besenyők állandó vezértörzseit alkották, így a kangar eredet is előkelőséget jelentett a besenyőknél. Ezzel szemben a kavarok csak a magyarok hadifelvételükben jártak elől, az elővéd igen hátrányos, sok véráldozatot kívánó szerepében.¹² Felmerült azonban az a lehetőség is, hogy a magyar–kavar viszony a besenyő–kangar kapcsolathoz hasonló lehetett.¹³ Tóth Sándor László úgy fogalmazott, hogy a türkök háborúiban való együtt harcolás a kavarok alárendeltségére utal, ugyanakkor önállóságukat is megőrizték.¹⁴ Önálló népvénük és szervezetük laza függőségüket igazolja a magyaroktól, a türkök és a kavarok egymástól független szervezettel rendelkezettek. Tóth arra is figyelmeztetett, hogy a szintén első törzsként szereplő kangarok esetében „nemes” voltukról, a besenyők között betöltött vezető szerepükről tudunk, így a kavarok esetében sem zárható ki ez a megoldás. Elképzelhető, hogy a DAI 40. fejezetének törzsfőlistáján elsőként szereplő Árpád volt az első törzsként szereplő kavarok feje: de a direkt összefüggés nem bizonyítható.¹⁵

A DAI 39. fejezete egy eseménysorozatként beszéli el a türköknek (magyaroknak) a besenyők földjére (Atelkuzube?) költözését és a kavar csatlakozást: „Tudnivaló, hogy az úgynevezett kavarok a kazárok nemzetségéből (γεγεά) valók. És úgy történt, hogy valami pártütés támadt közöttük a kormányzat ellen, és belháború ütven ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek, és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással és holmi kabaroknak nevezték el őket. Ennek következtében a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is. Mivel pedig a háborúban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs (γεγεά) közül, és háborúban elől jártak, az első törzsek rangjára emelték őket. Egy fejedelem van náluk, azaz a kavarok három törzsében (γεγεά), aki máig is megvan.”¹⁶ A *συνεφιλίωθησαν* ’összebarátkoztak’ kifejezés Termacsu *φίλος* címével vethető egybe, amit a bizánci udvarban nyert. A *φίλος* titulus „Bizáncban kitüntető cím volt, a régi római *amicus* utóda, az idegen fejedelmeket megillető megszólítások közt a harmadik fokozatot képviselte”.¹⁷ A görög *φίλος* (phílos) jelentése ’beloved, dear, loving, friendly’ nem valószínűsít alá- és fölérendeltségi viszonyt, inkább egyenjogú kapcsolatra utal, erőszakos alá-

¹² Czeglédy 1985c, 305; Czeglédy 1985b, 273; vö. Fodor 1986, 99–114.

¹³ Pl. Vásáry 2003, 152.

¹⁴ Tóth 1984, 111–112.

¹⁵ Tóth 1984, 108–109.

¹⁶ DAI 1950. cap. 39. 174–175.

¹⁷ Moravcsik 2003, 53.

vetésre aligha. Pontosan illeszkedve a kavarok saját szervezetének, fejedelmének és nyelvének megtartásához.¹⁸

A kavarok 891-es önálló harca *Culmite*-nál a feltett elővédszerepüket szintén kétségessé teszi.¹⁹ Jóllehet a kavarok a kazáriai felkelésben alulmaradva menekültek a türkökhöz (magyarokhoz), a szövegben nincsen szó alávetésről, meghódolásról. A történelmi helyzet sem feltételez ilyesmit, hiszen a kavarok vereséget szenvedett menekültek voltak ugyan, de új társaik, a türkök szintén egy nemrég elszenvedett súlyos vereség miatt kerestek új lakóhelyet: egyszóval ők is menekültek voltak.²⁰ Ebben a tekintetben igen sokatmondó az a tény, hogy a nemrég kettészakadt, nemzetségeikben nagy veszteségeket szenvedett türkök nem osztották be az új jövevényeket nyilván foghíjas nemzetségeikbe, hanem meghagyták a kavarok saját *γεῶν*-it.²¹ A kavarok jókor érkezhettek a létszámukban, haderejükben jelentős mértékben megfogyatkozott türkökhöz. Kazárok lévén jelentős hadi potenciáljukhoz komoly steppei presztízs is társult: nem voltak akármik még menekültként sem. S hogy a hadi vereség mennyire nem jelent feltétlenül gyengeséget, arra jó példát adnak maguk a türkök. A másodszor is támadó besenyők elől a Kárpát-medence síkságaira menekülve nem lettek a térség hatalmainak, a bajoroknak vagy a morváknak segéderői, még ha ideig-óráig egyes csoportjaik ilyen szerepet fel is vállaltak.

A kavarok helyzetének értékeléséhez igen fontos információ a DAI azon állítása, mely szerint a türk (magyar) törzsszövetség három vezetője mellett mindegyik *γεῶν*-nak (nemzetség, törzs?) volt saját fejedelme.²² A DAI szövegéből úgy tűnik, mintha a törzsszövetség vezetői nem tartoztak volna a törzsfők közé. A kavaroknak három törzse volt, a türköknek pedig hét, amelyek megfelelnek a három törzsszövetségi vezető és a hét törzsfő számának. Bölcs Leó 900 körül a bolgárok mellett csak a türköket említette egy fő vezetése alatt állónak, a kavarokról nem szólt, sőt egyértelműen kiemelte, hogy az összes „szkíta” nép közül csak a türkök ilyenek.²³ A honfoglalást követően Gábrriel klerikus már a türkök fejeivel tárgyalt, 950 körül pedig a DAI híradása szerint a türkök törzseit sok fő vezette, a törzsek a törzsszövetség vezetőinek csak háború idején engedelmeskedtek.²⁴ Ezzel szemben a kavarok három törzset a 10. század első felében egy fő vezette, akinek a nagyfejedelemséggel való

¹⁸ Kordé 2019, 48: „...a csatlakozás valószínűleg politikai megegyezés alapján jött létre, ami előnyös volt mind a két fél számára.” Ezzel a megállapítással maradéktalanul egyetérthetünk.

¹⁹ Itt említendő meg Szántó Richárd jól alátámasztott álláspontja, amely a magyar és kavar támadás utólagos, téves rögzítését valószínűsíti, a helyes időpont eszerint 891 augusztusa lehet. Szántó 2018, 281.

²⁰ A fentiek következtében nem tartom relevánsnak a felkelők súlyos vereségének tényét. Vö. Kordé 2019, 47.

²¹ Kordé Zoltán szerint a kavar név esetében „gyűjtőnévről van szó, amellyel a csatlakozás után három törzsbe szervezett szakadárokat illették új »barátaik«”. Kordé 2019, 43. A 39. caput szerint a kabarnak/kavarnak nevezettek a kazárok nemzetségéből valók, három törzstük van, egy fejedelemséggel. A 40. caput ennek megfelelően már egy törzsként említi a kazároktól elszakadtakat. DAI 1950 cap. 40. 174–177. Így legfeljebb arra gondolhatunk, hogy a szakadárok eredeti, már Kazáriában létező három törzset vonták össze, egyetlen fejedelmet állítva föléjük, amint azt többen megfogalmazták már a szakirodalomban.

²² DAI 1950 cap. 40. 178–179.

²³ HKÍF 104.

²⁴ ÁMBF 36, 2. lj. Gábrriel küldetésének időpontja bizonytalan (898, 927, 943–944, 948), feladata a türkök (magyarok) visszacsábítása volt korábbi lakóhelyükre, így csak a magyar honfoglalás (895–900) utáni időpontra gondolhatunk.

azonossága a DAI tanúsága szerint elképzelhető. Hadban élen járásuk nemcsak a klasszikus segédnépi szerepkör leírása lehet, hanem a nagyfejedelmet kísérő elit haderőé is. A besenyőknél vezető szerepű kangarok háborúban való élen járásáról szintén beszélhetünk, hiszen az első kangar–szavartú aszfalu (besenyő–magyar) összecsapás idején a kangarok már a besenyő törzsszövetség részét alkották, a DAI mégsem a kangarok és besenyők támadásáról tudósít, hanem csak a kangarok támadásáról. A hadban való élen járás és a vezető szerep tehát nem zárja ki egymást. A magyarokra használt *türk* név egy etnikailag vegyes törzsszövetség elnevezése volt, Bölcs Leó az etnikai viszonyokat közelebbről nem ismerhette, a kavarok létezéséről, szerepéről a jelek szerint nem tudott. Róluk csak Konstantin császár szerzett tudomást, akinél a második fejedelem, Bulcsú harka és Árpád dédunokája, Termacsu járt. Nem zárható ki tehát az a lehetőség, hogy a három fejedelem a három kavar törzs vezetője is volt egyben. Ez megmagyarázná azt is, miképpen lehetett a három kavar törzsnek egy feje: a másik két törzsfő alárendeltje volt a harmadiknak, annak kazár eredetű fejedelmi rangja következtében.

A kavarok segédnépi státuszáról szóló, a kutatásban elterjedt hipotézisnek a feudális Árpád-kori Magyarországon létezett segédnépi rendszer szolgáltatott párhuzamot. Ezek közül azonban nem pusztán a ténylegesen alárendelt státuszú, alacsony presztízsű besenyők, székelyek vagy kálizok érdemelnek figyelmet, hanem az adott történelmi helyzetben azokénál sokkal jelentősebb, a főhatalom szempontjából kiemelt státuszba került kunok is. Jól ismert, hogy az eredetileg kettős céllal, egyrészt a mongolokkal, másrészt az egyre inkább erősödő feudális ellittel szemben a királyi hatalom támogatására beengedett, védelmet kérő kunok különleges helyzetbe kerültek az utolsó Árpádok idején. Ez a királynak nyújtott komoly fegyveres támogatás mellett megtestesült vezetőiknek (*Kuthen*–Kötöny) a király környezetébe kerülésében, sőt házassági kapcsolatukban is a magyar uralkodóházzal (*Zeyhan*), de még abban is, hogy a magyarok körében is divattá vált a kun viselet.²⁵ Tehát itt egy elvben alárendelt, segédnépi státuszú nép egyfajta presztízssre tett szert a legmagasabb körökben is. Amikor a kavar törzsek a magyar törzsszövetséghez csatlakoztak, hasonlóan különleges történelmi körülmények álltak fent. A magyarokat ekkor is veszélyes külső ellenség fenyegette, a kangarok, akik nem sokkal korábban olyan komoly sikerrel támadtak a magyarokra, hogy azok két részre szakadva kényszerültek új lakóhelyet keresni. Nagyjából egy időben a kavarok megjelenésével pedig egy komoly belső átalakulás, társadalmi átrendeződés is megindult a magyaroknál. A korábbi laza, forrásunk tanúsága szerint fejének még ezt követően sem nagyon engedelmeskedő törzsekből álló alakulat fölé ekkor egy új központi hatalom, a kazár mintára fejedelemmé tett Árpád került. Ebben a helyzetben kézenfekvő megoldás lehetett számára a jelentős katonai és kulturális presztízszű, ám ekkor éppen menekültként megjelenő, új lakóhelyet kereső kavarokra támaszkodás. A kavarok természetesen nem váltak a hétmagyar törzsszövetség vezető erejévé, de a nagyfejedelmi hatalom közvetlen bázisát alkothatták, így nem meglepő, ha a magyar elite a kunokhoz hasonló jelentős befolyást nyertek. Ez magyarázhatja eltűnésüket is, vezetőik a magyar elit részeivé lettek, az alacsonyabb státuszú rétegek pedig a hagyományos nemzeti rend felbomlásával, akár a kalandozó hadjáratok következtében bekövetkezett társadalmi átrendeződések révén a magyarságba olvadtak. Mindez azért történhetett meg, mert nem rendel-

²⁵ Szűcs 2002, 32–33, 172, 224, 445. A kun süveg (*pilleos Cumanicos*) szokásba jövésére lásd SRH I. 473.

keztek olyan önálló területi szervezettel, illetve ehhez kötődő feladatkörrel, mint a feudális időszak segédnépei.

Itt kell kitérnünk a türkök (magyarok) és a kavarok társadalom- vagy hadszervezeti egyégeiként szereplő *γενεά* kifejezés értelmezésére. A kutatás hagyományosan 'törzs' jelentéssel ruházza fel a DAI *γενεά* szavát, azon az alapon, hogy a szó konkrét jelentése ellenére itt világosan a nemzetségnél nagyobb, a besenyő törzsekhez mérhető csoportokról van szó.²⁶ Forrásunk több helyen említi a tárgyalt kifejezést. A 38. caput szerint „*A türkök hét törzsből (γενεά) állottak...*”²⁷ A 39. caput a kavarok népéről („*Περὶ τοῦ ἔθνους τῶν Καβάρων*”) írja, hogy a kazárok nemzetségéből származtak („*Χαζάρων γενεάς*”), illetve „*...a háborúkban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs (γενεά) közül, és háborúban elől jártak, az első törzsek rangjára emelték őket. Egy fejedelem van náluk, azaz a kavarok három törzsében (γενεά), aki máig is megvan.*”²⁸ A 40. caput a kavarok és türkök *γενεά*-it ismerteti.²⁹ A 38. fejezetben Árpád családját jelöli a *γενεά* szóval: „*Ez előtt az Árpád előtt a türköknek más fejedelmük sohasem volt, s ettől fogva mindmáig ennek a nemzetségéből (γενεά) lesz Turkia fejedelme.*”³⁰ Forrásunk tehát a türkök (magyarok) társadalmának fő csoportjait, a kazárokat magukat, a kavarok csoportjait, de Árpád vérrokonait is a *γενεά* kifejezéssel jelöli. Ugyanakkor a türkökre, kazárokra és a kavarokra használja az *ἔθνος* 'nép' kifejezést is. Úgy látom, hogy itt a görög *γενεά* kifejezés a két *ἔθνος*-on belüli valós vagy fiktív vérrokonságon alapuló csoportokra utal, szemben például Böls Leó *φυλή* 'törzs' kifejezésével, amelyet világosan megkülönböztet a *γενεά*-tól.³¹ A terminológiai bizonytalanságokat figyelembe véve is a hagyományos 'törzs' értelmezés helyett inkább a 'nemzetség' jelentés látszik valószínűsíthetőnek.³² Nem lehet véletlen, hogy forrásunk a 39. caputban a kazárok nemzetségéről („*Χαζάρων γενεάς*”) szól, míg a 38. fejezetben a kazárok népe („*Χαζάρων ἔθνος*”) olvasható.³³ A 39. caputban az etnikailag sokszínű Kazária vezető, kagáni nemzetségéről lehet szó, amely ellen a kavarok fellázadtak („*πρώτη ἀρχή*”).³⁴ A kavarok népének a kazárok nemzetségéből (39. caput, és nem népéből, l. 38. caput) származása még azt a lehetőséget is felveti, hogy a kavarok vezetői a kagáni családdal is közelebbi kapcsolatban állhattak.

A törzsek közül legerősebb és legbátrabb kavarok a besenyők kangarnak (vitéznek és nemesnek) nevezett első törzseihez hasonlóan elit haderőt alkothattak.³⁵ Mint láttuk, a magyarok esetében az elit kétnyelvűsége a leginkább elfogadott. A kavarokról megállapítottak alapján valóban arra gondolhatunk, hogy elsősorban az elite gyakoroltak közvetlen hatást, azzal érintkeztek, a köznép körében használatos, életmódra, gazdálkodásra utaló török jövevényszavaink átadói aligha lehettek, az állami élet, a hadviselés terminológiájában

²⁶ Tóth 2015, 453–454.

²⁷ DAI 1950, cap. 38. 170.

²⁸ DAI 1950, cap. 39. 174–175: „Εἰς δὲ ἐστὶν ἄρχων ἐν αὐτοῖς, ἡγουν ἐν ταῖς τρισι γενεαῖς τῶν Καβάρων.”

²⁹ DAI 1950, cap. 40. 174–175: „Περὶ τῶν γενεῶν τῶν Καβάρων καὶ τῶν Τούρκων.”

³⁰ DAI 1950, cap. 38. 170–173.

³¹ ÁMBF 19.

³² Vö. Tóth 2013, 683–684.

³³ DAI 1950, cap. 39. 174–175; cap. 38. 170–173.

³⁴ DAI 1950, cap. 39. 174–175.

³⁵ Tóth 1984, 99, 105–108; Tóth 2015, 335–338.

annál inkább várhatók jelenlétük nyomai. A nyelvészeti kutatás is bizonyosra veszi, hogy az asszimilált kavarok egykori nyelvükből egy ideig még megőriztek szavakat, ám biztos, hogy itt nem a kései ősmagyar kor török kölcsönszavainak összességéről vagy többségéről van szó.³⁶ Az állami élet 10. századi magyar terminológiájában és uralomfelfogásában komoly kazár hatás mutatható ki. Árpád pajzsra emelése azt jelképezte, hogy az első magyar fejedelem a kazár kagán törvénye (*törü*) alatt álló vezető lett.³⁷ Zimonyi István a magyar fejedelmeknek a DAI szövegében és a türk kagánoknak a türk rovásfeliratokban olvasható jellemzőit, illetve az uralomfelfogást jellemző kifejezéseket hasonlítja össze, amelyek értelmileg jól megfeleltethetők egymásnak. A DAI görög *συνμαχέω*, *συνμαχία* kifejezése a türk *ešig küčüg ber* 'katonai szolgálat az uralkodónak' kifejezés egyenértékűje. A DAI görög *φρόνησις* 'bölcsség' és *βουλή* 'megfontoltság, jó tanácsadó' a török *bilgā* 'bölc, tanácsadó' kifejezéssel egyeztethető, az *ἀνδρεία* 'vitézség' jelentése a török *alp* és *ärdäm* szavakkal egyeztethető. A „τὸ τῆς ἀνδρείας αὐτοῦ περιφημον” 'vitézségének nagy híre' kifejezés a türk „*alpī ärdämi anta külädi*” kifejezésnek, a „τὸ τοῦ γένους περιφανές” 'nemzetsége/népe fénye' kifejezés pedig a türk „*bodun atī küsü*” kifejezés megfelelője. Az Árpád fejedelemmé tételénél használt *ἔθος* 'szokás' és a *ζάκανον* 'törvény' a türk feliratok *törü* 'íratlan, szokáson alapuló törvény' kifejezés megfelelője.³⁸ A DAI-nak a magyar fejedelmekre és az ótörök rovásfeliratoknak a türk fejedelmekre vonatkozó jelzőit összehasonlítva megállapítja, hogy „A magyar nyelv honfoglalás előtti jövevényszavai tehát megerősítik azt a feltevést, miszerint a magyarság politikai szervezete a kazár birodalom mintáit követte, s mint Constantinus is megállapítja, a magyarság a kazár birodalom integráns részét képezte, ezáltal természetesen hasonlítható a türk birodalom politikai rendszerével. Így tehát valószínűsíthető, hogy a fent párhuzamba állított kifejezések mögött ugyanaz az intézményrendszer állt, és a magyarság előkelői még a 10. század közepén is ebben a kategóriarendszerben gondolkodhattak.”³⁹

Az ugyanezen forrásból (DAI) ismerten igen rövid időtartamú, hároméves kazár–magyar együttélés és együttarcolás a kazárokkal aligha magyaráz ilyen komoly intézményrendszerbeli és szemléletbeli azonosságot. Sokkal inkább gondolhatunk a kavarokra, akikkel a dokumentált együttélés és együttarcolás 881 (újabb feltevés szerint 891) és 950 között⁴⁰ 60–70 éven keresztül, majdnem három generáción át folyamatosan működött és formálódott. A magyar fejedelemválasztás és a kavarokkal közös Atelkuzu-be való költözés a DAI szövege alapján időben egyidejű, egymással szoros logikai összefüggésben bekövetkezett esemény lehetett. A magyarok jelentőségének megnövekedését a jelentős katonai erejű kavarok belépése eredményezhette. A feljebb bemutatott török kifejezések mellett a *künde* és talán a *gyula* méltóságnév is kazár titulusként a kavarok révén juthatott el a magyarokhoz.⁴¹ A vizsgált kifejezések nyilvánvaló módon presztízsszavak, a magyarok a kazár uralomfelfogás kategóriarendszerét annak kiemelkedő steppei presztízse miatt alkalmazhatták saját intézményrendszerükben. A közvetlen átadó kavarok helyzete aligha lehe-

³⁶ Sándor 1998, 14.

³⁷ Tóth 1998, 146–147.

³⁸ Zimonyi 2012, 40–44.

³⁹ Zimonyi 2012, 46.

⁴⁰ A vizsgált szövegrészlet származhat 900–910 tájáról is: Bollók 2017, 1327–1330.

⁴¹ A méltóságnevek kazár eredetére lásd Juhász 2016a, 191–193.

tett tehát alárendelt a létrejövő magyar nomád államban.⁴² Helyzetükre nézve találó lehet az a nézet, amely a kavarok és a magyarok politikai megegyezésére, kölcsönösen előnyös szerződéses viszonyukra utal.⁴³

A kavarok presztízshelyzetének értékeléséhez egy, a honfoglalók kultúrájához kapcsolódó megfigyelés is segítséget nyújthat. A honfoglalók vezető rétegének közép-ázsiai és kaukázusi hátterű díszítőművészete nem népművészet, az indás-palmettás díszítőművészet egységessége, jellege messze túlmutat a törzsi-nemzetségi társadalmak szintjén. Megjelenése egy magasabb szervezettségű társadalom kialakulásával függhet össze. A DAI soraiban bemutatott magyar fejedelmválasztást követő időszakra gondolhatunk, amely a magyarok és kavarok közös Atelkuzu-be költözése utáni időre tehető. Történeti és művészettörténeti alapon joggal feltehető a közép-ázsiai és kaukázusi kapcsolatrendszerrel egyaránt rendelkező kazárok közül származó kavarok közvetítése e téren.⁴⁴ A magyar vezető rétegekben is divatossá vált motívumkincs és technika igényessége a feltehető átadók kulturális presztízsét is hangsúlyozza.

Presztízs és kétnyelvűség

Írott forrásból magyar–török együttélésre és szoros nyelvi érintkezésre, kétnyelvűségre egyedül a kavarok esetében van konkrét információ. Míg az onogurok majd a kazárok politikai vezető szerepe, nyelvük előkelőbb pozíciója kétségtelen ebben a térségben az 5–10. század között, addig a kavarok és magyarok érintkezése egészen más történelmi szituációban zajlott le. A magyaroknál létszáma kisebb, három nemzetséget/törzset alkotó csoport csatlakozhatott ekkor a hét(nyolc) nemzetségből/törzsből álló magyarsághoz, így az általában várható török–magyar viszonyhoz képest egészen más helyzettel számolhatunk.

A DAI kavarok népéről szóló 39. fejezete szerint „*a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is*”.⁴⁵ Németh Gyula leszögezte, hogy a DAI tanúsága szerint a kavarok csatlakozása után kétnyelvűvé vált a magyar törzsszövetség. Ám szerinte, ha ez általános lett volna a magyarok körében is, annak nyoma maradt volna a magyar nyelvben.⁴⁶ Róna-Tas András is úgy foglalt állást, hogy bár a magyarok is megtanulták a kavaroktól a kazár nyelvet, de azt csak a fejedelmi udvarban használták, míg a kavarok 950 körül már kétnyelvűek voltak.⁴⁷ Ligeti Lajos szerint azonban Németh Gyula értékelése, mely szerint a kazárok nyelve kisebb-nagyobb mértékben ismeretes volt a magyarok között is, pontatlan. Mivel a kavarok már a honfoglalás előtt a magyarsághoz csatlakoztak, és még 950 körül is beszélték saját nyelvük-

⁴² Kordé 2019, 47. szerint a kazárok presztízse ugyan kétségtelen, ám az nem a levert kavaroknak szólt, hanem annak a kagáni hatalomnak, amelynek a magyarok a segédnépe voltak. Tekintettel azonban arra, hogy a magyar–kazár viszony a kavar csatlakozás után is szoros maradt, hiszen a kazár indíttatású fejedelmválasztás éppen a kavarok csatlakozását követte, nem látszik valószínűnek az ellenséges viszony ezután sem a kazár hatalommal. Másfelől a kavarok kétségkívül magukkal hozták a kazár politikai kultúrát, amely önmagában is komoly presztízzsel bírhatott.

⁴³ Kordé 2019, 48.

⁴⁴ Mesterházy 1993, 303–304.

⁴⁵ ÁMBF 46.

⁴⁶ Németh 1991, 262.

⁴⁷ Róna-Tas 1996, 274.

ket, a magyarság körében jóval ismertebb lehetett a nyelvük.⁴⁸ Nagy Géza viszont úgy gondolta, hogy téves értelmezés a kavarok kétnyelvűségére gondolni, a valóságban a türkök (magyarok) kétnyelvűségéről van szó.⁴⁹ Róna-Tas szerint a DAI kérdéses összetett mondatát alkotó részmondatok alanya nem világos.⁵⁰ Moravcsik Gyula a következő lehetőségeket sorolja fel a tárgyalt szövegrész értelmezéséhez. Elsőként lehetséges, hogy a *Κάβαροι* 'kavarok' az alanya mindhárom mondatrésznek. Másodszor elképzelhető, hogy a *Κάβαροι* csupán az első mondatrész alanya, míg a második és harmadik mondatrésznek a *Τούρκοι* 'türkök'. Harmadikként nem lehetetlen, hogy a *Κάβαροι* az első, a *Τούρκοι* a második, és ismét a *Κάβαροι* a harmadik mondatrész alanya. Hozzátette azt is, hogy amennyiben figyelembe vesszük, hogy ez a passzus kifejezetten a magyar–kavar szövetségre vonatkozó információkat tartalmazza, elképzelhető, hogy a kétnyelvűség mindkét népre vonatkoztatható.⁵¹ Véleményem szerint Moravcsik ez utóbbi megállapítása fogadható el. Mivel a kavarok tanították meg a türköket a kazár nyelvre, értelmetlen lenne még egyszer megerősíteni, hogy azt (a kazár nyelvet) máig használják maguk a kavarok is. Ezért a kazár nyelv máig tartó használata csak a kavarokra és a türkökre együttesen vonatkozhat. A DAI közlése a kavarok és a türkök (magyarok) kétnyelvűségére egyaránt érthető, amely azonban a magyarok esetében elsősorban az elit soraiban érvényesülhetett, amelyet a kavarok kiemelt pozíciója, feltehető szoros kapcsolata a magyar elittel is támogat.

A kétnyelvűség kialakulása szorosan összefügg a társadalmi presztízsvizonyokkal. A nyelvviszonyok társadalmi összefüggéseinek vizsgálata, a nyelvészociológiai kutatások csak a legújabb időben kerültek előtérbe a magyar kutatásban. A nyelvtörténetet és az etnikum történetét külön kell vizsgálni, számos nép esetében tudunk nyelvváltásról is.⁵² A magyar–török nyelvi kapcsolatok kutatása, de a magyar és más nyelvek kapcsolatának vizsgálata során is szinte kizárólag a néptörténetre és az etimológiára koncentrált a kutatás. Ennek oka Sándor Klára szerint a nyelvészeti kutatási hagyományok mellett a hiányos írott források kiegészítésének a szándéka. Ezért a magyar nyelvre gyakorolt török hatást gyakorlatilag azonosítják a szókincset ért hatással.⁵³ A szókölcsönzés tudatos folyamat, elvárásokat, értékeket, igazodást kifejező átvételek egy magasabb presztízssű nyelvből, az eredeti anyanyelv megtartásával. Kétnyelvűségkor az elhagyott eredeti nyelv elemei nem tudatosan átkerülnek a tökéletlenül megtanult új nyelvbe, amely tükrözi a korábbi nyelv szemléletbeli, hangtani, mondattani jellegzetességeit.⁵⁴ A kétnyelvűség problémájának bonyolultságára jellemző, hogy egy idegen nyelvi hatásnak egy egész nyelvi közösségben történő elterjedéséhez nem szükséges az adott népesség teljes vagy széles körű kétnyelvűsége. Az idegen eredetű jelenségeknek elegendő egy szűk kétnyelvű réteg nyelvében meghonosodnia ahhoz, hogy az egész nyelvközösségben elterjedjenek. Alkothatnak „kétnyelvű” közösségeket az eredeti nyelvváltozatot és a kontaktusváltozatot beszélők is, ahol az új generáció már a kontaktusváltozatot sajátítja el.⁵⁵

⁴⁸ Ligeti 1986, 360.

⁴⁹ Nagy 1908, 72–73.

⁵⁰ Róna-Tas 1996, 274.

⁵¹ DAI COMMENTARY 1962, 150; ÁMBF 46. 33. lj.

⁵² Károly 2013, 246, 5. lj.

⁵³ Sándor 1998, 11.

⁵⁴ Sándor 2014, 81–83.

⁵⁵ É. Kiss 2013, 190.

Nyelvcseré folyamán néhány esetben, az általános szabályszerűséggel szemben, az asszimilált népesség egykori nyelvéből nemcsak nyelvtani elemeket, hanem nagy mennyiségű szót is továbbörökít. Legismertebb a normannok nyelvcseréje, amelyet követően több száz szó megőrződött a nyelvükből. Szociokulturális értelemben ekkor a nyelvileg asszimilálódó csoport fölérendelt szerepe miatt *szupersztrátumról* beszélünk. Ilyen esetekben a politikai és kulturális fölény lehet az, ami az egykori anyanyelv jelentős számú kifejezésének megőrződését lehetővé teszi. Vámbéry török–magyar nyelvcseré-hipotézise a normann–angolszász viszony alapján képzelhető el, ahol a feltett török vezetőréteg politikailag és kulturálisan is dominálta volna a szintén nomád magyarokat. A nyelvcseré másik formája a nomád dunai bolgárok esete, akik politikailag igen, de kulturálisan nem voltak dominánsak a szlávok mezőgazdaságra épülő kultúrájával szemben.⁵⁶

Az angliai normannok esete a kavar–magyar viszony értékelése szempontjából is tanulságokat hordozhat. A 11–14. századi angol uralkodó réteg és a művelt elit az angoloknál jóval kisebb létszámú hódító normannok normann-francia nyelvét beszélte. A normann nyelv presztízshelyzete következtében a közangolra is átfogó befolyást gyakorolt. Megváltoztatta az angol nyelv fejlődési irányát, rengeteg francia kifejezést honosítva meg az angolban.⁵⁷ A normannok esete azért tarthat számot kiemelt figyelmünkre, mert a nagyobb presztízsű hódítókat az általuk meghódított angolszászok végül asszimilálták. A török–magyar viszonyrendszerben a kavarok lehetnek azok, akiknek helyzetét bizonyos mértékben az angolszászokkal együtt élt normannokéhoz hasonlíthatjuk. Jóllehet a kavarok kétségkívül sohasem gyakorolhattak politikai-katonai hatalmat a magyarok feltett, jelentős presztízsük következtében nyelvi hatásukkal is számolhatunk. Míg a normannok kezdeti politikai-katonai túlsúlyának helyét az európai kultúra fősodrába illeszkedő francia nyelvük és kultúrájuk biztosította presztízsük vette át, a kavarok már a kezdetektől e téren lehettek leginkább fajsúlyosak a magyar–kavar törzsszövetségben, hiszen nyelvük és kultúrájuk a steppei kultúra fősodrában helyezkedett el.

A magyar–kavar nyelvi kontaktusnak a török–magyar érintkezésbe illesztése igen összetett probléma. Katonai-politikai és kulturális presztízsükkel joggal számolhatunk, ugyanakkor létszámuk jóval alatta maradhatott a magyarokénak. Jóllehet három nemzetséggel/törzsszel rendelkeztek, ám azok egyetlen, közös fejedelem alá rendélése utalhat arra, hogy összlétszámuk csak egyetlen magyar *geneával* érhetett fel. Gondolhatunk azonban arra is, hogy saját, egyetlen fejedelem állítása három nemzetség- vagy törzsfőjük fölé etnikai önállóságukkal hozható összefüggésbe. A pozíció létesítése történhetett a magyarok kezdeményezésére, de elképzelhető a kavarok önálló akciója is, ez esetben önállóságuk még nagyobb mértékűnek feltételezhető, mint amire saját szervezetük megmaradása alapján következtethetnénk. Kérdéses, hogy ebben a helyzetben a két elit milyen mélységben érintkezhetett. Úgy vélem, a korra jellemzően az egyéni érvényesülés lehetett a kapcsolat mozgatórugója, ami házassági kapcsolatok létesítésében jelentkezhetett. Ennek következtében a magyar elit körében elterjedt lehetett a kétnyelvűség, de egyes, a kultúrához, politikai és állami szervezethez kapcsolódó kifejezések szélesebb körben is használatossá válhattak. A

⁵⁶ Sándor 2014, 84.

⁵⁷ Lásd erre: Baugh–Cable 2002, 98, 104–110. A folyamatot a magyar–török érintkezés kapcsán párhuzamként hivatkozza Szabó T. 1970, 170–171.

kavaroknak a muszlim világgal fenntartott virágzó kereskedelmük miatt is jelentőséget tulajdoníthatunk, így ebben a körben is kereshetjük nyelvi hagyatékukat.

Jóllehet a kavarok a 10. század közepéig megőrizhették nyelvi-etnikai önazonosságukat, nyelvüknek a magyarság vezető rétegeire gyakorolt korábbi hatása a 10. század végi európai típusú államalapítással nyilvánvalóan megszakadt, a korábbi szerepükkel összefüggő nyelvi jelenségek szélesebb körben való elterjedését nagymértékben gátolva.

A kavarok helyzete Kazáriában

A kavarok eredetileg kazárok voltak („*Χαζάρων γενεάς*”), új nevüket a türkök adták („...*καὶ Κάβαροι τινες ὠνομάσθησαν*”).⁵⁸

Nem pusztán Kazária népessége, de maga a kazár nép is több etnikai csoportra oszlott. Al-Bakri szerint a kazárok nyelve nem török, nem perzsa, nem hasonlít más nemzetek nyelvéhez.⁵⁹ Al-Mas’ūdī a *burtās* nyelvéről írta, hogy az sem kazár, sem török, sem bolgár.⁶⁰ Más helyen pedig azt, hogy a *bulgā*rok és a kazárok nyelve ugyanaz, a *burtās* nyelve más.⁶¹ A *halis*-kazárok (Kmoskó olvasata szerint „faj-kazárok”) nyelve sem török, sem perzsa, más nyelvhez sem hasonló. A kazárok nem hasonlítanak a törökökhöz, mert fekete hajúak. Két fajtájuk van, a fekete-kazárok, akik szinte olyan feketék, mint a hinduk, a másik fajta fehér, és feltűnően szép.⁶² Al-Istahrī szerint a kazár főváros, al-*Hazar* nyugati részében kizárólag a kazár király, annak serege és a *halis*-kazárok élnek, a fehér bőrű kazárok mellett pedig létezik egy erősen barna bőrű, a hindukhoz hasonló *qarāhazar* nevű fajta is.⁶³ Czeglédy Károly értelmezése szerint a *halis* kazárok alatt nem faj-kazárt érthetünk, hanem az iráni nyelvű káliz kazárokat.⁶⁴

A DAI leírásából úgy tűnik, hogy a kavarok a kazár eliten belüli lázadás következtében váltak ki, ami arra utal, hogy a kagán seregében fegyveres szolgálatot teljesítő, az elithez tartozó rétegbe tartozhattak eredetileg.⁶⁵ A kazár eliten belül valóban kimutatható egy állami és katonai szerepet betöltő népcsoport, a kálizok, akik részben katonaként, részben közigazgatási és gazdasági szakemberként tevékenykedtek.⁶⁶ Al-Istahrī információja, amely szerint a kazár főváros, al-*Hazar* nyugati részében a kazár király mellett csupán serege és a *halis*(káliz)-kazárok élnek,⁶⁷ világosan jelzi a kálizoknak a kazár elithez való tartozását.

A kálizok hasonló szerepére a középkori Magyarországon már sokan figyelmeztettek.⁶⁸ Fontos katonai, határvédő szerepükre legvilágosabban Ioannes Kinnamos 1180–1183 között megírt munkája utal, mely az 1150 és 1165 közti évek eseményei kapcsán szól a kálizokról (*Χαλίολοι*). Szerinte a hun (magyar) sereg részét alkotó kálizok a nem tiszta mózesi törvények szerint élnek, illetve a perzsák (törökök) hitét vallják, tehát muszlimok. Úgy

⁵⁸ DAI 1950, cap. 39. 174–175.

⁵⁹ Kmoskó 2000, 255.

⁶⁰ Kmoskó 2000, 172.

⁶¹ Kmoskó 2000, 80.

⁶² Kmoskó 2000, 77–78.

⁶³ Kmoskó 2000, 29–30.

⁶⁴ Czeglédy 1985a, 103.

⁶⁵ ÁMBF 46.

⁶⁶ Harmatta 1994, 314.

⁶⁷ Kmoskó 2000, 29–30.

⁶⁸ Harmatta 1994.

tudja, hogy a sirmioni hunokat nevezik káliznak, ami arra utal, hogy a Szerémség egy igen jellemző népcsoportja lehettek akkoriban.⁶⁹ Gyóni Mátyás a 6–9. századi források alapján állapította meg, hogy e nép a kazár törzsterületen élt már Kazária kialakulása óta, nyilván kazár uralom alatt. A Kaszpi-tenger névadójaként létszáma a kazárokéhoz képest is jelentős lehetett.⁷⁰ Már a 775–780 körüli, Arméniába és Georgiába az Alán-kapun át intézett kazár betöréskor egy „kaliz tarchan” vezette a kazárokat, 798–799-ben pedig már a kazárok fővezére πέχ ’bég’ volt.⁷¹ Gyóni az általa 863-ra tett kazáriai nagy hitvitához kötötte a kálizok kiválását Kazáriából.⁷² Az Árpád-korban két muszlim csoport élt Magyarországon, a katonai szolgálatot teljesítő, hitüket nyíltan megvalló *magrebiek* (*Magreb*, Északnyugat-Afrika) és a királyi tisztviselőként működő, vallásukat titkoló *hvárezmie*k, akik a *káliz* nevet viselték.⁷³ A *magrebiek* zsoldosként kerültek Magyarországra, a *hvárezmie*k nagy száma és jóval fontosabb szerepe sokkal régebbi jelenlétüket sejteti Czeglédy szerint. A 854–855 során lezajlott kazáriai belháború során, amikor muszlimok menekültek Transzkaukáziába, csatlakozhattak a magyarokhoz azok, akiket kavaroknak neveztek.⁷⁴ Boba Imre is az al-Balādhurī munkájából ismert, 854/855-re datálható egyetlen kazáriai belháborúhoz kötötte az elsősorban muszlim *hvárezmie*kéből álló és általuk is irányított zsoldos haderő egy részének távozását. Ez szerinte a kazár kormányzat ugyanazon belső válsága lehetett, amelyhez a DAI a kavarok kiválását kapcsolta.⁷⁵

A kutatás megosztott a kavaroknak a kálizokkal való azonosíthatóságát illetően. Több támogató nézet után több ellenérv is felmerült. Ilyen a *khorezmi-káliz* és a *kavar* nevek etimológiai összefüggésének hiánya. A népnevek eltérése kétségtől súlyos ellenérv, ám, mint láttuk, a kavar nem önelnevezése volt a magyarokhoz csatlakozott kazároknak, hanem a három kazár törzset a magyarok nevezték kavarnak. A kazár név alatt kálizokat is érthetünk, hiszen a magyar krónikákban is sötét bőrűnek mondott khorezmiek joggal kereshetők a fekete kazár elnevezés mögött. Még súlyosabb ellenérv a vallási probléma. A szakirodalom a kálizok iszlám vallására helyezte a hangsúlyt, miközben Kazáriában a zsidó vallás is jelen volt. Felmerült emellett az a nehézség is, hogy a kelet-európai steppén csak a 10. században terjedt el az iszlám, amit a kavarok már nem vehettek fel, hiszen ekkor már a magyarokkal együtt a Kárpát-medencében éltek. Amennyiben azonban a kavarokat kapcsolatba hozzuk a kazáriai muszlim kálizokkal, ez a probléma megszűnik. Emellett a magyarországi kálizok körében az iszlám mellett a zsidó hit is jelen volt. Természetesen a kavar-káliz azonosságtól függetlenül, éppen a kavar kapcsolat eredményeképpen, a későbbiekben is kerülhettek kálizok Kazáriából a Kárpát-medencébe, így a 965-öt követő években is.⁷⁶

A kazár uralom alatt élő muszlim kálizok fontos katonai, politikai és gazdasági szerepe a kaganátusban összefügg a kavar törzsek Kazáriából történt kiválásának a DAI szövegéből kiolvasható következményével, a magyar fejedelemség kialakulásával, amelyeket forrásunk a kavar felkeléssel szoros összefüggésben tárgyal. Magyarázatot nyújt a magya-

⁶⁹ ÁMBF 200, 202, 234.

⁷⁰ Gyóni 1938, 86–90.

⁷¹ Gyóni 1938, 161.

⁷² Gyóni 1938, 162–163.

⁷³ Czeglédy 1985a, 104.

⁷⁴ Czeglédy 1985a, 102.

⁷⁵ Boba 2005, 12–15.

⁷⁶ A kérdésre lásd Tóth 2015, 306.

rok által kavarnak nevezett csoport rejtélyes eltűnésére is a 10. század után. A nem tiszta mózesi törvények szerint élő, azaz a zsidó vallás egy változatát követő, illetve a perzsák (törökök) hitét valló, tehát muszlim szerémségi kálizok vallási viszonyai kazáriai eredetüket támogatják. Azonosságuk a kavarokkal jól magyarázná utóbbiak etnikai identitásának tartósságát. Erős kulturális identitást biztosító tételes vallásuk emellett kétségkívül kiemelt presztízsszerepet is garantálhatott számukra politikai és kereskedelmi fontosságuk, kapcsolatrendszerük mellett. A kavarok önálló nyelvének és etnikai azonosságának hosszú fennmaradását 950 tájáig magyarázhatja nagyon ritka keveredésük is a magyarokkal, ami szintén a kavarok jelentős presztízsszerepére utalna a magyarok között. A kavarok részvételének a magyarság vezető rétegében a keresztény államalapítás vethetett véget, fegyveres rétegük, talán újabb kazáriai jövevényekkel együtt, a déli határ védelmében kaphatott új feladatot.

Bibliográfia

Források

- ÁMBF = Moravcsik Gyula (ford.): *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1988.
- DAI 1950 = Moravcsik Gyula (ford.): *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. Budapest 1950.
- DAI COMMENTARY = *Constantine Porphyrogenitus: de Administrando Imperio, II: Commentary*. By F. Dvornik, R. J. H. Jenkins, B. Lewis, Gy. Moravcsik, D. Obolensky, S. Runciman. London 1962.
- HKÍF = *A honfoglalás korának írott forrásai*. Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével szerkesztette Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged 1995.
- SRH = *Scriptores rerum Hungaricarum*. I–II. Ed. E. Szentpétery. Budapestini 1937.

Szakirodalom

- Balogh 2017 = Balogh László: Megjegyzések a magyarokra alkalmazott türk népnév kérdéséhez. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta historica* 139. 15–31.
- Baugh–Cable 2002 = *A History of the English Language*. Fifth Edition by Albert C. Baugh and Thomas Cable. London 2002.
- Boba 2005 = Boba Imre: Nomádok, normannok és szlávok. Kelet-Európa a 9. században. In: *Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére*. METEM könyvek. Szerk.: Petrovics István. Budapest 2005. 9–28.
- Bollók 2017 = Bollók Ádám: A De Administrando Imperio és keletkezésének kora az újabb kutatások tükrében. *Századok* 151. évf. 1327–1330.
- Czeglédy 1985a = Czeglédy Károly: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest Oriental Reprints series A 2. Szerk.: Eugen Schütz–Éva Apor. Budapest 1985. 99–104.
- Czeglédy 1985b = Czeglédy Károly: A kangarok (besenyők) a VI. századi szír forrásokban. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest Oriental Reprints series A 2. Szerk.: Eugen Schütz–Éva Apor. Budapest 1985. 246–279.

- Czeglédy 1985c = Czeglédy Károly: Kangarok és zavarok. In: *Magyar Őstörténeti tanulmányok*. Budapest Oriental Reprints series A 2. Szerk.: Eugen Schütz-Éva Apor. Budapest 1985. 300–305.
- Décsy 1956 = Décsy Gyula: A magyarok nevei a bolgár nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 57. évf. 282–292.
- É. Kiss 2013 = É. Kiss Katalin: Az ótörök–ősmagyar kontaktus nyomai az ómagyar igeidőrendszerben és a birtokos szerkezetben. In: *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. Szerkesztette: Agyagási Klára, Hegedűs Attila és É. Kiss Katalin. Piliscsaba. 190–205.
- Fodor 1986 = Fodor István: Néhány régészeti észrevétel a kabar-kérdésről. In: *Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról*. Szerk.: Németh Péter. Debrecen. 99–114.
- Gyóni 1938 = Gyóni Mátyás: Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok. *Magyar Nyelv* 34. évf. 86–96, 159–168.
- Harmatta 1994 = Harmatta János: kálizok. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon*. Főszerkesztő: Kristó Gyula. Szerkesztők: Engel Pál és Makk Ferenc. Budapest. 314.
- Harmatta 1997 = Harmatta János: A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk: Kovács László–Veszprémy László. A honfoglalásról sok szemmel III. Főszerk: Györffy György. Budapest. 119–140.
- Juhász 2016a = Juhász Péter: A 9–10. századi magyar fejedelmek. In: *V. Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia tanulmánykötet*. Pécs. 186–200.
- Juhász 2016b = Juhász Péter: Kortársak a honfoglalók eredetéről. III. *Fiatalok Európában Konferencia tanulmánykötet*. Szerk. Haffner Tamás, Dr. Kovács Áron. Pécs. 114–131.
- Károly 2013 = Károly László: Újabb lehetőségek a magyar nyelv török elemeinek kutatásában. In: *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. Szerkesztette: Agyagási Klára, Hegedűs Attila és É. Kiss Katalin. Piliscsaba. 244–257.
- Király 1997 = Király Péter: A magyarok elnevezése a korai európai forrásokban. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk: Kovács László–Veszprémy László. A honfoglalásról sok szemmel III. Főszerk: Györffy György. Budapest. 111–118.
- Kmoskó 2000 = Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 13. Szerk.: Zimonyi István. Budapest.
- Kordé 2019 = Kordé Zoltán: Vezetők vagy alárendeltek? Néhány gondolat a kabar–magyar kapcsolatokról. In: „...*ugy ír hassak mint volt*” *Ünnepi tanulmányok a 65 esztendő Tóth Sándor László tiszteletére*. Fontes et Libri 2. Sorozatszerkesztő: Papp Sándor. Szerkesztette: Bagi Zoltán Péter. Szeged. 42–50.
- Ligeti 1986 = Ligeti Lajos: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest.
- Mesterházy 1993 = Mesterházy Károly: A magyar honfoglalás régészetének ötven éve. *Századok* 127. évf. 270–311.
- Moravcsik 2003 = Moravcsik Gyula: *Bizánc és a magyarság*. Budapest.
- Nagy 1908 = Nagy Géza: A honfoglalók és a turkok. *Etnographia* 19. évf. 72–73.
- Németh 1991 = Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi Berta Árpád. Budapest.
- Róna-Tas 1996 = Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest.
- Sándor 1998 = Sándor Klára: A magyar–török kétnyelvűség és ami körülötte van. In: Lansztyák I. (szerk.): *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében, különös tekintettel a magyar-párú kétnyelvűségre*. Pozsony. 7–26.

- Sándor 2014 = Sándor Klára: Vámbéry Ármin és a török–magyar nyelvcsere. *Iskolakultúra* 2014/2. 77–86.
- Szabó T. 1970 = Szabó T. Attila: A magyar nyelv eredete és kialakulása. *Korunk* 29. 170–171.
- Szántó 2018 = Szántó Richárd: A 881. évi hadjárat kronológiai kérdései. In: *Urbs, Civitas, Universitas. Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére*. Főszerkesztő: Papp Sándor. Szerkesztette: Kordé Zoltán és Tóth Sándor László. Fontes et Libri sorozat. Szeged. 271–281.
- Szücs 2002 = Szücs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Budapest.
- Tóth 1984 = Tóth Sándor László: Kabarok (kavarok) a 9. századi magyar törzsszövetségben. *Századok* 108. évf. 111–112.
- Tóth 1998 = Tóth Sándor László: Az etelközi magyar fejedelemválasztás. In: *Studia Varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk.: Makk Ferenc, Tar Ibolya, Wojtilla Gyula. Szeged. 146–147.
- Tóth 2013 = Tóth Sándor László: A 9–10. századi magyarság politikai szervezete bizánci szemszögből. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta juridica et politica* 75 683–684.
- Tóth 2015 = Tóth Sándor László: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. (A magyarság a 9–10. században)*. Szeged.
- Vásáry 2003 = Vásáry István: *A régi Belső-Ázsia története*. Budapest.
- Zimonyi 2012 = Zimonyi István: Constantinus Porphyrogenitus De administrando imperio magyar fejezetének török háttéréről. In: *Középkori nomádok–korai magyarok (Medieval nomads–early Hungarians)*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 27. Szerk.: Zimonyi István. Budapest. 39–46.

KORDÉ ZOLTÁN

A csatlakozottak presztízse
Néhány gondolat a kabar–magyar kapcsolatokról
Juhász Péter tanulmánya kapcsán

The prestige of those who joined. Some thoughts on Kabar–Hungarian relations in connection with the study of Péter Juhász. Reflecting to the article of Péter Juhász concerning the Kabar–Hungarian relations this study deals with the connection of these people from the aspect of the concept of prestige. Although I consider the topic relevant, I debate some statements of Juhász, with which he wants to prove the greater prestige of the Kabars and their higher position in the Hungarian tribal union than so far attributed to them by former research regarding them as military auxiliary people. I also criticize the conclusions of Juhász in terms of content and methodology. I doubt his arguments as well about the critical interpretation of Jenő Szűcs on the bilingualism of the Hungarians and Kabars. I would like to make a contribution to the idea of “prestige” with this study and as well as to the use of the work (*De administrando imperio*) of Emperor Constantine Porphyrogenate as a source. In my summary I also emphasize the importance of scholarly debates in the research of Hungarian prehistory.

Keywords: Hungarian prehistory, Kabars, Kabar–Hungarian relations, prestige, bilingualism, DAI, sources, debate, Jenő Szűcs

A magyar–kabar viszony az őstörténeti kutatások gyakori témája. Tóth Sándor úgy fogalmazott összefoglaló jellegű munkájában, hogy „az ún. Hétmagyar mellett a történeti kutatás jóval kevesebbet foglalkozott a honfoglalás előtt csatlakozó kavarok/kabarok népével”. Hogy azonban ez a „kevesebb” mennyire relatív, arra éppen maga a szerző szolgáltat bizonyítékot, midőn könyvében több mint negyven oldalon keresztül taglalja a kabar kérdést, áttekintve a vonatkozó szakirodalmat és kifejtve saját nézeteit. A kötet megjelenése óta eltelt néhány év alatt sem halt el az érdeklődés; ezt többek között Juhász Péter tanulmánya is bizonyítja.¹ A kabar–magyar viszony alapvető kérdése – némileg leegyszerűsítve – arra keresi a választ, hogy a kabarok alárendelt, csatlakozott segédnépet alkottak vagy ellenkezőleg, egyenjogúság, esetleg valamiféle vezető szerepkör jellemezte-e a helyzetüket. Az

¹ Tóth 2015, 298, 298–341. Itt szeretném megjegyezni, hogy a kutatók közül többen a *kavar* alakot tartják az eredetihez közelebb álló névformának. Magam – anélkül, hogy vitatni akarnám ezt a nézetet – a megszokottabbnak, tradicionálisabbnak érzett *kabar* formát használok.

előbbi felfogás tekinthető a hagyományosabbnak, míg az utóbbi nézetek főként az elmúlt évtizedekben nyertek teret.²

Dolgozatában Juhász Péter sajátos szemszögből, a szakirodalom által eddig jobbra csak érintőlegesen tárgyalt *presztízs* felől közelítette meg a problémakört. Bár a címben szerepel a „kényszerűség” kifejezés is, ezzel többnyire szintén a presztízsszempontok alapján foglalkozik a szerző. Véleményem szerint ez a téma-, illetve szempontválasztás kifejezetten szerencsés volt, egyebek mellett azért is, mert alkalmat ad arra, hogy az érvek–ellenérvek szokványos ütköztetése túlmutasson egy baráti vita keretein és lehetővé teszi, hogy jobban körbejárhassuk a presztízs fogalmát és a kabar kérdésben játszott szerepét. Ezáltal pedig árnyaljuk az ilyen fogantatású következtetéseket, illetve az erre az alapra épülő feltevéseket. Ennek megfelelően az egyes vitapontok tárgyalása során próbálom szélesebb keretek közé illeszteni az érvelést. A témakör teljes körű kiaknázására törekedni természetesen hiábavaló illúzió lenne; ezért ha csak néhány ponton sikerül valamelyest hozzájárulni a tisztánlátáshoz, már az is biztosítja ennek a disputának a létjogosultságát.³

Köztudott, hogy a kabarokkal kapcsolatos információk döntő többsége Bíborbanszületett Konstantin császár *De administrando imperio* című munkájából (közkeletű rövidítéssel: DAI) származik. Pontosabban: a 38. „magyar” *caputot* követő 39–40. fejezetből. Ebben szerepel a kabarok és a magyarok kényszerűségére vonatkozó, sok értelmezési vitát kiváltó mondat is (no persze, a DAI melyik mondata nem váltott ki sok vitát?). Eszerint a kabarok, miután csatlakoztak a türköknek nevezett magyarokhoz, „a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is”.⁴ Juhász Péter alaptétele szerint a „kutatás a DAI soraiban megörökített kavar–magyar kényszerűségnek presztízsszempontok és időrendi okok miatt nem tulajdonít jelentőséget”. Ennek okát pedig abban látja, hogy „Németh Gyula nyomán utolsóként csatlakozott törzsként segédnépi funkciót tulajdonít a kavaroknak a magyar törzsszövetségben”. Ezért van az is, hogy az újabb nyelvészeti kutatások szerint a „kavarok presztízse nem volt elegendő az átvételekhez szükséges mértékű kulturális hatás gyakorlására a honfoglalás idején már igen erős magyar törzsszövetség nyelvére”.⁵ A szerző tehát már előljáróban sejtetni engedti fő célját: a kabarok presztízisének újraértékelése révén kívánja felemelni őket rangon alulinak vélt segédnépi helyzetükből magasabb státuszba.

Ebbéli törekvése során Juhász Péter nagy teret szentel egy Szűcs Jenő által kialakított nézet kritikájának. Konkrétan a neves kutatonak a magyar–kabar kényszerűség kapcsán megfogalmazott magyarázatát bírálja. A kutatás egyik vonulata régóta úgy ítéli meg, hogy a kabar–magyar kényszerűségről szóló – fentebb már idézett – DAI-információnak az az állítása, hogy a magyarok a kabaroktól tanulták meg a kazárok (bolgártörök) nyelvét, a forrás tévedésének vagy szövegromlásnak tudható be. Szűcs Jenő ezzel szemben úgy vélekedett, hogy a híradás nem a tolmácsolás vagy a lejegyzés (és a későbbi szerkesztések, másolások) során romlott, hanem feltételezi, hogy a lényegyet tekintve úgy őrződött meg a DAI-ban, ahogyan elhangzott. Felfogása szerint „a császár e helyütt is nyilvánvalóan magyar informátorainak [azaz a Bizáncban járó Bulcsú karchának és Termacsunak – K. Z.]

² A különböző nézetekre lásd Tóth 2015. 316–317.

³ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Juhász Péternek, hogy tanulmányának a kész kéziratát rendelkezésemre bocsátotta, lehetővé téve így cikkeink együttes megjelenését.

⁴ ÁMTBF 46.

⁵ Juhász 2021, 55.

szavait adta vissza”; a szóbeli információkról készített lejegyzéseket Konstantin „híven leírta anélkül, hogy változtatott volna rajtuk, vagy akár ellentmondásaikat kiküszöbölte volna”. Az információ tehát már elhangzásakor gellert kapott. Nem mintha Bulcsú és Termacsu földre akarták volna vezetni a császárt, egyszerűen csak azért, mert a „sok évszázados intenzív török nyelvi és etnikai infiltráció” emléke addigra (vagyis a 10. század közepére) „már annyira elhomályosult, hogy az itt-ott – minden jel szerint »rétegnyelvként« – még élő török dialektusok a kabarokkal való alig évszázados szimbiózisból voltak magyarázhatók”.⁶

Juhász úgy véli, hogy a híradás „magyar vagy kavar közvetlen szóbeli” forrás, így „nyilvánvalóan eszik az utólagos téves értelmezés lehetősége. A vonatkozó mondat egyáltalán nem tartalmaz semmi olyan utalást, ami a lejegyző utólagos értelmezésére utalna. A mondat (...) direkt, élıszóban átadott ismeret lehet.”⁷ Bírálatának további részében a kétnyelvűség kérdéskörén keresztül kívánja Szűcs magyarázatát cáfolni. Véleménye szerint „a 9. századnál korábbi tömeges és kiterjedt török–magyar kétnyelvűség korántsem bizonyos tény”. Ezt a török csoportok fokozatos asszimilációja és a magyar nyelvvesztés elmaradása támasztja alá. Alig pár sorral később mégis komoly engedményt tesz a kérdésben: a kabar csatlakozást megelőzően „nyelvtörténeti és történeti szempontból egyaránt valószínűsíthető a magyarság kisebb-nagyobb részének magyar–török kétnyelvűsége, illetőleg kisebb-nagyobb török nyelvű csoportok magyar asszimilációja, egy időben vagy egymást követően több nyelvi kontaktusváltozat kialakulása”. A kabarság csatlakozása hasonló következményekkel járt és jogos annak feltételezése, „hogy a 10. század közepén, legalább a magyar elit éppen a kazárok kavarok által közvetített török nyelvét használta elsősorban, amint azt írott forrás is megerősíti [itt bizonyára az idézett passzusra utal a szerző – K. Z.]. Egyidejűleg más török nyelvek is használatban lehettek a magyarságnál, ám a legfrissebben megismert és aktuálisan legfontosabb török nyelvváltozat használata legalább az elit körében messze jelentősebb lehetett a korábban megismert török idiómáknál”.⁸

Mielőtt rátérnénk Juhász Péter érveinek a vizsgálatára, szükségesnek látszik, hogy rövid kitérőt tegyünk a DAI forrásainak, illetve a szöveg hagyományozódásnak a területére. Kétségtől nem könnyű dolog a DAI-ban szereplő információk végső eredetének a meghatározása. Már Moravcsik Gyula is megállapította, hogy a mű „különböző eredetű és különböző időben készült szövegek összefűzéséből keletkezett”. Az összeállításához a császár „ismert bizánci krónikákon, földrajzi és asztrológiai munkákon és okleveleken kívül felhasznált követi jelentéseket, útleírásokat s a bizánci udvarban megforduló idegenek elbeszélései nyomán készült különféle feljegyzéseket”.⁹ Ebből következik, hogy a kutatásban nagy eltérések mutatkoznak az alapforrásokat firtató vélemények között. Szöveghelyünk sem kivétel ez alól, ennek eredetéről is megoszlanak a vélemények. Mint már utaltunk rá, hagyományosnak mondható nézet szerint ezek a fejezetek alapvetően Bulcsú karcha és Termacsu 948 körüli konstantinápolyi látogatásához kapcsolódnak, amikor is a magyar előkelők a császárral való találkozásuk során többek között a magyarok korábbi történetéről és a belső viszonyokról is részletesen beszéltek.¹⁰ A kabarok és a magyarok nyelvi állapotáról idézett szövegrész származási ideje biztonsággal megállapítható, mivel – nem egyedülként

⁶ Szűcs 1992, 289. és uo. 75. sz. jegyzet.

⁷ Juhász 2021, 55.

⁸ Juhász 2021, 55.

⁹ DAI 2003, 7.

¹⁰ A különböző nézetekre vonatkozóan lásd Bollók 2017.

– utalást tartalmaz a lejegyzés időpontjára (amit a DAI összeállítói még jelennek, de legalábbis közelmúltnak érzékeltek). Esetünkben ez az utalás a „mostanáig” (*mekhri tu nün*) kitétel. Vagyis a kabar történetnek ezt a részletét minden további nélkül eredeztethetjük Bulcsú és Termacsu bizánci beszámolójából, azaz elmondhatjuk, hogy az információ 10. század közepi (bennfentes, azaz magyar) szóbeli forrásból származik. (Fontos azonban, hogy a „szóbeli” véletlenül sem keverendő össze a „szó szerintivel”). Mint Moravcsik Gyula fentebb már idézett soraiból is kiderül, a császár (illetve munkatársai) a mű összeállításához többek között felhasználták „a bizánci udvarban megforduló idegenek elbeszélései nyomán készült különféle feljegyzéseket”. Ezek közé tartozhattak tehát a magyar előkelőktől nyert információk is. Ezen a ponton azonban érdemes elgondolkodnunk azon, hogy Bulcsú és Termacsu szavai milyen úton, hányszoros közvetítésen keresztül hagyományozódtak korunkra. Mondandójukat nyilván tolmács fordította le a császár és az udvarban jelenlévők számára. Erről a fordításról feljegyzés készült, ami minden valószínűség szerint tartalmi összefoglaló volt. Ezt a feljegyzést azután szerkesztették és másolták, mígnem (esetleg néhány év múlva) bekerült a mű véglegesnek szánt szövegébe. Ez az öspéldány azonban nem maradt ránk; 979 után lemásolták, majd ezt a másolatot a bizánci udvarban a 11. század második felében újra lemásolták. Ez a példány – amelynek a „szövege sok romlást mutat” – maradt korunkra.¹¹ Az eredeti információtól annak általunk megismerhető, máig fennmaradt formájáig tehát hosszú és rögös út vezetett. Ez nemcsak esetünkre nézve igaz, hanem a DAI által megőrzött – valóban fölbecsülhetetlen értékű – tudósítások jelentős részével kapcsolatosan is elmondható. Moravcsik Gyula – aki a mai napig a kérdéskör első számú szaktekintélyének számít – ekként foglalta össze a DAI-ban megőrzött források értelmezését megnehezítő okokat: Bíborbanszületett Konstantin „munkájában vannak hibák, tárgyi tévedések, hiányok és ellentmondások, de ezekért nem magát a császárt kell hibáztatnunk, hanem a szövegeket másoló munkatársait, illetve első lejegyzőit vagy azokat az ismeretlen személyeket, követeket, foglyokat, tolmácsokat, akikre az egyes tudósítások végeredményben visszamennek”.¹²

Visszatérve Juhász Péter gondolatmenetére, meglepőnek tűnik, hogy Szűcs Jenő nézetét bírálva több érvet is felhoz az annak alapjául szolgáló megállapítás igazolására. Azt kívánja bizonyítani, hogy a magyar–kabar kétnyelvűségről szóló forráshely valóban szóbeli közlésre megy vissza, hogy a közlők Bulcsú és Termacsu voltak, és hogy az általuk mondottak ferdítés- és sérülésmentesen őrződtek meg a DAI-ban. Mindez teljesen egybevág Szűcs (és az őt követő kutatók) felfogásával. Hasonlóképpen látom ezt magam is. Más kérdés, hogy a Juhász által felhozott érvek éppen nem alkalmasak bizonyítékként való felhasználásra. A főtebbiek tükrében nehéz lenne igazat adni szöveghelyünkkel kapcsolatban annak az érvelésnek, miszerint „szóbeli forrásként (...) nyilvánvalóan elesik az utólagos téves értelmezés lehetősége”. Hasonlóképpen kétséges a másik megállapítás bizonyító ereje is: a „vonatkozó mondat egyáltalán nem tartalmaz semmi olyan utalást, ami a lejegyző utólagos értelmezésé-

¹¹ A DAI kéziratának a történetére: DAI 2003, 15–24.

¹² DAI 2003. 7. Ezt a megállapítást támasztja alá az a tény is, hogy a DAI egyes részei olyan művekből (Bibliából, krónikákból stb.) származnak, amelyek szövege a császár munkájától függetlenül is ránk maradt. Az összehasonlító vizsgálatok arra mutattak rá, hogy sokszor kell – esetenként súlyos – szövegromlással számolnunk. A hibák egy része már a DAI-hoz felhasznált kútfőkben is benne volt, más részük viszont a szerkesztéskor vagy a későbbi másolások során került a munkába (DAI 2003, 38–39.).

re utalna”.¹³ Valójában az utólagos téves értelmezésre a tolmácsolástól kezdve az írásba foglaláson keresztül a szerkesztéssel és a másolásokkal bezárólag számtalan alkalom adódott. Az pedig egyenesen rejtély, hogy mi lenne az az utalás, amelynek a hiánya igazolná, hogy nem került sor „a lejegyző utólagos értelmezésére”. Mivel erre nem tér ki a szerző, így az érvekkel nem nagyon tudunk mit kezdeni – se pro, se kontra. (Külön pikantériája a dolognak, hogy a vita egy olyan állításról folyik, amelynek az igazában amúgy senki sem kételkedik.)

Ahhoz, hogy érdemben véleményt nyilváníthassunk a szöveg megbízhatóságáról, célravezetőbbnek tűnik inkább számba venni a különböző lehetőségeket. A bizánci oldalról történő szándékos félremagyarázást lényegében kizárhatjuk, mivel a készülő munkának éppen az volt a célja, hogy a bizánci külpolitikát, diplomáciát megbízható, hasznosítható, nem pedig fals információkkal lássa el. Hasonlóképpen valószínűtlennek tűnik a magyar közlők részéről történő tudatos ferdtést feltételezni. Mivel számukra egy messze nem kardinalis kérdésről volt szó, okuk sem volt rá, hogy ne a legjobb tudomásuk szerinti igazat mondják (presztízsszempontok sem igen befolyásolhatták őket). Más kérdés a véletlen félreértés; ennek a lehetőségét, mint fentebb már utaltunk rá, nem lehet egy mozdulattal félresöpörni. Leginkább annyit tehetünk, hogy a különböző szempontok mérlegelése után alakítjuk ki a válaszunkat. Magam abból az alapszabályból indulok ki, hogy a forrást is megilleti az ártatlanság vélelme. Vagyis mindaddig hinni kell neki, amíg más kútfő(k) vagy máshonnan való ismereteink meg nem ingatják e bizalmat. Esetünkben nem látok olyan komoly indokot, amely révén kétségbe kellene vonnunk, hogy információnk – tartalmi szempontból – úgy őrződött meg, ahogyan elhangzott. Ha ennek ellenére azt állítjuk, hogy más hangzott el eredetileg, mint ami a DAI-ban megőrződött, akkor nem kerülhetjük meg a jogosan felmerülő kérdést sem: mit is mondtak valójában Bulcsúék? Ezt megbízható támpontok hiányában csak találgatni lehetne, ami viszont már nem a történetírás műfajához tartozik. Röviden összegezve tehát az eddigieket, azt mondhatjuk, hogy Juhász Péter bírálatának nyitóérvei a Szűcs Jenő által elfogadott alaptétel igazát hivatottak bizonyítani – igaz, véleményem szerint nem megfelelő módon.

Az egyetértés azonban ezen a ponton véget is ér, a továbbiakban a már fentebb ismertett nyelvészeti fogantatású ellenérveket szegezi szembe Szűcs magyarázatával Juhász Péter. A magyar–kabar nyelvi kapcsolatokkal korábbi írásaimban már részletesebben foglalkoztam,¹⁴ így a felesleges ismétlést elkerülendő, röviden csak arra utalok, hogy a kétnyelvűség kérdésében (Juhász Péterhez hasonlóan) sokban támaszkodtam Sándor Klára kutatásaira, aki az általános nyelvészet és a nyelvtörténet tanulságai alapján szintén a Szűcs-féle magyarázatot tartja a leginkább elfogadhatónak. Sándor Klára mutatott rá többek között arra is, hogy a kétnyelvűséghez nem kell az egész népességre kiterjedő, anyanyelvi szintű nyelvtudás, hanem elég hozzá a társadalom egyes csoportjainak az akár tökéletlen szintű nyelvismerete is.¹⁵ Mindezek tükrében érthetővé válik Juhász Péter érvelésének – korábban már jelzett – bizonytalansága is. Először kizárja a kabar csatlakozás előtti magyarság esetében a „tömeges és kiterjedt török–magyar kétnyelvűség” lehetőségét (amit egyébként senki sem állított); ennek hiányával és kisebb török nyelvű csoportok fokozatos

¹³ Juhász 2021, 55.

¹⁴ Kordé 2018, 7–11; Kordé 2019, 45–49.

¹⁵ Sándor 1998; Sándor 2011; Sándor 2016/17.

asszimilációjával magyarázza a magyar nyelvvesztés elmaradását (egyébként Szűcs Jenőhöz hasonlóan). Ezt követően viszont egyenesen valószínűnek tartja a magyarság kisebb-nagyobb részének a kétnyelvűségét, illetve kisebb-nagyobb török csoportok magyar asszimilációját, valamint „egy időben vagy egymást követően több nyelvi kontaktusváltozat” kialakulását. Megítélése szerint mindez azonban nem zárja ki „egy újabb hasonló esemény megtörténtét” (evvel lényegében a kabar csatlakozás nyelvi következményeire utal a szerző). Fejtegetéseit és Szűcs Jenő nézetének a bírálatát a következőképpen zárja: „a legfrissebben megismert és aktuálisan legfontosabb török nyelvváltozat használata legalább az elit körében messze jelentősebb lehetett a korábban megismert török idiómakénál”.¹⁶

Mivel fentebb a bírálat egyes pontjaival kapcsolatosan többször is tettem észrevételeket, most csak röviden összegzem véleményemet. Úgy látom, az ellenérvek nemigen találnak célba; vagy azért, mert lényegében a bírált nézet egyes elemeit támogatják, vagy azért, mert olyan állításokat vitatnak, amelyek nem képezik részét a Szűcs-féle magyarázatnak, így nincs is jelentőségük annak érvényét illetően. Ami a konklúziót illeti, evvel a legfőbb probléma az, hogy a szerző ez alkalommal semmivel sem támasztja alá, így az egész lényegében a levegőben lóg. A későbbiekben más kontextusban visszatér ugyan Juhász Péter erre a témára, de ez tematikailag már a dolgozatnak egy másik részéhez tartozik, miként a presztízs szempontok is csak a későbbiekben domborodnak ki igazán. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a Szűcs Jenő-féle magyarázat bírálatára nem tartalmaz olyan érveket, amelyek megingathatnák a belé vetett bizalmat, így azt továbbra is érvényesnek kell tekintenünk.

A konklúzióban érintett témakört a későbbiekben tehát bővebben is kifejti Juhász. Mivel erre a kabar csatlakozás elemzése révén kerít sort, röviden idézzük az idevágó egyetlen forrást, Bíborbanszületett Konstantint: „Tudni való, hogy az úgynevezett kabarok a kazárok nemzetségéből valók. És úgy történt, hogy valami pártütés támadt közöttük a kormányzat ellen, és belháború útján ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek, és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással és holmi kabaroknak nevezték el őket.”¹⁷

A kabar csatlakozás körülményeit Juhász természetesen saját teóriájának a szemüvegén keresztül jeleníti meg. Elképzelése szerint a magyar törzsek élére ekkoriban „a kazár mintára fejedelemmé tett Árpád került. Ebben a helyzetben kézenfekvő megoldás lehetett számára a jelentős katonai és kulturális presztízsű, ám ekkor éppen menekültként megjelenő, új lakóhelyet kereső kavarokra támaszkodás. A kavarok természetesen nem váltak a hétmagyar törzsszövetség vezető erejévé, de a nagyfejedelmi hatalom közvetlen bázisát alkothatták, így nem meglepő, ha a magyar elite a kunokhoz hasonló jelentős befolyást nyertek.”¹⁸ (Egy rövid, közbeszúrt megjegyzés: magam határozottan tévesnek tartom azt a véleményyt, amelyik Konstantin császár híradására támaszkodva¹⁹ készpénznek veszi Árpád fejedelemmé választását apjával, Álmossal szemben. Mivel nem akarok párhuzamos vitát folytatni, ez alkalommal csak Kristó Gyula munkájára utalok, amely részletekbe menően tárgyalja ezt a kérdéskört.²⁰) Juhász Péter tehát ily módon kívánja megmagyarázni a korábban már szintén idézett kijelentését, miszerint a kabar nyelv használata „legalább az elit

¹⁶ Juhász 2021, 55.

¹⁷ ÁMTBF 46.

¹⁸ Juhász 2021, 58.

¹⁹ ÁMTBF 44–45.

²⁰ Kristó 1993, 7–32.

körében messze jelentősebb lehetett a korábban megismert török idiómáknál”.²¹ Ahhoz azonban, hogy megérthessük, mi tette lehetővé a kabarok villámgyors és nagyívű karrierjét a magyar törzsszövetségen belül, a kiindulópontot is meg kell ismernünk: a kabarok „kazárok lévén jelentős hadi potenciáljukhoz komoly steppei presztízis is társult: nem voltak akárhik még menekültként sem”.²² Így már kerekké válik a kép és kirajzolódik a dolgozat alaptétele. Ezt röviden és lényegre törően így fogalmazhatnánk meg: mivel a kabarok kazárok voltak, ezért olyan nagy volt a (katonai, gazdasági, kulturális) presztízisük a magyarok szemében, hogy – bár a kazároktól súlyos vereséget szenvedtek – csatlakozásuk után rögtön magas presztízst biztosító helyzetbe kerültek, a nagyfejedelem elit haderejét alkották.²³ A tétel igazát bizonyítani hivatott érvek közül most csak néhány, tágabb témakörünk szempontjából is fontosabbat veszünk közelebről szemügyre.

Juhász Péter érvrendszerében fontos helyet foglal el az analógiák, a párhuzamok felhasználása. Az „Árpád-kori Magyarországon létezett segédnépi rendszer” bevonása a kérdéskörbe módszertani szempontból kifejezetten helyeslendő. A vizsgálat megvalósítása már annál kevésbé. Juhász kijelenti, hogy a katonai segédnépek „közül (...) nem pusztán a ténylegesen alárendelt státuszú, alacsony presztízssű besenyők, székelyek vagy kálizok érdemelnek figyelmet, hanem az adott történelmi helyzetben azokénál sokkal jelentősebb, a főhatalom szempontjából kiemelt státuszba került kunok is”. Az utóbbiak különleges helyzetben voltak a 13. század második felében, ami megmutatkozott „a királynak nyújtott komoly fegyveres támogatás mellett (...) vezetőiknek (*Kuthen–Kötöny*) a király környezetébe kerülésében, sőt házassági kapcsolatukban is a magyar uralkodóházzal (*Zeyhan*), de még abban is, hogy a magyarok körében is divattá vált a kun viselet”. Végül fény derül arra is, hogy a kunok befogadása és a kabar csatlakozás között milyen párhuzamokat lát a szerző: „Tehát itt egy elvben alárendelt, segédnépi státuszú nép egyfajta presztízssre tett szert a legmagasabb körökben is. Amikor a kavar törzsek a magyar törzsszövetséghez csatlakoztak, hasonlóan különleges történelmi körülmények álltak fent”.²⁴

Az összevetés már akkor tévútra csúszik, amikor Juhász ebből kivieszi a székelyeket, besenyőket és az izmaelitákat, azok „alárendelt státuszú, alacsony presztízssű” voltára hivatkozva, a kunokat viszont piederstálra emeli, fényes presztízst tulajdonítva nekik, hogy azután őket állítsa párhuzamba a kabarokkal. Az eljárás önkényessége már abban megmutatkozik, hogy a székelyeket, besenyőket és kálizokat minden indoklás nélkül minősíti alárendelt, alacsony státuszú segédnépeknek a szerző. Egyébként, még ha így lenne is, az sem mentené Juhász Péter eljárását, mivel a saját maga által vállalt feladata az volna, hogy az Árpád-kori katonai segédnépek *összességének* a vizsgálata alapján vonjon le következtetéseket a kabarok helyzetére vonatkozóan, ne pedig tendenciózus válogatás révén. Külön pikantériája a dolognak, hogy a székely kérdés kutatói közül többen a székelyekben vélnek fellelni a kabarok utódait. Mivel a székelység eredete nem megoldott, lezárt probléma, ezt a

²¹ Juhász 2021, 55.

²² Juhász 2021, 57.

²³ Az alaptétel kapcsán erősen kísért a *circulus vitiosus*, ördögi kör néven ismert érvelési hiba gyanúja, amikor is a bizonyítandót lényegében önmagával kívánjuk igazolni: a kabaroknak nagy volt a presztízse → mivel nagy volt a presztízssük, komoly tekintélyt biztosító helyzetbe kerültek → komoly presztízssű helyzetük bizonyítja, hogy eleve nagy volt a presztízssük.

²⁴ Juhász 2021, 58.

lehetőséget sem lehet figyelmen kívül hagyni.²⁵ Márpedig, ha ennek tükrében vizsgáljuk a kérdést, akkor igen furcsa helyzet alakul ki: a kabarok státuszát megértendő párhuzamokat keresünk, az összevetésből azonban éppen a lehetséges utódokat és a hozzájuk hasonló segédnépeket hagyjuk ki! Még inkább szembeötlő az eljárás képtelensége, ha figyelembe vesszük, hogy Juhász Péter felfogása szerint a magyarországi kálizok tekinthetők a kabarok leszármazottjainak. Vagyis szembemenve saját nézetével, a vizsgált népcsoport utódait alacsonynak vélt presztízszük miatt kizárja az összehasonlításból, hogy azután a 13. századi kunok példájával próbálja meg bizonyítani a négy évszázaddal korábban csatlakozott ősök magas státuszát! (Csak egy a több megválaszolatlan kérdés közül, hogy minek tudható be ez a társadalmi megbecsültség terén végbement nagy hanyatlás?)

A metodológiai problémákat követően ideje, hogy közelebről is szemügyre vegyük a „szegény rokon” csoportba utalt segédnépek státuszát: valóban olyan alacsony volt, mint ahogyan azt Juhász Péter véli? Mivel a szerző nem ad útmutatást arra vonatkozóan, hogy mi alapján sújtja őket ilyen kedvezőtlen ítélettel, az okot csak találgatni tudjuk. Leginkább arra gondolhatunk, hogy a magyar krónika két esemény (az 1116. évi Olsava menti és az 1146. évi Lajta menti ütközet) kapcsán is lekicsinylő, sőt megvető („igen rossz”, „leghitványabb”) jelzőkkel illeti a magyar elővédet alkotó székelyeket és besenyőket.²⁶ A kutatás azonban már régóta tudja, hogy alaptalanul, amit egyebek mellett a közepkorú külföldi források is bizonyítanak. A vita legfeljebb csak a körül merül fel, hogy az eseményeknél valamivel később író magyar krónikás miért dehonesztálja az egyébként fontos katonai szerepkört betöltő könnyűlovass-íjász elővédet. A krónikahely tehát nem támasztja alá Juhász Péter sommás ítéletét, amely ráadásul azt sugallja, hogy ezeknek a népeknek a jogállása, társadalmi megítélése az egész középkoron keresztül egyforma volt. Hogy ez mennyire nem így van, azt a székelyek példája bizonyítja a leginkább. Egyes csoportjaik a várszervezet részeként alkotva valóban lecsúsztak az alávetett népesség soraiba, a többségük azonban (főleg az Erdélybe telepítettek) a 13. században már elkezdte a középkori önkormányzatiság sajátos változatának, a szék-rendszernek a kiépítését, amely kollektív kiváltságokkal járt együtt. Hasonlóképpen, mint az erdélyi vagy a szepesi szászok és jóval korábban, mint a 13. században betelepült kunok.²⁷ Mindezek alapján nehezen lehetne „alávetett” népességnek minősíteni a székelyeket, legfeljebb, ha a királyi hatalomra gondolunk. Ebben az esetben is helyesebb azonban az „alárendelt” szó használata; ez alól a függőségtől viszont mások (például a kunok) sem voltak mentesek. Még nehezebb az „alacsony presztízszű” kitétel értelmezése. Katonai szempontból? Aligha, hiszen ebben az esetben a királyi hatalom nem alkalmazta volna rendszeresen ezeket a népelemeket, amelyek ráadásul éppen a szolgálatuknak köszönhették, hogy elkerülték a tényleges alávetettséget, sőt, szerencsés esetben ez alapozta meg társadalmi emelkedésüket. Ha úgy tesszük fel a kérdést, hogy mihez (pontosabban: kikhez) képest rendelkeztek alacsonyabb presztízszel, akkor erre válaszolhatjuk azt, miszerint a páncélos, nyugati típusú fegyverzettel rendelkező egységeknek nagyobb volt (szó szerint) az értéke, illetve a tekintélye, de azt nem mondhatjuk, hogy

²⁵ A székely eredetkérdés rövid összefoglalása a kezdetektől: Székelyföld története I. 91–127.

²⁶ A csatákban résztvevő székelyekre és besenyőkre alkalmazott jelzők: SRH I. 436, 456. Az 1991 előtti fontosabb véleményekre lásd Kordé 1991. Az azóta eltelt időszak alatt megélénkült az érdeklődés az 1116. és az 1146. évi ütközetek iránt. Az újabb szakirodalom és vélemények kritikus számbavétele: Süttő 2021, 109–117, 158–178.

²⁷ A székelység középkori történetére: Székelyföld története I.

ebből következően a könnyűlovas-íjász elővéd szerepe és megbecsülése elhanyagolható lett volna. (Talán ennek a fegyverzetbeli különbségnek tudhatók be a magyar krónikás dehonasztáló szavai, talán nem; abban viszont, mint láthattuk, egyetért a kutatás, hogy ezek a szavak nem a valós helyzetet tükrözik vissza). Az elmarasztalt segédnépek katonai megítélését kicsit közelebből megvizsgálva kiderül, hogy az egyáltalán nem volt olyan lesújtó, mint amilyennek Juhász Péter látja. Valójában nélkülözhetetlen szerepük volt a magyar haderő részeként, amivel természetesen a királyi hatalom is tisztában volt. Ez pedig sokkal többet nyomott a latban, mint egy-egy elfogult krónikás megjegyzése. Nem meglepő ezek alapján, hogy az erősen hierarchikus középkori társadalomban elfoglalt helyzetük sem vált közmegejtés tárgyává. Magas szintű kollektív kiváltságokra ugyan csak a székelyek tettek szert, a katonai jelentőségüket megőrizni tudó hazai besenyők többsége viszont a köznemesség tagjává válva folytatta eredeti kötelezettségét. Hasonlóképpen történt ez a vallásilag és nyelvileg asszimilálódó kálizokkal is; az ő útjuk sem az egységesülő jobbágyparasztágba, hanem felsőbb rétegekbe vezetett.²⁸

De mi a helyzet a magas presztízzsel felruházott kunokkal? Valóban akkora tekintélynek örvendtek, mint amekkorát Juhász Péter tulajdonít nekik? Közismert, hogy a kunok betelepítésére 1239-ben került sor, egyértelműen katonai-politikai és nem presztízssokok miatt. IV. Béla ilyen módon kívánt komoly katonai segítségre szert tenni a közelgő tatárvesz ellenében, valamint támaszra lelni saját nagyuraival szemben. Ezért fogadta nagy pompával és kereszttel meg a bebocsátást kérő Köten kun fejedelmet, nem pedig népének nagy presztízse miatt. Az ország lakosainak (beleértve az előkelőket is) egyáltalán nem tetszett a kunok befogadása; a sok súrlódásról és a sérelmekről többek között Rogerius is részletesen tájékoztat bennünket. Köten meggyilkolása és a haragvó kunok pusztító kivonulása megint csak a feltételezett presztízszs ellen szól. A kunok tatárjárás utáni újbóli behívása és a trónörökös István herceg Kun előkelő leányával, Erzsébettel való összeházásítása egyértelműen a katonai-politikai okok következménye, s nem a presztízsszempontoké. Világosan megmutatkozik ez IV. Bélának IV. Ince pápához írott levelében is, amelyben keserűen említi, hogy a pogányok ellen kénytelen pogányokkal védelmeztetni az országot, sőt fiát is kun leánnyal házastotta össze. Nem volt ez másképpen a későbbiekben sem. A kunokkal szembeni ellenérzés IV. László uralkodása alatt (aki a „Kun” melléknevet is gúnyból kapta) hágott a tetőpontjára. Szó sem volt tehát arról, hogy egy „segédnépi státuszú nép egyfajta presztízssre tett szert a legmagasabb körökben is”. Ellenkezőleg! A kunokkal szembeni ellenérzések éppen a legmagasabb körökben voltak a leghevesebbek, de a társadalom alsóbb rétegei is osztották az ellenszenvet. A példákat hosszasan lehetne még sorolni, de ennyi is elég talán annak bizonyítására, hogy a kunok presztízsről nem lehet beszélni. Világosan összemosódik Juhász Péter érvelésében a politikai szükségszerűség és a presztízsz fogalma. Ezen a kun sűveg elterjedése sem változtat, mivel itt divatról van szó, amit nem a tekintélyelv irányít.²⁹

Összegezve tehát a Juhász Péter által alkalmazott analógiát, azt kell mondanunk, hogy ez sajnos módszertani hibák és tárgyi tévedések miatt nem vezetett eredményre, nem lehet ezeket a kabar csatlakozás jobb megismerésére felhasználni. Rávilágít viszont arra a fontos mozzanatra, hogy milyen hiányok és problémák vannak a „presztízsz” fogalmának pontos

²⁸ Az Árpád-kori magyarországi besenyőkről: Kordé 1990. A besenyőkön kívül a többi nem magyar középkori népelemről: Kristó 2003.

²⁹ IV. Béla levele IV. Ince pápához 1250-ből: FCD IV/2. 218–224. A kunokra: Kristó 2003, 219–232.

meghatározása és a korszakra való alkalmazása terén. (Később erre a kérdésre még visszatérünk).

Mivel – mint fentebb említettük – nem vállalkozhatunk arra (nem is célunk), hogy Juhász Péter dolgozatát aprólékosan végigelemezzük, a továbbiakban csak néhány érvének a megvizsgálására szorítkozunk. Szintén a kabar csatlakozás kapcsán kerül sor egy sajátos magyarázatnak a megfogalmazására is. Bíborbanszületett Konstantin munkájának a 40. fejezetében, Árpád leszármazottjainak a felsorolása kapcsán megjegyzi, hogy a már elhunyt Tevelinek a „fia barátunk, Termacsu, aki a minap jött fel Bulcsúval, Turkia harmadik fejedelmével és karchájával”.³⁰ Moravcsik Gyula ehhez azt fűzi hozzá magyarázatul, hogy Termacsu Bulcsúhoz hasonlóan szintén megkeresztelkedett Konstantinápolyban és ő is megtszentesítésekben részesült. A császár „ugyanis »barát«-nak nevezi, ami Bizáncban kitüntető cím volt, a régi római *amicus* utóda, az idegen fejedelmeket megillető megszólítások közt a harmadik fokozatot képviselte”.³¹ Ezt a „barát” (*philos*) címet veti össze Juhász Péter a kabar csatlakozás (fentebb már idézett) elbeszélése során használt „összebarátkoztak (*sünephilióthésan*) egymással” kifejezéssel.³² Magyarázata szerint a „*συνεφιλίωθησαν* 'összebarátkoztak' kifejezés Termacsu *φίλος* címével vethető egybe, amit a bizánci udvarban nyert”. Úgy véli, hogy a „görög *φίλος* (*philos*) ... nem valószínűsít alá- és fölérendeltségi viszonyt, inkább egyenjogú kapcsolatra utal. Pontosan illeszkedve a kavarok saját szervezetének, fejedelmének és nyelvének megtartásához”.³³ Az elgondolás tehát úgy kívánja a kabarokat egyenjogúsítani és ezáltal a presztízsüket növelni, hogy a császár által adományozott *philos* kitüntető címből kreált jelentéssel ruhazza fel a *sünephilióthésan* kifejezést. Hogy ez pontosan mi is lenne, arra csak következtetni tudunk; az eredeti szóból és Juhász elméletéből kiindulva ez valahogy így hangzana: '[császári] barát címmel ruházták fel egymást'. Az érveléssel kapcsolatban a legnagyobb probléma az, hogy ezt a jelentést nem lehet (más) példával igazolni. Egyébként, ha lehetne, az sem lendítene az ügyön, mivel a *philos* nem, hogy „egyenjogú kapcsolatra utal”, hanem Moravcsik Gyula magyarázatából (amelyet Juhász Péter is idéz) kiindulva éppen ellenkezőleg, egy hierarchikus diplomáciai rendszerben „az idegen fejedelmeket megillető megszólítások közt a harmadik fokozatot képviselte”.³⁴ Evvel a megállapítással teljesen egybevág Termacsu helyzete is, aki Árpád-leszármazott volt ugyan, de nem ő töltötte be a nagyfejedelmi méltóságot, s úgy tűnik, trónörökösnek sem tekintették. A bizánci császárok a magyarokat és vezetőiket nem tartották egyenrangú félnek; hadd utaljunk most például Bölcs Leóra, aki azt írja a türkökről (vagyis a magyarokról), hogy „arra törekednek, hogy a rómaiak alattvalóinak mutatkozzanak”.³⁵ Egyértelműen mutatja a magyarok iránti bizánci szemléletet Bíborbanszületett Konstantinnak Gabriel klerikus követjárásáról megőrzött beszámolója. Eszerint Gabriel lényegében a császár parancsát adta át a türkök fejének, amikor arra szólította fel őket, hogy űzzék ki a besenyőket a korábban általuk birtokolt (etelközi) területekről, „hogy közel legyenek császári felségünkhöz, és amikor csak akarom, küldök hozzátok, és hamar megta-

³⁰ ÁMTBF 49.

³¹ Moravcsik 2003, 53.

³² ÁMTBF 46.

³³ Juhász 2021, 56.

³⁴ Moravcsik 2003, 53.

³⁵ ÁMTBF 23.

lállak benneteket”.³⁶ Egyértelmű tehát, hogy a *philos* cím semmiféle egyenrangúságot nem sugalmazott, sőt éppen ellenkezőleg, kitüntető volta ellenére is a bizánci uralkodónál jóval alacsonyabb rangú személyre utalt. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy megtiszteltetés, „barát” cím, ajándékok ide vagy oda, Bulcsú és Termacsu kitüntető fogadtatása nem a magyarok presztízsenek szólt, hanem jól megfogható diplomáciai, politikai okai voltak, mint például a Bizánc felé irányuló kalandozó hadjáratok visszaszorítása. Ha tehát a *philos* címből kreált – bizonyíthatatlan – jelentéssel ruháznánk fel a *sünephilióthésan* szót, akkor csak azt támasztanánk alá, hogy a magyarok mégsem tekintették egyenrangú félnek a kabarokat, vagyis a csatlakozással kapcsolatosan nem presztízis-, hanem katonai, politikai szempontok játszottak főszerepet.

Mint már utaltunk rá, dolgozatunk ugyan vitacikk formáját öltötte, azonban nem az öncélú disputa kedvéért. Elsősorban azért, mert Juhász Péter néhány állításán, érvelésén keresztül látszott a leginkább kivitelezhetőnek az általa középpontba állított „presztízsnak” a – messze nem teljes – vizsgálata. Arra talán e rövid írás segítségével is sikerült rámutatni, hogy ezt a fogalmat önkéntelenül is a mai, hétköznapi értelmezés felől közelítjük meg. Nem véletlen tehát, ha alkalmanként összemosisodik a presztízis és a politikai, diplomáciai érdek vagy éppen a haszon képe; ezeket csak alapos vizsgálódás révén lehet szétválasztani. Továbbra is feladat marad tehát a presztízis jelentésének és a kabar kérdésben játszott szerepének a pontosítása. Nem szeretnénk természetesen azt a hamis látszatot kelteni, hogy Juhász Péter dolgozata csak vitára ingerlő tételeket tartalmaz. A dolgozat például újból rádőbbsent arra, hogy mennyi sokat vizsgált, de a mai napig le nem zárt kérdés merül fel e témával kapcsolatban. Hogy csak egyet említsek: miért van az, hogy csak két, időben és térben távoli forrás említi konkrétan a kabarokat? Egy nyugati, nagyon röviden a 891. évre keltezhető hadjárat kapcsán és viszonylag bőven az általunk is sokszor idézett bizánci DAI, a 10. század közepéről.³⁷ A sajátunktól eltérő álláspontok olvasása (jó esetben) arra késztet, hogy az addig biztosnak, szinte magától értetődőnek tűnő érveket, megállapításokat átgondoljuk, esetleg (szintén jó esetben) módosítsunk rajtuk. Magam részéről például egyáltalán nem látom már olyan egyértelműnek a kabarok teljes körű és feltétel nélküli alárendeltségét, mint korábban, ugyanakkor legalább ilyen komoly kétségeim vannak avval a meghatározó, sőt vezető szerepkörrel kapcsolatban, amelyet több kutató is tulajdonít nekik. Végezetül csak ismételni tudom, amit már korábban is megjegyeztem: ha ez a baráti vita valamicskét is hozzájárul az érintett témakör vagy legalább egyes részeinek az átgondolásához, akkor már betöltötte a szerepét.

³⁶ ÁMTBF 36. Gábrriel követjárásának pontos ideje ugyan vitatott, Konstantin szövegében azonban semmi jele sincs annak, hogy az azóta eltelt időben ez a szemlélet gyökeresen átalakult volna.

³⁷ A forrásra és a hadjárat időpontjára legújabbban: Szántó 2018.

Bibliográfia

Források

- ÁMTBF = Moravcsik, Gy.: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1984.
- DAI 2003 = Biborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása*. (A görög szöveget magyarra fordította Moravcsik, Gy. Olajos, T. bevezető tanulmányával) (Reprint) Budapest.
- FCD = Fejér, G.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Budae 1829–1844.
- SRH = *Scriptores rerum Hungaricarum*. I–II. Ed. E. Szentpétery. Budapestini 1937.

Felhasznált irodalom

- Bollók 2017 = Bollók Ádám: A De Administrando Imperio és keletkezésének kora az újabb kutatások tükrében. *Századok* 151. évf. 1327–1330.
- Juhász 2021 = Juhász, P.: Kavarak és magyarok Presztízis és kétnyelvűség. *Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis. Acta Historica* 146. 53–68.
- Kordé 1990 = Kordé Z.: A magyarországi besenyők az Árpád-korban. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica* 90. 3–21.
- Kordé 1991 = Kordé Z.: A székelyek a XII. századi elbeszélő forrásokban. *Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis. Acta Historica* 92. 17–24.
- Kordé 2018 = Kordé Zoltán: Idegennyelv-tudás a 9–10. századi magyarságnál. *Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis. Acta Historica* 143. 5–21.
- Kordé 2019 = Kordé Z.: Vezetők vagy alárendeltek? Néhány gondolat a kabar–magyar kapcsolatokról. In: „...*ugy ír hassak mint volt*” *Ünnepi tanulmányok a 65 esztendő Tóth Sándor László tiszteletére*. Fontes et Libri 2. Sorozatszerkesztő: Papp Sándor. Szerkesztette: Bagi Zoltán Péter. Szeged. 42–50.
- Kristó 1993 = Kristó Gy.: *Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán*. Szeged.
- Kristó 2003 = Kristó Gy.: *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. (Kisebbség-kutatás könyvek). Budapest.
- Sándor 1998 = Sándor K.: A magyar–török kétnyelvűség és ami körülötte van. In: *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében*. Szerk. Lanstyák I. – Szabó Mihály G. Kalligram, Pozsony. 7–26.
- Sándor 2011 = Sándor Klára: *Nyelvrokonság és hunhagyomány*. Budapest.
- Sándor 2016/17. = Sándor K.: Beszéltek-e törökül is a honfoglalók? *Rubicon* 27. 94–95.
- Süttő 2021 = Süttő Sz.: *Korrekciók és kiegészítések középkori hadtörténetünkhöz*. Budapest.
- Szántó 2018 = Szántó R.: A 881. évi hadjárat kronológiai kérdései. In: *Urbs, Civitas, Universitas. Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére*. Főszerk.: Papp S. Szerk.: Kordé Z. és Tóth S. L. (Fontes et Libri). Szeged. 271–281.
- Székelyföld története I. = *Székelyföld története I. A kezdetektől 1562-ig*. Szerk. Benkő E. – Oborni T. Székelyudvarhely (2016).
- Szücs 1992 = Szücs J.: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből. (Magyar Östörténeti Könyvtár 3.) Szeged.
- Tóth 2015 = Tóth, S. L.: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza (A magyarság a 9–10. században)*. Szeged.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

A bakonyi „villámhadjárat” (1598. július–augusztus)

The “lightning campaign” in Bakony (July–August 1598). During the so-called Long War or Fifteen Years War (1593–1606) between the Ottoman and the Habsburg Empires this two weeks campaign (30 July – 12 August 1598) was one of the most successful military operation of the imperial armies. After the first five years of changing luck – loss of Győr and Eger and the defeat at Mezőkeresztes and the recapture of Esztergom – in March 1598 Győr was regained in one day. In the summer of 1598 the allied Christian army (about 20.000 soldiers), led by General Adolf von Schwarzenberg and assisted by Miklós Pálffy and others, reoccupied 8 forts from the Ottomans: Tata, Gesztes, Csókakő, Palota, Veszprém, Vázsony, Tihany and Csesznek. Only Tata and Palota offered resistance, the guards of the other fortresses just fled. The study analyzes with the help of archival and secondary sources the structure of the imperial army, the events and importance of this lightning war in the east Transdanubian territory of Hungary belonging to the Vilayet of Buda at that time.

Keywords: Long War/Fifteen Years War, Hungarian Kingdom, Habsburg Empire, Ottoman Empire, Adolf von Schwarzenberg, Miklós Pálffy, lightning war, Vilayet of Buda

Az Oszmán és a Habsburg Birodalom között folyó „hosszú” vagy 15 éves háború (1593–1606) sok eseménye kevésbé ismert. Ezek egyikének tekinthetjük az 1598. év nyarán indított hadműveletet a Habsburg, keresztény szövetséges csapatok részéről a Dunántúli-középhegység (Bakony és Vértes) területén és környékén levő török várak ellen. A korabeli történetírók, kortársak csak röviden említették ezt a vállalkozást.¹ A korábbi történeti irodalomban nagyon keveset írtak erről a hadjáratról.² Jómagam a 15 éves háborúról szóló monográfiámban adtam hosszabb összegzést a hadműveletről.³ Legújabbban két, levéltári forrásokra építő kiváló tanulmányt is közreadott Adolf von Schwarzenberg akciójáról Bagi Zoltán Péter. Második tanulmányában a társszerző, Domokos György jóvoltából olasz forrással

¹ Tata megvétele 1988, 290–292.; Lévai 1993, 8–9.; Istvánffy 2009, 312.; Benda 1982, 665.; Gersei Pethő 1729, 145.; Kjátib Cselebi, Török történetírók 2016, 284.; részletesebben vö. Illésházy 1863, 49–50.; a legrészletesebb Ortelius 1602, 151v-152v

² Pilch 1933, 217.; Bánlaky 1940, 270–271.; Magyarország története 1985, 3/1. 672. (Sinkovics I.); Magyarország hadtörténete 1984, I. 222. (Marosi E.), 592.; Nagy 1987, 206.; legújabbban Magyarország hadtörténete 2020, 85. (Bagi Z.)

³ Tóth 2000, 286–288.

gazdagította a rendelkezésünkre álló forrásbázist.⁴ Bagi Zoltán egy harmadik tanulmányában Schwarzenberg hadvezéri tevékenysége kapcsán kitért az 1598. évi nyári hadműveletre is.⁵ Jelen tanulmányom az új eredményekre is építve, levéltári források⁶ alapján elemzést ad az 1598. július 30. – augusztus 12. közötti „bakonyi villámhadjáratról”.⁷

Deli Haszán boszniai pasa 1591–1593 közötti horvátországi-szlavóniai támadásai és sziszeki veresége (június 22.) után az 1593 nyarán kitörő, Kodzsa Szinán nagyvezír kezdeményezte nagy háború hullámmást mutatott. Szinán nagyvezír a Dunántúlon jelentős áttörést hajtott végre. Előbb 1593-ban Veszprémet és Palotát, majd 1594-ben Tatát, Szentmártont, Győrt és Pápát foglalta el, csak Komárom várával nem boldogult. Az újonnan létesített győri vilájet immár Bécset, Szinán nagyvezír egyik kiemelt célpontját (*kizil elma*) fenyegette. A hódítás fő irányából kieső területek (kassai vajdaság, Cseh Királyság) részére Szinán pasa adófizető vazallusi státust ajánlott fel, amelyet az ajánlattal megkeresett magyar főurak nem fogadtak el.⁸ A Habsburg Birodalom 1595-ben ellentámadásba ment át, kihasználva Rudolf császár-magyar király Báthori Zsigmond erdélyi fejedelemmel kötött prágai szövetségét és az oszmán vazallusok (Erdélyi Fejedelemség, Havasalföld és Moldva) elpártolását. Míg Szinán az Al-Dunánál hadakozott Báthori Zsigmond fejedelem és Vitéz Mihály havasalföldi vajda seregeivel (Caluğareni, Gyurgyevo), Magyarországon sikerült visszafoglalni Esztergomot. Ezért 1596-ban a III. Murádot követő III. Mehmed szultán vezette személyesen az oszmán hadat. A szultáni had bevette Egert, és megtartotta a várat a Miksa főherceg és Báthori Zsigmond vezette sereggel szemben vívott, fordulatokban gazdag mezőkeresztes csatával (1596. október 22–26.).⁹ Pálffy Miklós 1597 májusában petárdás villámakcióval elfoglalta Tatát, de októberben a török főserég már vissza is vette a várat. Pápát sikerült bevennie Miksa főherceg seregének, de Győrrel nem boldogult. A Bécset fenyegető, kulcsfontosságú győri várat Adolf von Schwarzenberg vezetésével és Pálffy Miklós tevékeny közreműködésével petárdás villámakcióval 1598. március 28–29-én vették be.¹⁰ E hatalmas siker folytatása volt a Bakony és a Vértes térségében folyó nyári hadművelet (július 30. – augusztus 12.).

A történeti kutatásban a Győr visszavétele utáni közvetlen, májusi császári katonai akcióról jobbra nem emlékeztek meg.¹¹ Legújabbán Bagi Zoltán Péter tárta fel azt a Schwarzenberg nevéhez fűződő támadást, amely Székesfehérvár ellen irányult. A *Fuggerzeitung* három híradása szerint 10 ezer lovassal és gyalogossal május 12-én ért a vár alá Schwar-

⁴ Bagi 2016, 275–288.; Bagi – Domokos 2020, 26–46. (az olasz nyelvű forrásközlés, Nicolino Candido hadmérnök 1598. augusztus 3-i levele a gesztési táborból Vincenzo Gonzaga mantovai hercegnek, Domokos György jóvoltából, uo. 44–46.)

⁵ Bagi 2018, 393–416.; a villámhadjárat eseményeire uo. 402–404.

⁶ A hadjárat legfontosabb levéltári forrásai: részletes jelentés, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 54r–60r.; Kurze oder Summarische Beschreibung (a továbbiakban: Kurze Beschreibung), ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 109r–112v.; ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 133. fol. 100r–103r.

⁷ A „villámhadjárat” megnevezésre vö. Tóth 2000, 288.; a XI. Hódmezővásárhelyi Történettudományi Találkozón (2018. augusztus 28.) „Az 1598. júliusi–augusztusi bakonyi villámhadjárat” címmel tartottam előadást a témáról, ennek jelentősen átdolgozott változata jelen tanulmány.

⁸ Szinán nagyvezír terveire, az ún. színáni ajánlatra lásd Tóth 2000, 132–134.

⁹ A mezőkeresztes csatára lásd Tóth 2000, 203–262.; Kelenik 2003, 111–129.

¹⁰ Győr visszafoglalására összefoglalóan lásd Tóth 2000, 281–286.; Pálffy 1999, 221–222.

¹¹ Jómagam csak az egy évvel későbbi, 1599. májusi, szintén Schwarzenberg által irányított, Székesfehérvár elleni sikertelen akciót említettem. Tóth 2000, 299.

zenberg. Az őrség időben észrevette a támadókat, így hiába törtek be a külvárosba, a megsebesítés elmaradt. Megfelelő nagyságú sereg és ostromtüzérség hiányában már másnap visszavonulásra kényszerült Schwarzenberg.¹²

Az 1598. évi császári hadjárat folytatására július végéig várni kellett a hadsereg lassú gyülekezése miatt. Az 1598-as hadjárat tisztikarában a következő, bizonyos funkciókat ellátó tisztségviselők szerepeltek.¹³ A hadjárat vezetője Mátyás főherceg volt fővezérként (*Obrister Veldt General*), ő azonban egyelőre nem jelent meg a szövetséges csapatok táborában. Így Adolf von Schwarzenberg bárót nevezte ki júliusban a bécsi Udvari Haditanács (*Wiener Hofkriegsrat*) főtábornak, *General Obrist-Feldmarschall*nak.¹⁴ Az egyik iratban szerepelnek egyéb címei is: Bécs városi őrgárdájának Obristja (*Obrister über die Stadt Guardy zu Wien*) és a győri végvidéki főkapitányság Obristja (*Obrister zu Raab*), s haditanácsos címet is viselt.¹⁵ Schwarzenberg főtábornaként széles hatáskörrel rendelkezett, amelybe beletartozott a tábor irányítása, az igazságszolgáltatás mellett a lovasság főparancsnoksága is.¹⁶ Az egyik főtábornak-helyettesként (*Leutnant des Obrist-Feldmarschallamts*) Hans Christoph Scheer szerepelt. A másik főtábornak-helyettes, Jean de Pouilly (Hugne ura) volt, aki megkapta a tábor őrzésével megbízott főstrázsamesteri (*Obrist-Wachtmeister*) hivatalát is. A tábor riadóztatásában, a hadrend kialakításában szerepet játszó ún. főlárnamester (*Obrist-Rumormeister*) tisztséget Kaspar von Logaut kapta. A legfőbb rendészeti hatalmat birtokló főprofosz (*General Obrist-Profos*) tisztségre Heinrich Feyel nyert kinevezést. A sereg málhájáért, a hadianyag és az élelem szállításáért Andreas von Stubenvoll főszekerésmester (*General Obrist-Wagenmeister*) volt felelős. A katonák tábori szállásai, kvártélyai kijelölésének feladatát Flaminio Giustiniano főszállásamester (*General Obrist-Quartiermeister*) kapta. A sereg tüzérségének vezetője és a hadianyag-ellátásért felelős főtüzemesteri (*General Obrist-Zeugmeister*) tisztségviselő Johann Hans von Molart volt.¹⁷

Schwarzenberg július 20-án indult el Bécsből Győrbe, majd onnan július 25-én érkezett meg Komáromba, ahol már gyülekezett a császári szövetséges sereg. A csapatok harci morálját bizonyára fokozta, hogy a külföldi vallon, francia és egyéb katonaságnak kifizettek néhány havi zsoldot.¹⁸ Komáromban Schwarzenberg tanácskozott a magyar katonaság legtekintélyesebb vezetőjével, Pálffy Miklós bányavidéki végvidéki (érsekújvári) és esztergomi főkapitánnyal, a győri diadal másik jeles részesével. Döntésük értelmében először Tatát kell megtámadni.¹⁹ Valójában természetes, hogy a komáromi táborból kiindulva a

¹² Bagi 2016, 278–279.; Bagi 2016a. 35.; Bagi 2018, 402.; Bagi – Domokos 2020, 42–43. Megjegyzendő, hogy a Székesfehérvár elleni, 1598. májusi Schwarzenberg vezette villámakciónál, amelyben Nádasdy Ferenc és Pálffy Miklós is részt vettek 400–400 huszárral, Ortelius is megemlékezett, lásd Ortelius 1602, 150v.

¹³ A tisztikar tisztségviselőire 1595. évi példákkal lásd Tóth 2000, 119–120. A tisztikar vezetőiről alapos elemzés Bagi 2011, 59–104.; Bagi 2016a 66–79.

¹⁴ Bagi 2016, 280.

¹⁵ Schwarzenberg címeire vö. Kurze Beschreibung, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 109r; lásd még Bagi 2011, 62.

¹⁶ Bagi 2016, 280–281.; a főtábornak funkcióira vö. Bagi 2011, 65–67.

¹⁷ E tisztségviselőkre részletesen lásd Bagi 2011, 65–93.; Bagi 2016, 280–283.

¹⁸ Vö. ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 110r

¹⁹ Vö. ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 133. fol. 100r; lásd még az 1598-as hadjáratot összegző jelentést, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 55r

legközelebbi török célpontot, a stratégiai fontossággal bíró Tatát akarták visszafoglalni. A hadműveletek megkezdését az tette lehetővé, hogy július második felében megérkezett a magyar határokhoz, majd onnan Komáromba vonult négy német gyalogezred.²⁰

A hadjárat vizsgálatát a Habsburg sereg bemutatásával kell kezdenünk. A nyári hadjárat várostromokból állt, amelyben a gyalogság játszotta a főszerepet. A gyalogság létszámát és összetételét illetően a forrásokban és a szakirodalomban is mutatkozik eltérés. Egyes források szerint 4 francia–vallon ezred alkotta a gyalogságot.²¹ A kiadott forrásra építve a történeti kutatásban tévesen 4 francia–vallon zsoldos gyalogezreddel, illetve 10 zászlónyi vallon–francia–lotaringiai gyalogsággal is számoltak a hadjáratban.²² A források többsége arról számolt be, hogy 4 német regiment volt, valamint 10 zászló(alj) francia–vallon gyalogság.²³ Az 1598-as hadjáratot összegző jelentés szerint 4 regiment (ezred) német, 5 zászló(alj) vallon és 5 zászló(alj) francia gyalogos volt a seregben.²⁴ A négy német gyalogezredről Ortelius is megemlékezett munkájában; a Gall, a Mörsburg (Mörspurg), a Russworm és a Sulz ezredeket említette.²⁵ Nicolino Candido hadmérnök levele szerint Gall (Gallo) 3000 fős osztrák, Mersperg (Mer Sperg) 4000 sváb, Russworm (Ros Turm) 4000 bajor, Sulz (Salt) 4000 gyalogossal jelent meg a táborban.²⁶ Candido utalt Pezzén (Pechen) 1500 tiroli gyalogosára is.²⁷ A források többsége tehát 10 zászlóalj vallon és francia, illetőleg 5-5 zászló vallon és francia gyalogost említett. Candido levelében 800 vallon és 400 francia gyalogos, azaz összesen 1200 fő szerepel.²⁸ Hans Reinhard von Schönberg vallon és Georges Bayer de Boppard francia–lotaringiai regimentjeiről van szó, amelyeket csak tíz zászlónyira sikerült feltölteni.²⁹ Candido a Pálffy Miklós (Palfy) vezette 1000 hajdúról is megemlékezik.³⁰ A fentiek alapján bizonyosra vehetjük, hogy négy, parancsnokaik (*Obrist*) – Bernhard Leo Gall, Johann Friedrich von Mörsburg, Hermann Christoph von Russworm, Karl Ludwig Graf zu Sulz – által vezetett német gyalogos regiment vett részt a nyári hadműveletben, valamint a Schönberg és Boppard irányította 5-5 vallon és francia zászló(alj) kb. 1200 fővel.³¹ Egy gyalogos regiment, „ezred” 3000–4000 főből állt, de lehetett ennél kevesebb is, ahogy azt a „csonka” vallon–francia regimentek esete (800 és 400 fő) is jelzik. A regiment több zászlóra/zászlóaljra (*Fahne/Fähnlein*) tagolódott, létszámától is függött,

²⁰ Ortelius 2002, 151v; a négy német regiment megérkezését július 19-én lásd Bagi–Domokos 2020, 38.

²¹ Geizkofler 1598. VIII. 2-i jelentése, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 92r; Ortelius 1602, 151v–152r; lásd még Tata megvétele 491. „4 ezred vallon és francia” zsoldos.

²² Vö. Bánlaky 1940. 271.; Tata megvétele 491.; hasonlóképpen Tóth 1998, 34.; Bagi 2018, 402.

²³ „mit vier Regimenten und denn 10 Fändlen Wallonen und Franzosen zu fues”, vö. Schwarzenberg 1598. VIII. 2-i tатаi jelentése a császárhoz, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 95r; „mit 4 Regimenten und dann 10 Fändlen Wallonen, und Franzosen zu fues”, vö. Schwarzenberg 1598. VIII. 2-i tатаi jelentése Mátyás főherceghez, vö. ÖStA HHStA Turcica K 81. fol. 2r; ugyanígy Kurze Beschreibung, HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 110r; vö. még Bagi 2016, 283.

²⁴ „mit 4 Regiment hoch Teutsches Khriegs Volckh, 5 Fändl Vallonen, und fünf Fändl Franzosen zu fues”, vö. A részletes jelentés, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 55 r.

²⁵ Ortelius 1602, 151v

²⁶ Candido adataira vö. Bagi – Domokos 2020, 36, 46.

²⁷ Bagi – Domokos 2020, 36, 46.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo. 37.

³⁰ Uo. 36, 46.

³¹ Tóth 2000, 286.

hogy hány zászló alkotja. Egy 3–4 ezer fős regiment általában 10 zászlót foglalt magában.³² Maga a zászló (*Fahne/Fähnlein*) 300–400 főből állt, de ennél kevesebb is lehetett, ahogy azt a vallon–francia gyalogság esete is mutatja (80 és 160 fős zászlóaljak).³³ Ebből is következően a 4 német regiment és az 5-5 zászlóra tagolódó francia–vallon regiment létszámát az „ezredek” feltöltöttségétől függően legalább 10 ezer főre, legfeljebb 20 ezer főre becsülhetjük. Candido alapján a gyalogság összlétszáma Pezzen tiroli gyalogosaival és Pálffy gyalogos hajdúival együtt 18 700 főt tett ki.³⁴

A lovasság jóval kisebb létszámban vett részt a hadjáratban. A források többsége szerint 3000–3100 fős lovassággal számolhatunk; ezen belül 1400 huszár, 1000 Kollonitsch-lovas és 700 vallon lovas volt a seregben.³⁵ Candido híradása szerint Kollonitsch (Colenich) 1000 osztrák, Pálffy 1500 magyar, Nádasdy 600 magyar, Strassoldo pedig 800 vallon lovassal volt jelen a táborban.³⁶ Kollonitsch csapatánál teljes egyezés, Pálffy Miklós huszárai és Germanico Strassoldo vallon-francia-lotaringiai egysége esetében 100-100 fő különbség mutatkozik. Az itáliai hadmérnök Nádasdy 600 lovasát, huszáriját is említi. Így tehát 3000–3100, illetve Candidonál 3900 főre rugó, lovasság volt a támadó Habsburg seregben: egy, Pálffy Miklós vezette könnyűlovas magyar huszársereg, egy másik, Nádasdy Ferenc vezette huszárcsapat, egy Kollonitsch ezredes irányította német lovas lövész és egy nehezebb, talán kúrasszírokból és lovas lövészekből álló vallon-francia-lotaringiai sereg. A lovasezredek, regimentek létszáma kisebb volt a gyalogezredekénél, általában 1000–1500 fő között mozgott. A Habsburg-sereg létszámát illetően Illésházy István azt írta, hogy „14000 német gyalog és lovas, ezekkel Svarczenburg, és Pálffy Miklós az vármegyékkel és végbeliekkel.”³⁷ A történeti kutatás Illésházy híradását követve úgy foglalt állást, hogy a had 14 ezer fős német katonaságból, valamint vármegyei és végbeli katonaságból állt.³⁸ Candido alapján 18 700 gyalogossal és 3900 lovassal számolhatunk a hadjáratban, azaz összesen 22 600 fővel.³⁹ Az olasz hadmérnök utalt arra is, hogy a későbbiekben majd további csapatok fognak csatlakozni: 4 nap múlva 6000 lovas és 2000 gyalogos, 10 nap múlva pedig 3000 fős magyar lovasság és 1000 fős rác lovasság beérkezését várták.⁴⁰

A várostromokra számító Habsburg-sereg harmadik fegyverneme a tüzérség volt.⁴¹ Összesen 16 ágyú állt rendelkezésre: 6 Karthaunen (Cartaun), 4 Singerin és 6 Falkonen (Fal-

³² Bagi – Domokos 2020, 28–29.

³³ Tóth 2000, 119–120.

³⁴ Bagi – Domokos 2020, 39.

³⁵ „dann 3000 Pferden, als 1400 Hussarn, 1000 Kollonitschischen Raittern, und 700 Vallonen”, vö. Kurze Beschreibung, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132, fol. 110r; hasonlóképpen Schwarzenberg 1598. VIII. 2-i tатаi jelentése a császárnak, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 95r; Schwarzenberg 1598. VIII. 2-i tатаi jelentése a főhercegnek, ÖStA HHStA Turcica K 81. fol. 2r; részletes jelentés, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. 55r; a szakirodalomban vö. Bagi 2016, 283.; Bagi 2018, 402.

³⁶ Bagi – Domokos 2020, 36, 46.

³⁷ Illésházy 1863, 49.

³⁸ Vö. Sinkovics István, Magyarország története 1985, 672.; csak a 14 ezer zsoldost említette Marosi Endre, Magyarország hadtörténete 1984, I. 222.

³⁹ Vö. Bagi – Domokos 2020, 39.

⁴⁰ Uo. 36, 46.

⁴¹ A tüzérséggel, az ágyútípusokkal kapcsolatban lásd Delbrück 1985, 36.; Dupuy 1986, 453.; a magyar történeti szakirodalomban vö. Iványi 1927.; Kalmár 1971.; Domokos 1984, 117–149.

conen).⁴² A Karthaun/kartány a nehezebb ostromágyúk közé tartozott, amelyeket a nagyobb űrméret, nehezebb cső, kisebb kaliberhossz jellemzett. A német Karthaun (jelentése: „negyedes”) különböző altípusokkal rendelkezett (Doppel-kettős, egész, háromnegyedes, feles), és 33–48 fontos, rövidebb csövű, kb. 20 kaliberes, de nehezebb lövedékeket kilövő ostromágyú volt. Az ostromágyúk e típusából hatot vittek magukkal.⁴³ A nehezebb ostromágyúk közé sorolhatjuk a Singerint (cantatrix, jelentése: énekes) is. Ezt egyes források a feles (Halbe) Karthaunnal azonosítják, tehát az egész kartánynál kisebb lövegnek tekintik, és űrméretét 20–30 fontra becsülik. Más felfogás a Karthaunnál nehezebb ostromlövégnek tartja a Singerint, és 50 fontos darabokkal számol. E nehézágyúból 4 darab állt rendelkezésre.⁴⁴ A harmadik típust a mezei vagy tábori lövegek közé sorolt Falkon/Falkonett (Falconen; magyarul Falkony, jelentése: sólyom) képviselte. A Falkonett 5–9 fontos ágyúkat jelentett, bár 24–27 fontos darabjaival is találkozhatunk, kaliberhossza 40–50 körüli lehetett. E mezei harcoknál bevetett ágyútípusból hatot vittek magukkal.⁴⁵ A 16 ágyú mennyiségileg nem tekinthető jelentősnek, de a hadművelet útjába eső török várak sem számítottak erősnek, tehát várható ellenállásukkal szemben elégségesnek tűnhetett a tüzérség.

A „villámhadjárat” 1598. július 30-án vette kezdetét. A császári sereg Komáromnál a hajóhídon kelt át a Dunán a túloldalra, a „tatai földre”.⁴⁶ Az átvonulás kezdetét egy forrás már július 30-tól számította, amikor is egész nap és a következő éjjel folyt az átkelés.⁴⁷ Az átkelés során Schwarzenberg előreküldött néhány száz huszárt Ferdinand Samaria egykori veszprémi kapitány vezetésével még 30-án éjjel.⁴⁸ A magyar könnyűlovas előőrs létszámát a többi forrás 600 főre tette, azaz kb. két zászlót kitevő alakulat haladt a sereg előtt.⁴⁹ A Samaria vezette előørs feladata volt az átkelés előkészítése és biztosítása minden oldalról. A sereg Tata elleni felvonulása július 31-én kora hajnalban megkezdődött. A csapatok lassan, zárt menetoszlopban vonultak. A források nagy hősről emlékeznek meg, ami

⁴² „Item 6 Cartaunen, 4 Singärin, unnd 6 Falchkonen”, vö. Kurze Beschreibung, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 110r; vö. még hasonlóan a részletes hadjáratí jelentés, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 55r; Schwarzenberg VIII. 2-i tatai jelentése Mátyás főhercegnek, ÖStA HHS-tA Turcica K 81. fol. 3v; Schwarzenberg VIII. 2-i tatai jelentése a császárnak, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 95r; Ortelius 1602, 152r; csak 16 löveget említ felsorolás nélkül a kiadott forrás, Tata megvétele 1888, 491.; vö. még Bagi 2016, 283.

⁴³ A Karthaun/kartány típusra további szakirodalommal lásd Domokos 1984, 119–121.; Domokos 2003, 30–31.; Dupuy 1986, 453.; Bagi 2016, 283. o. 45. j.

⁴⁴ A Singerinre vö. Iványi 1927, 7–9; Kalmár 1971, 170–171.; Domokos 1984, 120, 122–123.; Domokos 2003, 31–32.; vö. még Dupuy 1986, 453.; Bagi 2016, 283. o. 46. j.

⁴⁵ A Falkonra/Falkonettre lásd Domokos 1984. 124, 127.; Domokos 2003, 36–40.; vö. még Dupuy 1986, 453.; Bagi 2016, 283. o. 47. j.

⁴⁶ „über die Prüggen zu Comorn gezogen, und sich auf das Tottischer Landt begeben”, vö. részletes jelentés ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 55r; hasonlóan Kurze Beschreibung, HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 110r

⁴⁷ Vö. ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 133. fol. 101r

⁴⁸ „hat er herr Ferdinanden Samaria mit etlich 100 hussern in der Nacht für Totis für vber geschickht”, vö. ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 133. fol. 100r; Tóth 2000, 287.

⁴⁹ Lásd Schwarzenberg VIII. 2-i jelentése Mátyás főhercegnek, ÖStA HHStA Turcica K 81. fol. 2r; Kurze Beschreibung, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 110r; részletes jelentés, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 1332. fol. 55r; Ortelius 1602, 152r

nyilván lassította a sereg haladását.⁵⁰ A katonák közül sokan a súlyos és vastag páncélzat, a nehéz felszerelés és a vízhiány miatt meghaltak.⁵¹ Egyes források szerint a sereg estefelé, mások szerint délután 4 vagy 5 órakor ért a tatai várhoz.⁵² A csapatok élén lovagolt Schwarzenberg, Pálffy és Molart, akik azt próbálták felderíteni, honnan lehetne a várat legjobban lövetni.⁵³ A Sahin aga vezette török védőőrséget a keresztény források 200, 230, 250 vagy 300, 400 főre tették.⁵⁴ Egy 1594 második feléből származó török defterben ugyanakkor ennél kevesebb, 194 zsoldba vett katona (55 *müştahfiz*, 19 *topcsi/tüzér*, 61 *fürisz/lovas* és 59 *azab*) szerepel.⁵⁵ A keresztény csapatok a várhoz közel táboroztak le. Egy helyen 33 sánckosarat állítottak, és egy áltüzérségi állást kezdtek el kiépíteni, hogy megtévesszék a védőket. Az éjszaka folyamán Schwarzenberg elvitette a sánckosarakat, és egy alkalmasabb helyen újabb ütegállást alakított ki, ahova 10 ágyút, 6 Karthaunt/kartányt és 4 Singerint helyeztek.⁵⁶ Candido híradása szerint Schwarzenberg őt bízta meg a vár vívásának előkészületeivel. Ennek megfelelően az éjszaka során egy üteget állított fel 10 ágyúval, egy másik helyre pedig kettőt rakatott és még két nagyobb ágyút, amelyek arra szolgáltak, hogy lerombolják a védműveket.⁵⁷ Az előkészületek után a tatai vár ostroma augusztus 1-jén napkeltekor kezdődött a várfalak intenzív lövetésével, amelyben 14 ágyú vett részt. Ez egészen este 5-ig vagy 6-ig (Candido szerint 22 óráig) folyt szinte megállás nélkül, így a védők nem tudták a réslövetés okozta károkat helyreállítani. Candido szerint 570 ágyúlövést adtak le, mégpedig „ugyanazon az oldalon, amelyet a török is vívott” az előző évben.⁵⁸ Ortelius úgy fogalmazott, hogy a tónál, a dombbal szembeni sarki bástyát rohamra alkalmassá lőtték.⁵⁹ Ez a Ferrando-bástya lehetett. A rés nagyságát Candido akkorára becsülte, hogy 30 ember is belefért.⁶⁰ A négy gyalogregiment parancsnoka sorsot húzott, hogy melyikük rohamozhat először, Mörsburg ezredére esett a választás. Mörsburg négy zászlónyi

⁵⁰ A nagy hőségre lásd „*disen Tag ist ain grosse hitz gewest*”, vö. ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 100r; a hőségre lásd még Schwarzenberg VIII. 2-i jelentése Mátyás főhercegnek, ÖStA HHStA Turcica K 81. fol. 2r; Geizkofler VIII. 2-i jelentése, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 91r; Ortelius 1602, 152r

⁵¹ Schwarzenberg július 2-i jelentése Mátyás főhercegnek, ÖStA HHStA Turcica fol. 2r; Bagi 2016, 284.

⁵² Az esti („gegen Abent”) megérkezésre lásd Geizkofler VII. 2-i jelentése, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 91r; a délután 4 órakor való megérkezésre Ortelius 1602, 152r; délután 4 órát említ a Tata megvétele, HK 1888. 491.; az 5 órai megérkezésre „*umb 5 Vhr nach Mittag*” lásd Schwarzenberg VIII. 2-i jelentése Mátyás főhercegnek, ÖStA HHStA Turcica K 81. fol. 2r; Kurze Beschreibung, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. 110r; az 5 órakor való megérkezésre vö. még Tóth 2000, 287.; Bagi 2016, 283.

⁵³ ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 133. fol. 100r.

⁵⁴ Shahyn vagy Schahni aga alakban említi a török parancsnokot ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 133. fol. 100v, 101r; a 200 fő körüli őrségre Ortelius 1602, 152r; 230 fős őrségre Bagi 2016, 283.; 250 főre ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 133. fol. 101v; lásd még Tóth 2000, 287.; 300 főt említett Illésházy 1863, 49.; Tata elesett török katonáit 300 főre tette és 100 főre a várat feladókat a viterbói avviso, vö. Lévai 1993, 8.

⁵⁵ Hegyi 2007, II. 649–650.

⁵⁶ Tóth 2000, 287.; Bagi 2016, 284.

⁵⁷ Candido híradására lásd Bagi – Domokos 2020, 40–41, 44.

⁵⁸ Tóth 2000, 287.; Bagi 2016, 284, Bagi – Domokos 2020. 40–41, 44.

⁵⁹ Ortelius 1602, 152r

⁶⁰ Bagi – Domokos 2020, 41, 44.

csapattal indította a rohamot, először a sváb ezred első zászlóalja támadott. A törökök háromszor vagy négyszer is visszaverték a támadást. Végül a rohamot kiválóan vezénylő Mörsburg sikerrel járt, egy ágyút a réshez vontatott, és onnan lőtte a védőket. Az újabb roham során az ütegen keresztül betörték a várba, a védők nagy részét (Candido szerint 117 főt) leölték. A bég és a védők egy része a bástyán leereszkedve próbált menekülni a Tatai-tón keresztül, sokan a tóba ugrottak, de lelőtték őket. A védők többsége – száznál valamivel több, 118 vagy más híradás szerint 128 ember – bemenekült a toronyba (*in den Thurn reteriert*), a belső várba. A tornyot is elfoglalták augusztus 2-a reggelén, és a védőket egy kivételével levágták.⁶¹ Schwarzenberg serege kis veszteségeket szenvedett a tatai ostrom során, ezt egyes források 30–40 főre becsülték, mások szerint a rohamot vezető Mörsburg-regimentből 80 gyalogos esett el.⁶² Candido hadmérnök szerint a „mieink közül huszonnégy halt meg, és hatvan sebesült meg a közáportól és a tűzben”.⁶³ A tatai várban 40 kisebb-nagyobb ágyút találtak, valamint muníciót, 12 mázsa lőport.⁶⁴ Az elfoglalt tatai vár kijávitására Schwarzenberg parancsot adott.⁶⁵ Ortelius szerint 40 hajdút és 25 német gyalogost hagytak a várban.⁶⁶ Az 1598-as hadjáratról készült részletes jelentés szerint a tatai várba 100 huszárt, 200 hajdút és a közben megérkezett Pezzen 5 zászlóalj gyalogságából 60 katonát és néhány tüzért (*Büchsenmeister*) rendeltek, s ellátták az őrséget munícióval, élelemmel.⁶⁷

Schwarzenberg hada egynapi pihenő után augusztus 3-án korán reggel indult tovább Gesztes és Vitány irányába.⁶⁸ A hadjáratról készült összefoglaló jelentés szerint éjjel egy órakor bontottak táborn és vonultak Gesztes felé.⁶⁹ Minden bizonnyal a nagy hőség miatt indultak el ilyen korán, amikor még kevésbé volt meleg. A főtábornester huszárokat kül-

⁶¹ A tatai ostromra lásd Schwarzenberg 1598. augusztus 2-i jelentése Mátyás főhercegnek, ÖStA HHStA Turcica K 81. fol. 2r–3v; Schwarzenberg 1598. augusztus 2-i jelentése Rudolf császárnak, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 95r–98r.; Geizkofler 1598. augusztus 2-i jelentése Mátyás főhercegnek ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 91r–92r.; vö. még részletes jelentés, ÖStA HHStA AA Fasc. 132. 55r–56r.; Kurze Beschreibung, ÖStA HHStA Hungarica AA. Fasc. 132. 110r–fol. 111r; ÖStA HHStA AA Fasc. 100r–101v.; vö. még Ortelius 1602, 152r; Tata megvétele 1888, 190–192.; Tóth 2000, 287.; Bagi 2016, 284.; Bagi 2018, 402–403.; Bagi – Domokos 2020, 39–41.

⁶² A 30–40 fős császári veszteségre és valamennyi sebesülthe vö. Schwarzenberg 1598. augusztus 2-i jelentése Mátyás főhercegnek, vö. ÖStA HHStA Turcica K 81 fol. 3r; Schwarzenberg 1598. augusztus 2-i jelentése a császárnak ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 96v; 80 halottra és valamennyi sebesülthe vö. részletes jelentés, ÖStA HHStA Hungarica AA 55v; vö. még a császári veszteségekre Tóth 2000, 287.; Bagi 2016, 284.

⁶³ Bagi – Domokos 2020. 41, 45.

⁶⁴ Kurze Beschreibung, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 111r; Bagi 2016, 284.; 43 nehéz- és könnyűfegyverzetű ágyút említ a viterbói avviso, húszezer font lőport, vö. Lévai 1993. 8, 10.; 35 különböző löveget, ágyút említ a lövegajták részletes felsorolásával együtt Ortelius 1602. 152 r.

⁶⁵ Illésházy szerint „*másnap felépítették és népet hadtak benne*”, vö. Illésházy 1863, 49.; a mérnökök (*ingegniri*) a megrongált vár javítására (*reparation*) kaptak parancsot, vö. részletes jelentés, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 56r.

⁶⁶ Ortelius 1602, 152r.

⁶⁷ Vö. ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 56r; vö. még Bagi 2016, 284–285.

⁶⁸ A Geszteshez való elindulást augusztus 2-ra tette, ezért későbbi dátumai is elcsúsztak az egyik forrásnak, vö. ÖStA HHStA AA Fasc. 133. fol. 101v

⁶⁹ Vö. ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 56r.

dött előre Geszteshez.⁷⁰ A Tatától kétféldnyire távolságra becsült, hegyen levő kis gesztesi várban 1593 táján 75 katona volt (50 *müsztafiz*, 25 *azab* és *martalóc*), ami azonban egy későbbi szemle alkalmával 41 főre zsugorodott (33 *müsztafiz*, 8 *azab* és *martalóc*), akiknek pótlására hat új katonát vettek fel. A gesztesi várkatonák korábban jól harcolhattak, mert 1597 októberében 8 katona kapott vitézségért zsoldemelést. Az 1598-as ostrom, a gesztesi vár feladása után ugyanakkor már csak 15 *azab*ot tartottak nyilván, akik Budán szolgálhattak tovább Musztafa aga vezetésével.⁷¹ A levéltári források ugyanakkor mindössze három főre taksálták a gesztesi őrséget, akik nem várták be a Habsburg-hadat, hanem már az előőrstől megrettenve elmenekültek az erdőbe. Előtte próbálták felrobbantani a várat, de nem jártak teljes sikerrel. A gesztesi várban 7 nagy és 7 fémagyút találtak, 28 szakállas és 18 hosszú csővű puskát municióval. Schwarzenberg Gesztesen 75 hajdút hagyott őrségként és ellátmányt (*Profiant*).⁷² A dombon fekvő Gesztes kapcsán egy viterbói avviso beszámol arról is, hogy a katonák vadásztak is a vadban gazdag vidéken, s egy hatalmas vaddisznót is leterítettek.⁷³

Augusztus 4-én tovább vonult a császári had a Bakonyon keresztül, és az éjszakát egy tó melletti erdőben töltötte.⁷⁴ Másnap, augusztus 5-én érkeztek meg a csapatok a Székesfehérvártól 2 mérföldes távolságra, egy magas hegyen levő Csókakő várához. A nagy hőség miatt Schwarzenberg nem támadott aznap, hanem a vártól távolabb, egy kút közelében táborozott le a csapataival, így az ivóvízellátást biztosítani tudta.⁷⁵ Augusztus 6-án⁷⁶ néhány magyar és vallon lovast, valamint hajdúkat küldött Csókakő ellen.⁷⁷ Felderítés lehetett a cél, de a csókakői őrség – amelynek létszáma mindössze 38 fő volt (33 *müsztafiz*, 5 *topcsi*) 1596–1597-ben⁷⁸ – megijedt és elhagyta a végházat, amelyben nem sok löveget és municiót találtak. Ennek védelmére 100 hajdút rendelt a főtábornester, ezek azonban később elhagyták a csókakői várat és felrobbantották.⁷⁹ Schwarzenberg augusztus 6-i jelentésében azt írta Rudolf császárnak a csókakői táborból, hogy Veszprém, majd Palota ellen vonul, mert hírei

⁷⁰ Gesztes megszállására lásd ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 133. fol. 101v; részletes jelentés, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. 56r-v.; Kurze Beschreibung, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 111r.

⁷¹ Hegyi 2007, II. 655–656.

⁷² Részletes jelentés, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. 56r-v.; ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. 111r; vö. még Tóth 2000.; 287. Bagi 2016, 285.

⁷³ A viterbói avviso szenzációs, de nehezen hihető történetére vö. Lévai 1993, 8–9.

⁷⁴ A tó melletti erdőben való táborozásra vö. részletes jelentés ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 56v.; egy tó melletti táborozást említ Tóth 2000, 287.; az erdőben való táborozásra lásd Bagi 2016, 285.

⁷⁵ Részletes jelentés ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. 56v; Tóth 2000, 287.; Bagi 2016, 285.; Zokoky és Zokaky néven szerepel Csókakő ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 109r, 110 r.

⁷⁶ A Kurze Beschreibung szerint augusztus 5-én, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 111v

⁷⁷ Csókakő megszállására vö. részletes jelentés, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 156v; Kurze Beschreibung, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 111r-v.; ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 133. 102r

⁷⁸ Vö. Hegyi 2007, II. 1018–1019.

⁷⁹ Részletes jelentés, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. 56v; Bagi 2016, 287. – más változat szerint Pálffy lövette a várat, majd lerombolta, Tóth 2000, 287.

szertint a török őrség mindkét várból elmenekítette családait.⁸⁰ Augusztus 7-én elindult a császári sereg Palota felé. Schwarzenberg 500 hajdút és 200 huszárt küldött a sárréti mocsáron átvezető utak védelmére.⁸¹ A császári had Szentgyörgy falunál táborozott,⁸² majd augusztus 8-án érkezett Palota várához.⁸³ A hiányosan fennmaradt defterek rekonstrukciója alapján 539 főre (65 *müsztahfiz*, 32 *topcsi*/tüzér, 106 *fárisz*/lovas, 242 *azab*, 94 *martalóc*) tehető őrséget feltételeztek 1593–1598 között Palotán.⁸⁴ A palotai vár őrségének létszámát ennek tizedére sem becsülték a kortárs keresztény források. Eszerint 40 fős őrség védte volna Palotát, Illésházy 37 főre tette az őrség létszámát.⁸⁵ A védők leadtak néhány lövést is, hogy távol tartsák a császári hadat. Schwarzenberg azonban felállította tüzérségét és 9 löveggel elkezdte lövetni a palotai várat; az egyik oldalról hat ágyúval, a másik oldalról pedig 3 ágyúval. A vár kapitánya, a *dizdár* (*Burggraf*) 3 katonát küldött ki tárgyalni a feladás feltételeiről. Eszerint az őrség fegyverei megtartásával vonulhatott el. A tárgyalások alatt a túszként beküldött császári tisztek felmérték a palotai vár tüzérségét és munícióját: 14 ágyú és néhány szakállas puska, valamint 20 mázsa lőpor.⁸⁶ A palotai vár őrségétől Sulz regimentjéből 100 gyalogost, Pálffy hadából negyven huszárt és 100 hajdút rendelt.⁸⁷

Az augusztus 9-én hajnalban tovább vonuló keresztény sereg délben ért Veszprém alá. Schwarzenberg előzőleg huszárokat és hajdúkat küldött ki, hogy megakadályozza erősítés vagy élelem bejuttatását a várba. A kiküldött csapatok a Veszprémből menekülő nőket és gyermekeket elfogták és a táborba vitték. A viterbói avviso szerint 20 szekeret fogtak el és sok gazdag török nőt, ezenkívül 40 élelemmel és munícióval megrakott szekeret.⁸⁸ A veszprémi vár török őrségének létszámát a hiányosan fennmaradt defterek alapján 300 főnél többre, 359 főre (86 *müsztahfiz*, 27 *fárisz*/lovas, 200 *azab*, 46 *martalóc*) becsülték.⁸⁹ A veszprémi várat őrsége elhagyta, felrobbantását egy jobbágy a gyújtózsínór eltávolításával megakadályozta.⁹⁰ A veszprémi várat így birtokba vehették, 14 ágyút és 10 mázsa lőport

⁸⁰ E két vár ellen való indulásra korábban is utal, vö. Schwarzenberg augusztus 2-i, tatai jelentése Mátyás főhercegnek, ÖStA HHStA Turcica K 81. fol. 3v.; Schwarzenberg augusztus 2-i tatai jelentése a császárnak, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 98r.; vö. még Bagi 2016. 286.

⁸¹ Vö. részletes jelentés, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. 56v; vö. még Bagi 2016. 286.

⁸² Vö. a Szentgyörgy falunál való táborozásra ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 133. fol. 102r. (augusztus 5-re teszi, 2 napos csúszással), vö. még Tóth 2000. 287.

⁸³ Palota ostromára vö. a részletes jelentés ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. 57r–58r; Kurze Beschreibung ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 11v–112r; ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 133. 102r–v; vö. még Veress D. 1983. 158.; Tóth 2000. 287.; Bagi 2016. 286.

⁸⁴ Vö. Hegyi 2007. II. 1040–1041.

⁸⁵ Illésházy 1863. 49.

⁸⁶ A részletes jelentés, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 58r; ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 112r.; lásd még Tóth 2000. 287.; Bagi 2016. 286.

⁸⁷ Kurze Beschreibung, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. Fol. 111v–112r.; részletes jelentés, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132-fol. 57–58r.; Tóth 2000. 287.; Bagi 2016. 286.; 100 német gyalogost említ Ortelius 1602. 152v.

⁸⁸ A viterbói avviso híradására a Veszprémből kiküldött szekerekre, Lévai 1993. 10.

⁸⁹ Vö. Hegyi 2007. II. 1028–1029.

⁹⁰ A veszprémi vár elfoglalására vö. a részletes jelentés ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. 58v–59r; Kurze Beschreibung ÖStA HHStA Hungarica Fasc. 132. fol. 112r–v; ÖStA HHStA Hungarica Fasc. 133. fol. 102v; vö. még Veress D. 1983. 157–158.; Hungler 1986. 87.; Tóth 2000. 2287–288.; Bagi 2016. 286–287.

találtak benne, valamint valamennyi élelmet és muníciót. Schwarzenberg 300 fős katonaságot, 150 huszárt és 150 hajdút rendelt őrségül Maróti Mihály parancsnoksága alatt.⁹¹ Ez a létszám közvetve alátámasztja a 300 fő körüli török őrséget is.

Augusztus 10-én estefelé megérkezett Nádasdy Ferenc dunántúli kerületi főkapitány (*Craishaubtman*) 500 lovassal és 250 gyalogossal.⁹² Veszprém megszállása után a huszárokat Vázsony és Tihany ellen küldte Schwarzenberg főtábornester.⁹³ Vázsonyt már elhagyták védői, akiknek létszámát 1596–97-es defterek alapján 51 főre tették (43 *müsztahfiz*, 8 *topcsi/tüzér*).⁹⁴ Tihany esetében a védők egy része még a várban volt és a falakat próbálta lerombolni. A tihanyi vár őrségét 1596-os adatok alapján jóval többre, 405 főre (37 *müsztahfiz*, 113 *topcsi/tüzér*, 66 *fárisz/lovas*, 105 *azab*, 84 *martalóc*) becsülték.⁹⁵ A huszárok a tihanyi őrség egy részét levágták, másokat pedig elfogtak. E két várat is ellátták őrséggel, de létszámukat nem tudjuk.⁹⁶ Illésházy István megemlékezik arról is, hogy Csesznekéből „is kiszökének az törökök”.⁹⁷

Schwarzenberg tervbe vette a térség legfontosabb vára, Székesfehérvár újabb megtámadását is. A hadjárat azonban befejeződött, mivel a főtábornester belátta, hogy élelmisszer, hadianyag hiányában nem érdemes folytatni a hadjáratot.⁹⁸ Ezért augusztus 12-én elindult seregével Veszprémből Pápa irányába, 17-én Győrhöz érkezett.⁹⁹ Az Adolf von Schwarzenberg főtábornester által vezetett, összesen két hetet (július 30. – augusztus 12.) sem felölölő, inkább 10–12 napig tartó hadművelet nemcsak roppant gyors, hanem eredményes is volt. Egy összefoglaló jelentésben öt vár (Tata, Gesztes, Csókakő, Palota, Veszprém) elfoglalása szerepel.¹⁰⁰ Hozzászámítva Vázsonyt, Tihanyt és Cseszneket, nyolc vár villámgyors megszerzésére került sor, és csak Tata és Palota esetében számolhatunk 1–2 napos ostrommal, a többi erősségből elmenekült az oszmán őrség. Illésházy István úgy értékelte az eseményeket, hogy „ilyen könnyen adá az Úr Isten kézbe ezeket az (várakat), kiket sok viadallal kellett volna megvenni”.¹⁰¹ Schwarzenberg azokat a várakat vette vissza, amelyeket még 1593-ban (Veszprém, Palota), illetve 1594-ben (Tata) foglalt el Szinán nagyvezír. A török várak (*kale*) közül a két északabbra fekvő erősség (Tata és Gesztes) a budai, hat vár

⁹¹ Kurze Beschreibung, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 112v; részletes jelentés, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 58v.; Hungler 1986, 87.; Tóth 2000, 288.; Bagi 2016, 287.

⁹² Vö. részletes jelentés, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. 59v; 1000 fő lovas és gyalogost említett egy másik forrás, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 133. fol. 102v

⁹³ A Tihany és Vázsony elleni akcióra vö. részletes jelentés, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 59r.; ÖStA HHStA Hungarica Fasc. 133. 102v–103r

⁹⁴ Hegyi 2007, II. 1050.

⁹⁵ Hegyi 2007, II. 1048–1049.

⁹⁶ Vö. részletes jelentés, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 59r.; Bagi 2016, 287.

⁹⁷ Illésházy 1863, 50.

⁹⁸ Vö. részletes jelentés ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 59r-v; Illésházy 1863, 50.; Tóth 2000, 288.; Bagi 2016, 287.

⁹⁹ Vö. Részletes jelentés, ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 60r.; Bagi 2016, 287.

¹⁰⁰ Kurze Beschreibung, vö. ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 132. fol. 109r.; Tóth 2000, 288.; a viterbói avvisóban Tata, Veszprém, Palota és Gesztes szerepel, vö. Lévai 1993, 8, 10.; Istvánffyánál (Istvánffy 2009, 312.) Tata, Gesztes, Vitány, Veszprém, Palota, Tihany, Vázsony, Csókaavár (Csókakő); Kjátib Cselebi Veszprém, Palota, Tata, Pápa várakat említi (Pápát tévesen, mert azt már 1597-ben visszafoglalta a császári sereg), vö. Török történetírók III. 284.

¹⁰¹ Illésházy 1863, 50.

(Csókakő, Palota, Veszprém, Tihany, Vázsony és Csesznek) pedig a fehérvári szandzsákhhoz tartozott.¹⁰² A legnagyobb, közel háromnapos ellenállást az a gyakran gazdát cserélő tatai vár tanúsította, amelyet Pálffy Miklós 1597 májusában villámakcióval visszavett, jól lehet októberben újra elfoglalt néhány napos ostrommal Szaturdzsi Mehmed. Schwarzenberg „villámhadjárata” jóvoltából helyreállt a győri végvidéki főkapitányság rendszere, és „sikerült újabb rést ütni a Budát védelmező várgyűrű nyugati felén”.¹⁰³ A bakonyi hadműveletek a hatalmas győri siker után a „főserg számára mintegy kijelölték az utat, amely Esztergomon keresztül Buda felé mutatott”.¹⁰⁴ A könnyen aratott diadalokat nem követte a háború kimenetelére is kihatással levő diadal, Buda ostroma kudarcra végződött. Mindez azonban nem csökkenti a bakonyi „villámhadjárat” jelentőségét és Adolf von Schwarzenberg főtábornok érdemeit. Az 1598. évi kéthetes nyári „villámhadjárat” hasonlóságot mutat a 15 éves háború kezdetén viselt 1593. évi „téli”, bő három hétig tartó felvidéki hadjárat. Ekkor Teuffenbach kassai főkapitány és Pálffy Miklós november 14. és december 7. között 12 felvidéki várat (köztük Füleket, Szécsényt és Drégelyt) foglalt vissza a töröktől.¹⁰⁵

Bibliográfia

Források

- Benda 1982 = Benda Kálmán: Giovanni Marco Isolano gróf ezredes feljegyzése a magyarországi török háborúkról 1594–1602. *Hadtörténelmi Közlemények* 30. 4. sz. 651–685.
- Gersei Pethő 1729 = Gersei Pető, G.: *Rövid magyar krónika ...* Kassa, 1729.
- ÖStA HHStA Hungarica AA = Österreichische Staatsarchiv Haus- Hof- und Staatsarchiv Hungarica (Ungarn) Allgemeine Akten
- ÖStA HHStA Turcica = Österreichische Staatsarchiv Haus- Hof- und Staatsarchiv Turcica (Türkei)
- Illésházy 1863 = *Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603*. Közli Kazinczy, G. Pest.
- Istvánffy 2009 = *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállay Pál XVII. századi fordításában*. 1/3. Sajtó alá rendezte Benits P. Budapest.
- Lévai 1993 = *Új bécsi tudósítások a tatai, veszprémi és palotai erődök és más helyek elfoglalásáról (1599)*. Fordította és sajtó alá rendezte Lévai, J. Documenta Historica 13. Szeged.
- Ortelius 1602 = Ortelius, H. A.: *Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen in Ungarn auch in Siebenbürgen von 1395*. Nürnberg. (Reprint: Győr).
- Tata megvétele 1888 = Tata megvétele a töröktől, 1598. augusztus 1-én. *Hadtörténelmi Közlemények* 1. 290–292.
- Török történetírók 2016 = *Török történetírók III (1566–1659)*. Ford. Karácson I., sajtó alá rendezte Szekfű Gy., Budapest.

¹⁰² Hegyi 2007, II, 643–650 (Tata), 652–656 (Gesztés), 1014–1022 (Csókakő), 1040–1047 (Palota), 1023–1029 (Veszprém), 1048–1049 (Tihany), 1050 (Vázsony).

¹⁰³ Bagi 2016, 287.

¹⁰⁴ Tóth 2000, 288.

¹⁰⁵ A felvidéki téli, novemberi–decemberi hadjáratra lásd Tóth 2000, 143–144.

Szakirodalom

- Bagi 2011 = Bagi, Z. P.: *A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Had-szervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek*. Budapest.
- Bagi 2016a = Bagi, Z. P.: „*En alig voltam erősb és rettenetesb harczon és viadalban, mint ez vala.*” *A keresztény és az oszmán főszereg harca 1601-ben*. Iszkaszentgyörgy.
- Bagi 2016 = Bagi, Z. P.: Adolf von Schwarzenberg „villámhadjárata” 1598 júliusának végén és augusztusának elején. *Acta Papensia (A Pápai Református Gyűjtemények Közleményei)* XVI. 3–4. sz. 276–288.
- Bagi 2018 = Bagi, Z. P.: Adolf von Schwarzenberg a hadvezér: *Hadtörténelmi Közlemények* 131. 393–415.
- Bagi – Domokos 2020 = Bagi, Z. P. – Domokos, Gy.: Nicolino Candido beszámolója Tata és Gesztes 1598-as ostromáról. In: *Italianista tanulmányok a magyar humanizmus és a tizenöt éves háború idejéről*. Szerk. Domokos, Gy. – W. Somogyi, J. – Szovák, M. Budapest. 26–46.
- Bánlaky 1940 = Doberdó Bánlaky (Breit), J.: *A magyar nemzet hadtörténelme*. 14. rész. Budapest.
- Delbrück 1985 = Delbrück, H.: *The Dawn of Modern Warfare. History of the Art of War. Vol. IV*. Transl. by Denfroe, Waltz J. New York.
- Domokos 1984 = Domokos, Gy.: Adalékok a törökkori magyar tüzérség kategória- és stílusproblémáihoz. *Hadtörténelmi Közlemények* 1984/1. 117–149.
- Domokos 2003 = Domokos, Gy.: *Inventáriumok a Királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben. A 16–17. század várainak fegyverzete és hadfelszerelése*. PhD értekezés. Budapest.
- Dupuy 1986 = Dupuy, R. E. – Dupuy, T. N.: *The Encyclopaedia of military history from 3500 B. C. to the present*. New York.
- Hegyí 2007 = Hegyí, K.: *A török hódoltság várai és várkatonasága*. I–III. Budapest.
- Hungler 1986 = Hungler, J.: *A török kori Veszprém*. Veszprém.
- Iványi 1927 = Iványi, B.: A tüzérség története Magyarországon a kezdetektől 1711-ig. *Hadtörténelmi Közlemények* 28. 1–30.
- Kalmár 1971 = Kalmár, J.: *Régi magyar fegyverek*. Budapest.
- Kelenik 2003 = Kelenik, J.: A mezőkeresztesi csata (1596. október 26.). In: *Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái*. Szerk. Hermann R. Budapest. 111–130.
- Magyarország hadtörténete 1984 = *Magyarország hadtörténete I*. Szerk. Borus A. Budapest.
- Magyarország hadtörténete 2020 = *Magyarország hadtörténete II. Az oszmán hódítás kora 1526–1718*. Szerk. Mészáros K. Budapest.
- Magyarország története 1985 = *Magyarország története tíz kötetben. III. 1–2. 1526–1686*. Főszerk. Pach Zs. P. Szerk. R. Várkonyi Á. Budapest.
- Nagy 1987 = Nagy, L.: *Az erős fekete bég. Nádasdy Ferenc*. Budapest.
- Pálffy 1999 = Pálffy, G.: *A győri főkapitányság története 1526–1598*. Győr.
- Pilch 1933 = Pilch, J. (szerk.): *A magyar katona. Vitézségünk ezer éve I–II*. Budapest.
- Tóth 1998 = Tóth, S. L.: A tatái vár és ostromainak szerepe a 15 éves háborúban. In: *Tata a tizenöt éves háborúban. Annales Tataienses I*. Szerk. Fatuska J. – Fülöp É. M. – ifj. Gyüszí L. Tata. 19–44.
- Tóth 2000 = Tóth, S. L.: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged.
- Veress D 1983 = Veress, D. Cs.: *Várak a Bakonyban*. Budapest.

MARTON GELLÉRT ERNŐ

**Koháry Péter (1564–1632)
Vázlat és források egy készülő életrajzhoz****Édesanyámnak, 70. születésnapja alkalmából*

Péter Koháry (1564–1632). Outline and sources for a biography in preparation. The aim of this article is to present an outline of Péter Koháry's life (1564–1632) and his correspondence, as well as other sources of his life and with the help of them to show his role in Habsburg–Ottoman diplomatic affairs and in the Hungarian military administration. More precisely, this article aims at summarising the main steps of his life and showing the partial results of the collection of his correspondence (e.g. elaboration of these letters and their quantitative analysis, the most important parts of Koháry's network of relations).

Keywords: Péter Koháry, Peace Treaty of Zsitvatorok (1606), Peace Treaty of Szőny (1627), territorial negotiations at Szécsény (1628), Habsburg–Ottoman diplomatic affairs, the Fifteen Years' War, the Thirty Years' War, quantitative analysis of a collection of an exchange of letters, Érsekújvár (Nové Zámky)

Jelen közlemény célja Koháry Péter életrajzának, valamint az életére, tevékenységére vonatkozó szakirodalomnak, továbbá a levelezésére vonatkozó adatoknak a vázaltszerű áttekintése. Koháry az alsóbb állami adminisztrációból vált a Magyar Királyság hűséges katonai és diplomáciai képviselőjévé. Az 1627. évi szőnyi béke, valamint az azt követő szécsé-

* A tanulmány az MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport (Eötvös Loránd Kutatóhálózat) munkája keretében jött létre. A kutatást emellett az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatta a TKP2020 Tématerületi Kiválósági Program 2020 NKFIH-1279-2/2020 iktatószámú projekttel. A közlemény alapját képező kutatómunkához a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kiválósági Központja, a Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, az MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport (ELKH), valamint a Tempus Közalapítvány Államközi Ösztöndíja támogatásai is hozzájárultak. Köszönettel tartozom mindenképp Juhász Krisztinának és Tóth Hajnalkának a szövegek ellenőrzéséért és az értelmezési problémák megoldásában nyújtott segítségükért. Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Varga Beátának, Papp Sándor kutatócsoport-vezetőnek hasznos tanácsaiért és folyamatos támogatásukért, valamint Juhász Krisztinának, Tóth Hajnalkának, Szabados Jánosnak, Brandl Gergelynek, Göncöl Csabának, Bara Péternek és Cora Zoltánnak az elmúlt évek alatt folytatott igen hasznos szakmai beszélgetéseikért, tanácsaikért, továbbá Kármán Gábornak, Szabó András Péternek és Szalma Istvánnak a Koháry család levéltári anyagát illető tájékoztatásért, segítségért és tanácsokért.

nyi tárgyalások kapcsán került kutatásaim homlokterébe, tevékenysége azonban nem korlátozódik csupán ezekre az eseményekre.

Koháry Péter Hont vármegye jegyzőjeként kezdi meg pályafutását, de rövidesen a tollat kardra cseréli, később pedig – mondhatni – egyszerre forgatja mindkettőt. Ahogy a címben szereplő időkeretből is látszik, életének egyik jelentős eseménye a tizenöt éves háború (1591/1593–1606) lesz.¹ Itt megtaláljuk nemcsak a harcmezőn, hanem a Bocskai-felkelést² lezáró bécsi béketárgyalások idején a Habsburg-oldal tárgyalófeleinek sorában is.³ A bécsi és a zsitvatoroki békéket (1606) követő, többé-kevésbé békésnek mondható időszakban, 1611 után Koháryt mint érsekújvári vicekapitányt és mint Dunáninneni kerületi és bányavidéki végvidéki főkapitány-helyettest látjuk, hivatalait haláláig betölti. A magas kort megért vicekapitány életének zárófejezete a harmincéves háború időszakára tevődik.

Az imént felsorolt sarokpontok közül az 1606-os zsitvatoroki békét ki kell emelni. A 17. század elején megkötött béke egy viszonylagosan békés időszak kezdetét jelenti a Habsburg–oszmán viszony vonatkozásában. A Zsitva folyó torkolatánál aláírt béke a két birodalom kapcsolatában fordulópontnak tekintendő, hiszen ettől kezdve a két uralkodó egyenlő félként ismerte el egymást.⁴ De fordulópontként kell tekintenünk erre a békére abban a tekintetben is, hogy 1606-ban és az azt követő évtizedekben a Habsburg–oszmán béketárgyalások magyar területen, Esztergom és Komárom közelében zajlottak, ez alól kivétel csupán az 1615/16-os bécsi béke lesz.⁵ Ennek az időszaknak a béketárgyalásaiért magyar (Habsburg) részről a nádor, míg oszmán részről a budai pasa tartozott felelősséggel. A két birodalom (és azok közös végvidékei) közötti diplomáciai viszony minőségi változását természetesen viszonylag prózai okok határozták meg a 17. század első felében. A Habsburgok figyelmét és katonai erejét 1618 és 1648 között a harmincéves háború kötötte le nyugaton, míg az Oszmán Birodalom az oszmán–szafavida határvidékre, birodalmának keleti végeire kellett, hogy folyamatosan koncentráljon 1603-tól egészen 1639-ig. Nem meglepő tehát, hogy a két uralkodót ebben az időszakban közös érdek vezérelte: elkerülni a kétfrontos háborút, avagy – miként Arno Strohmeyer írja – a konfliktust egy harmadik hatalommal. Ahogy Strohmeyer összefoglalóan megfogalmazza, a konfliktusmenedzsment legfontosabb eszköze tehát a diplomácia volt.⁶

Koháry a fentebb említett katonai hivatalait 1611-től egészen 1632-ben bekövetkezett haláláig betöltötte. Annak ellenére, hogy a Habsburg–oszmán diplomáciatörténet egy jelentős időszakában viselte hivatalait, életének és levelezésének monografikus feldolgozása eleddig nem történt meg. Azok a munkák, amelyek említik Koháry Pétert, tartalmaznak néhány pontatlan és/vagy helytelen információt vele kapcsolatban – nemcsak a 19. század-

¹ A tizenöt éves háború vonatkozásában lásd Tóth 2000; Bagi 2011; Bagi 2015; Bagi 2017; Bagi 2018.

² A Bocskai-felkelés újabb szakirodalmára lásd Papp 2014; Juhász 2019 és Juhász 2012.

³ Komáromy 1911, 77; Reiszig 1906.

⁴ Brandl et al. 2018, 110; Marton 2021, 3–5 [kézirat].

⁵ E békeszerződések jellemzőinek és eltérő módszertani eszköztárának megfelelően Papp Sándor a Habsburg–oszmán békéket az alábbi 5 kategóriába sorolta: 1) a 15. század elejétől 1519-ig; 2) 1528–1540; 3) 1540-től a tizenöt éves háború kitöréséig (1591/93); 4) 1606–1664; 5) 1664-től (a vasvári béke már az ötödik, utolsó kategóriához tartozik) 1791-ig, a zsitstovói békéig tart. Az egyes kategóriák jellemzőit részletesen lásd Papp 2018. A 4. periódus békéire részletesen lásd. uo., 91–92 és 95–99.

⁶ „[C]onflict with third powers.” Strohmeyer 2014, 486. E kérdéshez lásd még: Marton 2021, 3–5. Ezen időszak békéit lásd Papp 2018. Lásd még e témához újabban: Cervioğlu 2018.

ban íródott munkákra igaz ez, hanem néhány, napjainkban megjelentre is, amelyek azokat ismétlik, dacára annak, hogy az említett információk elérhetőek voltak azon munkák megjelenésekor. Ezen információk teszik indokolttá Koháry életének vázaltszerű, rövid áttekintését.

Koháry Péter 1564-ben született Léván, szülei Jákóffy Kata és Koháry Imre voltak.⁷ A pályafutását Hont vármegye jegyzőjeként kezdő Koháry a tizenöt éves háború kitörését követően harcolt Fülek (1593), majd Esztergom (1595) ostrománál,⁸ részt vett a mezőkeresztesi csatában (1596), később pedig Győr visszafoglalásában is (1598).⁹ Az 1606-os bécsi béketárgyalások idején a Habsburg-oldal tárgyalóbiztosaként vállalt szerepet.¹⁰ Ezt követően, 1608-ban tagja volt annak a küldöttségnek, amely Mátyás főherceg vezetésével visszahozta Prágából Magyarországra a Szent Koronát.¹¹

Ahogy fentebb említésre került, ezen események után, 1611-ben Koháry Pétert – Thurzó György nádor kifejezett kérése után – kinevezték érsekújvári vicekapitánynak és Dunáninneni kerületi és bányavidéki végvidéki főkapitány-helyettesnek.¹² Nem sokkal később, 1613-ban a vicegenerálist a magyar király követeként Báthory Gábor erdélyi fejedelemhez küldték tárgyalni. A magyar katonai adminisztrációban jelentős pozíciót betöltő Koháry 1616. február 15-én bárói rangot nyert. Báró Koháry Péter 1618-ban a komáromi béketárgyalások résztvevője volt, majd a következő évben Bethlen Gábor fogságába került, miután Érsekújvár őrsége kapitulált. 1621-ben nyerte csak vissza szabadságát. Koháry résztvevője lett az 1627-es szőnyi béketárgyalásoknak Cziráki Mózes tárgyalóbiztos halála után, Esterházy Miklós nádor javaslatára.¹³ (Esterházy a nádorra választása előtt Koháry közvetlen felettese volt.) A szőnyi tárgyalásokat követő szécsényi tárgyalások alkalmával is a tárgyalóbiztosok sorában találjuk, ezúttal mint a magyar delegáció vezetőjét.¹⁴

Néhány kérdés felvetődik Koháry Péter életrajzi adatainak vonatkozásában, hiszen számos bizonytalan, valamint tévesen (ámde minden bizonnyal jóhiszeműen) ismételt adatot találhatunk az életrajzában. Így például a történeti szakirodalomban eltérő információkat találhatunk feleségeinek nevét illetően, vagy akár a tekintetben, hogy ki is volt gyermekeinek az édesanyja, továbbá Koháry halálának idejét illetően is. Ezek az eltérő információk számos bizonytalanságot okozhatnak, így mindenképpen hasznosnak gondolom ezeknek a kérdéseknek a tisztázását.

Mindenekelőtt nézzük meg a Koháry halálának idejére vonatkozó kérdést! A 19. században Nagy Iván¹⁵ és Illésy János¹⁶ is érintette ezt a kérdés. Egybehangzóan az írták, hogy Koháry 1629-ig volt a történelem színpadán. Nem azt írták, hogy meghalt, csupán azt, hogy ezután nem áll rendelkezésre további adat róla. Arany Erzsébet 2010-ben – Illésy munkájá-

⁷ Koháry Imre (megh. 1575 előtt) Jákóffy Kata első férje volt. Jákóffy 1575 után Beniczky Ferenc felesége, 1579 után Onory Miklós felesége lett. Nagy 1857–1868, V, 286–288.

⁸ Komáromy 1911, 77.

⁹ Reiszig 1906.

¹⁰ Komáromy 1911, 77; Reiszig 1906.

¹¹ Komáromy 1911, 77.

¹² Komáromy azt írta, hogy Koháryt Érsekújvár kapitányává nevezték ki, de ez idő tájt Draskovich János volt a vár kapitánya (1611–1613). Komáromy 1911, 77; Pálffy 1997, 271.

¹³ Brandl et al. 2018, 120.

¹⁴ Stessel 1902^{1,2}; Marton 2019.

¹⁵ Nagy 1857–1868, VI, 288.

¹⁶ Illésy 1885.

ra alapozva – megismételte ezt.¹⁷ Szirácsik Éva 2017-ben megjelent gazdaságtörténeti munkájában, amely a Koháry-birtokok gazdálkodását vizsgálja, azt írja, hogy Koháry Péter 1564 és 1629 között élt. Jedlicska Pál 1910-ben közölt két dokumentumot az érsekújvári vicekapitány halálára vonatkozóan, amelyek közül az egyik 1632. május 6-án kelt, a másik egy nappal később. Előbbi levélben az áll, hogy Pálffytól szomorúan értesültek Koháry haláláról, s az Udvari Haditanács kéri, hogy tegyen javaslatot az utódlására. A másik levelet Izdenczy András jegyzi, aki Pálffy Pálnak írt egyebek mellett Koháry halálával kapcsolatban.¹⁸ Koháry Péter levelezését illetően az általam összeállított adatbázisban az utolsó, általa írt levél 1632. március 30-ra datálódik.¹⁹

A másik említett kérdéskör Koháry Péter feleségeit érinti, valamint azt, hogy ki is volt gyermekeinek az anyja. Illésy²⁰ és Nagy²¹ azt állítják, hogy Koháry felesége Kazy Borbála (Bora) volt. E munkákra alapozva Szirácsik Éva ugyanezt az állítást fogalmazza meg.²² Nagy Iván azt írja, hogy egy másik leszármazási táblában Balassa Borbála található mint Koháry felesége. Nagy azonban nem hisz ennek, minthogy a Balassák családfáján Balassa Judit található. (Balassa Judit valójában Koháry I István felesége volt, ennek az Istvánnak viszont Koháry Péter volt az apja.²³) Reiszig Ede levéltári forrásokra hivatkozva 1907-ben azt írja, hogy Balassa Borbála²⁴ Péternek volt a felesége, és véleménye szerint Borbála volt István anyja. Gróf Zichy István 1943-ban egy cikkben összefoglalta ezt a kérdést.²⁵ Leírja, hogy Zichy Ferenc 1803-ban a Koháry-Coburg család levéltárából a felmenőit illetően kért adatokat. Ennek keretében kapott egy levelet, amely 9 dokumentum másolatát tartalmazta, amelyek azt bizonyították, hogy Koháry Péter első felesége Vethle (vagy Wethle) Regina volt. Végül ezen iratokra, valamint Balassa Borbála 1637-ben és Koháry Péter 1626-ban kelt végrendeleteire hivatkozva azt a következtetést vonta le, hogy Vethle Regina volt Péter gyermekeinek (István I, Magdolna és Kata) anyja.

Ez a két fenti kérdés is jól mutatja, hogy a dolog bonyolultabb annál, semmint, hogy a 19. századi szakirodalom egy részére támaszkodva tegyünk megállapításokat. Koháry Péter életrajzát igen széles, forrásfeltáráson alapuló kutatómunka alapján kell összeállítani.

A Koháry életére vonatkozó szakirodalom igen szűk, e tekintetben az említett Illésy János, Nagy Iván, gróf Zichy István, Reiszig Ede említhető a 19–20. század vonatkozásában. Az elmúlt időszakban Arany Erzsébet, Szirácsik Éva és Komjáti Zoltán Igor foglalkozott a Koháry családdal – Szirácsik gazdaságtörténeti vonatkozásban,²⁶ Komjáti pedig Koháry II István tekintetében.²⁷

¹⁷ Arany 2009.

¹⁸ Jedlicska 1910, 103–104 (No. 198 és 199).

¹⁹ Pálffy István Koháry Péternek, Érsekújvár. ÖStA HHStA, Fa. Pálffy, Kt. 11., A. I., Lad V., Fasc. 1-4; Fasc. 3. Fr. 75.

²⁰ Illésy 1885, 50.

²¹ Nagy 1857–1868, VI, 289–290.

²² Szirácsik 2017, 25.

²³ Nagy 1857–1868, VI, 291.

²⁴ Gyarmati Balassa (Balassy) Borbála első férje Kaszaházi Joó János, míg a második Gregoróczy Péter volt.

²⁵ Zichy 1943.

²⁶ Szirácsik 2017.

²⁷ Komjáti 2016; Komjáti 2019.

A következő részben a Koháry Péterre vonatkozó forráskiadásokról és forrásokról szeretnék áttekintést adni. Levelezésének átfogó kiadása eddig nem történt meg, csupán néhány része – olyan forráskiadás, amely kifejezetten Koháry Péterre fókuszál, mindösszesen három jelent meg. Az egyik Komáromy András 1911-es kiadása,²⁸ amely Thurzó Györggyel folytatott levelezését közli, míg a másik kettő a jelen közlemény szerzője által gyűjtött, az Esterházyak által Kohárynak írott kiadatlan iratokat tartalmazza.²⁹ Itt érdemes még megemlíteni Stessel József munkáját a szécsényi tárgyalások vonatkozásában.³⁰ Stessel közül több, Koháry által írott levelet, amelyek a területvita idején keletkeztek, de nem közli Esterházy Miklós nádor azokra adott válaszait. Meg kell azonban jegyezni, hogy Stessel leírja, ezek az iratok a Koháry-Coburg család levéltárában vannak.³¹ A 15 Esterházy-levél tartalmazza az előbb említett, Stessel József által nem közölt nádori válaszfogalmazványokat is. Emellett a *Diplomáciai források a Magyar Királyság oszmán kapcsolatainak történetéhez (16–17. század)* című NKFI- (OTKA) pályázat keretében további 20, a Koháry-Coburg archívumban található dokumentum fog majd megjelenni 2021–2022-ben.³² Továbbá megjelenés alatt áll egy további tanulmányom mellékleteként két levél, amelyeket Ibrahim esztergomi bég írt Kohárynak a szőnyi béketárgyalásokat követő időszakban, a falvak adóztatásának és hovatartozásának tárgyában.³³ Ezen nagyobb gyűjtések mellett számos levelet találunk szétszórva, különböző kötetekben.³⁴

Az itt felsorolt forráskiadások ellenére, ahogyan arra fentebb utaltam, a források többsége egyelőre kiadatlan. Több mint 200 levél gyűlt már össze, a legtöbbet e sorok írója gyűjtötte.³⁵ Az összegyűjtött levelek az 1610 és 1632 közötti időszakot fedik le, Koháry özvegyének, Balassa Borbálának az esetében pedig annak haláláig, egészen 1637-ig elnyúlik a gyűjtés időintervalluma.³⁶ A kiadatlan leveleket magyarországi és külföldi levéltárakban találjuk.³⁷

²⁸ Komáromy 1911 (30 levelet tartalmaz).

²⁹ Marton 2020 (13 esetben Esterházy Miklós, 1 esetben Esterházy Pál a feladó.); Marton 2019.

³⁰ Stessel 1902^{1,2}.

³¹ Eredetiben: ŠA BB, Rodový archív Koháry-Coburgov, Časť I, Listiny, korešpondencia a rôzne písomnosti, nr. 40575., No. 861–913. Briefe an Peter Koháry 1616–1632. Mikrofilmen: MNL OL, X 1045 (Koháry család), mikrofilm No. 40575, No. C 1228, No. C 1229.

³² A projekt azonosító száma: 124178 (vezető kutató: Kármán Gábor). Ezen 20 levél mindegyike Mürteza budai pasa küldeménye, 18 esetben a címzett Koháry Péter, 2 esetben viszont Esterházy Pál nógrádi főkapitány. (A felsorolt dokumentumok átiratát és regesztáit a jelen közlemény szerzője készítette.)

³³ Marton 2021.

³⁴ Pázmány Péter, Esterházy Miklós, Rimay János, valamint a szőnyi békefolyamat vonatkozásában lásd Hanuy 1911, II, 213 (No. 684), 232 (No. 702); Marti 2013, 318–320 (No. 2); Salamon–Szalay 1870, 378–384, 391–393, 466–468; Jászay 1838, 195–197; Brandl et al. 2017, 165–168, 174–176 és 189; Eckhardt 1955, 427–428 (No. 111).

³⁵ E helyütt szeretnék köszönetet mondani kollégáimnak, Juhász Krisztinának, Szabados Jánosnak és Brandl Gergelynek, valamint Kármán Gábornak, akik több alkalommal is találtak számomra újabb és újabb kiadatlan Koháry-leveleket, s ezeket mindig önzetlenül a rendelkezésemre is bocsátják.

³⁶ ÖStA HHStA, Fa. Pálffy, Kt. 11., A. I., Lad V., Fasc. 1–4; Fasc. 3., Fr. 8, 78, 81, 83, 84.

³⁷ ELTE EKK; MNL OL; ÖStA HHStA; ÖStA (KA); ŠA BB.

Az összegyűjtött források adatait adatbázisba rögzítettem, amely adatbázis segítséget nyújt a leveles anyag kvantitatív elemzéséhez.³⁸ Ez az elemzés két módon is segítséget tud nyújtani. Hosszú távú célom Koháry Péter teljes levelezésének összegyűjtése és kiadása, rövid távon pedig abban a munkában nyújt segítséget, amely az 1627-es szőnyi békefolyamathoz, majd a szécsényi tárgyalásokhoz kapcsolódó leveles anyag kiadását célozza meg. Ezen utóbbi szűkebb időintervallum leveles anyaga a doktori disszertációm forrásbázisát is jelenti. Az elemzés lehetőséget ad a kapcsolathálók feltárására (kapcsolatok megléte vagy éppen azok hiánya egyaránt érdekes adalékként szolgálhat), vagy a tárgyalások intenzívebb szakaszaira is felhívhatja a figyelmünket.³⁹ A kvalitatív elemzés⁴⁰ a tárgyalási folyamat legfontosabb, legjelentősebb problémáira is rávilágíthat, de éppen így hasznos adalékokhoz juthatunk a békefolyamat szereplői között fennálló kapcsolatok minőségét illetően, például informális üzenetek vagy akár a levelek címezései, megszólításai vonatkozásában.⁴¹

Ezen rövid közlemény célja az eddigi részeredmények sommás közlése. Az elmúlt években a témában végzett kutatómunka és az annak nyomán készített publikációk, valamint ez a közlemény együttesen azt a célt szolgálják, hogy megmutassák, Koháry Péter élete és tevékenysége egyelőre „fehér folt” a 17. századi Habsburg–oszmán diplomáciatörténeti kutatásokban, leveles anyagának összegyűjtése és közlése, valamint ezek segítségével életrajzának teljes összeállítása igen fontos adalékokkal szolgálhatnak a két birodalom közös határvidékének mindennapos ügyeit (pl. rabok, adóztatás, falvak hovatartozása, rablások) illetően éppúgy, ahogy a fajsúlyosabb diplomáciai ügyeinek vonatkozásában is.

Bibliográfia

Levéltári források

ELTE EKK = Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár és Kézirattár
MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, X 1045 (Koháry család), mikrofilm No. 40575, No. C 1228, No. C 1229.

ÖStA KA = Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv

ÖStA HHStA = Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Fa. Pálffy, Kt. 11., A. I., Lad V., Fasc. 1-4; Fasc. 3. Fr. 8, 75, 78, 81, 83, 84.

ŠA BB = Štátný Archív v Banskéj Bystrici

Kohary–Coburgovské archív, Rodový archív Koháry–Coburgov, Časť I, Listiny, korešpondencia a rôzne písomnosti, nr. 40575., No. 861–913. Briefe an Peter Koháry 1616–1632.

Kiadott források

Brandl et al. 2017 = Brandl, G. – Göncöl, Cs. – Juhász, K. – Marton, G. E. – Szabados, J.: Válogatott források az 1627. évi szőnyi békeszerződés történetéhez. *Lymbus* 15. 151–203.

Eckhardt 1955 = Eckhardt, S. (szerk.): *Rimay János összes művei*. Budapest.

³⁸ Az adatbázisról és a kvantitatív elemzésről részletesebben lásd Marton 2020; Marton 2021.

³⁹ Ilyen adatbázis-alapú elemzést kollégáimmal közösen is, de egyénileg is végzünk. Ezekre lásd Brandl et al. 2017, Brandl et al. 2018; Brandl et al. 2019; Juhász 2021.

⁴⁰ A kvalitatív elemzés lehetőségeiről részletesebben lásd Marton 2021.

⁴¹ Részletesen lásd Marton 2021.

- Hanuy 1911 = Hanuy, F.: *Pázmány Péter bibornok, esztergomi érsek, Magyarország primása összegyűjtött levelei*. I–II. Budapest.
- Jedlicska 1910 = Jedlicska, P. (szerk.): *Eredeti részek a gróf Pálffy-család okmánytárához 1401–1653 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai*. Budapest.
- Juhász 2019 = Juhász, K.: Forrás az 1605. évi korponai gyűlés történetéhez. In: „...*ugy irhassak, mint volt...*”. *Ünnepi tanulmányok a 65 esztendő Tóth Sándor László Tiszteletére*. (Fontes et Libri 2.) Szerk. Bagi Z. P. Szeged. 150–171.
- Komáromy 1911 = Komáromy, A.: Koháry Péter érsekújvári kapitány levelei Thurzó György nádorhoz 1611–1616. *Hadtörténelmi Közlemények* 12. 77–109.
- Martí 2013 = Martí, T.: Pázmány Péter bíboros, esztergomi érsek nemzetközi és hazai kapcsolatrendszeréhez: három kiadatlan Pázmány-levél. In: *Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*. Szerk. Ajkay A. – Bajáki R. Vác. 315–322.
- Marton 2019 = Marton, G. E.: On the Question of the Negotiations Between the Habsburgs and the Ottomans at Szécsény and Buda (1628) through Palatine Miklós Esterházy's Letter to the Head of the Hungarian Negotiators. *Rocznik Przemyski* 55/1, Historia 22. 79–91.
- Marton 2020 = Marton, G. E.: „Az mint Isten tudnunk adja, oltalmazzuk vérünkkel is szegény hazánknak bástyáját...” Magyar nyelvű Esterházy-levelek a Koháry-Coburg család levéltárából. *Aetas* 35/3. 126–150.
- Salamon–Szalay 1870 = Salamon, F. – Szalay, L.: *Galánthai Gróf Eszterházy Miklós. Magyarország nádora. III. (1627–1629)*. Pest.
- Stessel 1902^{1, 2} = Stessel, J.: Adatok az 1628. évi szécsényi alkudozás történetéhez. I–II. *Magyar Történelmi Társulat Társulati Lapja*, 3. 430–452 és 481–510.
- Wolf 2012 = Wolf, A.: The Ebstorf *Mappamundi* and Gervase of Tilbury. The Controversy Revisited. *Imago Mundi* 64/1. 1–27.

Szakirodalom

- Arany 2009 = Arany, E.: A Koháry család felsőmagyarországi uradalmi építkezéseiről, különös tekintettel a hontszentantali Koháry-Coburg kastély 18. századi építéstörténetére. In: *Ars Perennis. Fiatal művészettörténészek II. konferenciája*. Szerk. Tüskés A. Budapest. 97–102.
- Bagi 2011 = Bagi, Z. P.: *A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek*. Budapest.
- Bagi 2015 = Bagi, Z. P.: The Life of Soldiers during the Long Turkish War (1593–1606). *Hungarian Historical Review* 4/2. 384–417.
- Bagi 2017 = Bagi, Z. P.: The Organization of the Imperial Army in the Fifteen Years['] War. *Chronica* 15. 168–180.
- Bagi 2018 = Bagi, Z. P.: *Stories of the Long Turkish War*. Riga.
- Brandl et al. 2018 = Brandl, G. – Göncöl, Cs. – Juhász, K. – Marton, G. E. – Szabados, J.: Kommunikáció és híráramlás. A Habsburg-oldal tárgyalási stratégiája az 1627. évi szőnyi békekötés során. *Aetas* 33/4. 108–124.
- Brandl et al. 2019 = Brandl, G. – Göncöl, Cs. – Juhász, K. – Marton, G. E. – Szabados, J.: Kommunikation und Nachrichtenaustausch – Verhandlungsstrategie der habsburgischen Seite bei der Friedensverhandlung von Szőny 1627. *Chronica* 19. 113–140.

- Cervioğlu 2018 = Cervioğlu, M. H.: Ottoman Foreign Policy During the Thirty Years War. *Turcica* 49. 195–235.
- Illésy 1885 = Illésy, J.: *Gróf Koháry István élete és munkái*. Karcag.
- Jászay 1838 = Jászay, P.: A' szőnyi béke. 1627. *Tudománytár, Értekezések* 4. 167–274.
- Juhász 2012 = Juhász, K.: Bocskai István erdélyi országgyűlései. *Belvedere Meridionale* 24/3. 6–16.
- Juhász 2021 = Juhász, K.: Ego-network of István Bocskai in the light of his Correspondence (1576-1598). *Prace Historyczne* 148/4 [megjelenés alatt]
- Komjáti 2016 = Komjáti, Z. I.: Koháry István füleki főkapitány és a „törökös” hírek (1667–1682): Adalékok a magyarországi híráramlás és hírközlés 17. századi történetéhez. *Neograd* 39. 7–30.
- Komjáti 2019 = Komjáti, Z. I.: *Állandó tüztől övezve: A füleki végvár hadtörténete Koháry II. István főkapitányságának idején (1667–1682)*. Fülek.
- Marton 2021 = Marton, G. E.: A Dissertation in Preparation – Structure, Methodology, Approach and Content. The Peace Treaty of Szőny (1627) and Its Subsequent Territorial Negotiations (1628–1629) in Light of Péter Koháry's Correspondence. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Historia* [megjelenés alatt].
- Nagy 1857–1868 = Nagy, I.: *Magyarország családai czimerekkel es nemzedékrendi táblákkal*. I–XIII, Pest.
- Pálffy 1997 = Pálffy, G.: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle* 39/2. 257–288.
- Papp 2014 = Papp, S.: *Török szövetség – Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez*. Budapest.
- Papp 2018 = Papp, S.: Az Oszmán Birodalom, a Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia kapcsolattörténete a békekötések tükrében (Vázlat és adatbázis). *Aetas* 33/4. 86–99.
- Reiszig 1906 = ifj. dr. Reiszig Ede: *A Koháryak (Richter Ede adatainak felhasználásával)*. In: Magyarország vármegyéi és városai. Hont vármegye és Selmeczbánya sz. kir. város. Főszerk. Borovszky S. Budapest. 454–477.
- Strohmeyer 2014 = Strohmeyer, A.: The Theatrical Performance of Peace. Entries of Habsburg Grand Embassies in Constantinople (17th–19th Centuries). In: *New Trends in Ottoman Studies. Papers Presented at the 20th CIÉPO Symposium Rethymno, 27 June – 1 July 2012*. Ed. Sariyannis M. Rethymno. 486–494.
- Szirácsik 2017 = Szirácsik, É.: *Gazdálkodás a Koháryak Nógrád vármegyei központú birtokain (1647–1731)*. Budapest.
- Tóth 2000 = Tóth, S. L.: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged.
- Zichy 1943 = I. Zichy, I., gróf: Ki volt Koháry Péter gyermekeinek édesanyja? *Turul* 57/3–4. 81–82.

PÁSZTOR RENÁTA

Grigorij Tyeplov, a 18. századi polihisztor

Grigorij Tyeplov a polyhistor of the 18th century. The topic of this study is the presentation of the life and work of the 18th-century Russian polyhistor and statesman Grigorij Nikolaevich Tyeplov. Tyeplov was very diversified in the second half of the 1700s. As a statesman, his influence in the court was significant during the reign of Catherine II, among other positions, he held the position of senator, and his cultural and scientific legacy is significant, as he worked as a painter, a musician, and even some of his philosophical works survived. In my study, I want to focus primarily on Grigorij Tyeplov's political career, his position in the court, and his relationship with the territories of Little Russia.

Keywords: 18th century, Russia, Ukraine, Little Russia, Grigorij Tyeplov, Catherine II, Hetmanate, senator, statesman

Bevezetés

Jelen tanulmány témája Grigorij Nyikolajevics Tyeplov 18. századi orosz polihisztor és államférfi életének, valamint munkásságának bemutatása. Tyeplov tevékenységére a doktori kutatásom során figyeltem fel: részben I. Erzsébet (1741–1762) és II. Katalin (1762–1796) uralkodása alatt betöltött fontos szerepe miatt, valamint Kirill Razumovszkij 1750-től 1764-ig tartó hetmansága alatt, az ukrán Hetmanátus területén szerzett befolyása miatt. De Tyeplov elsősorban az ukrán területeken betöltött pozíciója és később az általa készített kisoroszországi¹ helyzetről szóló jelentés következtében került az érdeklődési körömbe. Az 1700-as évek második felében nagyon szerteágazó tevékenységet folytatott. Államférfiként az udvari befolyása jelentős volt, II. Katalin uralkodása alatt – számos egyéb tisztség mellett – a szenátori pozíciót is betöltötte, emellett kulturális és tudományos hagyatéka is jelentős, ugyanis tevékenykedett festőként, zenészként, sőt filozófiai munkái is maradtak fenn. A fentiek alapján egyértelműen látható, hogy Tyeplov 18. századi jelentősége megkérdőjelezhetetlen, ennek ellenére a személyét érintő történeti munkák a kutatás periferiáját képezik. A magyar történelmi szakirodalom teljesen hiányos a személyét illetően – az angol nyelvű szakirodalomhoz hasonlóan –, ezen felül orosz nyelven is csak néhány munka jelent meg a témával kapcsolatban. Ezen tanulmány elsődleges célkitűzése, hogy ezt a magyar nyelvű szakirodalomból teljesen hiányzó témát feldolgozza az orosz nyelvű szakirodalomra és

¹ Az általam vizsgált korszakban az orosz nyelvű szövegek és források a Hetmanátus területét a legtöbb esetben Kisoroszországnak, az itt élő lakosságot pedig kisoroszoknak nevezték.

forrásokra támaszkodva. Munkám során elsősorban Tyeplov politikai életútjára, az udvarban betöltött pozíciójára és a kisorosz területekhez fűződő viszonyára kívánok fókuszálni.

Historiográfiai áttekintés

Grigorij Tyeplov élete és munkássága a történeti kutatás perifériáját képezi, az általam vizsgált témát feldolgozó magyar szakirodalom egyáltalán nem létezik, az orosz nyelvű szakirodalom tekintetében pedig viszonylag kisszámú historiográfiai anyagról beszélhetünk. Tyeplov személye azonban olyan jelentősnek tekinthető, hogy nem sokkal halálát követően, a 18. század végén elkezdtek foglalkozni az életrajzának elkészítésével, azonban a mai napig nem sikerült egységes nézőpontra jutniuk az államférfi életével foglalkozó történetíróknak, ugyanis számos vitás kérdés, tisztázatlan felvetés létezik vele kapcsolatban.

A 18. század végén először a német utazó és historiográfus, Gelbig próbálta meg rekonstruálni Tyeplov életútját. Oroszországi utazásáról hazatérve elkészítette a *Российские избранники* című művét, amely 1809-ben jelent meg német nyelven, majd 1885-ben oroszul.² A munka ugyan viszonylag röviden foglalkozik az orosz államférfi életútjával, azonban mindenképpen jelentősnek tekintendő abban a tekintetben, hogy ez az első történeti Tyeplov-életrajz. P. N. Szemjonov *Биографические очерки сенаторов* című, 1836-ban megjelent munkája szintén érinti Grigorij Tyeplov életét.³ A mű elsősorban a szenátorok életrajzának bemutatásával foglalkozik, így az államférfi életének kronológiáját összeállítva, sokkal részletesebben mutatja be tevékenységét, mint Gelbig. Az is egyértelműen kiderül, hogy Szemjonov használta a német utazó korábban megjelent munkáját, és forráskritikát is alkalmazott, hiszen kiemeli a szerinte hiteltelen információkat. A következő, Tyeplov életével kapcsolatos fontos mű az 1868-as *Феофан Прокопович и его время* című munka, amelyet Csisztovics készített és alapvetően Feofan Prokopovics áll a fókuszpontjában, de Tyeplov életének korai szakaszát is érinti.⁴ Csisztovicshez hasonlóan Biljarszkij Mihail Lomonoszov⁵ életrajzát összeállító 1865-os művében (*Материалы для биографии Ломоносова*) érintőleges szerepet kap Tyeplov is.⁶ Az államférfi biográfiáját és munkásságát tárgyaló historiográfia tekintetében fontos Alekszandr Barszukovnak a *Киевская старина* 1887-es számában megjelent tanulmánya (*К биографии Г.Н. Теплова*). Barszukov a Tyeplov életével kapcsolatos ellentmondások bemutatására és kihangsúlyozására fókuszált, amelyeket levéltári dolgozóként vett észre. Az említett mű hiányossága, hogy nem szisztematikusan mutatja be a 18. századi államférfi életét, valamint ugyan felhívja a figyelmet az ellentmondásokra, azonban azok tekintetében semmilyen magyarázattal nem szolgál.⁷ 1888-ban szintén a *Киевская старина* lapjain jelent meg Kamanyin tanulmánya ugyanezzel a címmel. A mű történeti értéke leginkább abban rejlik, hogy szerzője bemutat-

² Гельбиг 1999, 342–346.

³ Семенов 1886, 16–25.

⁴ Чистович 1868.

⁵ Mihail Vasziljevics Lomonoszov (1711–1765) orosz származású polihisztor, számos tudományos ág kiemelkedő alakja. Többek között maradandót alkotott a fizika, a kémia, a prózáírás és a költészet területén. Ezen felül az 1755-ben I. Erzsébet által alapított moszkvai egyetem – mai nevén a Moszkvai Állami Egyetem – is a tudós nevét viseli.

⁶ Билярский 1865.

⁷ Барсуков 1887, 168–171.

ja az eddig ismert összes eredményt Tyeplov életével kapcsolatban, ennek köszönhetően egy nagyon részletgazdag történeti munkáról beszélhetünk.⁸

A Grigorij Tyeplov életével és munkásságával foglalkozó történetírás következő etapját a 20. század jelentette, amikor jelentős mértékben megnőtt az érdeklődés iránta. Az 1917-es forradalmak előtti munkák összességében általános jellegűek, valamint különböző aspektusban és mértékben érintik a Tyeplov-témát. Ezen történeti munkák közé sorolható Bezobrazova 18. századdal foglalkozó filozófiai munkája, vagy Szolovjov Oroszország történetét tárgyaló monumentális műve.⁹ A szovjet történetírás is aktívan foglalkozott a kérdéssel, azonban elsősorban Tyeplov kreatív örökségére és kevésbé a politikai tevékenységére fókuszált. Ez a tendencia figyelhető meg az 1980-as években is, amikor leginkább a művészeti tevékenysége állt a kutatás középpontjában,¹⁰ illetve napjainkban is leginkább a zenei és a festészeti munkásságát érintő történeti munkák születnek.¹¹ Ezen felül fontos kiemelni a Tyeplov életét és tevékenységét összefoglaló, az internetes felületeken elérhető enciklopédiai bejegyzéseket, amelyek szintén hasznosak lehetnek a kutatás során.¹²

Életének korai szakasza és tevékenysége a Tudományos Akadémián

Grigorij Nyikolajevics Tyeplov életének korai szakaszával kapcsolatban számos – eddig tisztázatlan – elem létezik a történeti köztudatban. Többek között ide sorolható születési dátuma is, ugyanis a szakirodalomban nincs egységes konszenzus a kérdést illetően. Az általam használt irodalmak alapján megállapítható, hogy Grigorij Tyeplov valamikor 1711 és 1725 között született. A születési dátumát illető zavar feltehetőleg már a 18. század óta fennáll, ugyanis 1779-es halálát követően a sírboltjára az 1711-es évszám került, azonban ezt követően a történeti szakirodalom más-más évszámot használt. Feltűnik az 1712, az 1716, az 1717 és a 1720-as évszám is.¹³ Véleményem szerint Tyeplov biográfiáját megvizsgálva legvalószínűbbnek az 1711 és az 1716 közötti dátumok tekinthetők születési évszámként, ugyanis – ahogy Guszev is utal rá 2016-os munkájában – Tyeplov a későbbiekben Kirill Razumovszkij¹⁴ nevelője lett külföldi tanulmányútja során. Az oktatási és nevelési feladatok ellátása azt feltételezi, hogy viszonylag jelentős korkülönbségről beszélhetünk Tyeplov és Razumovszkij között, ami pedig egyértelműen arra utal, hogy valószínűleg a polihisztor nem születethetett 1716-nál később.¹⁵

A 18. századi államférfi életének korai szakaszát illetően szintén érdekes és eddig tisztázatlan kérdésnek számít a származása. Egyes feltételezések szerint az édesapja kályhafűtő mester volt Szentpéterváron, családneve pedig Feofan Prokopovicstól¹⁶ származik, ezzel

⁸ Каманин 1888, 84–96.

⁹ Безобразова 1914; Гусев 2016, 305.

¹⁰ Гусев 2016, 306.

¹¹ Лаврентьев 2014; Гусев 2016; Смирнов 2016.

¹² Большой биографический словарь.

¹³ Гусев 2016, 307; Каманин 1888, 86; Семенов 1886, 16; Лаврентьев 2014, 201; Смирнов 2016, 1.

¹⁴ I. Erzsébet szeretőjének és kegyencének, Alekszej Razumovszkijnak az öccse, a Tudományos Akadémia elnöke 1746-tól, Kisoroszország hetmanja 1750 és 1764 között.

¹⁵ Гусев 2016, 308, 317.

¹⁶ Feofan Prokopovics (1681–1736) a korszak polihisztora, ukrán származású teológus, író, költő, matematikus és filozófus. Novgorod érseke, I. Péter egyházi reformjának kidolgozója és végrehajtója. Emellett számos verset és prédikációt írt orosz nyelven.

utalva apja foglalkozására.¹⁷ Azonban más források szerint Grigorij Tyeplov valójában éppen Feofan Prokopovics törvénytelen gyermeke volt.¹⁸ Erről a felvetésről a kutatás jelen állása szerint nehéz véleményt alkotni, hiszen nem áll elegendő forrás a kutatók rendelkezésére. Azt azonban fontos kiemelni, hogy bármilyen viszony is volt Tyeplov és Feofan Prokopovics között, az a későbbi szenátor életében meghatározónak számított, ugyanis alapfokú tanulmányait Feofan szentpétervári iskolájában végezte, amely a korszak egyik legszívesebben oktatási intézménye volt,¹⁹ a tanítók között voltak külföldiek, akadémisták, jogtudósok, hadászati szakemberek és idősebb diákok is.²⁰ Valószínűsíthető, hogy Grigorij Tyeplov ebben a közegben szerezte meg az alapjait az élete során meghatározó szerepet játszó politikai és művészeti érzéknek.

Az alapfokú képzést befejezve Tyeplov elhagyta Szentpétervárat és külföldön folytatott tanulmányokat, elsősorban német területen, legfontosabb célkitűzése a nyelvtanulás és más tudományokban való ismeretszerzés volt.²¹ 1736-ban tért vissza a cári fővárosba, ahol festészeti tevékenységet folytatott, azonban nem hivatásos művészként, ugyanis magát nem vallotta festőnek, bár a dokumentumok arról tanúskodnak, hogy festői képességei szisztematikus képzés eredményei. A későbbiekben még a szentpétervári palota belső tereinek festésére is felkérték.²² Az említett időszakra, 1737 és 1739 közé datálhatók a ránk maradt művei is.²³ Festészeti munkásságához köthető életének egyik meghatározó eseménye, a Volinszkij-ügy.²⁴ 1740. június 27-én ugyanis A. P. Volinszkij²⁵ – aki jelentős politikai pozíciót töltött be – és két bizalmasát kivégezték államellenes bűnök vádjával. Az ügy lényege abban állt, hogy Volinszkij aktívan érdeklődött saját családja történelme iránt, és sikerült felfedeznie, hogy ősei a Rurik-dinasztia²⁶ leszármazottjai. Ugyanis a Volinszkij családot alapító vajda, az 1380-as kulikovói csata hőse az akkori moszkvai nagyfejedelem testvérét, Anna Ivanovná-t vette feleségül. Volinszkij gyakran mesélt történeteket és legendákat, valamint annyira fontosnak tartotta családja történelmét, hogy készíttetett egy családfáját ábrázoló festményt is szentpétervári házába, amin azonban a kétféjű sast ábrázoló cári címer is helyet kapott.²⁷ Ez a festmény – aminek eredeti verzióját sosem találták meg – képezte a később ellene indított eljárás tárgyát. A nyomozás során Grigorij Tyeplov neve is felmerült, mint a kép esetleges készítője, hiszen tanulóként valóban járt a Volinszkij-házban, azonban az általunk említett polihisztor feltételezések szerint csak a családfát festhette meg, a cári címer nem az ő keze által került a műalkotásra.²⁸ A nyomozati anyag szá-

¹⁷ Гельбиг 1999, 342.

¹⁸ Каманин 1888, 84; Семенов, 1886, 16.

¹⁹ Лаврентьев 2014, 201–202.

²⁰ Гусев 2016, 309.

²¹ Каманин 1888, 84.

²² Смирнов 2016, 2–3.

²³ Гусев 2016, 310.

²⁴ A Volinszkij-ügy Grigorij Tyeplovval kapcsolatos összefüggéseiről: Лаврентьев 2014, 192–208.

²⁵ Artemij Petrovics Volinszkij (1689–1740) jelentős államférfi és diplomata, 1719 és 1730 között kormányzói pozíciót töltött be, majd 1728-tól Anna Ivanovna uralkodása alatt kabinetminiszter.

²⁶ A Rurik-dinasztia ősi, varég származású uralkodóház, tagjai uralkodtak a 9. századtól kezdődően a Kijevi Rusz felett. Az első orosz cárok is a dinasztia tagjai közül kerültek ki egészen a zavaros időkig (1598–1613), amelyet követően a Romanov-ház vette át a hatalmat.

²⁷ Лаврентьев 2014, 192–196.

²⁸ Лаврентьев 2014, 193–206.

mos szempontból érdekes, azonban Tyeplov végül különösebb negatív következmény nélkül került ki az ügyből, hiszen semmilyen büntetést nem kapott, valójában nem is vádolták meg semmivel,²⁹ azonban úgy tűnik, hogy az eset mély benyomást tett rá, hiszen a kutatás jelen állása szerint ezt követően életének fennmaradó mintegy 40 évéből nem ismerünk általa készített festészeti alkotást.³⁰

Tyeplov nem sokkal Volinszkij kivégzését követően kérelmezte a Tudományos Akadémiába való felvételét, amit Anna Ivanovna cárnő engedélyezett, ennek következtében 1740-től kezdődően fordítóként tevékenykedett.³¹ Többek között franciául és németül beszélt, valamint nagyfokú latintudással is rendelkezett.³² Az Akadémián töltött első néhány évében aktívan foglalkozott botanikával is, ekkorra datálhatók nagy jelentőséggel bíró botanikai rajzai, amelyek akvarelllel és tintával készültek.³³ Ezt követően viszonylag gyorsan lépdelt felfelé a ranglétrán, ugyanis I. Erzsébet a hatalomra jutását követően adjunktusnak nevezte ki 1741-ben.³⁴ Az 1742-ben készült Schumacher-jelentés alapján Tyeplov megfelelő és szorgalmas munkaerőnek minősült, ekkor is fordítóként tevékenykedett, ezen felül évi járadéka 360 rubel volt.³⁵ Jelentős változást a Tudományos Akadémián betöltött pozíciójában Kirill Razumoszkij elnökké való kinevezése jelentett, amelyre 1746. június 11-én került sor. Tyeplov volt ugyanis az, aki korábban, 1743-ban a fiatalabb Razumovszkij testvért külföldi tanulmányútjára elkísérte, ennek következtében szoros kapcsolatot ápolt vele, ami karrierjének előmenetelét is egyértelműen pozitívan befolyásolta. Tyeplov 1746 júliusában már a Tudományos Akadémia kancellárja volt, ezzel befolyása is jelentős mértékben megnőtt.³⁶ Ezt követően, 1747 júliusában az akadémiai tanács tiszteletbeli tagja lett. Egyes nézetek szerint Kirill Razumovszkij alkalmatlan volt az elnöki pozícióra, így Tyeplov kezébe került az Akadémia irányítása.³⁷ A Tudományos Akadémián betöltött szerepéről és tevékenységéről viszonylag negatív kép alakult ki a történetírásban. Bíráói azzal vádolták, hogy valójában nem érdeklődött az Akadémia ügyei iránt, mindössze személyes dicsősége, jóléte és meggazdagodása foglalkoztatta. Emellett nem volt pártatlan vezető, ugyanis számos esetben avatkozott bele – az egyik vagy a másik oldal rovására – a tagok között kialakult konfliktusokba. Az Akadémia története során az ő irányítása alatt zajló időszakot leginkább az elnyomás és a despotizmus jellemezte. Tyeplov többek között konfliktusba került az Akadémia egyik legtekintélyesebb tagjával, Mihail Lomonoszovval is.³⁸

²⁹ Семенов 1886, 17.

³⁰ Лаврентьев 2014, 201, 206.

³¹ Барсуков 1887, 170–171.

³² Семенов 1886, 17.

³³ Смирнов 2016, 4.

³⁴ Семенов 1886, 17.

³⁵ „...что он со вступления его в академическую службу не только при переводах отменное прилежание показал, но и при кунст-камере в переводах разных каталогов через все лето прошлого 1741-го году трудился и всю должность адъюнкта действительно отправлял, за такие прилежные его, Теплова, труды и добрые поступки быть ему адъюнктом натуральной истории второго класса при ботанике и кунст-камере, а жалованья Ея И.В. производить ему, Теплому, инваря с первого числа сего 1742-го году по триста по шестидесять рублев на год.” Гусев 2016, 316.

³⁶ Гусев 2016, 308, 316.

³⁷ Каманин 1888, 84.

³⁸ Большой биографический словарь.

Udvari felemelkedése és pozíciója Kisoroszországban

Grigorij Tyeplov udvari felemelkedése alapvetően Alekszej Razumovszkij³⁹ személyéhez köthető, aki I. Erzsébet uralkodása alatt az udvari élet meghatározó személye volt, ezen felül jelentős politikai befolyással rendelkezett. Tyeplov és Razumovszkij megismerkedésének története ismeretlen a történettudomány számára, de az egészen biztos, hogy bizalmas viszony alakult ki kettőjük között. Jól példázza ezt, hogy Razumovszkij 1743-ban Tyeplovot bízta meg azzal, hogy öccsét, Kirillt kísérje el a külföldi tanulmányútjára. Az európai út során a korszak legnevesebb intézményeiben jártak, többek között a Wittenbergi Hercegségben található Tübingen városában, valamint megfordultak Párizsban is.⁴⁰ Az 1743-tól 1746-ig tartó külföldi tanulmányok során Tyeplov 600 rubel éves fizetést kapott, valamint 400 rubelt az utazási költségekre.⁴¹ A tanulmányút elsődleges célja Kirill oktatása és nevelése volt, valamint fel kellett készíteni a fiatalabb Razumovszkij testvért a Tudományos Akadémia elnöki pozíciójának betöltésére. Ez az európai út azonban Tyeplov számára is hasznosnak bizonyult több szempontból. Részben, mert neki is sikerült betekintést nyerni a neves nyugati intézmények működésébe, emellett saját tudásbázisát is képes volt gyarapítani, hogy a későbbiekben visszatérve méltó professzora legyen a Tudományos Akadémiának. Mindazonáltal kiemelkedően fontos az államférfi későbbi életútja szempontjából a Kirill Razumovszkijjal kialakított jó kapcsolat, hiszen ez meghatározó volt az Akadémián, továbbá az udvarban betöltött pozícióját tekintve. Szintén az Alekszej Razumovszkij és Tyeplov között kialakult bizalmi viszonyról árulkodik a Kirill utazását illető levélváltásuk, melyben Razumovszkij őszintén és nyíltan fejezi ki öccsével kapcsolatos aggodalmait.⁴² Emellett Tyeplovot is pontos utasításokkal látja el. Ezek közé tartozik többek között a külföldi oktatási intézmények közelebbi vizsgálata és tanulmányozása, Kirill felkészítése az út során az Akadémia elnöki pozíciójának betöltésére.⁴³ Tehát az európai út során Grigorij Tyeplov nevelői és egyfajta asszisztensi funkciót látott el.

Az 1743-as tanulmányút meghatározó volt Tyeplov későbbi, kisoroszországi tevékenysége tekintetében is, hiszen 1750-ben, amikor Hluhivban a kozák hagyományok szerint

³⁹ Alekszej Grigorjevics Razumovszkij (1709–1771) I. Erzsébet uralkodása alatt meghatározó politikai szereplő, a cárnő szeretője és ukrán származású kegyence.

⁴⁰ Гусев 2016, 315–317.

⁴¹ Семенов 1886, 18.

⁴² „Чего ради, через сие накрепчайшее вас увещаю – пишет Алексей – ему (Теплову – Д.Г.), как определенному над вами Смотрителю, с надлежащим почтением во всем, что он в вашу пользу заблаго изобрести или учредить имеет, быть послушну. Собою и без его воли ничего не начинать и не делать, никаких кампаний, и денежных расходов без его согласия и позволения не иметь, и в прочем, во всем таким образом с ним поступать, как вы в том, по возвращении своем, ответ дать можете, и как то разумному человеку благопристойно.” Гусев 2016, 317.

⁴³ „Без позволения бы он (Кирилл Разумовский – Д.Г.) вашего (Григория Теплова – Д.Г.) ничего не начинал, в компании непорядочные не вступал, и гостей бы не принимал таких, с которыми ему знакомство неприлично. Имя его прямое тем только открывать, кому вы рассудите за потребно, а без того называть всегда так, как в паспорте прописано, дабы он не имел причины лиших расходов содержать. Деньги его, чтоб всегда при нем были, и за его печатню, только вас прошу смотреть за ним, чтобы он без вашей воли их не издерживал, а вы можете расход порядочно приказать записывать, и всякий месяц освидетельствовать оное, подписывать с ним вместе, и в то время, когда он меня требовать будет пересылать новые суммы, присылать прошу издержанным деньгам исправный расход хотя перечнем.” Гусев 2016, 317.

Kirill Razumovszkij a Zaporozsjei Had hetmanjává választották, alapvető változás következett be Tyeplov pozíciójában is. A hetman és közöttük korábban kialakult jó kapcsolat ebben az esetben is éreztette a hatását, Razumovszkij ugyanis kérelmezte Grigorij Tyeplov Kisoroszország területére történő áthelyezését. I. Erzsébet engedélyezte számára, hogy az ukrán területeken folytassa tevékenységét, amelyről úgy rendelkezett, hogy mindig a hetmannak megfelelő pozíciót töltsen be, valamint a juttatásait is a hetman biztosította számára. Elsődleges feladata a hetmani háztartás vezetése volt. Valójában sokkal szélesebb körben látott el feladatokat, valamint a Hetmanátus ügyeire komoly befolyást gyakorolt.⁴⁴ Az enciklopédia szócikkében megjelenő Szolovjov-idézet szerint Tyeplov a lusta és unatkozó hetman helyett gyakorolta a hatalmat, ennek köszönhetően kivételes szerephez juthatott a vezetői kérdésekben. Mindazonáltal nagyon jó kapcsolatot ápolt a kisorosz elit tagjaival, akik igyekeztek a kedvében járni, ami szintén jelentős befolyására utalhat. Emellett Szolovjov kiemeli, hogy Tyeplov nagyon szorgalmas ember volt.⁴⁵

Grigorij Tyeplov Kirill Razumovszkijhoz hasonlóan rendszeresen elhagyta az ukrán Hetmanátus területét, gyakran időzött Szentpéterváron és Moszkvában, hiszen mind a kettőjük számára az Orosz Birodalomban betöltött pozíciójuk tette szükségessé ezeket az utazásokat. Tyeplov viszonylag huzamosabb ideig maradt orosz területeken. Tartózkodásainak ideje alatt alapvetően az udvari ügyekkel foglalatzkodott, valamint a Tudományos Akadémia irányításával kapcsolatos feladatokat látott el.⁴⁶

Grigorij Tyeplov pozíciója II. Katalin uralkodása idején

I. Erzsébet 1762-ben bekövetkezett halálát követően Grigorij Tyeplov pozíciója jelentős mértékben megingott az udvarban, valamint karrierjének előmenetele is egy időre megszakadt. I. Erzsébetet III. Péter követte az orosz trónon, aki körülbelül fél évig uralkodott. Rövid regnálása során Tyeplov a cári hatalom számára gyanús egyénnek minősült, letartóztatták és kihallgatták. Azonban Tyeplovnak „sértetlenül” sikerült kikerülnie az ügyből, aminek komolyabb következménye nem lett, mindössze annyi, hogy nyugdíjazták, de államtanácsosi pozícióját megtarthatta.⁴⁷ Emellett a Tudományos Akadémiával kapcsolatos feladatokat, valamint a Hetmanátus ügyeit továbbra is intézte, a háttérből, elsősorban Kirill Razumovszkij „árnyékából”. A letartóztatását és kihallgatását követően Tyeplov – egyes források szerint éppen Kirill Razumovszkij hatására – II. Katalin (1762–1796) híveivel kezdett szimpatizálni. 1762 júniusában aktívan részt vett a Katalin hatalomra juttató puccsban, amely során hasznos személynek bizonyult, hiszen jó néhány manifesztumtervezet szövegezése köthető a nevéhez a cárnő regnálásának első éveiben.⁴⁸ II. Katalin Tyeplovot az aktív szerepvállalásáért 20 ezer rubellel jutalmazta, valamint kabinetében is fontos szerepet szánt az államférfinak.⁴⁹ Többek között vezető szerepet töltött be a III. Pétert lemondató nyilatkozat kidolgozásában is.⁵⁰ Ennek köszönhetően nagyon jó kapcsolatot ápolt az uralkodónővel és udvari befolyása is jelentős mértékben megnőtt. A cári udvarban betöl-

⁴⁴ Семенов 1886, 18.

⁴⁵ Большой биографический словарь.

⁴⁶ Каманин 1888, 91.

⁴⁷ Семенов 1886, 18.

⁴⁸ Каманин 1888, 85.

⁴⁹ Семенов 1886, 20.

⁵⁰ Большой биографический словарь.

tött pozíciója még tovább erősödött, III. Péter 1762-ben bekövetkezett halálánál ugyanis Tyeplov is jelen volt Paninnal, az Orlov fivérekkal és Daskovval abban a palotában, ahol a korábbi cár rejtélyes körülmények között elhunyt.⁵¹ Ezt követően II. Katalin jelentős pénzjutalomban részesítette Tyeplovot, valamint rehabilitálta az állami pozícióiban. A cárnő uralkodása első évének a vége felé az államférfi egy időre háttérbe szorult, hűvösebb lett a viszonya az uralkodónővel és veszített az udvari befolyásából is.⁵² Azonban rövid idő után, 1763-ban visszanyerte a cárnő bizalmát, 1763 áprilisában már államtitkári pozíciót töltött be, majd a nemesi bizottság, valamint a kereskedő és kereskedelmi bizottság jegyzője lett.⁵³ 1765-ben az Anna érdemrend szalagjával tüntették ki, majd 1766-ban jelentős diplomáciai tevékenységet folytatott, és részt vett a Nagy-Britannia és az Orosz Birodalom között kötött szerződés kidolgozásában.⁵⁴ Az 1760-as évek végén Tyeplov is szerepet kapott az oktatási reform kidolgozásában, amelynek keretein belül saját reformtervét is bemutatta, ami azonban nem került megvalósításra a későbbiek folyamán.⁵⁵ Részt vett Pál cárevics nevelésében, akinek elsősorban politikatudományi ismereteket oktatott.⁵⁶ Tyeplov udvari karrierje során betöltötte a titkos tanácsosi pozíciót is, valamint a korszakbeli jelentőségét mutatja, hogy 1767-ben az Orosz Birodalomban betöltött szolgálataiért nemesi címet adományozott neki II. Katalin.⁵⁷ 1769-ben a cárnő megbízásából részt vett az új adóztatási rendszer kidolgozásában, amelynek során fontos statisztikai adatokat gyűjtött össze.⁵⁸ Udvari karrierje csúcát 1768-ban a szenátori kinevezése jelentette.⁵⁹

1764-től kezdődően Grigorij Tyeplov befolyása az udvarban tovább nőtt, ugyanis ekkor a Hetmanátus centralizációjának irányába fordult az orosz kormányzat figyelme, amelyben az említett államférfi is kulcsszerepet játszott.⁶⁰

A Hetmanátus megszüntetésének előzménytörténete, hogy ugyan a regnáló hetman, Kirill Razumovszkij aktívan részt vett ezredével a Katalin trónra jutását segítő puccsban, aminek köszönhetően jó kapcsolatot ápolt az új uralkodónővel, és kezdetben jelentős befolyással rendelkezett az udvarban, azonban egyre inkább háttérbe szorult.⁶¹ Pozícióját elsősorban a Besztuzsev-Rjuminnal folytatott konfliktus ingatta meg, Razumovszkij egyre inkább az udvari intrikák tárgyává vált, összetűzésbe került Grigorij Orlovval is, majd 1763-ban maga a hetman kérte Katalin cárnőt, hogy elhagyhassa a szentpétervári udvart, és a Hetmanátus területén tevékenykedhessen tovább.⁶² 1765-ben egészségügyi állapotára hivatkozva az Akadémia elnöki pozíciójáról is lemondott, s ugyan ezt a cárnő nem fogadta

⁵¹ Гельбиг 1999, 343; Большой биографический словарь.

⁵² Большой биографический словарь.

⁵³ Каманин 1888, 85.

⁵⁴ Семенов 1886, 21.

⁵⁵ Большой биографический словарь.

⁵⁶ Семенов 1886, 21.

⁵⁷ Семенов 1886, 22.

⁵⁸ Большой биографический словарь.

⁵⁹ Семенов 1886, 25.

⁶⁰ Каманин 1888, 85.

⁶¹ Президенты Академии Наук 5.

⁶² Kohut 1989, 83–85.

el, így névleg Kirill Razumovszkij maradt az elnöke, de ténylegesen nem vállalt szerepet a Tudományos Akadémia ügyeiben.⁶³

Kirill Razumovszkij a Zaporozsjei Had területére való visszatérését követően, 1763 szeptemberében radát hívott össze Hluhivban. A hetman elsődleges célja az ukrán területek autonómiájának biztosítása volt, éppen ezért került hangsúlyozásra a hluhivi rada során, hogy az 1654-es csatlakozás önkéntes volt, ezért a Zaporozsjei Had jogait tiszteletben kell tartania a cári kormánynak.⁶⁴

Emellett a hluhivi gyűlés a Hetmanátus helyzetével kapcsolatos átfogó politikai követeléseket fogalmazott meg, amelyek elsősorban az 1654-es perejaszlavi szerződésre támaszkodtak.⁶⁵ A hetman és a kozák elit célul tűzték ki a hetmani cím örökletessé tételét a Razumovszkij családban, ami korábban már Bogdán Hmelnyickij esetében is napirenden volt.⁶⁶ Egyes források szerint az örökletes hetmani cím Kirill Razumovszkij esetében éppen Tyeplov javaslatára merült fel.⁶⁷ Azonban a cári kormányzat számára ez volt a leginkább elfogadhatatlan eleme a rada tevékenységének, ugyanis az örökletes hetmani cím monarchikus jelleget kölcsönzött volna a Hetmanátusnak, amely egyben önálló államiságra is utal.⁶⁸ A politikai követeléseken felül a gyűlés a gazdasági és a társadalmi helyzet átalakítását és modernizálását célzó követeléseket is megfogalmazott, amelyek egyértelműen szeparatista jellegűek voltak.⁶⁹ Az ukrán társadalomban Razumovszkij hetmansága alatt egyre inkább megerősödött az igény a függetlenségre,⁷⁰ azt viszont nagyon fontos, hogy a kozákság követelése nem az Orosz Birodalomtól való teljes elszakadás volt, hanem azon jogok tiszteletben tartása, amelyek biztosítják a Hetmanátus és a Zaporozsjei Had megkülönböztetett helyzetét a birodalomban.⁷¹

II. Katalin számára a Hluhivban összehívott gyűlés egyfajta ébresztő volt, a cárnő megriadt a hetman és a sztarsina elképzeléseitől,⁷² hiszen a saját politikai nézeteivel teljesen szembementek.⁷³ Katalin ugyanis egységes Orosz Birodalom megteremtését tűzte ki célul, amelyben nincsen helye az ukrán területek kiváltságainak.

Grigorij Tyeplov is aktív résztvevője volt az eseményeknek, ugyanis II. Katalin többek között az ő véleményére is támaszkodott – mint a kisoroszországi területek helyzetét és viszonyait ismerő hivatalnok – a Hetmanátus megszüntetését érintő kérdésekben. Ezen célból készítette Tyeplov terjedelmes és a kisorosz helyzetet részletesen bemutató beszámolóját. A Tyeplov-jelentés⁷⁴ pontos keletkezési dátuma ismeretlen, de egyértelműen megállapítható, hogy az elkészült dokumentum az orosz kormányzat integrációs céljait szolgálta, tekintve, hogy részletesen taglalja a Zaporozsjei Had területén kialakult „rendetlenséget”, a

⁶³ Президенты Академии Наук 5.

⁶⁴ Данилевский–Таирова–Яковлева–Шубин–Мироненко 2015, 129.

⁶⁵ Kohut 1989, 90.

⁶⁶ Ефименко 1990, 323.

⁶⁷ Семенов 1886, 22.

⁶⁸ Okinshevich 1978, 109.

⁶⁹ Kohut 1989, 91–94.

⁷⁰ Данилевский–Таирова–Яковлева–Шубин–Мироненко 2015, 129.

⁷¹ Kohut 1989, 92.

⁷² Рогожин–Санин 2006, 14.

⁷³ Данилевский–Таирова–Яковлева–Шубин–Мироненко 2015, 130.

⁷⁴ Записка 1857, 170–196.

sztarsina hatalmi visszaéléseit, amelyek üzenete egyértelműen a péteri reformok folytatásának és az autonómia felszámolásának szükségessége.

1764-ben a cárnő Moszkvába hívatta Razumovszkijt, ahol lemondásra kényszerítette, cserébe a hetman megtarthatta minden Erzsébet cárnőtől kapott birtokát. Valószínűleg Kirill Razumovszkij lemondatásában Tyeplov is szerepet játszott, ugyanis egyre szorosabb kapcsolatba került az Orlov családdal, amivel párhuzamosan egyre inkább elpártolt a kisorosz hetman oldaláról.⁷⁵ Ezt követően II. Katalin 1764. november 10-én rendeletet bocsátott ki, amelyben megszüntette a Hetmanátust, eltörölte a Kisoroszországi Kollégiumot és az ukrán területek élére kormányzót nevezett ki Pjotr Rumjancev személyében.⁷⁶ 1764-től a Zaporozsjei Had integrációjának újabb folyamata kezdődött meg, amely az ukrainai közgazdaság és társadalom Orosz Birodalomba olvasztását célozta meg, megteremtve ezzel az egységes birodalmat.⁷⁷ Ennek érdekében a cári kormányzat Pjotr Alekszandrovic Rumjancevet nevezte ki a kisorosz területek kormányzójának,⁷⁸ akinek II. Katalin kérésének megfelelően Tyeplovval is kellett konzultálnia az ukrán területek ügyeit illetően.⁷⁹

A Tyeplov-jelentés

A Grigorij Nyikolajevics Tyeplov által II. Katalin számára készített jelentés a Hetmanátus 18. századi helyzetét mutatja be nagy részletességgel. Az orosz hivatalnok által a cári kormányzat számára készített munka a kisorosz területen uralkodó gazdasági, társadalmi, valamint az adminisztrációban létező „rendetlenségre” hívta fel a figyelmet, részletesen elemezve az ukrán területen kialakult problémákat.⁸⁰ A Tyeplov-jelentésben foglalt „rendetlenség” a hivatalnok véleménye szerint elsősorban a kozák vezető réteg, a sztarsina tevékenységére vezethető vissza. A Tyeplov által hangsúlyozott problémák három kérdéskör köré csoportosíthatók. Az egyik legjelentősebbnek ezek közül a hamis revíziók tekinthetők, ugyanis a kisorosz területen történő népesség-összeírások esetében általánosak voltak a visszaélések.⁸¹ Ennek következtében sem a hetmani adminisztráció, sem pedig a cári kormányzat nem rendelkezett pontos adatokkal a saját adófizetőit illetően, így számos kozák vezető számára biztosított volt a gazdasági gyarapodás.⁸² A közkozákok alávetése szintén jelentős társadalmi problémákhoz és összetűzésekhez vezetett,⁸³ ugyanis a sztarsina gazdasági megerősödésével párhuzamosan jelentős mértékben elkülönült a kozákság egy része, azonban e folyamattal egyidejűleg a szegényebb kozák réteg látványosan lesüllyedt és jobbgáysorba került.⁸⁴ A fent említett társadalmi struktúrában végbemenő változások következtében lehetetlenné vált a cári kormányzat számára a toborzás, valamint a Zaporozsjei

⁷⁵ Семенов 1886, 19.

⁷⁶ Orest Subtelny 2009, 172.; Paul R. Magocsi 2010, 289.; Рогожин–Санин 2006, 14.; Данилевский–Таирова–Яковлева–Шубин–Мироненко 2015, 130.

⁷⁷ II. Katalin integrációs tevékenységéről részletesen: Varga 2008, 36–46.

⁷⁸ Rumjancev kormányzói tevékenységéről részletesen: Varga 2012, 167–174.

⁷⁹ Большой биографический словарь.

⁸⁰ Записка 1857, 170–173.

⁸¹ „... верить не надобно; ибо ревизоры интерес в том имеют, чтобы число дворов утаивать; а как утаить, на то способы весьма наглые и нетрудные употребляют.” Записка 1857, 178.

⁸² Записка 1857, 175–178.

⁸³ A kozák vezető réteg politikai törekvéseiről és nemességgé válásáról: Varga 2010, 226–236.

⁸⁴ Записка 1857, 179–182.

Had – a kozákság egy rétegének elszegényedése miatt – megszűnt ütőképes, jól bevethető haderőként működni. Ezzel teljesen leértékelődött a kozákság katonai potenciálja.⁸⁵ Szintén jelentős problémaforrásnak tekinthető – a Tyeplov-jelentés alapján – az ukrán Hetmanátus területén kialakult jogi káosz.⁸⁶ Alapvetően az ukrán területeken a 18. század folyamán sem létezett még kialakult, egységes jogrend. A Zaporozsjei Had területén működő igazságszolgáltatás több, egymással akár ellentétesnek tekinthető jogrendből merítkezett.⁸⁷ Az így működő rendszer számos visszaélésre nyújtott lehetőséget, amit a sztarsina ki is használt, így többségében számukra kedvező döntések születtek a peres ügyek során.⁸⁸ Véleményem szerint a történelemtudományban igen ritkán használt és hivatkozott forrás több szempontból is fontosnak és elemezendőnek tekinthető. Mindenképpen fontos, hogy a forrás az 1700-as évek végén keletkezett – e tekintetben pontos dátumot jelenleg nem ismer a kutatás –, tehát kortárs forrásként használható fel. Emellett Tyeplov a Kisoroszországi Kollégium hivatalnokaként teljes rálátással rendelkezett az ukrán ügyekre, ami a munka hitelessége szempontjából mérvadó. Mindazonáltal a Tyeplov-jelentés – véleményem szerint – legnagyobb történeti értéke abban áll, hogy egyedüli forrásként átfogó képet ad az ukrán Hetmanátus területén a 18. század folyamán kialakult állapotokról. Mindazonáltal fontos kiemelni Grigorij Nyikolajevics Tyeplovnak a cári udvar számára készített jelentése háttérében meghúzódó motivációkat, amelyek több szempontból is érdekesek. Az 1857-es kiadói előszóban az szerepel, hogy a jelentést válaszként jelentetik meg Konyisszkij és más írók bírálatára, akik azzal vádolták Tyeplovot, hogy a jelentése elkészítésekor elsősorban a rosszindulat vezérelte, és az orosz centralizációs érdekeket szolgálta. Ezen kiadás célja éppen az író védelme, hiszen a kiadói előszó szerint éppen ellentétes érzelmek vezérelték, és a „rendetlenségek” kihangsúlyozásával Tyeplov éppen azt kívánta elérni, hogy a kisorosz régiót megreformálják és a kozák érdekeknek kedvező rendelkezések szülessenek.⁸⁹ Véleményem szerint azonban a dokumentumot részletesen elemezve megállapíthatjuk, hogy Tyeplov a jelentését cári orosz hivatalnokként készítette el, és olyan megállapításokat tesz benne – többek között I. Péter reformjainak szükségessége –, amelyek egyértelműen a II. Katalin általi centralizációs törekvéseknek és az egységes birodalomépítésnek kedveztek.

Konklúzió és Grigorij Tyeplov kulturális öröksége

Grigorij Tyeplov 18. századi karrierje példaértékű, hiszen szegény gyermekből az Orosz Birodalom, az ukrán területek, valamint a tudományos élet meghatározó személyisége és

⁸⁵ „... число весьма уменьшилось; ибо о сем заподлинно можно удостовериться, что ныне Малороссия прямо вооруженных списковых едва ли пятнадцать, а по крайней мере двадцать тысяч выставить может, а выборных и николи того числа не выставить; по статьям же должно списковых им иметь 60,000 козаков, кроме отшедших в Заднепровскую сторону, а всех козаков около 150,000 иметь бы должно.” Записка 1857, 180.

⁸⁶ Записка 1857, 183–188.

⁸⁷ „... в случае какому-либо делу недостатка в праве Статута, повелевает применяться к другим Христианским соседним правам; то Литовцы занимают в помощь к Статуту своему, Саксонское, которое называется Порядок; следовательно Малороссия управляется уже не двумя, но тремя правами, а именно: Литовским, Магдебургским и Саксонским.” Записка 1857, 188–189.

⁸⁸ „... имея многообразные и нам мало ведомые законы, многообразные способы имеют пристрастиям своим угождать и чрез то сохранять, яко грамотные над неграмотными простыми людьми.” Записка 1857, 189.

⁸⁹ Записка 1857, 170–174.

alakítója lett. Példátlan birodalmi karriert futott be, számos tisztséget viselt, jelentős bizottságok tagja volt, részt vett a katalini reformok kidolgozásában, karrierje csúcsát pedig egyértelműen szenátori kinevezése jelentette. Ezenkívül jelentős befolyással rendelkezett Kis-országon területén is, ahol elsősorban Kirill Razumovszkijjal ápolta jó kapcsolatának köszönhetően döntő pozícióba jutott. Ugyanakkor véleményem szerint nemcsak pályafutása miatt tekinthető számottevő személyiségnek, hanem jelentős kulturális tevékenysége miatt is. A 18. századi orosz festészet egyik kiemelkedő alakja, ránk maradt alkotásai fontos művészettörténeti hagyatékok. Emellett említésre méltó zenei tevékenysége is, hiszen tehetséges zenész volt, valamint az első orosz dalgyűjtemény is a nevéhez fűződik.⁹⁰ Ezenkívül folytatott botanikai tanulmányokat, foglalkoztatta a filozófia, tanulmányozta a külföldi művészek alkotásait, a korszak egyik legjobb műértője volt, valamint jelentős gyűjtői tevékenységet is folytatott. Számos műalkotás volt a birtokában nyugati és orosz festők munkái közül, emellett értékes könyv- és dokumentumgyűjteménnyel rendelkezett, ahol többek között saját munkái is fellelhetők voltak. Ez a gyűjtemény azonban nem maradt fenn az utókor számára, ugyanis egy 1917–18-as tűzvész során megsemmisült.⁹¹ Véleményem szerint Tyeplov alakja számos tekintetben érdekes és figyelemre méltó, hiszen bátran nevezhetjük 18. századi polihisztornak és jelentős karriert befutott államférfinak. Történeti megítélése mégis nagyon ambivalens, hiszen amellett, hogy okos és eszes férfiként tartják számon, a történetírók egy része mégis negatívan ítéli meg tevékenységét. Úgy gondolom, számos érdekes kérdés maradt Tyeplov életével és munkásságával kapcsolatban, amelyek megválaszolásra várnak, így a téma további, mélyebb kutatása mindenképpen fontos lehet.

Bibliográfia

- Kohut 1989 = Kohut, Z. E.: *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy. Imperial Absorption of the Hetmanate 1760s–1830s*. Harvard University Press.
- Magocsi 2010 = Magocsi, P. R.: *A History of Ukraine: The Land and its peoples*. Toronto, University of Toronto.
- Okinshevich 1978 = Okinshevich, L.: *Ukrainian society and government*. München.
- Subtelny 2009 = Subtelny, O.: *Ukraine: A History*. Toronto, University of Toronto Press.
- Varga 2008 = Varga B.: Ukrajna integrációja az Orosz Birodalomba (1764–1835). In: *Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században*. Szerk. Bodnár E. – Demeter G. Budapest. 36–46.
- Varga 2010 = Varga B.: Az ukrajnai kozák sztarsina átalakulása nemességgé (1648–1835). In: *Távolabbra tekintve. Tanulmányok J. Nagy László 65. születésnapjára*. Szerk. Ferwagner P. Á. – Kalmár Zoltán Szeged. 226–236.
- Varga 2012 = Varga B.: Pjotr Alekszandrovics Rumjancev, „Kis-országon” első kormányzója. In: *Hungaro-Ruthenica IV*. Szeged. 167–174.
- Барсуков 1887 = Барсуков, А.: К биографии Г.Н. Теплова. In: *Киевская старина*. Т. XVIII. Киев. 168–171.
- Безобразова 1914 = Безобразова, М. В.: *Философ XVIII в. Григорий Теплов – исследования, лекции, мелочи*. Сентпéтерvár.

⁹⁰ Смирнов 2016, 2–3.

⁹¹ Смирнов 2016, 3–4.

- Биярский 1865 = Биярский, П. С.: *Материалы для биографии Ломоносова*. Szentpétervár.
- Гельбиг 1999 = Гельбиг, Г. Ф.: *Русские избранники*. Moszkva. 342–346.
- Гусев 2016 = Гусев, Д. В.: «Обманка» Г. Н. Теплова и неизвестные факты его биографии In: *Исторический формат: электронное периодическое издание*. №1. 303–324.
- Данилевский–Таирова–Яковлева–Шубин–Мироненко 2015 = Данилевский–Таирова–Яковлева–Шубин–Мироненко: *История Украины*. Санкт-Петербург.
- Ефименко 1990 = Ефименко, А. Я.: *История украинского народа*. Киев.
- Каманин 1888 = Каманин, И.: К биографии Г.Н. Теплова In: *Киевская старина*. Т. XXIII. Ноябрь. 84–96.
- Лаврентьев 2014 = Лаврентьев, А. В.: К биографии «живописца» Г.Н. Теплова. Факты и знаки. In: *Исследования по семиотике истории*. Выпуск 3. М.; СПб.: Нестор-История. 192–208.
- Рогожин–Санин 2006 = Рогожин, Н. М.–Санин, Г. А.: Россия и Украина в XVI–XVII веках. In: *История русско-украинских отношений в XVII–XVIII веках (к 350-летию Переяславской Рабы)*. Москва, Бюллетень. 8–14.
- Семенов 1886 = Семенов, П. Н.: *Биографические очерки сенаторов*. Moszkva, 16–25.
- Смирнов 2016 = Смирнов, А.: Григорий Николаевич Теплов – живописец и музыкант. In: *Семь искусств*. № 54. <https://7iskusstv.com/2016/Nomer5/Smirnov1.php> (utolsó megtekintés dátuma: 2021.04.24. 19:30)
- Чистович 1868 = Чистович, И. А.: *Феофан Прокопович и его время*. Szentpétervár.
- Президенты Академии Наук = Граф Кирилл Григорьевич Разумовский (1728–1803). In: *Российская Академия Наук. Президенты Академии Наук*. <http://www.ras.ru/presidents/482eaf54-336c-4120-8f21-98f608fb34a4.aspx> (utolsó megtekintés dátuma: 2021.04.20. 19:27)
- Записка 1857 = Записка члена Малороссийской Коллегии, Григория Николаевича Теплова, составленная в царствование Императрицы Елисаветы Петровны: “О беспорядках, которые происходят от злоупотребления прав и обыкновений, грамотами подтвержденных Малороссии”. In: *Записки о Южной Руси*. Т.2. СПб., 170–196. <http://drevlit.ru/docs/ukraina/XVIII/1760-1780/Teplov/text.php> (utolsó megtekintés dátuma: 2021.04.20. 19:11)
- Большой биографический словарь = Теплов, Григорий Николаевич (1717–1779) In: *Большой биографический словарь*. под ред. Половцева <https://runivers.ru/personals/author103704/> (utolsó megtekintés dátuma: 2021. 05. 29. 8:43)

KŐFALVI TAMÁS

A pécsváradi úriszék működése a 18. század második és a 19. század első felében

The activity of the manor-court of Pécsvárad in the second half of the 18th and the first half of the 19th century. After the expulsion of Turks, the lands of the Benedictine abbey in Pécsvárad with many other lands get into foundations, serving the renovation of the high education and the catholicism. For the peoples of this lands the manor-court in Pécsvárad was the prime and most important court. The author, based on protocols and writings, presents the structure and working of this court.

Keywords: Pécsvárad, manor-court, history of law

Az apátság kora

A török kiűzése után az egykori pécsváradi apátsági uradalom működését is újjá kellett éleszteni. A bencés szerzetesek ugyan már nem települtek vissza a monostorba, de az uralkodók az apáti címet a hozzá kapcsolódó földesúri jogosítványokkal együtt továbbra is adományozták. A földesúr népei feletti joghatóságának elsődleges fóruma az úriszék volt. Pécsvárad esetében ez a bírói fórum – pallosjoga révén – széles jogkörrel rendelkezett, így még a főbenjáró, halálos ítélettel büntetendő ügyekben is ítélezhetett. Bár az úriszéktartás joga a földesurat illette, a bírói feladatokat általában valamelyik tisztviselője – többedmagával együtt, bírói testületben – látta el helyette.

A pécsváradi apát mint földesúr által tartott úriszékről 1764-től maradtak fent jegyzőkönyvek,¹ amelyekhez a 19. században (1848 után) betűrendes mutató készült. Ebben a peres felek nevei a kezdőbetű szerinti külön füzetekben, azon belül évenkénti, azon belül ügy sorszáma szerinti növekvő sorrendben találhatók. Sajnos ezek közül több füzet elveszett, illetve hiányos, szerencsésebb esetben még részben vagy egészben lappanghat. A jegyzőkönyvek első kötete, amely 528 számozott oldalból áll, az 1764. június 3. és 1778. december 29. közötti időszakot öleli fel.² A latin nyelvű jegyzőkönyv eleje sérült és hiányos, oldalszámozása szerint a 3. oldaltól maradt fenn. A meglévő első bejegyzések egy június 3. előtti úriszékről készültek, amelynek dátuma azonban nincs a kötetben. Ez a rész 20 ügyet tartalmaz. Az egyes ülészakok ügyeit folyamatosan számozták, de többnapos

¹ MNL BML XI.605.i. R. (A jegyzőkönyvekre való hivatkozás a továbbiakban csak az úriszék dátumának és az ügyszámnak a megadásával történik.)

² A 12. és a 13. oldala üresen maradt.

ülésszak esetén 1770-től „szakaszhatárként” beírták az egyes napok dátumát is.³ A jegyzőkönyvi bejegyzések úriszéki ülésenként haladnak, az úriszék kezdő dátumának és a résztvevőknek a megadása után az ügyek rövid összefoglalása, illetve az azokban hozott döntések leírása szerepel, amelyeket 1768-tól a „*Dispositum est*”, „*Delibertaum est*”, „*Ordinatum est*”, „*Determinatum est*”, „*Ordinatum et decisum*” vagy a korai időszakra jellemző „*Decisum*” kifejezések valamelyike vezet be. Az úriszék kezdetének dátumát és helyszínét az ülésről készült jegyzőkönyvi bejegyzés bevezetésében adták meg. A bejegyzések végén a kelteztést – többnapos ülésszak esetében is – az „*Actum die et anno ut supra*” vagy „*Actum anno, die, mense, locove ut supra*” kifejezésekkel intézték el.⁴ Az ülések helye – amelyet a jegyzőkönyvben 1765-től kezdve rögzítettek – minden esetben a pécsváradi vár volt. Az egyes ülésekről készült bejegyzések résztvevők általi (*manu propria*) aláírása – lényegében a jegyzőkönyvek hitelesítése – 1770-től jelenik meg. Az egyes ülésnapokon megtárgyalt ügyek száma nagymértékben függött azok jellegétől, illetve ma már fel nem tárható külső körülményektől.⁵ Így volt olyan nap (1776. május 21.), amikor 21, illetve olyan is (1777. március 15.), amikor mindössze 2 ügy tárgyalására került sor. A legtöbb ügyet, 87-et az 1768. július 4-én kezdődött, és minden bizonnyal több napig tartott úriszék alkalmával intézték el.

Az 1779-ig jegyzőkönyvben rögzített és fennmaradt 34 úriszék közül 22 esetben (1770-től) állnak rendelkezésre *manu propria* aláírások. Ezek alapján a pécsváradi úriszék állandó tagjának tekinthetők:

Helm Lipót, a pécsváradi apát meghatalmazottja (*bonorum abbatialium plenipotentarius*), aki az ülések elnöke volt.

Blásovits András, az apátsági javak fiskálisa (*fiscalis*), az uradalom ügyvédje (*procurator dominalis*), akit ugyan csak egy esetben (1776. december 16–20.) nevesítettek külön az úriszék jegyzőjeként (*sedriae dominalis notarius*) is, de ez minden bizonnyal állandó szerepe volt. Ők – aláírásuk szerint – valamennyi ülésen részt vettek.

Szintén állandó tagnak tekinthető **Tinkóczy János**, a bozsoki, majd 1771-től a pécsváradi uradalom (*provisoratus, districtus*) tisztartója (*provisor*), aki egy kivételével valamennyi ülésen jelen volt. Az úriszéki alkalmak több mint 77%-án vett részt (17 ülés) **Verhás Imre** előbb babarci, majd 1771-től – Tinkóczy Jánost váltva – bozsoki tisztartó. A földesuraság részéről alkalmanként (4 ülés) volt jelen **Kajszer Mihály** uradalmi számtartó (*rationista*), valamint egy esetben⁶ – talán öccsét, Verhás Imrét helyettesítendő – **Verhás István** babarci tisztartó. Az úriszéken szintén egyszer vett részt **Gruber Péter** babarci tisztartó.

³ Az ezt megelőző időszakból így csak az úriszék kezdő dátuma áll rendelkezésre, de az ügyek számából többször látható, hogy biztosan több napra volt szükség azok megtárgyalásához.

⁴ „Kelt napon és évben, mint fent.” „Kelt évben, napon, hónapban és helyen, mint fent.”

⁵ 1774. június 25-én egyetlen, egyszerű örökösödési, 1774. július 20-án pedig mindössze egy adóssági ügyet tárgyal az úriszék.

⁶ 1775. július 20.

Időpont ⁷	Jegyzőkönyvi oldalszám (-tól)	Hely	Ügyek száma
?			20
1764. 06. 03.	12.	nincs megadva	3
1764. 12. 18.	14.	nincs megadva	4
1765. 04. 15.	15.	in castro Pécsvár	53
1765. 06. 15.	35.	in castro Pécsvaradiensi	1
1766. 11. 28.	36.	in castro abbatiali Pécsvaradiensi	35
1767. 08. 25.	66.	in castro Pécsvár	57
1767. 12. 01.	89.	In castro Pécsvárad	30
1768. 07. 04.	105.	in oppido Pécsvár	87
1768. 11. 07.	153.	in castro Pécsvárad	40
1769. 03. 20.	180.	in castro Pécsvárad	29
1769. 07. 03.	205.	in castro Pécsvárad	23
1770. 06. 06.	225.	in castro venerabilis et exempta abbatia B. M. V. de Pécsvárad	36
1770. 11. 06–08.	253.	in castro Pécsvárad	20
1771. 12. 23–24.	270.	in castro Pécsvárad	21
1772. 04. 13–15.	281. ⁸	in castro Pécsvárad	26
1772. 08. 03.	293.	in castro venerabilis et exempta abbatiae Pécsvá- radiensis	6
1772. 12. 23.	297.	in castro venerabilis et exempta abbatiae Pécsvá- radiensis	8
1773. 06. 07–09.	303.	in castro Pécsvárad	18
1773. 12. 13–17.	318.	in castro Pécsvárad	35
1774. 04. 11–14.	339.	in castro Pécsvárad	35
1774. 06. 25.	358.	in castro Pécsvárad	1
1774. 07. 20.	362.	in castro Pécsvárad	1
1774. 08. 23–26.	364. ⁹	in castro Pécsvárad	28
1775. 06. 07–09.	380.	in castro Pécsvárad	50
1775. 07. 20.	402.	in castro Pécsvárad	2
1775. 08. 09.	414.	in castro Pécsvárad	2
1775. 12. 29.	418. ¹⁰	in castro Pécsvárad	20
1776. 03. 05–09.	431.	in castro Pécsvárad	38
1776. 05. 21–24.	455.	in castro Pécsvárad	39
1776. 12. 16–20.	475.	in castro Pécsvárad	31
1777. 03. 11.	492.	in castro Pécsvárad	40
1778. 02. 25.	508.	in castro Pécsvárad	24
1778. 12. 29–31.	524.	in castro Pécsvárad	5

⁷ Az úriszék kezdőnapja.

⁸ A 23. számú ügy helye üresen hagyva.

⁹ A 20. és 24. számú ügy helye üresen hagyva.

¹⁰ Elrontották az ügyek számozását, a 14. szám kimaradt.

A megyei emberek részvétele jóval nagyobb változatosságot mutatott. A legtöbbször (16 alkalom) hites tanúbizonyságként, a jegyzőkönyv coramizálójaként¹¹ **Madarász Imre** megyei esküdt (*iurassor*) képviselte a megyei hatóságot. Egy alkalommal még 1778-ban is hitelesítő volt, ekkor azonban már alszolgabíróként. Kötelező meghívottként (*convocatus*) 14-14 esetben volt jelen Baranya vármegye törvényszékének két ülnöke, táblabírója (*assessor*), **Koller Mihály** és **Hegyí György**, utóbbi talán a hasonló minőségben 1770–1773 között négy alkalommal jelen volt **Gromon Illést** felváltva. Ugyancsak meghívott törvényes tanúként (*legale testimonium*) tizenkétszer volt jelen **alapi Salamon Sándor** (Alexander Salamon de Alap), Baranya megye szolgabírája, aki coramizálójaként **Hoitssy Benjámin** alszolgabíróvá váltotta 1773-tól. A vármegye részéről egy alkalommal volt jelen:

Nimethy Sándor alszolgabíró mint meghívott,
Blásovics Zsigmond mint meghívott,
Orlovics János megyei esküdt,
Hoitssy Pál (2 alkalommal),
Jeszenszky Emanuel alszolgabíró mint törvényes tanú (coramizált),
Koller József esküdt (coramizált),¹²
Farkas Máté megyei esküdt (coramizált),¹³
Petrás Antal ügyvéd,
Mészáros Pál megyei esküdt mint tanú,¹⁴
Kajdacsy Antal szolgabíró.

Összességében tehát az 1779-ig tartó időszakban a következő tisztviselőket tekinthetjük a pécsváradi úriszék állandó tagjainak:

az apátság részéről 4 fő

- az apát megbízottja mint az úriszék elnöke
- az apátság fiskálisa
- két tiszttartó

a megye részéről 4 fő

- két táblabíró mint megyei meghívott
- két megyei kiküldött (esküdt, alszolgabíró)¹⁵

A közalapítvány kora

1779-ben jelentős, a földesúri joghatóságot is érintő változás következett Pécsvárad életében. Hugo Franz Karl von Elz pécsváradi apát halála után az apáti széket az uralkodó nem töltötte be többet, hanem a javakat összeírta, azok jövedelmét a „Budai Tudományos Egyetem” fenntartására rendelte, s ezen javak azután is közalapítványi tulajdonban maradtak, miután 1802-ben a bencés rend visszakapta birtokait.¹⁶ A közalapítványok irányítása területi alapon történt, a birtokokat kerületekbe (*prefectoratus*), azokon belül pedig uradalmaiba (*provisoratus*) szervezték. A kerületek élén főtiszték (*praefectus*) álltak, ezért ezt az igazgatási egységet főtiszt kerületnek vagy főtiszttségnek is nevezték. Az 1793-ban létrejött pécsváradi közalapítványi kerülethez nemcsak az egyetemi alapnak, hanem a tanulmányi

¹¹ A hitelesítés bevett formulája volt a „*coram me*”, vagyis „előttem” kifejezés.

¹² Jeszenszky Emanuel és Koller József 1775. július 20-án a két állandó tanút (Madarász Imrét és alapi Salamon Sándort) helyettesítették.

¹³ Madarász Imre helyett.

¹⁴ Alapi Salamon Sándor helyett, de nem coramizált.

¹⁵ A megyei alszolgabíró a törvényes tanúbizonyság szerepén túl a vádlottak ügyvédjeként is jelen volt.

¹⁶ Borsy 2001, 291–292.

alapnak, a vallásalapnak és a Teréziánium-alapnak is tartoztak birtokai.¹⁷ A pécsváradi kerület 1895-ig létezett önállóan, amikor is a vágsellyei kerületbe olvasztották be. Ekkor több mint 90 000 kat. hold tartozott az irányítása alá.¹⁸ A kerületek működésének felügyeletét a Magyar Kamara (1793-ig), később (1848-ig) a helytartótanács, majd egy rövid átmeneti időszak után (1867-től) a Vallás- és Közoktatási Minisztérium látta el.¹⁹ Mivel Pécsvárad az 1780-tól létrehozott egyéb alapok gazdálkodásának és vagyonkezelésének is egyik központja lett, így a pécsváradi főtiszttség joghatósága ezután olyan birtokokra és népekre is kiterjedt, amelyek korábban nem tartoztak az apátságához.

A szervezeti és az azzal együtt járó területi változások nyomán a pécsváradi úriszék működését is az új viszonyokhoz kellett igazítani.²⁰ Ennek leginkább szembeötlő jele, hogy az úriszéki ülésezésre már nemcsak Pécsváradon, hanem azokban az uradalmi központokban (Bozsokon és Versenden) is sor került, amelyek ügyészi feladatait szintén a pécsváradi fiskális látta el.²¹ A Pécsváradon tartott ülések helyének megnevezésére 1796-tól a korábbi megjelölés (*in castro*) helyett a 'Pécsvárad mezővárosában' (*in oppido*) kifejezés vált általánossá. Egy esetben (1799. május 10–11.) a pécsváradi tiszttartó házában (*in domo provisorali Pécsváradiensi*) tartották az ülést. Az úriszéki jegyzőkönyveket latinul vezették, ezzel a szokással még a magyar nyelv hivatalossá tétele (1844) után sem hagytak fel. Ebből a szempontból kivétel az 1806 decembere és 1812 augusztusa közötti időszak, amikor viszont kizárólag magyar nyelvű jegyzőkönyvek születtek.

Új jelenség a 19. század elején az erdészeti úriszékek megjelenése. Ezeknek az üléseknek kizárólagos témája volt az egyes uradalmak erdőmesterének, erdészének, számtartójának beszámolója az uradalom területén okozott erdőkárokról, falopásról, illetve az elkövetőkre kiszabott büntetési tételekről (pénzbüntetés, robot, pálca). Ezeken az úriszékeken tárgyalták a vadászokkal szemben felmerült panaszokat, az általuk elkövetett jogsértéseket is.²² A fatolvajok büntetéseit uradalmanként, hosszabb időszakot (akár több évet) egybefogva tekintették át.

Az úriszéki ülések elnöke („előülő”, *praeses*) a kerületi főtiszt (*praefectus*), a jegyzőkönyv vezetője (jegyző) pedig a pécsváradi uradalmi ügyész (*fiscalis*) volt. Az ülések előkészítése, valamint az ott hozott határozatok végrehajtása a tiszttartók feladata volt. Az úriszékek résztvevői között – amennyiben az egyes ügyek igényelték – az adott uradalom számtartója, kasznárja, egyéb tisztviselője is jelen lehetett. Baranya vármegye egy esküdtest és egy (fő)alszolgabíró delegált az úriszékekre. Előbbi hiteles tanúként, utóbbi pedig emel-

¹⁷ A kerület kialakulása kapcsán lásd Borsy 2015, 183.

¹⁸ A pécsváradi közalapítványi uradalom kialakulásának és működésének jó áttekintését adja Borsy 2001, 292–300. Értékes adattári részt tartalmaz a 19. század első felére vonatkozóan: Borsy 2006–2007,

¹⁹ Felhő – Vörös 1961, 324–326.

²⁰ Az átmenetről tanúskodhat, hogy az 1778 decembere és 1781 áprilisa közötti időszakból nem maradt fenn úriszéki jegyzőkönyv. Hasonlóképp nincs jegyzőkönyv az 1812. október és 1815. április közötti időszakról.

²¹ A pécsváradi kerület uradalmi 1793–1848 között: Pécsvárad, Bozsok, Versend, Dunaföldvár, Szekszárd, Mágocs, Vajszló, valamint a Báránd pusztai vallásalapítványi és a szentágotai tanulmányi alapítványi uradalom. Borsy 2001, 296; Kopasz 1970, 61–62.

²² Az erdőgazdálkodás jelentőségét mutatja, hogy a főtiszttságon belül az erdők kezelésére külön szervezetet hoztak létre (Pécsváradi Kerületi Erdőhivatal), amelyben uradalmanként lovas vadászok és erdészek teljesítettek szolgálatot. Kopasz 1970, 62–63.

lett a perbe fogott személy(ek) ügyvédjeként vett részt az üléseken. Az úriszék határozata ellen a megyei törvényszékre lehetett fellebbezni. Ilyen esetekben a vonatkozó iratokat a megyei küldötteknek adták át, ők vitték magukkal a megyéhez.

Az ülések első feladata általában a korábbi ülés jegyzőkönyvének felolvasása és jóváhagyása volt.²³ Ezt követte a tisztartó jelentése a korábbi ülés(ek)en rábízott feladatok elvégzéséről. Az úriszéken tárgyalta ügyeket a fiskális készítette elő, ügyelve arra, hogy az ugyanazon személyeket érintő ügyek egymás után kerüljenek napirendre.²⁴ Az úriszéken tárgyalta esetek főleg polgári ügyek, nagy részben vagyoni, örökösödési jellegűek. Büntetőjogi kategóriába – a falopásokat nem számítva – leginkább a könnyű és a súlyos testi sértések tartoztak, ezek büntetése általában testi fenytés (pálcázás, botozás) és szabadságvesztés (tömlöcözés) volt. Főbenjáró bűncselekményekre (gyilkosság, emberölés, házasságtörés, paráznaság) viszonylag kevés példa van, és ezekben az ügyekben is a legtöbb esetben van olyan enyhítő körülmény, amelynek következtében a halálbüntetés helyett szabadságvesztés és egyéb mellékbüntetések (testi fenytés, börtöltetés) kerülnek kiszabásra.²⁵ Külön is megjegyzendő, hogy a pécsváradi úriszék működéséből – a marxista történetírás megállapításával ellentétben²⁶ – egyáltalán nem mutatható ki a parttalan földesúri hatalom jobbágynyúzó tobzódása. A pécsváradi úriszék a falusi joghatósággal,²⁷ saját fiskálisával, sőt még megyei tisztviselőkkel szemben is többször megvédte jobbágyait,²⁸ tisztviselőit,²⁹ valamennyi fellebbezési szándéknak helyt adott, nagyvonalúan bánt a *remanentialis* földekkel, ejtett vádat bizonyítottság hiányában, enyhített, átütemezett, sőt el is engedett büntetést testi fogvatartás³⁰ vagy terhésség³¹ miatt, ítéleteit pedig igyekezett meggyőzően, jogszabályi hivatkozásokkal megindokolni.³² Az ítélethozatalban ugyanakkor többször szerepet kapott az illetőről kialakult közvélekedés, a közösségben róla élő kép, illetve olykor a falusi előljáróktól kért és kapott jellemzés is.

Az úriszék tevékenysége a korabeli joggyakorlat mellett eleven bepillantást enged a gazdaság, a társadalom és a gondolkodásmód történetébe is, ezért tanulmányozása számos kutatói kérdésfelvetésre szolgálhat válaszul.

²³ A jegyzőkönyvek jóváhagyásának idejét befolyásolta annak végleges, tisztázati formában való elkészülte. Az 1808. júliusi jegyzőkönyvet csak az 1810. februári ülésen olvasták fel és hagyták jóvá.

²⁴ Ez a szervezési elv néha a települések kapcsán is tetten érhető.

²⁵ 1807.11.23. 62. sz. 1807-ben a főbenjáró bűnökben többszörös visszaeső Dadics Istvánt ítélik halálra. (1807.11.23. 72. sz.)

²⁶ Lásd például Eckhart 1954, 164–178, 181; Varga 1958, 5.

²⁷ 1809.04.17. 28. sz.; 1807.11.23. 61. sz. Utóbbi esetben az úriszék a falusi előljárók testi büntetésétől csak azért tekintett el, „mivel az alpereseket, úgymint falu előljáróit a köznépek botránkozására pálcákkal illetni nem akarja”.

²⁸ 1806.12.01. 43. sz.

²⁹ 1808.02.01. 307. sz.

³⁰ 1810.06.12. 9. sz., 1810.03.19. 19. sz., 1812.08.28. 1. sz.

³¹ 1810.03.19. 64. sz., 1812.08.28. 2. sz.

³² E tekintetben a két leggyakrabban hivatkozott jogforrás Werbőczy Hármaskönyve és Mária Terézia Urbárium volt.

Bibliográfia

Források

Magyar Nemzeti Levéltár BML XI.605.i. R.

Szakirodalom

Borsy, 2001 = Borsy Judit: Pécsvárad története 1686 és 1848 között. In: Füzes Miklós (szerk.): *Pécsvárad*. Pécsvárad.

Borsy, 2006–2007 = Borsy Judit: A pécsvárad közalapítványi kerület tisztviselői, alkalmazottai a 19. század első felében. In: *Baranyai történelmi közlemények 2*. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. 161–221.

Borsy, 2015 = Borsy Judit: A pécsvárad közalapítványi uradalom gazdálkodásának sajátosságai az 1830-as években. In: Szirácsik Éva (szerk.): *Régi nagybirtokok, új kutatások*. [Győr]. 183–201.

Eckhart 1954 = Eckhart Ferenc: *A földesúri büntetőbíráskodás a 16–17. században*. Budapest.

Felhő – Vörös, 1961 = Felhő Ibolya – Vörös Antal: *A helytartótanácsi levéltár*. Budapest.

Kopasz, 1970 = Kopasz Gábor: A pécsvárad közalapítványi iratok. In: *Baranyai helytörténetírás 1970*. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. Pécs.

Varga 1958 = Varga Endre (szerk.): *Íriszék. 16–17. századi perszövegek*. Budapest.

KÖKÉNY ANDREA

**A rabszolgaság intézménye Texasban a mexikói időszakban,
1821–1836**

Slavery in Mexican Texas, 1821–1836. At the turn of the 18-19th century Texas lay at the borderlands of New Spain and thus was sparsely populated. When Mexico gained independence in 1821, one of the most important aims of the government was to attract immigrants to the region – from the north and the south as well as from the United States of America. There were only a few slaves in Hispanic Texas. Their number started to grow with the arrival of the Anglo-American inhabitants. However, there was an ongoing debate in Mexico throughout the 1820s and early 1830s whether to allow or outlaw the institution. The purpose of this essay is to examine the economic, social and political transformation in the borderland region during this period and analyze how the Mexican government and the inhabitants of the region (Americans as well as *Tejanos*) related to slavery in Texas.

Keywords: slavery, American immigration, Tejano, Texas, borderland region, colonization law

Mexikó kétszáz évvel ezelőtt, 1821-ben vívta ki a függetlenségét Spanyolországtól. A fiatal köztársaság határai északon egészen a mai Oregon államig nyúltak. A Mexikói-öböltől északnyugatra fekvő területek (a mai Kalifornia, Nevada, Arizona, Új-Mexikó, Texas) azonban már a spanyol időszakban is sokkal gyéribben lakottak voltak, mint Új-Spanyolország többi része, ezért mind a gyarmati kormánynak, mind a független Mexikó kormánzatának gondot okozott, hogyan integrálja a határvidéki területeket gazdaságilag és politikailag. Sokkal kevesebb figyelmet és forrást tudott fordítani a régióra, de kereste a megoldást az őslakos indiánok integrálására, vagy legalább a békés viszony megteremtésére és megőrzésére. A 17–18. században ennek egyik eszköze a missziók létrehozása volt, azonban ez nem nagyon járt sikerrel a nomád életmódot folytató tonkava, karankava és komancs indiánok körében. Ezért az 1780–1790-es években sor került a missziók szekularizációjára.¹ A 18–19. század fordulóján a gyarmati kormányzat újfajta politikával próbálkozott, amikor kísérletet tett kereskedelmi kapcsolatok kiépítésére az egyes törzsekkel, illetve különböző ajándékok révén próbált meg együttműködést kialakítani velük. A javuló viszonyt azonban gyökeresen megváltoztatta az 1810-es évektől kibontakozó függetlenségi mozgalom, melynek nyomán az addig sem túl nagy népesség tovább csökkent. A független mexikói kormányzat egyik fontos feladata így a határvidék benépesítése lett. Különböző

¹ Weber 1992, 1–3, 34–35, 148–158, 186–191.

kedvezményekkel megpróbálták bevándorlókat vonzani az ország északi és déli részéről és a szomszédos Amerikai Egyesült Államokból is.

A spanyol időszakban csupán néhány rabszolga volt Texasban, számuk az amerikai telepesek érkezésével kezdett növekedni. Az azonban folyamatosan vita tárgya és feszültségek forrása volt, hogy engedélyezzék-e az intézmény fennmaradását Mexikóban. Jelen tanulmány célja annak vizsgálata, milyen gazdasági, társadalmi és politikai átalakulás történt az 1820–1830-as években Mexikó északkeleti határvidékén, s hogyan viszonyult a kormányzat és a lakosság – a területen élő mexikóiak (*tejanók*), illetve az oda költöző amerikai telepesek – a rabszolgaság intézményéhez Texasban.

Texas a mexikói függetlenségi háború előestéjén

Az Új-Spanyolország északkeleti peremvidékén elhelyezkedő Texasban három missziós központ jött létre a 18. század folyamán: San Antonio (1718), La Bahía (1747) és Nacogdoches (1770). A központi kormányzattól távol azonban nagyon nehéz volt őket fenntartani. Csupán kis létszámú katonaságot tudtak itt állomásoztatni, ellátásuk is állandóan akadózott, így a vidék kevés telepest vonzott. 1803-ban, amikor az Egyesült Államok megvásárolta Franciaországtól a Mississippi nyugati vízgyűjtőmedencéjét, Louisianát, San Antonio lakosainak száma csupán 2500 volt, La Bahiában hétszáz, Nacogdochesben pedig nyolcszáz ember élt.²

Louisianát a hétéves háború végén, 1763-ban megkötött párizsi békében szerezte meg Spanyolország Franciaországtól. Ennek következtében Texas határvidéki tartományból belső tartomány lett. Ez azonban 1800-ban megváltozott, hiszen a San Ildefonso-i szerződés értelmében Louisiana újra francia fennhatóság alá került. Amikor pedig a koalíciós háborúk miatt pénzsűkébe került Bonaparte Napóleon 1803-ban eladta a területet az Egyesült Államoknak, Texas az amerikai terjeszkedés és Új-Spanyolország közötti ütközőzóna részévé vált. Státuszát azonban az USA és Spanyolország is vitatta. Az amerikaiak a Louisiana-vásárlás részének tekintették, a spanyolok viszont nem voltak hajlandók lemondani róla.³

A feszültséget növelte, hogy mindkét ország csapatokat küldött a vitatott terület közelébe. A határvitát átmenetileg 1806. november 4-én zárták le, amikor James Wilkinson amerikai tábornok és Simón de Herrera, Nuevo León tartomány kormányzója és a határvidék védelmével megbízott spanyol csapatok parancsnoka megegyezett, hogy Texas és Louisiana között a Sabine folyó mentén létrehoznak egy „semleges övezetet” arra az időre, míg végleges megállapodás nem születik a határról.⁴ Ez nem volt hivatalos szerződés, így egyik ország sem ratifikálta, de mindkét fél tiszteletben tartotta. Ahogy azonban az várható volt, a semleges zóna, a senki földje hamarosan megtelt különféle szerencsevadászokkal, politikai menekültekkel, szökött rabszolgákkal, dezertőrökkel, tolvajokkal és csempészekkel, vagyis olyan emberekkel, akik közül senki sem volt kíváncsi sem Texasban, sem Louisianában.⁵

A semleges zóna létrehozásáról szóló egyezményt követően Texas saját kormányzót kapott a fiatal, művelt és energikus Manuel María de Salcedo személyében. 1810 márciusában beutazta Kelet-Texas, hogy felmérje az Egyesült Államokkal határos vidék helyzetét. Dohány, indigó és gyapot termesztésére alkalmas földeket látott, de meglepődve tapasztalta,

² Meinig 1969, 23–24; Campa 1979, 157, 167, 169; Torget 2015, 19–20, 24–25.

³ Weber 1992, 291–296; Meinig 1969, 58–60; Chipman – Joseph 1999, 228.

⁴ *The Neutral Ground Agreement, October 29, November 4, 1806*. In: Wallace – Vigness 1963, 37–38.

⁵ Weber 1992, 295; Fehrenbach 1968, 120.

milyen gyéren lakott a terület. Jelentésében arról számolt be, hogy csupán 353 veterán katona tartózkodott Texasban, a lakosság pedig mindössze 3122 fő volt.⁶

Mindez azt jelentette, hogy a határvidék benépesítésére tett addigi spanyol kísérletek nem jártak sikerrel. Ráadásul közben megérkezett Új-Spanyolországba a napóleoni háborúk eseményeinek, valamint IV. Károly spanyol király eltávolításának és VII. Ferdinánd lemondatásának híre, ami tovább növelte a bizonytalanságot.⁷

Amikor pedig Miguel Hidalgo vezetésével megkezdődött a mexikói függetlenségi háború, a határvidéki területeken is megindult a szervezkedés Juan Bautista de las Casas vezetésével.⁸ 1811. január 21-én San Antonio de Béxarban elfogták Manuel de Salcedo texasi kormányzót, Simón de Herrerát, Nuevo León kormányzóját, valamint tizenkét tisztet, és a foglyokat Monclovába küldték. Las Casas ideiglenes kormányzónak nyilvánította magát. Hatalma azonban mindössze harminckilenc napig tartott. 1811. március 2-án Juan Manuel Zambrano vezetésével a royalisták elfoglalták Las Casas rezidenciáját és társaival együtt letartóztatták, Salcedo kormányzót és társait pedig szabadon engedték.⁹ Alig három héttel később Hidalgo atya és követői óriási veszteségeket szenvedtek a Guadalajara melletti ütközetben. Texas felé menekültek, amikor váratlanul rajtuk ütöttek és 1811. március 21-én elfogták őket.¹⁰ Chihuahuaiban Manuel de Salcedo kormányzó vezette a tárgyalásukat. A perben Hidalgo atyát golyó általi halálra ítélték és július 31-én kivégezték. Hogy példát statuáljanak, egy hónappal később a royalisták Las Casast és társait is bíróság elé állították. Mivel felségárulás vádjában találták őket bűnösnek, az elítélteket hátba lőtték. Las Casas fejét levágták, sóval beszórták és San Antoniába vitték, ahol póznára tűzték és a főtéren közszemlére tették.¹¹

A kivégzések azonban nem törték meg az északi tartományok lázadóit. Vezetésüket José Bernardo Gutiérrez de Lara vette át. 1811 őszén az Egyesült Államokba indult, hogy támogatást szerezzen az amerikai kormánytól és önkénteseket toborozzon a függetlenségi háború folytatásához. Washingtoni vendéglátói biztosították arról, hogy szimpatizálnak a mexikóiak függetlenségi mozgalmával, de azt is értésére adták, hogy a Louisiana-vásárlás nyomán egészen a Rio Grande folyóig igényt formálnak a délnyugati területekre. A Madison-kormányzat azonban egyelőre nem szándékozott hozzácsatolni a területet az Unióhoz. Figyelmét ugyanis lekötötte Florida kérdése, ahol a meggyengült spanyol uralom miatt szintén felkelések törtek ki, s Kelet-Florida lakói kinyilvánították csatlakozási szándékukat az Egyesült Államokhoz. Így viszont Gutiérrez sem anyagi, sem katonai segítségre nem számíthatott az amerikai kormánytól, ezért hazaindult Texasba.¹²

1812. április végén érkezett meg New Orleansba, ahol számos amerikai önkéntes csatlakozott hozzá, többek között a West Pointon végzett Augustus William Magee, aki korábban az amerikai hadsereg tüzérségi tisztje volt.¹³ A köztársaságiak serege Gutiérrez és

⁶ Chipman – Joseph 1999, 230–231; McDonald 2010, 20.

⁷ Fehrenbach 1968, 121; Wittman 1971, 210–211; Weber 1992, 296–297; Anderle 1998, 77–78.

⁸ Milligan 1975, 11; Chipman – Joseph 1999, 233; McDonald 2010, 21.

⁹ Milligan 1975, 14; De la Teja 2010, 31; McDonald 2010, 22–23.

¹⁰ Wittman 1971, 214–215; Milligan 1975, 17; Weber 1982, 9; Anderle 1998, 79.

¹¹ Milligan 1975, 18; Chipman – Joseph 1999, 233–234; McDonald 2010, 24.

¹² Narrett 2002, 204.

¹³ Az önkénteseknek havi negyven dollárt ajánlottak fel, s egy *league* (4428 *acre*) földet az elfoglalt texasi területekből. Fehrenbach 1968, 122–123; Milligan 1975, 60–61.

Magee vezetésével 1812. augusztus 8-án lépte át a Sabine folyót, majd megindult Texas belseje felé.¹⁴ La Bahía erődjét könnyedén elfoglalták, majd támadást indítottak San Antonio ellen. 1813. március 2-án a város közelében, Salado Creek mellett lezajlott csatában az amerikai önkéntesek, mexikóiak és indián segédcsoportok alig húsz perc alatt hatalmas vereséget mértek a royalistákra.¹⁵

Ezek után Salcedo és Herrera számára a fegyverletétel maradt az egyetlen lehetőség. 1813. április 2-án a kormányzó és a városi tanács átadta San Antoniót a köztársaságiaknak. A győzelem nyomán a felkelők a város főterén felhúzták az első Texasi Köztársaság zászlaját.¹⁶

A foglyok nem számíthattak irgalomra. Feltétel nélkül adták meg magukat, s a város utcáin gyülekező tömeg véres bosszút követelt. Másnap, április 3-án a villámhátról Salcedót, Herrérát és tizenöt tisztjüket bűnösnek találták a felkelők ellen elkövetett tettek miatt és halálra ítélték őket.¹⁷ Az amerikai katonatisztek azonban ellenezték a kivégzések végrehajtását, s helyette azt javasolták, hogy a royalistákat Teksztól távol, amerikai területen zárják börtönbe. Úgy tűnt, Gutiérrez és társai egyetértene ezzel, s a tizenhét fogoly hátrakötött kézzel, mexikói katonák kíséretében még aznap éjjel elhagyta San Antoniót. A védtelen foglyokat azonban hamarosan leszállították lovaikról, és Salado Creek közelében számos késszúrással halálra gyilkolták. A megcsónkított holttesteket a vérengzés helyszínén temetetlenül hagyták.¹⁸

Salcedo és társai lemészárlása megdöbbenést váltott ki az amerikai önkéntesek körében és a köztársasági sereg mexikói tagjai között. Nem vártott sokáig magára a royalisták ellenakciója sem. Ebben vezető szerep jutott Joaquín de Arredondónak, a Keleti Belső Tartományok katonai parancsnokának, aki több mint hétszáz katonát toborzott a felkelők leverésére.¹⁹

1813. augusztus 18-án San Antonio közelében, a Medina folyó mellett került sor Texas történetének egyik legvéresebb csatájára, melynek végén a körülbelül 1400 fős köztársasági seregből alig százan maradtak életben, miközben Arredondo mindössze ötvenöt embert veszített. Őket másnap tisztességgel eltemették, a lázadók holtteste azonban napokon át a csatatéren hevert.²⁰ A csata után a royalisták visszafoglalták Tekszt. A megtorlás elől több százan keltek át a Sabine folyón Louisianába, köztük Gutiérrez is. San Antonióban a lázadók vagyonát elkobozták, s azokat a *tejanókat*, akikről azt gyanították, hogy a köztársaságiakkal szimpatizálnak, kivégezték. Több mint háromszáz férfit lőttek agyon, az asszonyokat pedig összegyűjtötték és arra kényszerítették, hogy a spanyol katonák számára ételt készítsenek. A Nacogdochesben élők hasonló sorra jutottak. Az utánpótlási nehézségekkel küzdő csapatok egész Tekszt feldúlták.²¹

¹⁴ Milligan 1975, 54; Chipman – Joseph 1999, 236.

¹⁵ Több mint háromszáz royalista meghalt és hatvan fogságba esett. A köztársaságiak között mindössze hat halott és huszonhat sebesült volt, s jelentős zsákmányt (ágyúkat, fegyvereket, ellátmányt) szereztek. Milligan 1975, 73–74; De la Teja 2010, 32.

¹⁶ Chipman – Joseph 1999, 238; Narrett 2002, 214.

¹⁷ Milligan 1975, 84.

¹⁸ Fehrenbach 1968, 124; Milligan 1975, 87; Narrett 2002, 212; McDonald 2010, 25–26.

¹⁹ Meinig 1993, 37; Chipman – Joseph 1999, 240, 242.

²⁰ Milligan 1975, 100–102; De la Teja 2010, 150; McDonald 2010, 28.

²¹ De la Teja 2010, 32, 197; McDonald 1975, 29.

Arredondo csupán néhány hétig maradt Texasban, de a letartóztatások, birtokelkobzások és kivégzések nyomán a tartomány szinte teljesen elnéptelenedett. Míg 1803-ban a hispán lakosok száma meghaladta a négyezret, ez kevesebb, mint két és félezer volt, amikor Mexikó 1821-ben végül kivívta függetlenségét.²²

Ebben a kétségbeejtő helyzetben érkezett meg a tartományba 1820. december végén Moses Austin, hogy amerikai családok számára letelepedési engedélyért folyamodjon a spanyol kormányzatnál. Elmondta, hogy mivel korábban a Louisiana-vásárlás részét képező Missouriban élt, rendelkezik spanyol állampolgársággal, ezért a vidék amerikai birtokba kerülését követően élni kíván azzal a jogával, hogy áttelepedjen a spanyol kézben lévő területre. Antonio Martínez kormányzó először elutasította kérését, de hamarosan belátta, hogy Austin terve talán az utolsó esély Texas számára, így engedélyt adott háromszáz amerikai család betelepítésére.²³ Austin kérésére ekkor fia, Stephen is Texasba indult, hogy együtt kezdjék el az új vállalkozást. Moses azonban tüdőgyulladást kapott és váratlanul meghalt, így az első amerikai kolónia létrehozása fiára, Stephen F. Austinra maradt.

Amerikai bevándorlás Texasba, 1821–1825

Austin bizakodva kelt útra, de váratlan fordulattal kellett szembenéznie, amikor 1821. augusztus 12-én megérkezett San Antoniába. A győztes forradalmat követően a város Mexikó függetlenségét ünnepelte. Szerencsére Martínez kormányzó elismerte apja adományának örökösöként és támogatta telepítési tervét. Ennek értelmében minden családfő 640 *acre*, vagyis több mint 250 hektár földet igényelhetett a maga számára, további 320 *acre*-t felesége, 160 *acre*-t minden gyereke és 80 *acre*-t minden rabszolgája után.²⁴ Stephen Austin felderítő útját követően a Brazos és a Colorado folyó alsó folyásánál választotta ki a létrehozandó telep helyszínét. Ezek után figyelmét a telepesek toborzására fordíthatta. Késő ősszel visszatért Louisianába, hirdetést tett közzé, s decemberben már az első telepesekkel megalapította a Brazos folyó mentén San Felipe de Austin városát, Texas első amerikai települését.²⁵

Birtokadományához azonban megerősítést kellett kérnie az immár független állam törvényhozásától is. Mexikóvárosba utazott, ahol 1823. április 11-én a mexikói kongresszus sokkal kedvezőbb feltételekkel fogadta el tervét, mint ami javaslatában szerepelt. A telepesek többsége 4605 *acre* földet igényelhetett, hat évre adómentességet kaptak, s a birtokért a mexikói kormánynak nem is kellett fizetniük, csupán némi illetéket a tulajdonjog bejegyzéséért.²⁶

A mexikói kongresszus meg akarta tiltani a településen a rabszolgatartást. Elvből Austin is ellenezte a rabszolgaság intézményét, de tudta, hogy a bevándorlók többsége ragaszkodna az évtizedek során megszokott munkaerőhöz. A segítségével Texasba érkező telepesek már elkezdték megtisztítani, feltörni és megművelni a földet a Brazos folyó mentén. Ráadásul egyre inkább elterjedt a vidéken egy új gyapotfajta, ami jobban ellenállt a gombáknak, nagyobb méretű termést hozott, s nagyobb haszonnal is kecsegtetett. Mindehhez pedig gyakorlott gyapotszedőkre, vagyis rabszolgákra volt szükség. Mexikó nagy részén azonban egyáltalán nem alkalmaztak rabszolgákat, ráadásul sokan az emberi szabadságjogokra hi-

²² Weber 1982, 10; Weber 1992, 299; Chipman – Joseph 1999, 247.

²³ Cantrell 1999, 85–87; Nevin 1975, 24.

²⁴ Cantrell 1999, 94; Wexler 1991, 92. 1 *acre* = kb. 4046 négyzetméter = 0,4 hektár.

²⁵ *Permit and Conditions for Colonization, November 23, 1821*. In: Barker 1924, 435; Cantrell 1999, 97; Nevin 1975, 26.

²⁶ Nevin 1975, 32.

vatkozva, erkölcsi okokból is ellenezték az intézmény fenntartását. Ugyanakkor a Texasban élő mexikóiak továbbra is az amerikai bevándorlás ösztönzésében látták államuk gazdasági megerősödésének, védelmének és politikai stabilitásának zálogát, ezért köztes javaslattal álltak elő. Hosszú vitákat követően végül kompromisszum született. Az 1823. január 4-én elfogadott törvény értelmében betiltották a rabszolga-kereskedelmet. A telepesek magukkal vihették rabszolgáikat, de megérkezésük után már nem adhatták el őket, a rabszolgák gyermekei pedig 14. életévük betöltése után felszabadultak. Ez azt jelentette, hogy a rabszolgaságot nem azonnal kívánták felszámolni, hanem fokozatosan.²⁷

Austin és azok az amerikai és *tejanó* társai, akik folyamatosan lobbiztak azért, hogy a kolonizációs törvény feltételei ne legyenek túl szigorúak, átmenetileg fellélegezhettek. A helyzet azonban ismét változott, amikor 1823 márciusában Antonio López de Santa Anna és követői lemondatták Augustine de Iturbide császárt és minden, a császárság idején elfogadott törvényt megsemmisítettek, beleértve a kolonizációs törvényeket is. Csak Austin engedélye maradt érvényben, így ő addig monopóliumot élvezett az amerikaiak mexikói területeken történő letelepítésében, amíg el nem fogadtak egy új kolonizációs törvényt.

A császárság bukását követően a monarchista és konzervatív körökkel szemben a köztársasági és federalista érzelmű liberálisok kezébe került az irányítás. Már az újonnan megválasztott törvényhozás készítette el Mexikó alkotmányát, melynek értelmében az ország szövetségi köztársaság lett, és a központi kormányzat helyett számos kérdést az egyes államok hatáskörébe utaltak.

Egyelőre nem változott azonban a kormány rabszolgasághoz való viszonya. 1824 júliusában kongresszusi törvény tiltotta meg a rabszolga-kereskedelmet Mexikóban. De vajon ez azt jelentette, hogy személyes használatra sem lehetett bevinni rabszolgát? Az amerikai gazdák és a *tejanók* többsége az utóbbi mellett foglalt állást, de nem lehetett tudni, a rabszolgaság engedélyezéséről szövetségi szinten döntenek-e vagy az egyes tartományokban. Az alkotmány végül nem tett említést a rabszolgaságról, így az egyes államok hatáskörébe utalta a kérdést.²⁸

1825-ben a mexikói kongresszus két törvényt hozott a bevándorlással kapcsolatban. Az egyik véglegesítette Mexikó északi határát és döntött az egyes tartományok státuszáról is. Mivel Texas népessége továbbra is alacsony volt, ezért összekapcsolták nyugati szomszédjával, Coahuilával. Az új közigazgatási egység képviselői mandátumot is kapott. Azonban Coahuila-Texas fővárosa Saltillo lett, ami majdnem 800 kilométerre volt San Felipe de Austintól. Igaz, ez még mindig kedvezőbb volt, mintha hivatalos ügyeiket Mexikóvárosban kellett volna intézniük.

A másik törvény a központi kormányzat helyett az egyes államok hatáskörébe utalta a bevándorlás szabályozását. Coahuila-Texas szélesre tárta kapuit a telepesek előtt. Ezentúl nemcsak Austin és a hozzá hasonló vállalkozók (*empresariók*) kaphattak közvetlenül földet, hanem magánszemélyek is. Egy felnőtt férfi 4605 *acre*, vagyis több mint 1800 hektár nagyságú birtokra volt jogosult. A telek általában két részre oszlott: 177 *acre* földművelésre, 4428 *acre* pedig állattenyésztésre volt alkalmas. Ahol lehetett, az öntözés feltételeit is biztosították.²⁹ A következő évtized folyamán huszonöt Austinéhoz hasonló szerződés

²⁷ *The Imperial Colonization Law, January 4, 1823.* In: Wallace – Vigness 1963, 47–48; Wexler 1991, 93.

²⁸ Torget 2015, 77–78.

²⁹ *The Coahuila–Texas State Colonization Law, March 25, 1825, Article 8, 9, 12, 32.* In: Wallace – Vigness 1963, 49–50.

született, s maga Austin is számos új engedélyt kapott. Az *empresariók* minden esetben a kormánnyal kötöttek megállapodást és vállalták, hogy hat éven belül 100–800 családot telepítenek le. Minden száz család után 23 000 *acre* földet kaptak, s tőlük 60 dollár közvetítési díjat kérhettek a birtokért.³⁰ San Felipe de Austin is tovább gyarapodott. Az 1825-ös census szerint már 1800 lakosa volt, közülük 443 rabszolga.³¹

A közel 2000 hektár óriási birtoknak számított, szinte senki sem tudta megművelni az egészet, de jó befektetésnek ígérkezett, hisz a később érkezőknek el tudták adni. Így minden gazda bizonyos értelemben földspekuláns is volt. Azok az ültetvényesek, akiknek sok rabszolgája volt, gyakran adtak bérbe másoknak. Austin maga is gyakran vett bérbe rabszolgákat, bár legtöbbször csak a ház körüli munkákra alkalmazta őket. Közben pedig minden lehetséges módon próbálta a gyapottermesztést elősegíteni. Gyapotmagtalanító gépeket vásárolt, folyamatosan tárgyalt, szervezett. Szorgalmazta a kikötők építését is a Mexikói-öbölben és a Brazos folyón, mivel a gyapotot először New Orleans kikötőjébe kellett elszállítani, onnan pedig tovább az USA keleti partjára, Franciaországba vagy Nagy-Britanniába. Az 1820-as évek közepén körülbelül 400 000 fontnyi, vagyis közel 180 tonna gyapotot termeltek évente Texasban. A vállalkozások gyarapodásában óriási szerepe volt a New Orleans-i kereskedőknek, nem csupán a gyapot felvásárlásában, értékesítésében, szállításában, hanem a gyapottermesztőknek (amerikaiaknak és *tejanóknak*) nyújtott hitelek révén is.³²

Egyre több amerikai érkezett, de még viszonylag kevés közvetlen kapcsolatuk volt a mexikóiakkal, hisz a telepesek leginkább Kelet-Texasban, a Brazos és a Colorado folyó közötti területen szereztek birtokokat, míg a *tejanók* többsége a tartomány nyugati részén élt.

A rabszolgasággal kapcsolatos rendelkezések Mexikó északkeleti határvidékén, 1826–1829

Coahuila-Texas törvényhozása 1825-től kezdve dolgozott az állam alkotmányának elkészítésén. A bevándorlás szabályozásán kívül számos kérdés volt napirenden, köztük a rabszolgaság engedélyezése. A Saltillóban összegyűlt képviselők 1826 novemberében az alkotmánytervezet 13. cikkelyében a következőket fogalmazták meg: „Az állam teljes mértékben és örökre megtiltja a rabszolgaságot egész területén, és azok a rabszolgák, akik már az államban élnek, attól a naptól fogva szabadok lesznek, hogy e fővárosban kihirdetik a cikkelyt.” A tervezetben a tulajdonosok kárpótlásával kapcsolatban is szerepelt egy halvány ígéret, de arról nem esett szó, hogy azt mikor és milyen formában kapnák meg.³³ Amikor 1826. november 30-án megkezdődött a törvényjavaslat nyilvános vitája, a kongresszus elnöke, José María Viesca felszólalásában további egyeztetéseket javasolt. Időközben ugyanis több petíciót is eljuttattak hozzá az amerikai telepesek, melyben a tervezet módosítását kérték. Viesca maga is azok közé a *tejanók* közé tartozott, akik Texas gazdasági gyarapodása érdekében támogatták a további bevándorlást az Egyesült Államokból. Ezért bár hangsúlyozta, hogy az emberi szabadságjogok védelmében és filantróp szempontból is egyetért a rabszolgák felszabadításával, arra is rámutatott, hogy az állam anyagi helyzete nem tenné lehetővé a gazdák azonnali kárpótlását. A tervezetet úgy kívánta módosítani, hogy azok, akik már rabszolgaként éltek az államban, életük végéig rabszolgák is maradjanak, az amerikai ültetvényesek számára pedig engedélyezzék, hogy a törvény közzétételét

³⁰ Nevin 1975, 33; Cantrell 1999, 174.

³¹ Wexler 1991, 93; Cantrell 1999, 176.

³² Torget 2015, 86–88.

³³ Torget 2015, 100.

követően további hat hónapig szabadon vihessenek be rabszolgákat Texasba. Ezenkívül azt javasolta, hogy a rabszolgák gyermekei ne tizennégy éves korukban váljanak szabaddá, hanem huszonöt évesen, mert akkor már képesek lesznek eltartani magukat.³⁴ Felvetését heves viták követték a kongresszusban és Texasban is. Gyűléseket tartottak, újabb petíciókat fogalmaztak meg, miközben az abolicionisták is egyre inkább hallatták a hangjukat és a rabszolgaság azonnali felszámolása mellett foglaltak állást.

1827. január 31-én ismét összeült a törvényhozás Saltillóban és végül a következő változatot terjesztették a képviselők elé. „Az államban senki sem születik rabszolgaként, és attól számított hat hónap elteltével, hogy jelen alkotmány szövegét nyilvánosságra hozzák az állam két központjában, a rabszolgák behozatala semmiféle indokkal nem engedélyezett.”³⁵ Ez a tervezet annyiban különbözött a korábbtól, hogy nem tettek említést benne a már az államban lévő rabszolgák felszabadításáról. Ugyanakkor a hathónapos időszak leteltével további rabszolgákat nem lehetett az államba vinni, s a rabszolgák születendő gyermekei már szabadnak számítottak. Így tulajdonképpen elmozdulás történt a rabszolgaság fokozatos, de teljes felszámolása irányába. Az amerikai ültetvényesek körében heves tiltakozást váltott ki a módosított javaslat, de hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a mexikóiak nem fognak engedni még abban sem, hogy a fél éves türelmi időt meghosszabbítsák. Időközben elfogadták az állami alkotmány többi pontját is és 1827. március 11-én Saltillóban nyilvánosságra hozták a teljes dokumentumot, benne a rabszolgaságról szóló 13. cikkely módosított változatát.³⁶ Ezzel azonban a vita és a kompromisszumkeresés még nem ért véget.

A 13. cikkely betartása érdekében pontos nyilvántartást kellett volna vezetni minden rabszolgáról, férfiról, nőről és gyermekről egyaránt és azt rendszeresen frissíteni, nehogy az amerikai tulajdonosok elrejtsek a rabszolgáikat. Texasban azonban bár kihirdették a rendelkezést, de nem hajtották végre, az állam kormányzata pedig nem tudott neki érvényt szerezni. 1828 nyarán nem érkezett meg a census Saltillóba. Ramón Músquiz, Texas politikai vezetője, aki a *tejano* elit más tagjaival együtt továbbra is az amerikai bevándorlás előnyeit tartotta szem előtt, nem túl meggyőző magyarázatot adott a központi kormánynak. Azzal érvelt, hogy az ültetvényesek nem tudnak spanyolul, így nem is tudták, hogy jelenteni kell a rabszolgák számát. Ráadásul az ültetvények távol vannak egymástól, így nagy nehézségekbe ütközik, hogy a hatóságok mindegyikre elmenjenek és ellenőrizték őket.³⁷

A bizonytalan helyzet azonban gátolta a további amerikai bevándorlást, ezért valamit tenni kellett. Az amerikai telepesek 1828. március 31-én Austin vezetésével gyűlést tartottak, ahol áthidaló megoldásként azt javasolták, hogy ha a rabszolgák behozatalát tiltja a törvény, használjanak rájuk más elnevezést, legyenek „szerződéses szolgák”. Vagyis a gazdájuk kössön velük határozott időre szóló munkaszerződést és fogadjanak el egy törvényt, ami garantálja, hogy a területre történő bevándorlás előtt külföldön kötött szerződések érvényben maradnak.³⁸ A gyarmati korból már ismert volt ez a fajta szolgálat. Ha egy telepes nem tudta kifizetni az Atlanti-óceánon történő átkelést, egy másik vállalhatta helyette a költségeket, ő pedig „szerződéses szolga” lett. Az összeget azután 5–7 év alatt ledolgozta, s ami-

³⁴ Torget 2015, 110–112.

³⁵ Cantrell 1999, 190.

³⁶ *The Constitution of the State of Coahuila and Texas, March 11, 1827.* In: Wallace – Vigness 1963, 41–42.

³⁷ Torget 2015, 128.

³⁸ Cantrell 1999, 203–204.

kor lejárt a szerződés, szabad ember lett. A 19. század elején Mexikóban is létezett ilyen szerződéses szolga viszony. Egyfajta részesbérleti rendszer volt ez, melyben a nagybirtokon dolgozó parasztok élelemért, szállásért, ruházatért, orvosi ellátásért cserébe dolgoztak. Bár névleg szabadok voltak, de elvesztették befolyásukat a munkájuk felett és nem tudtak a birtokról elköltözni sem, hisz a gazdájuktól függött életük minden része. Személyükben ugyan szabadok voltak, de földhöz kötötte váltak, míg megpróbálták ledolgozni adósságaikat.

Stephen Austin az Egyesült Államokba küldött levelek sokaságában magyarázta el, hogyan lehet a rabszolgaságot korlátozó törvényeket kikerülni. Még szerződésmintákat is küldött. Ezekben azonban a szolgálati idő nem 5–7, hanem 99 év volt. Gyakran megtörtént, hogy meghatározták, mennyi egy rabszolga ára (például 1000–1200 dollár), s azt kellett ledolgoznia egy adott időszak alatt. A szerződést gyakran New Orleansban írták meg egy ügyvéd előtt és a gazda megígérte, hogy felszabadítja a rabszolgát, amint ledolgozza az árát.³⁹

Austinék tervezetét a *tejanók* többsége is támogatta. Köztük volt José Antonio Navarro és José Miguel de Arciniega is, akik Texas képviselői voltak a saltillói törvényhozásban. 1828 áprilisában Navarro megpróbálta kihasználni, hogy a kongresszus a költségvetés vitájával volt elfoglalva, és benyújtotta előterjesztésüket. A Mexikóban is ismert szerződéses szolgaságra hivatkozva azt javasolta, hogy a texasi munkaerőhiány pótlására próbáljanak meg az USA északi, szabad államaiból telepeseket vonzani, akik munkaerőként két, három vagy több évre szolgálatukba fogadnának szabad férfiakat. A képviselők többsége fontosabb kérdésekkel volt elfoglalva, mivel a konzervatívok a kiadások csökkentését és a központi kormányzat nagyobb befolyását szorgalmazták. A csatározások közepette nem tudták felmérni a texasi kezdeményezés következményeit, így 1828. május 5-én megszavazták a javaslatot. Az 56. dekrétum lehetővé tette, hogy egy másik országban kötött munkaszerződés révén további bevándorlók és további munkaerő érkezzen Texasba.⁴⁰ A kongresszus tehát engedélyezte a szerződéses szolgaság intézményét, s így, bár más elnevezéssel, de a rabszolgák bevitelét és a rabszolgaság fenntartását is.

Az amerikai telepések számára azonban ez nem jelentett teljes sikert, hisz a rendelkezés nyomán csak megkerülni tudták az alkotmány 13. cikkelyét, de attól az még érvényben maradt. Eközben a mexikói kormányzatot egyre nagyobb aggodalommal töltötte el a texasi amerikaiak növekvő száma és befolyása. Ezért Guadalupe Victoria elnök Manuel de Mier y Terán vezetésével megbízottakat küldött a határvidéken lévő helyzet felmérésére. Terán és társai 1828 tavaszától közel egy évet töltöttek Texasban, s útjuk során részletes feljegyzéseket készítettek a látottakról. Ezekből kiderült, Terán már az első hónapokban azt a következtetést vonta le, hogy meg kell állítani az amerikaiak további betelepülését Texasba, s lépéseket kell tenni befolyásuk ellensúlyozására. Hiába került jó kapcsolatba Austinnal, az *empresario* nem tudta Terán véleményét megváltoztatni.⁴¹ A mexikói döbbenet tapasztalta, hogy a határvidék ellenőrizetlenségét kihasználva és a kormány szabályozását teljesen figyelmen kívül hagyva, egyre több amerikai foglalt magának földet Texasban. A hatóságok tehetetlennek bizonyultak a telepésekkel szemben, a régióban élő mexikóiak számára pedig saját településeik léte is kérdéses volt, nemhogy fel tudták volna tartóztatni az „idegeneket”. Ezért fennállt a veszély, hogy a tartomány elvesz Mexikó számára.⁴²

³⁹ Torget 2015, 128–130.

⁴⁰ Torget 2015, 131–132.

⁴¹ Cantrell, 212–214.

⁴² Weber 1982, 167.

Az egyébként is komor hangú jelentés hatását még fokozta, hogy 1829-ben két alkalommal is kormányváltás történt Mexikóban. Az első alkalommal az előző évi elnökválasztás eredményét megkérdőjelezve Vicente Guerrero lázadást robbantott ki és áprilisban magához ragadta a hatalmat. A konszolidáció azonban hamar megakadt, mert júliusban spanyol csapatok szálltak partra Tampicónál, hogy megkíséreljék visszahódítani Mexikót. A kongresszus rendkívüli intézkedésekről döntött és a gyors mozgósítás nyomán sikerült visszaverni a támadókat. A mexikói sereget Santa Anna és Mier y Terán vezette.⁴³ Guerrero ezután a belügyekre fordíthatta figyelmét, s számos gazdasági és társadalmi reformot kezdeményezett. Ezek közül az egyik legfontosabb rendeletében 1829. szeptember 15-én eltörölte a rabszolgaságot.⁴⁴

Coahuilában szinte észre sem vették a rabszolgák felszabadítását, de más volt a helyzet Texasban. Ramón Músquiz nem volt hajlandó sem kihirdetni, sem végrehajtani a dekrétumot. Ő és a többi *tejano* arra próbálta kérni az állam kormányzóját, José María Viescát, hogy küldjön petíciót az elnöknek és kérje, hogy Texasszal tegyen kivételt. Arra hivatkozott, hogy a rabszolgák felszabadítása sértené a tulajdonhoz való jogot, amit pedig az alkotmány garantál. Arra is figyelmeztetett, hogy az amerikai telepesek így elveszítenék a munkaerőt és megrendülne a mexikói kormányba vetett bizalmuk.⁴⁵

1829 novemberében mégis kitudódott a hír a kolóniákon. Hatalmas volt a felháborodás és a tiltakozás az amerikaiak és a mexikóiak körében is. A *tejanók* attól féltek, hogy nem fogják tudni végrehajtani a rendelkezést, mert az amerikaiak fegyveres felkelést robbantának ki. Még a helyi kormány tagjai is elleneztek a rendeletet, mert úgy értelmezték, hogy a szövetségi kormányzat beleavatkozott az állam ügyeibe, amit ellentétesnek tartottak az 1824-es föderalista alkotmány elveivel.

Guerrero elnök rendeleti kormányzását lehetett azzal indokolni, hogy a spanyol támadás miatti háborús körülmények között ez szükséges volt, de valójában arra használta fel a helyzetet, hogy a központi kormányzat befolyását növelje. A szövetségi állam minden tartománya tiltakozott valamelyik rendelet miatt. Az ellenállás hatására 1829 végén Guerrero végül kiadott egy rendelkezést, mely Texas számára mentességet biztosított a dekrétum hatálya alól. Ennek híre december végén ért Texasba. Ezzel majdnem egy időben azonban felkelés tört ki Guerrero ellen. Az elnököt lemondásra kényszerítették, s bár elmenekült, hamarosan elfogták és 1831 februárjában kivégezték. A mexikói kongresszus szinte minden rendelkezését eltörölte, beleértve a rabszolga-felszabadításról szólót is.⁴⁶

Az új elnök, Anastasio Bustamente a centralizmus híve volt. A kormány több tagja is úgy érvelt, hogy a bizonytalan helyzet és instabilitás oka a föderalista rendszer volt, ezért további központosításra törekedtek. Ennek egyik eleme az amerikai bevándorlás korlátozása lehetett.⁴⁷ Hiába ápolt Stephen Austin jó kapcsolatot mind az új elnökkel, mind Teránnal, abbéli véleményükben nem tudta őket megingatni, hogy az amerikaiak befolyása Texasban immár Mexikó területi egységét veszélyezteti. Az egyetlen kérdés 1830 tavaszán az volt, milyen konkrét lépéseket kell az új kormánynak tennie a befolyás csökkentésére.

⁴³ Fehrenbach 1968, 176–177.

⁴⁴ Weber 1982, 170.

⁴⁵ Weber 1982, 176; Torget 2015, 144.

⁴⁶ Fehrenbach 1968, 177; Weber 1982, 170.

⁴⁷ Cantrell 1999, 217.

Terán még 1828 márciusában Guadalupe Victoria elnöknek írt jelentésében,⁴⁸ majd határátérése után, 1830. január elején is felvázolt egy javaslattervezetet. Ebben a határvidék ellenkolonizációját javasolta, mexikóiakkal, illetve európai bevándorlókkal. Intézkedéseket sürgetett a kereskedelem fellendítésére Texas és Mexikó többi része között, s legfőképpen a mexikói katonai jelenlét növelésére az északkeleti tartományban. A mexikói kongresszus elé 1830. február elején került a javaslat és 1830. április 6-án vált törvénné.⁴⁹ A rendelkezések fordulópontot jelentettek Mexikó és Texas viszonyában.

A törvény intézkedett a meglévő erődök – San Antonio, Goliad és Nacogdoches – megerősítéséről, illetve új katonai helyőrségek felállításáról. Hat új *presidio* építését kezdték meg az amerikai kolóniák közelében a csempészet és az illegális bevándorlás megakadályozására. Terán azt remélte, hogy a közelükbe települő mexikói farmerek és kézművesek révén önálló katonai telepek jönnek létre. Ez azonban nem valósult meg.

A törvény érvénytelenítette a nem teljesített *empresario*-szerződéseket. Kivételt csupán azok jelenthettek, akiknek sikerült legalább száz családot letelepíteniük. Ilyen ügynök összesen kettő volt, Stephen Austin és Green DeWitt. Ha egy amerikai Mexikóba kívánt bevándorolni, megtehetette, de nem telepedhetett le az Egyesült Államokkal közvetlenül határos mexikói területekre. Mindez nagyon kedvezőtlenül érintette az amerikaiak helyzetét, de még nagyobb problémát jelentett, hogy az április 6-i törvény megtiltotta a rabszolgák bevitelét Texasba. A rendelkezés vonatkozott a szerződéses szolgákra is.⁵⁰

Az 1830. április 6-i törvény híre mind az amerikaiak, mind a liberális *tejanók* körében felháborodást váltott ki. Úgy vélték, a munkaerő elengedhetetlen az ültetvények gyarapodásához, ezért mindent megtettek annak érdekében, hogy akár engedély nélkül is rabszolgákhoz jussanak. Terán 1831 nyarán jelentette Mexikóvárosba, hogy nem sikerült lelassítani a rabszolgák illegális behozatalát. Mivel a rabszolgák mindegyike afrikaiak leszármazottja volt, azt javasolta, hogy a feketék bevándorlását tiltsák meg. Azt is belátta persze, hogy Texasban a fő probléma a kevés mexikói lakos és még kevesebb katona jelenléte, hiszen így nehéz volt feltartóztatni az amerikaiakat. „El fogjuk veszíteni az északi tartományokat” – írta 1832. július 2-án Lucas Alamánnak, a mexikói külügyminiszternek.⁵¹

Texas Mexikóhoz fűződő kapcsolata eközben tovább lazult. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a korlátozó rendelkezések ellenére tovább folytatódott az amerikaiak bevándorlás a régióba. Míg 1830-ban számuk 10 000 fő volt, 1834-ben már 21 000.⁵² Pont az 1830-as évek elejére növekedett meg ugyanis óriási mértékben a kereslet a gyapot iránt Európában, s főként Nagy-Britanniában. Ekkorra értek be azok a folyamatok, melyek már a 18. század végén elindultak. Ely Whitney 1793-as találmánya, a gyapotmagtalanító gép ugyanis lehetővé tette, hogy könnyebben és gyorsabban el tudják választani a gyapotot a magtól és jóval hatékonyabb legyen a feldolgozás. Ennek hatására a gyapjú helyett egyre inkább a gyapot vált a textilipar nyersanyagává. A megnövekedett nyersanyagkereslet miatt pedig sokkal több munkaerőre volt szükség, ami továbbra is rabszolgák alkalmazását jelentette.

Ráadásul, míg egy gazda ugyanazért az összegért az Egyesült Államokban csak kisebb birtokot kapott, Texasban óriási földet tudott vásárolni, s az ültetvényen kívül

⁴⁸ Terán to President Guadalupe Victoria, Letter 1, Béxar, March 28, 1828. In: Jackson 2000, 38–39.

⁴⁹ Cantrell 1999, 217–221; Weber 1982, 170.

⁵⁰ *The Law of April 6, 1830*. In: Wallace – Vigness 1963, 66–67; Calvert – De León 1996, 58–59.

⁵¹ Idézi Torget 2015, 155–156.

⁵² Weber 1982, 177.

még eszközöket és rabszolgákat is. Igaz, hogy közben bizonytalan volt a politikai helyzet és a rabszolgaság intézményének jövője is. A gyapottermesztés főleg Austin kolóniáján és Kelet-Texasban koncentrálódott. A régió exportjának 96%-a innen származott. Így hatalmas elmozdulás történt Texasban. Megnőtt az egyre terjeszkedő amerikai települések gazdasági súlya, de a népesség összetétele is megváltozott, s ezzel együtt az amerikaiak politikai befolyása is nőtt.

Az amerikaiak két csoportra oszlottak: a Háborús Pártra és a Békepártra. Mindkettő nagyobb politikai autonómiát szeretett volna Texasnak, hogy legfontosabb céljait elérhesse. Ezek közé tartozott az 1830. április 6-i törvények visszavonása, a vámszabályok kedvező módosítása, a hatékonyabb igazságszolgáltatási rendszer kiépítése és a rabszolgaság fenntartása. Alapjában véve ezek gazdasági kérdések voltak, kedvező megoldásuk a termés növekedésével és az üzleti lehetőségek javulásával járt volna. Ezek a gazdasági problémák azonban politikai megoldást kívántak, melyet viszont sem a szövetségi, sem az állami kormányzat nem tudott megtalálni. Ezért a Békepárt, melynek Stephen F. Austin volt az egyik legbefolyásosabb képviselője, azt szerette volna elérni, hogy a mexikói kormány engedélyezze Texas számára a leválást Coahuiláról. A Wharton fivérek vezette radikálisok viszont magától Mexikótól akartak elszakadni.⁵³

Ekkor még legtöbben továbbra is a mexikói politikai kereteken belül képzelték el a jövőt, s békés megoldást kerestek. A texasiak küldöttei 1832. október 1-jén, majd 1833. április 1-jén San Felipe de Austinban találkoztak, s petíciókat fogalmaztak meg, melyekben Coahuila és Texas különválását, az 1830-as törvény bevándorlás-ellenes részének visszavonását, illetve vámmentességet kértek. A különválást ugyan nem sikerült elérniük, de a mexikói kongresszus végül visszavonta az 1830-as törvény bevándorlás-ellenes részét 1834. májusi hatállyal. Ebben szerepet játszott az is, hogy 1833 januárjában a föderalista programmal induló Santa Anna elnökké választásával liberális fordulat történt az országban.⁵⁴

A reformok azonban hatalmas ellenállást váltottak ki az egyházban és a hadseregben, ezért 1834 tavaszán Santa Anna újabb, ezúttal konzervatív fordulatot hajtott végre és a saját kezében összpontosította a hatalmat. Centralistákból új kongresszust állított fel, feloszlatta az egyes államok törvényhozó testületeit és a közigazgatási rendszert is teljesen átszervezte, az államok helyett kerületeket alakítottak ki.⁵⁵

A centralista fordulat válságot idézett elő Coahuila-Texasban. Saltillo helyett még 1833-ban Monclova lett az állam fővárosa, de az ottani liberális politikusok nem fogadták el Santa Anna új kormányát 1834 nyarán. Erre válaszként a Saltillóban lévő politikusok Santa Anna mellett foglaltak állást és létrehoztak egy rivális állami kormányt, azt remélve, hogy az elnök megjutalmazza majd őket a hűségükért, s visszanyerhetik a fővárosi státuszt. A két kormány alatt azonban az állam anarchiába sülyedt, Monclovában pedig fegyveres megmozdulások törtek ki.⁵⁶ Az erőszak hamarosan áterjedt Texasra is.

A feszültségek növekedéséhez nagy mértékben hozzájárult, hogy éppen akkor kezdődött a gyapottermesztés növekedésével együttjáró gazdasági fellendülés, amikor a mexikói kormányzat központosító intézkedéseket fogadott el. Így elkerülhetetlenné vált a konfrontáció az amerikai telepések és a mexikói kormány, illetve a federalisták és a centralisták között.

⁵³ Weber 1982, 245; Calvert – De León 1996, 60–61.

⁵⁴ Weber 1982, 247.

⁵⁵ Cantrell 1999, 300.

⁵⁶ Weber 1982, 247–248.

1835. november elején Texas tizenkét városából ötvenöt küldött gyűlt össze San Felipe de Austinban, akik ideiglenes kormány felállításáról döntöttek. Ezután kiadtak egy nyilatkozatot, mely az amerikai függetlenségi nyilatkozat érvelésére emlékeztetett. Megállapították, hogy a centralisták „felbontották a Társadalmi Szerződést, mely Texas és a Mexikói Konföderáció többi tagja között létezett”. Elítélték Santa Anna zsarnoki rendszerét, és az ember „természetes jogaira” hivatkozva kijelentették, hogy a texasiak meg fogják védeni szabadságjogaikat és az 1824-es alkotmányt.⁵⁷

Még tartott a tanácskozás, amikor Santa Anna parancsot adott Texas megeregulázására, és közel hatezer katonát vezényelt a tartomány ellen. Miután a mexikói sereg átlépte a Rio Grande folyót, a texasi küldöttgyűlés tagjai 1836. március 2-án kinyilvánították függetlenségüket.⁵⁸

A texasiak több alkalommal megütköztek a mexikói sereggel. Elszántságuk a veszteségek ellenére is töretlen maradt, s végül április 21-én a San Jacinto folyó melletti csatában Sam Houston vezetésével legyőzték Santa Anna katonáit.⁵⁹ A mexikói elnök fogságba esett és a velascói szerződésben elismerte Texas függetlenségét. Ezt azonban szabadulása után érvénytelennek nyilvánította, s a mexikói kongresszus sem fogadta el.⁶⁰

Az elszakadás kinyilvánítását követően a képviselők hozzákezdtek Texas új alkotmányának elkészítéséhez. Az Egyesült Államok több államának alkotmányát is felhasználva két hét alatt, 1836. március 16-ra készült el a dokumentum. Sajátos texasi jellegzetesség lett, hogy az elnököt három évre választhatták, egymás utáni két cikluson keresztül senki sem viselhette a hivatalt, s a kongresszus beleegyezése nélkül az elnök nem vezethette csatára a hadsereget. Minden családfő 4605 *acre* földre tarthatott igényt. Az amerikai telepesek szempontjából az egyik legfontosabb döntés volt, hogy legalizálták a rabszolgaság intézményét, bár az afrikai rabszolgákkal történő kereskedelmet kalózkodásnak nyilvánították.⁶¹

A függetlenségi háború után jelentősen megnőtt az amerikai bevándorlók száma a Texasi Köztársaság területén. A fiatal állam azonban sorozatos gazdasági válságokkal küzdött, s állandó fenyegetettséget jelentett számára az is, hogy Mexikó megpróbálja visszafoglalni. Ezért több alkalommal is felvételét kérte az Amerikai Egyesült Államokba. Az amerikai kongresszus azonban, bár 1837. március 3-án elismerte Texas függetlenségét, négy hónappal később elutasította az annexióra vonatkozó kérelmét. Ennek legfőbb oka az lehetett, hogy az északi államok ellenezték a rabszolgatartó területek kiterjesztését. Az 1840-es évek közepén azonban változás történt. Az 1844-es elnökválasztási kampányban a területi terjeszkedés híve, James K. Polk az északnyugaton fekvő Oregon vidék és Texas egyidejű felvétele, s így az északi és déli területek közötti egyensúly fenntartása mellett érvelt és nyert. 1845 elején az amerikai Kongresszus két háza közös határozatot fogadott el Texas annexiójáról, mely 28. államként csatlakozott az Unióhoz.⁶²

⁵⁷ *The Texas Declaration of Causes for Taking up Arms against Santa Anna, November 7, 1835.* In: Wallace – Vigness 1963, 91.

⁵⁸ *The Texas Declaration of Independence, March 2, 1836.* In: Wallace – Vigness 1963, 98–99.

⁵⁹ Fehrenbach 1968, 229–233; Nevin 1975, 133–140.

⁶⁰ *The Treaty of Velasco, May 14, 1836.* In: Wallace – Vigness 1963, 117–118; Fehrenbach 1968, 241.

⁶¹ *The Constitution of the Republic of Texas, March 17, 1836.* In: Wallace – Vigness 1963, 100–106.

⁶² *The Resolution Annexing Texas to the United States, March 1, 1845.* In: Wallace – Vigness 1963, 146–147.

Összegzés

1821 és 1836 között a mexikói kormányzat szövetségi vagy tartományi szinten számos alkalommal tett kísérletet a rabszolgaság felszámolására, de Texast végül mindig mentesítették a rendelkezések hatálya alól. A rabszolgaság körüli bizonytalanság valószínűleg jó néhány ültetvényest visszatartott attól, hogy Texasba költözzön, de még így is folyamatos volt az amerikai bevándorlás.

A korai időszakban a népesség növekedéséről és összetételéről nehéz pontos adatokat találni, hiszen az első népszámlálás 1850-ben volt. A felmérés szerint ekkor Texas állam lakosainak száma 212 592, ebből 154 034 fehér, beleértve 14 000 mexikóit, és 58 558 afro-amerikaiakat, akik közül 58 161 rabszolga, 397 pedig szabad volt.⁶³ Ebből többen is megpróbálták visszafelé következtetni. Szerintük Mexikó függetlenné válásakor, 1821-ben körülbelül 2500 volt a Texas területén élők száma, s a népesség 1830-ra csaknem megkétszereződött, közel 10 000-re nőtt. Ekkor történt, hogy a mexikói kongresszus törvényben tiltotta meg a további betelepülést az Egyesült Államok területéről a határ közelében lévő régióba. Ez azonban már nem tudott gátat emelni a bevándorlók útjába. 1834-re a lakosok száma elérte a 21 000 főt, a Texasi Köztársaság megalakulása idején pedig már 40 000 volt, beleértve a mexikóiakat és a mintegy 5000 rabszolgát. 1847-re körülbelül 140 000-re emelkedett a lakosok száma, 102 961 fehér, illetve 38 753 rabszolga és 295 szabad fekete élt Texasban.⁶⁴

Bár a kortársak és egyes történészek körében is elfogadottá vált az a nézet, hogy a texasi függetlenségi háború az Egyesült Államok déli elitjének „összeesküvése” volt az ültetvényes gazdálkodásra alkalmas területek kiterjesztése céljából, a rabszolgaság körüli viták nem voltak közvetlen okai Texas elszakadásának. Az intézmény léte azonban mindig feszültségforrás volt a mexikói időszakban és az annexiót követően az Unióban is. A rabszolgaságnak Texasban formálisan a polgárháború után, 1865. június 19-én lett vége, amikor a megszálló szövetségi csapatok élén Gordon Granger tábornok megérkezett Galvestonba és Andrew Johnson elnök nevében bejelentette az Egyesült Államok fennhatóságának helyreállítását és a rabszolgák felszabadítását.⁶⁵

Bibliográfia

- Anderle 1998 = Anderle Ádám: *Latin-Amerika története*. Pannonica Kiadó, Budapest.
 Barker 1924 = Barker, Eugene C.: *The Austin Papers*, Vol. I. Washington and Austin.
 Berczeli-Nemcsényi 2019 = Berczeli-Nemcsényi Alex: Emigráció és abolíció – A texasi németek és a rabszolgaság. In: Ferwagner Péter Ákos (szerk): *Tehetségek a történettudomány szolgálatában V*. SZTE BTK, Szeged.
 Cantrell 1999 = Cantrell, Gregg: *Stephen F. Austin, Empresario of Texas*. Yale University Press, New Haven and London.
 Campa 1979 = Campa, Arthur L.: *Hispanic Culture in the Southwest*. University of Oklahoma Press, Norman.

⁶³ Richardson 1943, 188; Fehrenbach 1968, 287; Connor 1971, 173.

⁶⁴ Weber 1982, 177; Richardson 1943, 188; Fehrenbach 287; Connor 1971, 172. Szabad feketék nagyobb számban az 1840-es évek közepétől érkező német bevándorlók településein éltek. A német kolóniákról részletesebben lásd Berczeli-Nemcsényi 2019.

⁶⁵ Fehrenbach 1968, 394.

- Chipman D. E. – Joseph, H. D. 1999: *Notable Men and Women of Spanish Texas*. University of Texas Press, Austin.
- Connor 1971 = Connor, Seymour V.: *Texas. A History*. AHM Publishing Corporation, Arlington Heights, Illinois.
- De la Teja 2010 = De la Teja, Jesus F., ed.: *Tejano Leadership in Mexican and Revolutionary Texas*. Texas A&M University Press, College Station.
- Fehrenbach 1968 = Fehrenbach, Theodore Reed: *Lone Star. A History of Texas and the Texans*. Collier Books. A Division of Macmillan Publishing Company Inc., New York.
- Jackson 2000 = Jackson, Jack, ed., Wheat, John, trans., *Texas by Terán, The Diary Kept by Manuel de Mier y Terán on his 1828 Inspection of Texas*. University of Texas Press, Austin.
- McDonald 2010 = McDonald, David R.: *José Antonio Navarro: In Search of the American Dream in Nineteenth-Century Texas*. Texas State Historical Association, Austin.
- Meinig 1993 = Meinig, Donald William: *Imperial Texas. An Interpretive Essay in Cultural Geography*. Austin and London.
- Meinig 1993 = Meinig, Donald William: *The Shaping of America. A Geographical Perspective on 500 Years of History. Vol. 2, Continental America, 1800-1867*. Yale University Press, New Haven and London.
- Milligan 1975 = Milligan: J. C.: *José Bernardo Gutiérrez de Lara, Mexican Frontiersman, 1811-1841*, a Dissertation in History Submitted to the Graduate Faculty of Texas Tech University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy.
- Narrett, D. E.: José Bernardo Gutiérrez de Lara: *Caudillo of the Mexican Republic in Texas*, *Southwestern Historical Quarterly*, Vol. CVI, No. 2, October, 2002, 195–228.
- Nevin 1975 = Nevin, David: *The Texans*. TIME-LIFE BOOKS, New York.
- Richardson 1943 = Richardson, Rupert Norval: *Texas, The Lone Star State*. Prentice Hall Inc., New York.
- Torget 2015 = Torget, Andrew J.: *Seeds of Empire. Cotton Slavery and the Transformation of the Texas Borderlands, 1800-1850*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- Wallace – Vigness 1963 = Wallace, Ernest – Vigness, David M., eds.: *Documents of Texas History*. Steck, Austin.
- Weber 1982 = Weber, David J.: *The Mexican Frontier, 1821–1846. The American Southwest under Mexico*. University of New Mexico Press, Albuquerque.
- Weber 1992 = Weber, David J.: *The Spanish Frontier in North America*. Yale University Press, New Haven and London.
- Wexler 1991 = Wexler, Sanford, ed.: *Westward Expansion. An Eyewitness History*. Facts on File, New York, Oxford.
- Wittman 1971 = Wittman Tibor: *Latin-Amerika története*. Gondolat Kiadó, Budapest.

BERCZELI-NEMCSÉNYI ALEX

**Bevándorlás és állampolgárság
Német emigránsok Texasban a 19. század első felében**

Immigration and citizenship – German emigrants in Texas in the first half of the 19th century. Texas was part of Mexico from 1821, became an independent republic in 1836 and in 1845 was annexed to the United States. This region became popular among the Germans settlers because a lot of works were written about it that concentrated on the advantages of the territory. Another pull factor was that the Mexican government and the Republic of Texas passed several liberal colonization laws to attract colonists. In my paper, I would like to present some aspects of German immigration to Texas focusing on one of the organizations (the so-called *Adelsverein*) that was created to help immigration to the North American continent. I will also try to answer the question how the Germans became citizens of their new homeland.

Keywords: immigration, emigration, citizenship, Germans, *Adelsverein*, German-Americans, North America, United States, Texas

Az észak-amerikai kontinens benépesítésében fontos szerepet játszottak az Európából érkező bevándorlók. Több ezren keltek útra a 19. század első felében politikai, gazdasági vagy éppen társadalmi okokból. Nagyon sokan kezdtek új életet a keleti part iparilag fejlettebb, népesebb nagyvárosaiban. Azonban a kontinens déli területei is népszerű úti cél voltak. Ezek közül kiemelkedik Texas, mely terület különös és hosszú utat járt be a korszakban. 1821-ig a spanyol birodalom része volt, majd 1836-tól független köztársaság. Így máig az egyetlen olyan tagja az Egyesült Államok uniójának, amely önálló államként csatlakozott 1845-ben.

A német emigránsok körében ez a terület a függetlenség időszakától kezdődően vált népszerűvé. Számukat tekintve ugyan többen telepedtek le a keleti parti és nyugati régiókban, azonban a lakosság arányához viszonyítva talán itt voltak a legmarkánsabban jelen. A 19. század közepére a Texasban élő német-amerikaiak voltak a legnagyobb számú Európából érkezett kisebbség. Már számuknál fogva is politikai tényezőt jelentettek és kezdettől fogva szerepet vállaltak a terület helyzetének alakításában. Jelen tanulmányban egyrészt azt vizsgálom, hogy miért és milyen keretek között tudtak letelepedni a németek az észak-amerikai kontinens ezen régiójában. Másrészt pedig arra teszek kísérletet, hogy bemutassam, hogyan is váltak később az Egyesült Államok állampolgáraivá. Az utóbbi esetben nem arra helyezem a hangsúlyt, hogy milyen jogi-törvényi háttére volt a kérdésnek, hanem arra, hogy elveiket tekintve hogyan feleltek meg az „állampolgárság” kritériumainak. Eddigi

kutatásaim rávilágítottak arra, hogy a letelepedést követően a német emigránsok az Egyesült Államok polgáraiként igyekeztek megoldást találni az új hazájukban felmerült politikai, társadalmi és gazdasági problémákra.

A német területek helyzete a korszakban

A 19. század első felében a német területekről az észak-amerikai kontinensre történő kivándorlás mértéke folyamatosan emelkedett. A kivándorlók száma az 1830-as évektől kezdődően vált jelentőssé. Az 1840 és 1860 között eltelt húsz év alatt mintegy 1,5 millióan telepedtek le az Egyesült Államokban.¹ Az elvándorlást egyszerre okozták a korszakban lezajló politikai, gazdasági és társadalmi változások.

Bonaparte Napóleon 1806-ban létrehozta a Rajnai Szövetséget, ezzel megszüntetve a német területeknek addig keretet adó Német–Római Császárságot.² A felszabadító háborúk után az európai nagyhatalmak a vitás területi és politikai kérdéseket az 1814–1815. évi bécsi kongresszuson igyekeztek megoldani. Ennek eszköze az I. Sándor orosz cár javaslatára Ausztria, Poroszország és Oroszország részvételével létrejött Szent Szövetség lett. Ezek a tárgyalások egyúttal a német alkotmányos rendezés fórumai is voltak, azonban csak részleges megoldás született. A három nagyhatalom nem támogatta egy új, német nemzeti szövetségi állam létrehozását, helyette 1815-ben Ausztria és Poroszország vezetésével a német királyok, hercegek és városok megbízottai aláírták a Német Szövetség alapító dokumentumát.³ Ez csupán az egyes államok laza összefogását jelentette, nem rendelkezett közös államfővel, végrehajtó vagy törvényhozó hatalommal és általános érvényű alkotmánnyal. Egyedüli közös testülete a frankfurti Szövetségi Gyűlés volt, amely csak korlátozott beavatkozási joggal rendelkezett. Az egyes tagállamok továbbra is önállóan működtek, sőt saját alkotmányokat bocsáthattak ki.⁴ A politikai ellentétek mellett további feszültségekhez vezetett, hogy a Német Szövetség határai nem egyeztek meg a közép-európai németiség etnikai-kulturális vonalaival.⁵

A bécsi kongresszus után egyértelművé vált, hogy az egységes német állam nem fog létrejönni, így a társadalmat általános csalódottság jellemezte. Erre válaszul – elsősorban az egyetemeken – létrejött egy reformokat követelő ellenzék. A jénai diákok 1815-ben megalapították az Általános Német Diákszervezetet, amelyben vezető szerepet kaptak az 1813–1815-ös felszabadító háborúk önkéntesei is.⁶ Ezzel párhuzamosan újra megerősödött a korábban francia uralom ellen elindult tornamozgalom, megalakultak a Német Társaságok és további egyetemi diákegyesületek – *Burschenschaften*-ek – jöttek létre.⁷ Ezek a szervezetek más-más módon ugyan, de gyakorlatilag ugyanazt követelték.⁸ Egységes német köztár-

¹ Bruce 1992, 9.

² Hahner 2006, 150.

³ Németh 2011, 177.

⁴ Vitári 2010, 175–176.

⁵ Fulbrook 1993, 103–104.

⁶ Németh 2011, 178.

⁷ Fulbrook 1993, 109; Tokody–Niederhauser 1983. 154–155.

⁸ A reformokat követelő diákegyesületeknek voltak radikális megmozdulásai is. Az egyik ilyen az 1817-es Wartburg-Fest vagy wartburgi ünnepély volt, amelyen 11 német egyetem 500 hallgatója vett részt. A diákok egy csoportja több németellennek ítélt írást, a *Code Napoléont*, porosz rendőri tanácsokat és egyenruhákat égetett el. Németh, 2011, 178; Vitári, 2010, 178.

aságot akartak, amelyben érvényesülhet az alkotmányos szabadság és megvalósulhat a tartományi képviselő, kiterjesztésre kerül a választójog, valamint megszűnhet a feudális rend.⁹

Ezek a követelések még a francia uralom alatt erősödtek meg, s a példátlan társadalmi mobilitással járó Napóleon elleni felszabadító háborúk után is napirenden maradtak. Mivel a francia forradalom eszméiben gyökereztek, veszélyeztették Ausztria és Poroszország európai restaurációs törekvéseit. Mindkét ország egy erős politikai-hatalmi központtal rendelkező államot képzelt el. A reformokat követelő ellenzékkel szemben Metternich kancellár az 1819-ben kiadott *Karlsbadi Határozatokban* lépett fel, amelyet a Német Szövetségben is egyhangúlag elfogadtak.¹⁰ A dokumentum kimondta, hogy „minden egyetemenél alkalmazni kell egy célszerű utasításokkal és kiterjedt felhatalmazással ellátott, az egyetem területén lakó meghatalmazottat”.¹¹ Az ő feladata volt „örködni a fennálló törvények és fegyelmi előírások legszigorúbb végrehajtásán, gondosan figyelni azt a szellemet, amelyben az akadémiai tanárok nyilvános és magánelőadásaikban eljárnak [...] szakadatlan figyelmet szentelni, ami a diákság erkölcsösségének, kíváncsiságának és kíváncsiságának és külső jóviselésének előmozdítását szolgálhatja”.¹² Az egyetemeken zajló oktatói-hallgatói munka tehát egy külső szerv ellenőrzése alá került, sőt a mozgalommal rokonszenvező egyetemi polgárokat el is bocsáthatták. Ezen túl pedig a *Karlsbadi Határozatokban* úgy rendelkeztek, hogy „az egyetemeken létesített titkos vagy engedély nélküli kapcsolatokkal szemben hosszú idő óta fennálló törvényeket teljes érvényükben és szigorukban fenn kell tartani [...], ki kell terjeszteni a néhány esztendeje alapított és általában Burschenschaft néven ismert egyetere”.¹³ Ezzel gyakorlatilag betiltották a reformokat követelő, egyetemeken alakult és egymással együttműködő szervezeteket. Azonban ezek illegálisan ugyan, de tovább működtek, így a dokumentum külön kitért a „néplázító szövetségekre”, amelyekkel szemben vizsgálóbizottságot hozott létre. Ennek a testületnek feladata volt „mind az egész Szövetség, mind az egyes szövetségi államok fennálló alkotmánya és belső nyugalma ellen irányuló forradalmi üzemek és néplázító szövetségek való tényeinek [...] átfogó vizsgálata és a velük kapcsolatos bizonyítékok összegyűjtése”.¹⁴ Mindezek mellett pedig cenzúra alá vonta a sajtót, ugyanis kijelentette, hogy az „olyan írásműveket, amelyek napilapok alakjában vagy füzetesen jelennek meg, hasonlóképpen olyanokat, amelyek húsz nyomtatott ív terjedelmet nem haladnak meg, az ország hatóságainak előzetes tudomása és jóváhagyása nélkül egyetlen német szövetségi államban sem lehet nyomdába továbbítani”.¹⁵

A *Karlsbadi Határozatok*at újabb kiegészítésekkel tovább szigorították, amihez nagyban hozzájárult az 1830-as júliusi francia forradalom. Az események hatására a német területeken felerősödtek az egységet és szabadságot követelő liberális mozgalmak. A szerveződések tagjait, résztvevőit megfigyelték, üldözték, némely esetben le is tartóztatták. Főként egyetemi tanárok, írók, újságírók, valamint diákvezetők, de az eszmékkel rokonszenvező

⁹ Tokody–Niederhauser 1983, 154–155.

¹⁰ Németh 2011, 178.

¹¹ Kováts 1995, 65.

¹² Uo.

¹³ Kováts 1995, 65–66.

¹⁴ Kováts 1995, 67.

¹⁵ Kováts 1995, 66.

polgárok, kézművesek és munkások is érintettek voltak.¹⁶ Ezért politikai okokból nagyon sok fiatal és értelmiségi döntött az észak-amerikai kontinensre történő emigráció mellett.

A politikai indokok mellett a korszakban lezajlott gazdasági változások, illetve azok társadalmi hatásai is közrejátszottak a német területekről történő elvándorlás mértékének növekedésében. Az 1750-es évektől demográfiai robbanás vette kezdetét Európában, ami a 19–20. század fordulójáig tartott. Ennek hatására a kontinens népessége 150 millióról 400 millióra emelkedett.¹⁷ Ezzel párhuzamosan a század első felében a napóleoni háborúk, valamint a kedvezőtlen környezeti tényezők miatt élelmiszerhiány alakult ki Európában.¹⁸ A népesség növekedésével és az élelmiszerhiánnyal együtt az ipari forradalom is számos változást hozott. Fokozatosan a mezőgazdasági helyett az ipari szektor vált egyre hangsúlyosabbá. Ez a folyamat azonban nem volt elég gyors ahhoz, hogy a 18. század közepén kezdődött demográfiai robbanás hatására megemelkedett népesség élelmiszerszükségletét kielégítse.¹⁹ Mindazok pedig, akik vidéken munka nélkül maradtak, a városokban létrejövő gyárakban próbáltak megélhetést találni.²⁰ Megjelent egy új társadalmi réteg, a városi munkásság. Ugyanakkor a korábbi nemesség is védte előjogait az újonnan kialakuló csoporttal, valamint a reformokra törekvő ellenzékkel szemben. Az így kialakult feszültségek hatására sokan úgy döntöttek, hogy az Újvilágban kezdenek új életet.

Miért éppen Texas?

Texas a 19. század első felében gyéren lakott terület volt, benépesítésében nagy szerepet játszottak a mexikói, angol-amerikai, német és más bevándorlók. A terület történetét érdemes külön egységként kezelni, azonban ahhoz, hogy látható legyen, miért vált olyan népszerűvé többek között a németajkú emigránsok körében, meg kell vizsgálni azt a „nagypolitikai” viszonyrendszert, amelyben elhelyezkedett a korszakban.

A terület 1821-től kezdődően a Spanyolországtól függetlenedett Mexikói Köztársasághoz tartozott, amely az Egyesült Államok fiatal köztársaságát tartotta követendő példának.²¹ Politikai rendszerét az északi szomszédéhoz hasonlóan építette fel. Szövetségi kormányzatot igyekezett kialakítani, így nagyon sok kérdést az egyes tagállamok hatáskörébe utalt. Texas népessége ekkor még túl alacsony volt ahhoz, hogy önálló tagállam legyen, így a szomszédos Coahuila területtel együtt alkotott egy egységet.²²

Mexikó Kongresszusa 1824-ben az alkotmány elfogadása mellett törvényt hozott a bevándorlásról is. Ebben a letelepedni szándékozóknak biztosították a földbirtoklás jogát és négy év adómentességet. A szövetségi rendszerben a részletszabályok kidolgozását az egyes tagállamokra bízták, aminek következtében Texas–Coahuila még kedvezőbb feltételekkel kínálhatott földet. Az új tulajdonosok az alacsony árú birtokok mellé négy helyett hat

¹⁶ Német 2011, 179.

¹⁷ Johnson 2016, 286.

¹⁸ Az élelmiszerhiány kialakulásához nagyban hozzájárult az 1816-os év kedvezőtlen időjárása, az 1825–26-os, 1826–27-es és az 1829–30-as kemény telek, valamint az 1840-es években Írországot sújtó burgonyavész. Frank 2018, 78; Johnson 2016, 209–291; Sellers et al. 1995, 165.

¹⁹ Kamphoefner et al. 1991, 2–3.

²⁰ Fulbrook 1993, 110–116.

²¹ Villegas et al. 2002, 69–70.

²² Howe 2007, 659.

évre kaptak adómentességet.²³ Az intézkedések következtében a Mexikói Köztársaság északkeleti határvidéke gyakorlatilag megnyílt a betelepülők előtt. Elsősorban az Egyesült Államok szomszédos államaiból érkeztek bevándorlók, akiknek száma folyamatosan emelkedett, 1830-ig 20 ezerre, 1835-ig 35 ezerre.²⁴ A mexikói hivatalnokok már az 1820-as évek második felében felismerték az angol-amerikai telepesek túlsúlyában rejlő veszélyt, hiszen már ekkor tíz az egyhez volt az arányuk a hispán lakossághoz viszonyítva. Abban reménykedtek, hogy ezt az egyenlőtlenséget a németajkú bevándorlók ellensúlyozhatják.²⁵ Azonban mindez nem valósult meg, hiszen bár korábban is érkeztek a területre, a német telepesek száma az 1830-as évektől kezdett el látványosan emelkedni.

Az Egyesült Államokból érkező, fokozódó bevándorlás miatt Texas és Mexikó viszonya egyre feszültebbé vált. Ennek egyik csúcspontja az 1826-ban kitört fredóniai felkelés volt. Főként birtokviták miatt Nacogdoches környékén angol-amerikai telepesek egy csoportja kikiáltotta a terület függetlenségét a Mexikói Köztársaságtól.²⁶ Az események megerősítették a mexikói kormányzatot abban, hogy az Egyesült Államokkal szomszédos határt felül kell vizsgálni. Manuel de Mier y Terán tábornok vezetésével expedíciót indított a Határbizottság a terület felmérésére azzal a céllal, hogy kidolgozza az indiánokkal szembeni védekezést, valamint az angol-amerikaiakkal szembeni stratégiát. A fredóniai felkelés és a bizottság feltáró munkája egyszerre vezettek az 1830. április 6-i törvényekhez.²⁷ Ezekben a texasi területeket a szövetségi kormányzat szigorúbb ellenőrzés alá vonta, megtiltotta a közvetlenül határos amerikai területekről történő bevándorlást, és magas vámokat vetett ki az Egyesült Államokból importált árukra. Emellett pedig, bár az intézmény fennmaradhatott, megtiltották további rabszolgák behozatalát.²⁸

Tovább súlyosbította a helyzetet az angol-amerikai lakosság növekedése mellett az is, hogy a terület közelsége miatt az északi szomszéd kormányai több kísérletet tettek a terület megszerzésére. Még 1827-ben John Quincy Adams elnök követeket küldött Mexikóba és 1 millió dollárt ajánlott fel a Rio Grandéig, majd további 500 ezer dollárt a Colorado folyóig terjedő területekért. Ezután Andrew Jackson újabb ajánlatot tett a Mexikói Köztársaság vezetésének, ötmillió dollárt kínált egész Texasért.²⁹ Természetesen ezeket a megkereséseket a mexikói kormányzat folyamatosan visszautasította.

A feszült viszony az 1830-as évek elején rövid ideig, de nyugvópontra jutott. Ehhez hozzájárult, hogy Santa Anna tábornok, a mexikói függetlenségi háború veteránja az 1829-es spanyol visszatérési kísérlet után egyre nagyobb politikai befolyásra tett szert.³⁰ A tábornok 1833-as elnökké választásakor liberális reformokat ígért, amivel elnyerte mind az angol-amerikaiak, mind pedig a hispán lakosság támogatását.³¹ Azonban a program végrehajtását már alelnökére, Valentín Gómez Fariásra bízta. A programnak köszönhetően Texas–Coahuila állam törvénykezése lehetővé tette a hivatalokban az angol nyelv használatát.

²³ Kökény 2007, 41.

²⁴ Magyarics 2014, 71.

²⁵ Howe 2007, 660.

²⁶ Kökény 2007, 58–61.

²⁷ Howe 2007, 660.

²⁸ Kökény 2017, 144–145.

²⁹ Vecseklőy 1985, 123–124.

³⁰ Howe 2007, 660–661.

³¹ Howe 2007, 661.

Ezenkívül pedig meghosszabbították a korábbi birtokadományok szerződéseit, megnövelték a helyi bíróságok számát, valamint lehetőséget biztosítottak az esküdtszéki tárgyalásokra.³² Az alelnök az egyház vagyonát és jogköreit is korlátozni próbálta, illetve hozzálátott a hadsereg átszervezéséhez, ellenőrizhetővé tételéhez. A folyamatban lévő változások mindkét intézményt érzékenyen érintették, így ellenállást tanúsítottak.³³ Visszahívták Santa Anna tábornokot, aki nyomásukra szembefordult alelnökével és konzervatív fordulatot hajtott végre. Hatályon kívül helyezte az 1824-es liberális alkotmányt, önmagát pedig diktátorrá nevezte ki. Az új centralista kormányzat nemcsak a kongresszust, de az egyes államok, így Texas–Coahuila törvényhozó testületeit is feloszlatta.³⁴ Ennek hatására több mexikói államban is felkelés robbant ki, amelyeket le kellett vernie a tábornoknak.³⁵ A rend helyreállítása érdekében az egyes tagállamok saját véderéjét minimálisra csökkentette és a lojális, centralista hadsereg egységeit küldte a helyükre. Emellett pedig az új vezetés, megszüntetve a szövetségi államformát, a Mexikói Köztársaságot kerületekre osztotta fel.³⁶ Ezekkel a lépésekkel megszakadtak a korábban elindult reformfolyamatok.

Már az 1826-os események és annak következményei hatására Texasban kialakult egy ellenzék a mexikói központi kormányzattal szemben, amely a Békepártból és a Háborús Pártból állt. Előbbi sikerét jelentette, hogy a szigorú 1830-as áprilisi törvényeket 1833-ban visszavonták.³⁷ Mindkét párt nagyobb politikai autonómiát szeretett volna kiharcolni, azonban más-más módon. Míg a Békepárt ragaszkodva az 1824-es alkotmányhoz Texas önállóságát a Mexikói Köztársaságon belül, addig a Háborús Párt attól függetlenül képzelte el.³⁸ Santa Anna centralista politikája hozott változást, ugyanis a Mexikói Köztársaság más részeihez hasonlóan 1834–1835-ben itt is fegyveres összetűzésekre került sor. Azonban a centralista hadsereg csak 1836 februárjában lépte át a Rio Grandét. Mivel egyértelművé vált, hogy a békés rendezésre, valamint az 1824-es állapotok visszaállítására már nincs lehetőség, 1836 márciusában „Texas népének nyilvánvaló megbízásával felruházott képviselői” kinyilvánították, hogy „Texas népe mostantól szabad, szuverén és független köztársaságot alkot”.³⁹ Ezzel a texasi forradalom véglegesen függetlenségi háborúvá vált, amely során eleinte Santa Anna erői voltak előnyben. Az Egyesült Államok hivatalosan ugyan nem foglalt állást és nem is nyújtott segítséget, azonban a határvidéken élő polgárai közül egyre többen szöktek át, hogy részt vegyenek a függetlenségi harcokban. A háború végső ütközetére 1836. április 21-én került sor a San Jacinto folyó partján, ahol a texasiak nyolcszáz fős serege gyakorlatilag megsemmisítette a mexikói erőket. A csata során sikerült Santa Anna tábornokot is foglyul ejteni, akit így kényszeríteni tudtak a velascoi szerződés aláírására. Ebben a dokumentumban el kellett ismernie Texas függetlenségét és vissza kellett vonnia csapatait a Rio Grande mögé.⁴⁰ Ezzel, bár a Mexikói Köztársaság sosem ismerte el, megvalósult az önálló Texasi Köztársaság, amit először 1837-ben az Egyesült Államok,

³² Kökény 2007, 68.

³³ Villegas et al. 2002, 75.

³⁴ Kökény 2007, 71.

³⁵ Howe 2007, 661.

³⁶ Kökény 2007, 71.

³⁷ Howe 2007, 660; Kökény 2007, 70.

³⁸ Kökény 2007, 67.

³⁹ Bódy–Urbán 2001, 169.

⁴⁰ Kökény 2007, 73–80.

majd nem sokkal később az európai nagyhatalmak közül Anglia és Franciaország is elismert.⁴¹

„mindazoknak, akik Texasban kívánnak letelepedni”

Texas a függetlenség időszakában, 1836 és 1845 között vált igazán népszerűvé a német bevándorlók körében. Ehhez nagyban hozzájárult, hogy a mexikói kormányzathoz hasonlóan a Texasi Köztársaság vezetése is kedvező feltételekkel kínált földeket. A gyéren lakott vidéken történő letelepedés sokak számára csábító volt, hiszen az újrakezdés lehetőségét is jelentette. A német bevándorlók körében az olyan útleírások és beszámolók, mint például Johann Friedrich Ernst 1832-ben publikált „amerikai levele” vagy Detlef Dunt 1834-ben megjelent naplója, ezt a képet erősítették. Szintén személyes elbeszélés Adolphus Sterne 1840–1844 között, valamint 1851-ben írt naplója. A szerző az 1820-as években érkezett Texasba és írásaiban nemcsak a területen lakó embereket, illetve mindennapjaikat mutatta be, de kitért a politikai-üzleti életre is.⁴²

Műfaját tekintve eltérő Charles Sealsfield 1841-ben megjelent, *A kabinkönyv, avagy nemzeti jellemzők* című történelmi regénye.⁴³ A mű főszereplője egy fiktív alak, Edward Nataniel Morse ezredes, aki egyes szám első személyben meséli el történetét.⁴⁴ Ennek oka vélhetően az a szándék, hogy felkeltse az olvasó érdeklődését, valamint az élményszerű leírásokon keresztül elnyerje bizalmát. Az elbeszélésmód jelzi azt is, hogy a szerző az észak-amerikai kontinensen tett utazásai során szerzett személyes élményeiből merített az íráshoz. Morse ezredes szemén keresztül az olvasó megismerheti a texasi függetlenségi háború sorsfordító eseményeit és találkozhat olyan történelmi alakokkal, mint Stephen F. Austin vagy Sam Houston.⁴⁵ Sealsfield regénye nemcsak a régió történetét mutatja be, élményszerű leírásain keresztül Texas földrajzi és társadalmi viszonyai is megismerhetők.

Az itt említett és a hozzájuk hasonló szerzők gyakran túlzóan pozitív képet festettek az észak-amerikai kontinensen tapasztalható anyagi jólétről és gazdagságról.⁴⁶ Ezt egyrészt azért tették, mert igazolni szeretnék volna döntésük helyességét, másrészt pedig minél többeket akartak motiválni arra, hogy kövessék a példájukat. Az utóbbi következtében megfigyelhető volt a *láncmigráció* folyamata. Kimutatható, hogy azok, akik ezen beszámolók hatására indultak útnak, az észak-amerikai kontinens azon területein telepedtek le, amelyekről éppen leírást olvastak.⁴⁷ A texasi régió népszerűségét mutatja, hogy az 1850-es évekre már 35 ezer németajkú emigráns telepedett le, így ők voltak a legnagyobb európai kisebbség.⁴⁸

A terület egyre nagyobb népszerűsége, valamint a bevándorlók számának növekedése miatt 24 német nemes úgy döntött, hogy szervezett formában fogják segíteni a Texasba történő kiutazást és letelepedést. 1842-ben a Mainz mellett lévő Biebrich városában megalapították a Texasi Német Bevándorlók Védelmére Létrehozott Egyesületet, a *Verein zum*

⁴¹ Vecseklőy 1985, 128.

⁴² Kökény 2007, 28–29.

⁴³ A mű eredeti német címe: *Das Kajütenbuch oder Nationale Charakteristiken*. Sealsfield 1841.

⁴⁴ Sealsfield 1841; Wilson 1977, 101.

⁴⁵ Wilson 1977, 103.

⁴⁶ Kamphoefner et al. 1991, 283–284.

⁴⁷ Kamphoefner et al. 1991, 9; Keewen–Franke 2011, 23.

⁴⁸ Connor 1972, 174.

Schutz deutscher Einwanderer in Texas, rövidebb nevén az *Adelsverein*.⁴⁹ A szervezet rövid neve is az alapítók rangjára utal, hiszen jelentése „nemések egyesülete”.

Részletesen kidolgozták az egyesület működési szabályzatát, amely tartalmazta a csatlakozás feltételeit. Meghatározta, hogy miként készítik elő és szervezik meg a kivándorlást, illetve a letelepedést. A dokumentumok külön-külön is megjelentek, majd 1846-ban összegyűjtötték őket egy Texasba készülő német emigránsoknak szóló kézikönyvben. Ennek eredeti, német címe: *Der Auswanderer nach Texas. Ein Handbuch und Rathgeber für Die, welche sich in Texas ansiedeln wollen, unter besonderer Berücksichtigung Derer, welche sich dem Mainzer oder Antwerpener vereinen anvertrauen*. Magyarul: *Emigránsok Texasba. Kézikönyv és tanácsok mindazoknak, akik Texasban kívánnak letelepedni, különös tekintettel azokra, akik a mainzi vagy antwerpeni egyesületre bízák magukat*. Ezt a kötetet Otto W. Tetzlaff az 1970-es évek végén elemezte és angol nyelvre is lefordította. Munkája során arra a megállapításra jutott, hogy bár a kézikönyv szerzője ismeretlen, egyértelműen az *Adelsverein* alapító és működési dokumentumait tartalmazza.⁵⁰

Az *Emigránsok Texasba* több egy egyszerű gyűjteménynél. Tartalmazza a régió földrajzi adottságainak részletes leírását, valamint beszámol a kortárs történeti eseményekről, elsősorban a texasi forradalomról és az ország Egyesült Államokhoz történő csatlakozásáról.⁵¹ Kitér a terület lakosságára is, nemcsak az angol-amerikaiakra vagy a bevándorló németekre, hanem az őslakos indiánokra is és a rájuk vonatkozó törvényi rendelkezésekre.⁵² Ha valaki az 1840-es évek közepén kezébe vette a kötetet, akkor megismerhette a korabeli Texas viszonyait. Bár a kézikönyv alapvetően a régió pozitív vonásaira koncentrált, a fentebb bemutatott beszámolóknál már jóval realisabb képet fest a területről. Mindezek mellett tartalmazza Texas állam alkotmányát is, amely közlésének célja kettős. Egyrészt az emigránsok megismerhették a terület törvényi-jogi rendszerét, másrészt pedig felkészülhettek arra, hogy milyen keretek között válhatnak állampolgárokká.

Az *Adelsverein* alapítói a szervezetet üzleti vállalkozásként hozták létre, amelynek feladata volt a „kapcsolattartás Németország és az emigránsok között és a tengeri kereskedelem fejlesztése üzleti kapcsolatok révén”.⁵³ Ily módon kívántak „ezeken a településeken piacot találni a német iparcikkeknek és piacot biztosítani a kolóniák termékeinek Németországban”.⁵⁴ Üzleti jellegét mi sem mutatja jobban, hogy az Egyesületet 1844-ben mint részvénytársaságot hivatalosan is bejegyezték.⁵⁵ Az alapítók szándéka az volt, hogy a németajkú telepesek számának növelésével, valamint a kolóniák által megteremtett gazdasági kapcsolatokon keresztül minél nagyobb befolyásra tegyenek szert a fiatal Texasi Köztársaságban. Azonban célkitűzéseik között szerepeltek olyan filantróp pontok is, amelyek arra utalnak, hogy a nehéz helyzetben lévő német lakosságon kívántak segíteni. Az egyik feladatuk volt „a foglalkoztatás nélküli munkásosztály sorsának javítása, így megállítva növekvő elszegényedésüket”. Emellett pedig szerették volna a kivándorlókat egyesíteni „oly

⁴⁹ Linch 1986, 29.

⁵⁰ Tetzlaff 1977, 13.

⁵¹ 1. link: *Der Auswanderer nach Texas* 1846, 1–13.

⁵² Uo. 35–57, 102–105.

⁵³ Uo. 88.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ King 1967, 33–35.

módon, hogy védelmet nyújtanak számukra ezen egyesületen keresztül azért, hogy terheiken könnyítsenek a közös teherviselés révén”.⁵⁶

Életre hívása után nem sokkal később, még 1842-ben az *Adelsverein* vezetői megbízottakat küldtek Texasba azzal a céllal, hogy készítsék elő minél több német bevándorló letelepedését. Feladataik közé tartozott az információgyűjtés és a földvásárlás. Azonban a megbízottak gyakran földspekulánsok áldozataivá váltak, s olyan birtokokra is szert tettek, amelyekre a kiadott letelepedési engedélyek már lejártak, vagy éppen indiánok területén helyezkedtek el.⁵⁷ A nehézségek ellenére az Egyesület már 1843-tól kezdve indított hajókat, főként Brémából és Antwerpenből, de néhány esetben Hamburgból és Strasbourgból is. Ezeknek szinte mindegyike Galvestonba érkezett. Az Atlanti-óceánon megtett út az időjárástól függően két vagy három hónapot vehetett igénybe.⁵⁸ Végül a kezdeti, főként a földvásárlásokból adódó akadályok leküzdése után 1845-ben megalapították első kolóniájukat, New Braunfelst, amely város a további területszerzések és expedíciók kiindulópontjává is vált.⁵⁹ A szervezet sikerét mutatja, hogy ezután még két nagyobb települést hoztak létre. Az egyiket 1846-ban Fredericksburg, a másikat pedig 1847-ben Castell néven.⁶⁰

Mindenkinek, aki így kívánt Texasba utazni és letelepedni, 98 guldent kellett fizetnie, ami 56 porosz tallérnak felelt meg.⁶¹ Ezért az Egyesület vállalta az Atlanti-óceánon történő átkelés költségeit. Az új élet megkezdéséhez pedig biztosított „egy 60 guldenrel nem drágább rönkházat vagy a ház építéséhez szükséges anyagot” és egy „300 *acre* méretű földbirtokot családok számára vagy 160 *acre*-t egyedülálló, 17 éves vagy idősebb férfiak számára”, valamint „kerítés-alapanyagot és 15 *acre* termőföldre elegendő vetőmagot”.⁶² Az alapítók nemcsak az egyénekre vagy a kisebb családi csoportokra voltak tekintettel, hanem nagy hangsúlyt fektettek az egész közösség támogatására és nagyban támaszkodtak a tagok együttműködésére is. Ezért az Egyesület vállalta, hogy épít „egy közösségi templomot, egy vagy több iskolát tandíjmentességgel és egy kórházat, szintén ingyenes ellátással”.⁶³ A közösségépítésben vállalt szerepét igazolja az is, hogy mivel a kolóniáin alapvetően mezőgazdasággal foglalkoztak, az *Adelsverein* szerződésben rögzítette „gabonamalom, fűrészmalom és gyapotmagtalanító gép létesítését” a telepek számára.⁶⁴ Ezekben a birtokokon elsősorban búzát, rizst, később kukoricát termesztettek, de sok esetben hoztak létre a déli területeken jellemző gyapotültetvényeket is. Azonban eltérően a Texasban bevett gyakorlattól, ültetvényeiken a német telepesek nem alkalmaztak rabszolgákat. Az afroamerikaiakat szerződéses viszonyban, szabad munkaerőként foglalkoztatták.⁶⁵

⁵⁶ Uo. 87–88.

⁵⁷ King 1967, 105–110.

⁵⁸ Eddig összesen 77 hajó ismert, amely a német területekről indult az *Adelsverein* kötelékében 1843 és 1847 között. A hajók listáját az indulás-érkezés helyével, idejével és az utasok számával a hajók neve szerint rendezve Chester W. Geue és Ethel H. Geue közölte 1972-ben. Geue–Geue 1972, 158–160.

⁵⁹ Fehrenbach 1968, 294.

⁶⁰ King 1967, 105–110.

⁶¹ Tetzlaff 1977, 44.

⁶² 1. link Der Auswanderer nach Texas 1846, 91–95.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Hawgood 1940, 105–106.

A 19. század második felében Mexikóba utazó magyarok útíráásainak vizsgálata során Venkovits Balázs arra a megállapításra jutott, hogy számukra az utazás három szakaszból állt.⁶⁶ Véleményem szerint ez a rendszer a Texasban letelepedő német emigránsok kapcsán is felállítható. Először a szárazföldön belül el kellett jutniuk egy olyan Atlanti-óceán parti kikötőbe – elsősorban Antwerpenbe vagy Brémába –, ahonnan elindulhattak az észak-amerikai kontinens felé. Ebből a kikötőből át kellett kelniük az óceánon, ami az ipari forradalom következtében egyre gyorsabbá és biztonságosabbá vált. A megérkezés után pedig az Újvilágban kellett megtalálniuk egy letelepedésre alkalmas területet, ahol fel kellett építeniük az új egzisztenciát. A kézikönyvben található dokumentumokból az látszik, hogy az Egyesület ebből a három szakaszból kettő támogatására ígéretet és kísérletet tett. Annak, aki csatlakozott, az antwerpeni vagy brémai kikötőig ugyan önrőből kellett eljutnia, de az átkelés költségeit, valamint a letelepedéshez szükséges anyagi feltételeket az *Adelsverein* igyekezett biztosítani.

A 19. század első felében a német értelmiség körében elterjedt az az elképzelés, hogy az észak-amerikai kontinens alkalmas lehet Új-Németország megalapítására. Egy nyelvileg és etnikailag különálló köztársaságot akartak létrehozni, amelyben megőrizték volna kulturális sajátosságait, és amely mintául is szolgált volna nemcsak a német területek, de más országok számára is. Olyan államot kívántak létrehozni, amelynek vezetését, illetve törvénykezését az Európában üldözött liberális elvek mentén szervezték volna meg. A terv megvalósítására több kísérlet is történt a korszakban.⁶⁷ Azonban, ahogy a fentebb idézett forrásokból is látszik, az *Adelsverein* nem ilyen államot akart létrehozni és nem is kívánt gyarmatosítóként fellépni. Sőt a dokumentumokban, valamint a kézikönyvben is javasolta tagjai számára, hogy mihamarabb tanuljanak meg angolul, illetve váljanak texasi, majd pedig amerikai állampolgárokká.⁶⁸

Az 1840-es évek második felében az egyesület működése további nehézségekbe ütközött. Ehhez egyrészt hozzájárult, hogy 1845-ben a Texasi Köztársaság 28. tagállamként csatlakozott az Egyesült Államokhoz. Ezután a korábbiaknál nagyobb számban érkeztek olyan telepesek, akik nem szervezett módon jutottak földekhez. Az újonnan érkezők és a megváltozott politikai helyzet miatt a birtokviszonyok ellenőrzése nehézkessé vált. Másrészt újabb nehézséget jelentett az is, hogy mivel a mexikói kormányzat sohasem ismerte el a Texasi Köztársaság függetlenségét, az északi szomszéd beavatkozását hadüzenetként értékelte. Így 1846-ban, miután kitört a mexikói–amerikai háború, a régió hadművelleti területté vált.⁶⁹ Emiatt az egyesület számára a kolóniákkal való kapcsolattartás majdhogynem lehetetlenné vált. A politikai helyzet változása, valamint a háború mellett a korábbi sikertelen földvásárlási kísérletek és a telepesek anyagi biztonságát szolgáló kötelezettségvállalások hatalmas terhet jelentettek. Mindezek következtében a Texasi Német Bevándorlók Védelmére Létrehozott Egyesület és részvénytársaság 1847-ben csődöt jelentett.⁷⁰

Bár a kolóniák anyagi támogatása részben megmaradt, az egyes települések és a kívándorlók mögötti biztonsági háló, amelyet a szervezet jelentett, megszűnt. A már létrehozott telepeknek önállóan kellett tovább működniük. Azonban az alapítók közül többen is a terü-

⁶⁶ Venkovits 2018, 40.

⁶⁷ Hawgood 1940, 96–97.

⁶⁸ Tetzlaff 1977, 13.

⁶⁹ Kökény 2007, 92–95.

⁷⁰ Linch 1986, 29.

leten maradtak és nagy befolyásra tettek szert a helyi, új politikai rendszerben.⁷¹ Például John. O. Meusebach, akit nem sokkal az *Adelsverein* csődje után, 1851-ben Bexar, Medina és Comal megyék képviselőjévé választottak Texas Állam Szenátusába. Hivatali ideje alatt tagja volt az Államügyi és Oktatási Bizottságoknak.⁷² Az egyesület ugyan rövid ideig működött, de érdemeit nem lehet elvitatni. Működése során közel nyolcezer német telepes kiutazását és letelepedését tette lehetővé.⁷³

A Der Freie Verein és a San Antonio-i nyilatkozat

Bár az *Adelsverein* inkább gazdasági vállalkozás volt, telepesei között nem csak földművelőket vagy iparosokat találni. Tagjai voltak olyan német értelmiségiek is, akik elsősorban politikai okokból voltak kénytelenek elhagyni hazájukat és a korabeli európai nézetek mellett a görög-latin műveltséget is magukkal vitték. Ők az egyesület működése alatt, sőt annak csődje után is alapítottak kisebb, zárt közösségeket, amelyeket *latin kolóniáknak* neveztek.⁷⁴ Ezek közül is kiemelkedik Sisterdale, ahol a letelepedett német-amerikaiak egy aktívan politizáló kört hoztak létre, amely fontos szerephez jutott a korszakban.

A települést 1847-ben egy német szabadgondolkodó, Nicolaus Zink alapította.⁷⁵ Zink 1812-ben született Bajorországban, foglalkozását tekintve építészmérnök volt, s feleségével együtt az *Adelsverein* közvetítésével érkezett az akkor még független Texasi Köztársaságba. Részt vett az egyesület első kolóniájának, New Braunfelsnek a megalapításában és felépítésében 1844–1845-ben. Azonban családi okok miatt két évvel később elköltözött, s a Sister Creek-völgyben vásárolt földet. A területet elnevezte Sisterdale-nek. Röviddel ezután csatlakozott hozzá családjával Ottomar Behr természettudós és meteorológus.⁷⁶ Az 1848-as forradalmak után még több értelmiségi telepedett itt le. Liberális eszméket vallottak és a település vezetését is ezek mentén szervezték meg.⁷⁷

A Sisterdale-ben kialakuló értelmiségi kör egyik vezető alakja Ernst Kapp filozófus és földrajztanár volt. Azért kellett emigrálnia, mert az 1848-as forradalom alatt megjelentett egy porosz államról írt kritikát. A letelepedés után farmerként, ácsként és állattenyésztőként kezdett el dolgozni, azonban politikai tevékenységét sem adta fel.⁷⁸ Egészen 1865-ig élt az Egyesült Államokban, majd a polgárháború után hazatért Németországba, ahonnan egy súlyos betegség miatt már nem térhetett vissza.⁷⁹

Ennek az értelmiségi körnek egy másik kiemelkedő alakja volt Eduard Degener, aki szintén a forradalomban vállalt szerepe miatt volt kénytelen emigrálni. 1848-ban részt vett

⁷¹ Kamphoefner et al. 1991, 8.

⁷² King 1967, 140, 141, 145–146.

⁷³ Egyes szakirodalmak szerint (például Kamphoefner et al. 1991, 8.) az egyesület közvetítésével letelepedettek száma hétezer fő volt, azonban a Chester W. Geue és Ethel H. Geue által összegyűjtött hajólista alapján ez a szám akár nyolcezer is lehetett. Az ismert utasszámokat összeadva összesen 7682 fő kelt át az Atlanti-óceánon, azonban több hajó esetében nincs arra adat, hogy hány német emigráns volt a fedélzeten.

⁷⁴ Fehrenbach 1968, 295.

⁷⁵ 6. link: Linch 2010.

⁷⁶ Geue–Geue 1966, 14.

⁷⁷ 6. link: Linch 2010.

⁷⁸ 5. link: Jordan 2010.

⁷⁹ Sass 1978, 95.

Frankfurt am Mainban az első német parlament ülésén és 1850-ben érkezett Texasba. Miután lezárult a polgárháború, tagja volt az alkotmányozó konvenciónak, sőt 1870–1871-ben kongresszusi képviselővé is választották.⁸⁰ A Sisterdale-be költöző német értelmiségiek közül még August Siemering újságíró és publicista emelkedik ki. A forradalom után, 1851-ben telepedett le a texasi *latin kolóniában*, ahol tanárként kezdett el dolgozni. Kapphoz és Degenerhez hasonlóan a polgárháború után is aktívan politizált. Elkezdte kiadni saját lapját, a *Freie Presse für Texas*, amely 1865-től kezdődően az egyik legolvasottabb déli republikánus lap lett.⁸¹

Ernst Kapp, Eduard Degener és August Siemering vezetésével ebből a körből alakult meg 1853 novemberében a *Der Freie Verein*, azaz a Szabadság Egyesület, amelynek elnökévé Kappot, titkárává pedig Siemeringet választották.⁸² Legfontosabb céljuk az volt, hogy választ találjanak a korszak politikai, gazdasági és társadalmi kérdéseire. Az egyesület tagjai nem sokkal megalakulását követően, 1854 februárjában részt vettek a németek gyűlésén Louisville-ben. Itt egy programot fogalmaztak meg, amelyben nyíltan elítélték a rabszolgaságot és egyenlő jogokat követeltek az afroamerikaiaknak.⁸³

Ugyanebben az évben, március 15-én Ernst Kapp és August Siemering aláírásával megjelent egy felhívás, mert úgy ítélték meg, hogy „a legutóbbi események, ahogy az amerikai, úgy az európai politikában mutatják minden német összefogásának szükségességét az Egyesült Államokban”.⁸⁴ 1854. május 14–15-re összehívták a német-amerikai telepések konvencióját azzal a szándékkal, hogy „egyesüljünk minden erőnkkel, hogy megállapodásra jussunk magunk között és a velünk egyező amerikai polgártársainkkal azokról az elvekről, amelyek az elkövetkező tevékenységünk alapja lesznek”.⁸⁵ Ebben a felhívásban felkérték az összes texasi német települést, egyesületet és társaságot, hogy foglalkozzék meg véleményüket, kérdéseiket, kéréseiket, majd ezeket tolmácsolják delegáltjaikon keresztül.

Ezen a konvención Ernst Kapp vezetésével programot fogadtak el, amely egyszerre tartalmazott politikai, társadalmi és vallási reformokra vonatkozó javaslatokat.⁸⁶ A három terület közül az első kettőre tértek ki részletesen. A program társadalmi reformokra vonatkozó pontjai közül egy nyíltan elítélte a rabszolgaságot. Emiatt a korabeli déli közvélemény a konvenciót abolitionista rendezvényként értékelte, ami ellentétet szült a konzervatívabb német-amerikaiakkal és az ültetvényes déli elittel.⁸⁷ Azonban a San Antonio-i konvenció számos kérdést és problémát is érintett, ami miatt nem lehet egyértelműen kijelente-

⁸⁰ 4. link: Hooker 2010.

⁸¹ 3. link: Gold 2010.

⁸² 2. link: Bieseles 1930. 249.

⁸³ 2. link: Bieseles 1930, 248; Honeck 2011, 43.

⁸⁴ A felhívás 1854. március 24-én a *New Braunfelscher Zeitung*-ban és április 1-jén a *San Antonio Zeitung*-ban jelent meg német nyelven. Angolra fordította és publikálta R. L. Bieseles 1930-ban. link: Bieseles 1930, 249–250.

⁸⁵ 2. link: Bieseles 1930, 250.

⁸⁶ Az 1854-es gyűlésen elfogadott programot teljes terjedelmében a *New Braunfelscher Zeitung* május 19-i és a *San Antonio Zeitung* május 21-i számára hivatkozva R. L. Bieseles 1930-as tanulmányában angol nyelven közli. Ugyanígy felhasználta Hans-Martin Sass egy 1978-as tanulmányában, szintén angol nyelven. A program elemzéséhez ezeket a fordításokat használtam fel.

⁸⁷ 2. link: Bieseles 1930, 247.

ni, hogy az afroamerikaiak helyzetének kérdése lett volna az elsődleges probléma, aminek megoldására javaslatot fogalmaztak meg.

A politikai reformok első pontjában elismerték, hogy „az Egyesült Államok Alkotmánya a mostani legjobb”, azonban hozzátették azt is, hogy „mint minden létező dolog, ez is javításra szorul és javítani is kell”.⁸⁸ Éppen ezért követelték az elnök, a szenátorok, valamint az adóügyi, közigazgatási és minden más adminisztratív tisztségviselő közvetlen választását. Emellett pedig a választópolgárok azon jogát, hogy visszahívhassák ezen hivatalok betöltőit, ha munkaképtelenné válnának, törvényszegést, vagy pedig etikai vétséget követnének el.⁸⁹ Ezen követelések már önmagukban is figyelemre méltók, hiszen az elnök, valamint a szenátorok megválasztásának rendszerét az 1787-es alkotmány világosan kijelölte. A belpolitikai-alkotmányos kérdések újrendezése mellett az ország külpolitikájával kapcsolatban is voltak követeléseik azért, „hogy biztosítsák az Egyesült Államok megfelelő helyzetét a külföldi országok felé, és hogy lehetővé tegyék számukra, hogy befolyást gyakoroljanak a szabadság növekedésére”.⁹⁰ Ezekben a pontokban gyakorlatilag a Kongresszus egységes fellépését követelték, hogy egyrészt ismerjék el a „republikánus” államokat, másrészt a külföldön tartózkodó amerikai állampolgárok nagyobb védelmét igényelték.

Külön ki kell emelni, hogy a politikai reformok között követelték a Monroe-doktrína érvényben tartását.⁹¹ Ez az 1823-as elnöki üzenet ugyanis egyrészt kimondta azt, hogy az amerikai kontinensen európai nagyhatalmak a továbbiakban nem folytathatnak gyarmatosítást. Másrészt pedig azt, hogy az új észak-amerikai állam nem avatkozik be az Óvilág konfliktusaiba.⁹² A német-amerikaiak ezen követelése is igazolja tehát azt, hogy az 1850-es években az Egyesült Államok állampolgáraiként tekintettek magukra, hiszen a Monroe-doktrína az Újvilág Európától történő elszakadását mondta ki.

Mindezek mellett átfogó katonai reform megvalósítását is követelték. Ennek keretében csak az állampolgárok teljesíthettek volna katonai szolgálatot, illetve szerepelt az is, „hogy békeidőben a katonákkal ugyanúgy járjanak el, mint más polgárokkal”. A katonai kiképzéssel kapcsolatban pedig azt javasolták, hogy töröljék el a testi fenyegetést, tiltsák be a kadétok neveléséért felelős intézményeket, illetve alapítsanak egy tisztek kiképzésére létrehozott intézményt.⁹³

A társadalmi reformok közül az első pontban markáns változásokat akartak a törvénykezésben, elsősorban az igazságszolgáltatási rendszerben. Követelték „a büntető és polgári jog általános kódexét, mely egyszerűségénél és biztonságánál fogva minden polgár számára érthető és mentes az ügyvédi beavatkozásoktól”.⁹⁴ A német-amerikaiak ráéreztek az Egyesült Államok törvénykezésének egyik nagy hiányosságára, ugyanis egy ilyen általános jogi kódex megalkotásával feloldhatóvá váltak volna az egyes tagállamok igazságszolgáltatása közötti különbségek. Ezzel együtt követelték az esküdtbírószági rendszer, illetve az adósság-

⁸⁸ 2. link: Bieseles 1930, 252; Sass 1978, 89.

⁸⁹ 2. link: Bieseles 1930, 252; Sass 1978, 89–90.

⁹⁰ 2. link: Bieseles 1930, 252; Sass 1978, 90.

⁹¹ 2. link: Bieseles 1930, 252; Sass 1978, 90.

⁹² Bódy–Urbán 2001, 160–161.

⁹³ 2. link: Bieseles 1930, 252–253; Sass 1978, 90.

⁹⁴ 2. link: Bieseles 1930, 253; Sass 1978, 90.

ért járó börtön és a halálbüntetés eltörlését, a megélhetéshez szükséges tulajdonok illetékmentessé tételét.⁹⁵

A második pontban foglalkoztak részletesebben az afroamerikaiak helyzetével. Ebben kijelentették, hogy „a rabszolgaság ördögötől való, amelynek eltörlése a demokratikus elvek követelménye”.⁹⁶ Bár kritikus hangnemben nyilatkoztak az intézményről, követelésük lényege az volt, hogy „a szövetségi kormányzat tartózkodjon minden beavatkozástól a rabszolgaság kérdésében”.⁹⁷ Vagyis azt javasolták, hogy azokban az államokban, ahol az intézmény már fennáll, ne töröljék el. Eddig a politikai és társadalmi reformokat sürgető pontokban nyíltan vagy éppen burkoltan a Kongresszus határozottabb fellépését követelték. Azonban úgy tűnik, hogy itt inkább a népszuverenitás elvét kívánták érvényre juttatni. Ezt támasztja alá az is, hogy a továbbiakban amellet álltak ki, hogy „ha egy állam a gonosz eltörléséről dönt”, tehát ha alkotmányában elveti a rabszolgaság intézményét, akkor „az ilyen állam igényelhesse a szövetségi kormányzat segítségét e cél megvalósítása érdekében”.⁹⁸ A radikális kezdőmondatral együtt ez a hangvétel azokra a kompromisszumokra hasonlított, amelyekkel az Egyesült Államok kormányzatai igyekeztek rendezni a század első felében a rabszolgaság intézményének kérdését. Ebben a pontban ugyanis egyszerre követelték a tagállamok önrendelkezési jogának tiszteletben tartását, illetve a Kongresszus beavatkozását a szabad államok segítése kapcsán.

Az igazságszolgáltatáson, valamint a rabszolgaságon túlmenően pénzügyi reformokra vonatkozóan is voltak követelése a konvenciónak. A program negyedik és ötödik pontjában az adóügyi szabályok megváltoztatását és a bankok működésének felülvizsgálatát követelték. Ahogyan írták, „az adónak nincs más célja, mint fedezze a kormányzat kiadásait. Ezért kell rögzíteni, tekintettel a költségek összegére és ki kell egyenlíteni, amennyire lehetséges, a polgárok javai szerint.”⁹⁹ Éppen ezért követelték a közvetlen adózást, a bevételekhez mérten arányos jövedelemadó és a progresszív örökösödési adó bevezetését, valamint a „megműveletlen földek magasabb adóztatását a földspekuláció ellenőrzéséhez”.¹⁰⁰ A hitelintézetekkel kapcsolatos pont pedig így kezdődött: „A bankoknak csak az a célja, hogy védelmet nyújtson a szegényeknek a tőke erejével szemben, és hogy támogassák a kereskedelmet.”¹⁰¹ Ebben követelték az akkor létrejött bankok működésének betiltását, valamint a hitelintézeti rendszer felülvizsgálatát. Ezekből látszik, hogy mindkét intézmény esetében a Kongresszus határozottabb beavatkozását várták el a szegényebb társadalmi csoportok védelmében.

A szövetségi kormányzat fellépését követelték az ipari szektorban, illetve az oktatásban is. A gazdasági életben elinduló verseny központi felügyeletét akarták elérni azért, hogy a korábbi spekulációkat és bizonytalan helyzeteket elkerüljék. Figyelemre méltó az is, hogy „állami felügyeletet és megfelelő garanciák biztosítását” követelték „a munkásokkal kötött szerződésekben”.¹⁰² Ez a pont azért fontos, mert a 19. század közepére az ipari forradalom az észak-amerikai kontinensen is elkezdte kifejteni hatásait. Kialakulóban volt egy új társa-

⁹⁵ 2. link: Bieseles 1930, 253; Sass 1978, 90.

⁹⁶ 2. link: Bieseles 1930, 253; Sass 1978, 91.

⁹⁷ 2. link: Bieseles 1930, 253; Sass 1978, 91.

⁹⁸ 2. link: Bieseles 1930, 253; Sass 1978, 91.

⁹⁹ 2. link: Bieseles 1930, 253; Sass 1978, 91.

¹⁰⁰ 2. link: Bieseles 1930, 253–254; Sass 1978, 91.

¹⁰¹ 2. link: Bieseles 1930, 254; Sass 1978, 91.

¹⁰² 2. link: Bieseles 1930, 254; Sass 1978, 91.

dalmi csoport, a városi munkásosztály, s a dolgozók, valamint a munkaadók közötti viszony, a jogok és kötelezettségek még nem voltak törvényben rögzítve. A konvención résztvevő német-amerikaiak az állam feladatául jelölték ki „az ifjúság mint köztársasági polgárok oktatásának a biztosítását és a romboló jellegű hatások legteljesebb eltávolítását”.¹⁰³ Bár nem a vallással kapcsolatos reformoknál szerepelt, ebben a pontban megfigyelhető egyfajta egyház- vagy vallásellenesség. Az ingyenes köz- és felsőoktatás létrehozása mellett követelték, hogy a vallást és a vallási könyveket tiltsák be az oktatási intézményekben, illetve azt is, hogy prédikátorok ne lehessenek oktatók.¹⁰⁴ Ezzel arra a problémára reflektáltak, hogy az Egyesült Államok alkotmánya a közoktatás tekintetében semmilyen kötelező szabályt nem tartalmazott, sőt a kérdés rendezését rábízta az egyes államok kormányzatára. Ennek ellenére, bár a szervezésben nem vett részt, földadományokkal igyekezett ösztönözni az oktatási intézmények alapítását.¹⁰⁵ Ez a követelés egybecsengett azzal, hogy még az *Adelsverein* is tandíjmentes iskolák építését vállalta kolóniai számára. Tehát a központilag szervezett, ingyenes közoktatás iránti igény a német-amerikaiak körében folyamatosan napirenden lévő kérdés volt.

A program harmadik nagy egységében, a vallásügyet érintő reformok tekintetében leszögezték, hogy „a vallás magánügy. Az Egyesült Államok politikai alakulat és nincs joga beavatkozni a hit ügyeibe, akár előnyben részesíteni vagy korlátozni azt.”¹⁰⁶ Ebben a kérdésben követeléseiket az első két egységhez viszonyítva igen röviden fogalmazták meg. A vallási fogadalmak eltörlését akarták, illetve azt, hogy a Kongresszus és más jogalkotó testületek ülései ne legyenek imával megnyithatók.¹⁰⁷ Érdekesség, hogy követelték „a vásárnapra vonatkozó törvények és a hálaadás napjának eltörlését”.¹⁰⁸ Ez a radikális pont azt mutatja, hogy bár számos, a korszakban égető problémára rátapintottak, a vallási kérdésekben még markánsan különböztek az angolszász többségi társadalomtól.

A San Antonio-i gyűléssel párhuzamosan és az után is Sisterdale lakói, valamint a *Der Freie Verein*hez hasonló szervezetek a Republikánus Párt programja mellett álltak ki. Emiatt és azért, mert a program társadalmi reformokat sürgető részének második pontjában nyíltan szót emeltek a rabszolgaság ellen, a konvenció résztvevői összetűzésbe kerültek a korábban letelepedett német-amerikaiakkal és az ültetvényes déli elittel. 1854 és 1855 nyara között éles viták bontakoztak ki az olyan német és angol nyelvű lapok hasábjain, mint a *New Braunfelser Zeitung*, a *San Antonio Zeitung*, illetve a *The Western Texan*, valamint a *Texas State Gazette*.¹⁰⁹ A már beilleszkedett német-amerikaiak azt állították, hogy sem a program, sem pedig az 1854-es konvenció nem tükrözte a texasi németajkú lakosság többségének véleményét, amivel szemben a gyűlés résztvevői azzal védekeztek, hogy minden település és szervezet küldhetett delegáltakat. Ezzel együtt elsősorban az ültetvényes angol-amerikaiak bojkottálni kezdték a *San Antonio Zeitungot* és több, hozzá hasonló lapot, amelyek a számukra radikális elveket valló német-amerikaiak írásait megjelentették.¹¹⁰

¹⁰³ 2. link: Bieseles 1930, 254; Sass 1978, 91.

¹⁰⁴ 2. link: Bieseles 1930, 254; Sass 1978, 91–92.

¹⁰⁵ 7. link: Zsigmond 2008.

¹⁰⁶ 2. link: Bieseles 1930, 254; Sass 1978, 92.

¹⁰⁷ 2. link: Bieseles 1930, 254; Sass 1978, 92.

¹⁰⁸ 2. link: Bieseles 1930, 254; Sass 1978, 92.

¹⁰⁹ 2. link: Bieseles 1930, 255–261.

¹¹⁰ Honeck 2011, 44.

Összegzés

Sok európai, így a német bevándorlók számára is az észak-amerikai kontinens, azon belül is Texas már a 19. század első felében a „lehetőségek földjeként” jelent meg. Ezt a pozitív képet erősítették az olyan beszámolók, mint Charles Sealsfield történelmi regénye. Személyes hangvételükkel, a régió és az ott történő letelepedés előnyeinek a bemutatásával sokakra ösztönzőleg hatottak.

Az 1846-ban megjelent *Emigránsok Texasba* kézikönyv már jóval realisabb volt. Bemutatta a terület földrajzi adottságait, történelmét, kül- és belpolitikai viszonyait, valamint tartalmazta A Texasi Német Bevándorlók Védelmére Létrehozott Egyesület alapító dokumentumait és szabályzatát is. Az *Adelsverein*, bár rövid ideig működött, több ezer német emigráns letelepedését segítette elő. Dokumentumaiból egyrészt látható, hogy milyen vállalkozásokra volt szükség az új élet megkezdéséhez, másrészt pedig az, hogy az alapítók számára fontos szempont volt, hogy telepeseik a közösség tagjaivá váljanak. A *Der Freie Verein* működése, valamint a San Antonio-i konvenció programja pedig rávilágít arra, hogy a német-amerikaiak nem csak jogi értelemben voltak az Egyesült Államok állampolgárai.

Nem tisztázott még, hogy az önálló Texasi Köztársaság idején a németek texasi vagy az Egyesült Államok polgárának vallották magukat. Az *Emigránsok Texasba* ugyan már a csatlakozott állam alkotmányát közölte, az *Adelsverein* azonban első kolóniáit még a független államban hozta létre. Mindenesetre a vizsgált források azt támasztják alá, hogy a letelepedett német-amerikaiak az 1850-es években már az Egyesült Államok állampolgárává váltak. Elsősorban abban a tekintetben, hogy ahogyan eredeti hazájukban, úgy az Újvilágban is válaszokat kerestek, illetve igyekeztek megoldást találni a korszak politikai, gazdasági és társadalmi problémáira.

Bibliográfia

Források

- Kováts 1995 = Kováts Zs.: Karlsbadi Határozatok. *Szöveggyűjtemény az egyetemes történelem forrásaiból III.* Nemzeti Tankönyvkiadó. 65–67.
- Bödy–Urbán 2001 = Bödy P. – Urbán A.: Texas Függetlenségi Nyilatkozata. *Szöveggyűjtemény az Amerikai Egyesült Államok történetéhez 1620–1980.* Dialóg-Campus Kiadó. 167–169.
- Bödy–Urbán 2001 = Bödy P. – Urbán A.: Monroe-elv. *Szöveggyűjtemény az Amerikai Egyesült Államok történetéhez 1620–1980.* Dialóg-Campus Kiadó. 160–161.
- Sealsfield, Charles: *Das Kajütenbuch oder Nationale Charakteristiken.* Zürich. 1841.
- Der Auswanderer nach Texas. Ein Handbuch und Rathgeber für Die, welche sich in Texas ansiedeln wollen, unter besonderer Berücksichtigung Derer, welche sich dem Mainzer oder Antwerpener Verein anvertrauen.* Bremen 1846.
- Bieseke 1930 = Bieseke, R. L.: Ernst Kapp és August Siemering felhívása a San Antonio-i konvencióra. The Texas State Convention of Germans in 1854. 33. *The Southwestern Quarterly* 4. 247–261.
- Bieseke 1930; Sass 1978 = San Antonio-i konvenció programja. Bieseke, R. L.: Ernst Kapp és August Siemering felhívása a San Antonio-i konvencióra. The Texas State Convention of Germans in 1854. 33. *The Southwestern Quarterly* 4. 247–261. és Sass, Hans-Martin: Man and His Environment: Ernst Kapp's Pioneering Experience and

His Philosophy of Technology and Environment, In: Linch, G. E. – Reeves, D. B.: *German Culture In Texas, a Free Earth; Essays from the 1978 Southwest Symposium*. Twayne Publishers. 82–99.

Szakirodalom

- Bruce 1992 = Bruce, L.: *The Migration of Ideology and the Contested Meaning of Freedom: German Americans in the Mid-Nineteenth Century*. German Historical Institute, Washington DC.
- Connor 1972 = Connor, S. V.: *Texas, a History*. Arlington–Heights IL.
- Fehrenbach 1968 = Fehrenbach, T. R.: *Lone Star. A History of Texas and the Texans*. New York.
- Frank 2018 = Frank T.: *Amerika világai*. (Angol-amerikai történelmi tanulmányok) Gondolat Kiadó, Budapest.
- Fulbrook 1993 = Fulbrook, M.: *Németország története*. Maccenas Könyvkiadó. Budapest.
- Geue–Geue 1972 = Geue, Ch. W. – Geue, E. H.: *A New Land Beckoned. German Immigration to Texas 1844–1847*. Waco.
- Hahner 2006 = Hahner P.: *A régi rend alkonya. Egyetemes történet 1648–1815*. Panem Könyvkiadó, Budapest.
- Hawgood 1940 = Hawgood, J. A.: *The Tragedy of German-America, The Germans in the United States of America during the Nineteenth Century – and After*. New York – London.
- Honeck 2011 = Honeck, M.: *We are the Revolutionists. German-Speaking Immigrants and American Abolitionists after 1848*. The University of Georgia Press, Georgia.
- Howe, 2007 = Howe, D. W.: *What Hath God Wrought. The Transformation of America, 1815-1848*. Oxford University Press, New York.
- Johnson 2016 = Johnson, P.: *Az amerikai nép története*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kamphoefner et al. 1991 = Kamphoefner, W. D. – Helbich, W. – Sommer, U.: *News from the Land of Freedom. German Immigrants Write Home*. Ithaca – London.
- Keewen–Franke 2011 = Keewan–Franke, D.: *Imagies of America, Warren County*. Arcadia Publishing, Charleston.
- King 1967 = King, M. I.: *John O. Meusbach, German Colonizer in Texas*. Austin–London.
- Kökény 2007 = Kökény, A.: *Angol-amerikaiak Texasban, 1821–1845*. Szeged.
- Linch 1986 = Linch, G. E.: Rural Hill Country: Man, Nature, and the Ecological Perspective. In: *Eagle in the New World: German Immigration to Texas and America*. Szerk. Gish T. – Spuler R. Texas.
- Magyarics 2014 = Magyarics T.: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Mítosz és valóság: érdekek és értékek*. Antall József Tudásközpont, Budapest.
- Németh 2011 = Németh, I.: Németország 1789–1914. In.: *19. századi egyetemes történelem 1789–1914. Európa és az Európán kívüli világ*. Szerk. Vadász S. Osiris Kiadó, Budapest. 167–247.
- Sass 1978 = Sass, H.–M.: Man and His Environment: Ernst Kapp's Pioneering Experience and His Philosophy of Technology and Environment, In: *German Culture In Texas, A Free Earth. Essays from the 1978 Southwest Symposium*. Szerk. Linch, G. E. – Reeves, D. B. Twayne Publishers. 82–99.
- Sellers et al. 1995 = Sellers, C. – May, H. – McMillen, N. R.: *Az Egyesült Államok története*. Maccenas Könyvek. Budapest.

- Tetzlaff 1977 = Tetzlaff, O. W.: A Guide for German Immigrants. 63. *Rice University Studies* 3. 13–19.
- Tokody–Niederhauser, 1983 = Tokody Gy. – Niederhauser E.: *Németország története*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vecseklőy 1985 = Vecseklőy J.: *A csillagsávós lobogó nyomában*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Venkovits 2018 = Venkovits, B.: „Mi otthon földre vagyunk vezetve.” *Magyar utazók és kivándorlók Mexikóban a 19. század második felében*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Villegas et al. 2002 = Villegas, D. C. – Bernal I. – Toscano, A. M. – González, L. – Blanquel, E. – Meyer, L.: *Mexikó rövid története*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.
- Vitári 2010 = Vitári Zs.: Birodalomból birodalom. „Németország” 1815–1871. In: *A hosszú 19. század rövid története*. Szerk. Bebesi Gy. Bocz Kiadó, Pécs. 175–190.
- Wilson 1977 = Wilson, L. A.: Another Planet: Texas in German Literature. 63. *Rice University Studies* 3. 101–109.

Internetes hivatkozások

1. link: *Der Auswanderer nach Texas. Ein Handbuch und Rathgeber für Die, welche sich in Texas ansiedeln wollen, unter besonderer Berücksichtigung Derer, welche sich dem Mainzer oder Antwerpener Verein anvertrauen*. Bremen 1846. <https://archive.org/details/derauswandererna00brem/page/n3/mode/2up> a letöltés időpontja: 2020. május 10.
2. link: Bieseke, R. L.: The Texas State Convention of Germans in 1854. 33. *The Southwestern Quarterly* 4: 247–261. <https://www.jstor.org/stable/30235334> a letöltés időpontja: 2021. május 03.
3. link: Gold, E.: Siemering, August. *Handbook of Texas*. Texas State Historical Association. 2010. <https://tshaonline.org/handbook/online/articles/fsi06> a letöltés időpontja: 2018. december 28.
4. link: Hooker, A. W.: Degener, Edward. *Handbook of Texas*. Texas State Historical Association. 2010. link: <https://tshaonline.org/handbook/online/articles/fde28> a letöltés időpontja: 2018. december 28.
5. link: Jordan, T. G.: Kapp, Ernst, In: *Handbook of Texas*. Texas State Historical Association. 2010. <https://tshaonline.org/handbook/online/articles/fka01> a letöltés időpontja: 2018. december 28.
6. link: Linch, G. E.: Sisterdale, In: *Handbook of Texas Online*. Texas State Historical Association. 2010. <https://tshaonline.org/handbook/online/articles/HNS51> a letöltés időpontja: 2018. december 28.
7. link: Zsigmond A.: Az amerikai mítosz: oktatás és társadalom. *Új Pedagógiai Szemle* 8–9. 2008. <https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-pedagogiai-szemle/az-amerikai-mitosz-oktatas-es-tarsadalom> a letöltés időpontja: 2021. május 21.

VARGA BEÁTA

A „népek tavaszának” szerepe a galíciai rutén/ukrán nemzeti mozgalom kialakulásában

The role of the “Springtime of the Peoples” in the development of the Ruthenian / Ukrainian national movement in Galicia. The process of Ukrainian national revival in Eastern Galicia, that could be traced back to the 1830s and was led by the Greek Catholic clergy, refrained from supporting national aspirations until the mid-19th century. Thus, the national movement of Ruthenians, which developed under the influence of the Polish culture within the province, did not reach the level of independent socio-political organization in Galicia until the age of the revolutions of 1848. The events of the “Springtime of the Peoples” made it possible for the cultural-educational activities of the Galician Ruthenian intelligentsia to be transformed into a national-political movement and for their cultural struggle to continue on a political platform. An important role in this change was also played by the fact that the Viennese government embraced the issue of Ukrainian national rebirth to hinder Polish national aspirations. Although the Galician policy of the Viennese government favoured the Ruthenian national aspirations only occasionally and in response to pressure from the Poles, it still provided them with a much freer framework than the Tsarist court.

Keywords: “Springtime of the Peoples”, Eastern Galicia, national movement, Ukrainian national rebirth, Greek Catholic clergy

A Habsburg-uralom alatt, összehasonlítva az orosz fennhatóság alatti ukrán területekkel, az egyes etnikumok – közöttük a galíciai rutének¹ számára is – a nemzeti fejlődéshez kedvezőbbnek bizonyultak a körülmények, ezért itt alakult ki az ukrán nemzeti identitástudat legkorábbi változata. Jóllehet Kelet-Galícia viszonylagos elmaradottsága² miatt – összehasonlítva a birodalom többi nemzetiségével – ebben a tartományban később jelentkeztek a nemzeti törekvések, az ukrán „nemzeti történetírás atyja”³, M. Sz. Hruszevszkij „Ukrán Galíciát” nevezte meg az „ukrán újjászületés”, az ukrán egység megteremtése kiinduló-

¹ A galíciai keleti szláv népesség sokáig nem használta önmaga azonosítására az ukrán kifejezést, hanem a Rusz szóból származó, több jelentéssel bíró *rutén* terminus terjedt el a körökben. Ez egyrészt utalást jelentett a terület legkorábban feljegyzett történelmi nevére (Vörös Rusz), másrészt a korábbi Lengyel–Litván Nemzetközösség egyik közigazgatási területére (Rusz fejedelemség Lemberg központtal). Hrytsak 2005, 186–187.

² Миллер 1997, 68.

³ Varga 2012, 9–21.

pontjának.⁴ Fontos, hogy a galíciai rutének csak az 1890-es évektől kezdték magukat ukránnak nevezni, mintegy szolidaritást kifejezve az orosz fennhatóság alatti „kisoroszokkal”.

Az 1772. augusztus 5-i szentpétervári szerződés⁵ értelmében Habsburg Galícia Ausztria egyik legnagyobb tartománya lett, amely magában foglalta a középkori vagy ún. „történelmi Galíciát”⁶ (981–1772). Ez utóbbi egybeesett azzal a területtel, amelyet később Kelet-Galiciának neveztek. Miután Habsburg Galíciához etnikailag teljesen lengyel lakta területeket is a hozzácsatoltak⁷ – a San folyó nyugati és a Visztula déli területeit Krakkó városáig –, megváltozott a tartomány földrajzi helyzete és etnikai összetétele. Jóllehet Galíciában csak a lakosság 50,1%-a tartozott a rutén népességhez, Kelet-Galíciában ugyanakkor 62%-os többséget alkottak a mindössze 25,3%-os arányt képviselő lengyel lakossággal szemben. Ennek ellenére a galíciai lengyelek számára a rutének különféle szintű szolgálokat jelentettek, meggyőződésük szerint a művelt rutének nem kerülhették el, hogy előbb-utóbb lengyellé váljanak és „*gente Ruthenus, natione Polonusnak*” nevezzék magukat. Erre a tartományra a bécsi udvar is kezdetben mint alapvetően lengyel etnikumú provinciára tekintett, ezért a rutén lakosság körében eleinte csak lokális – nyelvi és vallási-felekezeti – identitás formálódása vette kezdetét. A galíciai rutének többszörösen is hátrányos helyzetbe kerültek, mert nemességük rendkívül alacsony száma⁸ miatt kevésbé képviseltethették magukat a politikai életben, városi polgárság hiányában pedig kívül rekedtek a kereskedelmen és az iparon is. Ezzel magyarázható, hogy Kelet-Galícia rutén lakossága körében a görög katolikus klérus jutott vezető szerephez.⁹

A soknemzetiségű Habsburg Birodalom látszatra támogatott ugyan bizonyos nemzeti törekvéseket, de az minden esetben a központi hatalom megerősítése érdekében történt.¹⁰ Mivel az ausztriai németek a birodalmon belül valójában kisebbséget alkottak, a bécsi udvarnak kevés esélye volt arra, hogy az alávetett népeket beolvasszák, ezért inkább összeugraszották őket egymással.¹¹ A Habsburg-kormányzat korán felismerte, hogy a rutének támogatása megfelelő ellensúlyt képezhet az önállósodási törekvésekkel fellépő lengyelekkel szemben. A bécsi udvar által kinevezett galíciai kormányzók – az „*oszt meg és uralj*” elvét alkalmazva – sikeresen kijátszották egymás ellen a ruténeket és a lengyeleket, biztosítva ezáltal a Habsburg-fennhatóságot a tartományban.

Az ukrán nemzeti újjászületés folyamata is az általános modellt – *nosztalgizáló, kulturális, politikai fázis* – követve ment végbe Galíciában. Az 1820–30-as évektől követhető végig a galíciai rutének nemzeti öntudatra ébredése, amiben nagy szerepet játszottak Mária Terézia és II. József reformjai, aminek köszönhetően a rutén értelmiség kapcsolatba tudott

⁴ Грушевский 1907, 116.

⁵ Мартенс 1875, 26–29.

⁶ Magocsi 2005, 6.

⁷ Az 1797. január 26-i második szentpétervári szerződés Nyugat-Galíciát is a Habsburgoknak juttatta, amely újabb hat körzetet 1803-ban a galíciai kormányzósághoz csatoltak, megkülönböztetve a már 1772-ben osztrák birtokba került Kelet-Galíciától. Мартенс 1875, 26–29.

⁸ Az Ausztriához csatlakozás idején mintegy 10 ezer rutén nemesi család élt Galícia területén, akiknek anyagi helyzete alig volt jobb a parasztokénál és többségük már a 16–17. században áttért a katolikus hitre és ellengyelesedett.

⁹ Бойко 2017, 18.

¹⁰ Niederhauser 1958, 77.

¹¹ Jekelszik 2014, 85.

lépni saját történelmével. A legkorábbi, Galícia történelmét magában foglaló, 1796. évi történeti munka egy osztrák hivatalnok, Johann Christian von Engel nevéhez köthető.¹² Maradtak fenn művek rutén szerzők tollából is, de ezek elsősorban az egyháztörténetre vonatkoznak.¹³ Galíciában, mint minden birodalom fennhatósága alatti tartomány esetében, a nemzeti kultúra kialakulását és ápolását az is indokolta, hogy szembeszálljanak a birodalmi dominanciával. A rutének esetében ez a szembeszegülés azonban nem annyira az osztrákok, mint inkább a galíciai tartományban politikai kulcspozícióban lévő lengyelek ellen irányult.

A nemzeti identitástudat kialakulásában nagy szerepet játszott a nyelv, de az ukrán nyelv – amit az osztrák közigazgatás csak ruténként jelölt meg – valójában mindig háttérbe szorult Galíciában. A lengyel kultúra galíciai dominanciája és az oktatás szélesebb körű elterjedése vezetett a rutének körében a vérségi-nyelvi-kulturális összetartozásra alapozó *nemzeti újjászületés* korához, amelynek kezdete az ún. *Rutén Triász* tevékenységéhez köthető.¹⁴ A Lembergi Egyetemen tanult az ukrán nemzi ébredés három kiemelkedő alakja, Markian Saskijevics görög katolikus pap, Ivan Vahilevics történész és néprajzkutató, valamint Jakiv Holovackij, az egyetem ukrán nyelvet és irodalmat tanító professzora. Az általuk alapított *Rutén Triász*¹⁵ néven ismert csoport, amelyet az „*irodalom úttörőinek*”¹⁶ is nevezték, 1832-ben célul tűzte ki, hogy az elnépiesedett rutén/ukrán nyelvet az egyházi szláv és egyéb idegen nyelvi elemek nélkül és cirill betűs írásmóddal emeljék az irodalmi nyelv szintjére.¹⁷

Míg a galíciai rutének számára a *nemzeti függetlenség megszerzése* lehetett a maximális célkitűzés, addig a Nyugat-Galíciában többségben élő lengyelek az önálló lengyel állam visszaállítására törekedtek. Az 1830. november 29-én a Lengyel Királyságban¹⁸ kirobbant szabadságharc¹⁹ leverését követően az 1830-as évek második felében szinte egész Galíciára kiterjedt egy lengyel összeesküvés-hálózat, amelyet az 1835-ben Krakkóban létrehozott *Lengyel Nép Szövetkezése* nevű szervezet fogta össze. A galíciai hálózat felszámolását követően, 1842-től kezdve a versailles-i központú *Lengyel Demokrata Társaság* vette át az irányítást, amely szervezet 1845 őszére össznemzeti felkelést hirdetett a három felosztó nagyhatalom egykori lengyel területein. Az előkészítő fázisban beszervezték Nyugat- és Közép-Galícia nemességét, valamint a Krakkói Köztársaság²⁰ lakóinak egy részét is, de a felkelés terve idő előtt kitudódott a porosz és osztrák hatóságok előtt.²¹ Miután a bécsi kormányzat értesült a tervezett felkelésről, a galíciai Breinl sztarosztja elterjesztette a Tarnóvi kerület falubírái körében, hogy nemesi lázadás készül a császár ellen, amelynek tagjai a Habsburg-uralkodóhoz hű jobbságyság ellen is fel akarnak lépni. A parasztság válaszreakciója „*galíci-*

¹² Engel 1796.

¹³ Harasiewicz 1862.

¹⁴ Magocsi 2010, 428.

¹⁵ Himka 1999, 115, 120.

¹⁶ Wendland 2001, 37.

¹⁷ Гаврилюк 2011, 63–122.

¹⁸ A Lengyel Királyságot 1815-ben a Varsói Nagyhercegség középső és keleti területein hozták létre és az Orosz Birodalommal perszonáluniót alkotott.

¹⁹ Tefner 1996, 25–26.

²⁰ Napóleon legyőzését követően 1815-ben a bécsi kongresszuson Krakkót „semleges köztársaságnak” nyilvánították és a három nagyhatalom közös felügyelete alá helyezték.

²¹ Kovács 2015, 551.

ai mészárlás” néven vonult be a történelembe, amely 1846. február 18-án kezdődött és két hónapig tombolt, mintegy 1000 lengyel nemesi áldozatot követelve. Fontos ugyanakkor, hogy a kelet-galíciai rutén jobbágyság túlnyomó többsége nem csatlakozott a felkeléshez.

A krakkói felkelés szervezői nem értesültek a véres galíciai eseményekről, ezért 1846. február 21-én elkezdték a tervezett mozgalmukat és bejelentették a Lengyel Köztársaság Nemzeti Kormányának megalakulását. A krakkói Nemzeti Gárda néhány ezer kiképzetlen önkéntessel betört Galíciába, ahol azonban felkészült osztrák csapatokkal és parasztfelkelőkkel találta szembe magát, akiktől súlyos vereséget szenvedett. Ezt követően Krakkót orosz és osztrák csapatok vették be, majd április 15-én a bécsi egyezmény értelmében Krakkó Ausztriához került, véget vetve ezáltal a Krakkói Köztársaság (1815–1846) fennállásának.²²

Az 1846-os lengyel események beharangozói voltak a „népek tavaszaként” ismert forradalmi hullámnak, amely két évvel később egész Európát elárasztotta. Az 1848-as forradalmak hatására a Habsburgok soknemzetiségű birodalmának alávetett népei már nemcsak gazdasági és társadalmi reformokat követeltek, hanem önrendelkezési jogot és nemzeti függetlenséget is. 1848. március 18-án a galíciai tartományból petíciót²³ intéztek Ferdinánd császárhoz, amely dokumentum – a rutén érdekeket teljes mértékben ignorálva²⁴ – kizárólag lengyel követeléseket tartalmazott: a lengyel nyelv szabad használatát az iskolákban és a közigazgatásban, külön lengyel tartományi adminisztráció kialakítását, a birodalmi alkotmány felülvizsgálatát és valamennyi társadalmi osztály képviselőjét a *szejmen*, külön lengyel hadsereg felállítását a tartományban, teljes politikai és polgári egyenlőséget minden vallású társadalmi réteg számára. A császár március 19-én Lembergben aláírta a lengyelek politikai liberalizációról és szociális reformokról beterjesztett követeléseit, amiben azonban – az eredeti lengyel petícióhoz hasonlóan – a ruténekről nem tettek említést. Az április 13-án Lembergben megalakult Lengyel Nemzeti Tanácsba a rutének képviselőit is meghívták ugyan, akik azonban arra hivatkozva, hogy a lengyelek nem ismerték el őket önálló etnikumnak, visszautasították a felhívást.

Galícia kormányzója, Stadion gróf ezután azt javasolta a császárnak, hogy szabadítsák fel a parasztokat a földesúri kötelezettségeik alól, aminek köszönhetően nemcsak a lengyel nemesek függetlenedési terveit hiúsítanák meg, hanem elnyernék a parasztok háláját a monarchia felé ezekben a kritikus időkben.²⁵ A bécsi udvart meggyőzték ezek az érvek és 1848. április 17-i rendeletében Ferdinánd császár felszámolta a jobbágyság rendszerét Galíciában: megszüntette a robotot, a parasztok megkapták az általuk korábban birtokolt földek 70%-át, míg azok 30%-a a földesurak tulajdonában maradt.²⁶ A nemesek felé a megváltás anyagi terheit részben az állam vállalta magára, részben a parasztoknak kellett kifizetniük. Az osztrák kormánynak sikerült a jobbágyok érdekvédelmezőjének feltüntetni magát, a galíciai hivatalnokok egyik legfőbb küldetése pedig az önálló államiság helyreállításában érdekelt lengyel nemesség kordában tartása és a nép körében a „jó császár” mítoszának megteremtése volt.²⁷ Miután a galíciai parasztok saját sorsuk urává válhattak, felébredt bennük az érdeklődés a politikai, kulturális és oktatási kérdések iránt. Ettől kezdve megfe-

²² Röskau-Rydel 2007, 157.

²³ Galicja 1956. – Petycja galicyjska do ces. Ferdinanda z 18 marca 1848 r. 205–207.

²⁴ Wendland 2001, 40.

²⁵ Subtelny 2000, 245.

²⁶ Galicja 1956. – Patent ces. Ferdynanda I. z 17 kwietna 1848 r. 211–216.

²⁷ Kovács 2015, 551.

lelő oktatásban részesülve és akár az értelmiség soraiba kerülve olyan politikai tényezővé válhattak, amit már nem lehetett figyelmen kívül hagyni.

Az 1848-as forradalmi események hatására a galíciai ukrán elit – a görög katolikus klérus és az értelmiség – felbátorodott politikai törekvéseit tekintve, amiben a kormányzó is támogatta őket azt remélve, hogy ellensúlyt képezhetnek az egyre agresszívebbé váló lengyelekkel szemben. Mivel a lengyel nacionalizmus a Habsburg-érdekeket veszélyeztető, önálló lengyel állam restaurációjáért küzdött, ezeket a törekvéseket mintegy blokkolva, az osztrák kormányzat kezdte felkarolni a rutének „ügyét”. Valójában Franz Stadion bátorítására kérte 1848. április 19-én a görög katolikus klérus Ferdinándot, hogy védelmezze meg a ruténeket a lengyelekkel szemben. A galíciai rutén vezetők egyre határozottabban léptek fel azzal az igényükkel is, hogy *népüket a Habsburg-birodalmon belül mint különálló etnikumot különböztessék meg*. 1848. május 2-án megalakult a – *Hrihorij Jahimovics przemysli püspök által vezetett – Legfelsőbb Rutén Tanács*²⁸ (Holovna Ruska Rada) 66 taggal. Mint – a kormányzó által is támogatott – galíciai rutének képviseleti szerve, a tanács május 15-én nyilatkozatot²⁹ adott ki „a rutén nép nevében, amely egy nyelvet beszél és 15 millió főt számlál...”³⁰

„Mi, a galíciai rutének, a 15 millióból 3 millióan, az egy nyelvet beszélő nagy rusz nép részei vagyunk. Ez a nép valamikor önálló volt, dicsőségben felvette a versenyt Európa legnagyobb népeivel... A kedvezőtlen sors és más politikai szerencsétlenségek következtében azonban dicső népünk széthullott és elvesztette az önállóságát, fejedelmeit és idegen uralom alá került... Keljete fel testvéreink évszázados álmotokból, mert eljött a mi időnk! Legyünk végre azok, akiké valójában válhatunk! Legyünk végre ismét egy nép, más népekkel megértésben és szeretetben... Megvédjük alkotmányos jogainkat, meghatározzuk népünk igényeit, nemzetünk jólétének javítására alkotmányos eszközökkel törekszünk, és folyamatosan megvédjük jogainkat bármilyen támadással vagy rágalmozással szemben...”³¹

A memorandumban a Kijevi Rusz korára vezetik vissza a rutének történelmét és – az orosz néphez hasonlóan – ezen középkori keleti szláv államalakulat örököseinek tekintik magukat. Ebben a nyilatkozatban került megfogalmazásra először a Habsburg Birodalom és az Oroszország területén élő ukrán nép egységének eszméje. A lengyel követelésekhez képest azonban ez a Habsburgokhoz lojális szellemben írt manifesztum jóval félénkebb és lojálisabb célokat fogalmazott meg: az ukrán nyelv bevezetését kérlemelte a kelet-galíciai iskolákban és az adminisztrációban, a tartományi kormányzati pozíciókat ruténekkel szeretne volna betölteni, a görög katolikus klérus egyenjogúsítására törekedett a római katolikus egyházzal. A galíciai rutének a birodalom más nemzetiségeihez képest is meglehetősen mérsékelt követelésekkel álltak elő, elsősorban egy lengyel és ukrán részre osztott Galíciát akartak elérni, ahol Kelet-Galíciában széles körű autonómiával rendelkeznének, jövőjüket azonban továbbra is a monarchia keretein belül képzeltek el.

Ezt követően az ukrán-lengyel ellentét a korábbiaknál is jobban kiéleződött és a Legfelsőbb Rutén Tanács ellensúlyozására május 23-án a polonofil rutén értelmiségiek létrehoz-

²⁸ Magocsi 2010, 435.

²⁹ 1848. május 15-én a „Galíciai Hajnal” (*Зоря галицька*) című újság jelentette meg a kiáltványt, amelynek a fenntartási költségeihez a bécsi udvar is jelentősen hozzájárult.

³⁰ Левицкий 1926, 21.

³¹ Левицкий 1926, 21–23.

ták a Rutén Nemzeti Tanácsot,³² valamint megalapították a *Russkij Dnevnik* című újságot, amelynek szerkesztésére megnyerték a Rutén Triász egyik tagját, Ivan Vahilevicset.

Az ukrán/rutén nemzeti igények megerősödése tovább fokozta a lengyelekkel kialakult feszültséget, majd komolyabb konfrontációra először a csehek által rendezett Szláv Kongresszuson került sor. Már áprilisban elkezdtek a kongresszus szervezését, amely gyűlés álláspontjáról és célkitűzéseiről a horvát Jan Ludmil Stajsky a következőképpen tudósított a *Tydennik* című lap április 13-i számában: „*A minden oldalról ránk leselkedő veszély arra kényszerít minket, hogy félretegyük az idejétmúlt féltékenységet, és kölcsönösen kezét nyújtunk egymásnak...*”³³ Vagyis eredetileg az összes szláv nemzet képviselőit össze akarták hívni, de végül 1848 júniusának első két hetében Prágában elsősorban a Habsburg Birodalom területén élő szlávok érdekeinek összhangba hozására és az Ausztrián belüli szláv egység megteremtésére törekedtek.

A rutének és a lengyelek azonban a „*kölcsönös kéznyújtás*” helyett már abban a kérdésben is vitába bocsátkoztak, hogy Galíciát melyiküknek kellene képviselnie.³⁴ Miután rivalizálásuk komolyan veszélyeztette a kongresszus eredményességét, a csehek kompromisszumos javaslatral álltak elő: ha a rutének lemondanának területi igényeikről Galíciában, a lengyelek különálló etnikumnak ismernék el őket, azonos jogokat élveznének a nyelvhasználatban és hivatalokat is viselhetnének. Mivel nem sikerült megegyezniük ebben a kérdésben, a rutének három képviselőt delegáltak Prágába – Hrihorij Hinilevicset, Ivan Boriszkevicset és Alekszij Zaklinszkijt.³⁵ Tovább fokozta a galíciai lengyel–rutén konfliktust, hogy a lengyel orientációjú (polonofil) Rutén Tanács is küldött képviselőket a kongresszusra – Lev Sapieha és Jurij Ljubomirszkij hercegeket, valamint Zenon Poglodovszkij ügyvédet –, így annak vezetői számára nem volt egyértelmű, hogy valójában melyik küldöttség képviseli a galíciai rutének érdekeit. Hosszas viták eredményeképpen abban állapodtak meg, hogy a galíciai „rutén szekciót” a Legfelsőbb Rutén Tanács és a Rutén Tanács küldöttei együtt képviselik Sapieha herceg vezetésével.³⁶ Ebből pedig semmi jó nem következett, mert már abban a kérdésben sem értettek egyet, hogy Galíciát fel kellene-e osztani egy keleti (rutén) és egy nyugati (lengyel) részre. A Rutén Tanács képviselői elutasították ezt a lehetőséget, amit a lengyel delegáció lelkesen üdvözölt.

Miután a bécsi udvar tudomást szerzett a kongresszus tevékenységéről, a gyűlés feloszlását és határozatainak érvénytelenítését követelve, Windischgrätz június 12-én lövetni kezdte Prágát. Így a szláv népek küldötteinek dolgavégezetlenül kellett hazatérniük, a galíciai rutének és lengyelek esetében ráadásul a kongresszuson kialakuló vita tovább fokozta a közöttük szinte már állandósuló konfliktust.

Ezt követően a galíciai rutén nemzeti mozgalom kiformalódásának legékesebb bizonyítékeként a Legfelsőbb Rutén Tanács által 1848. július 31-én német nyelven közzétett *Memorandum*³⁷ szolgált, amelyben a tanács vezetői arra kívánták felhívni a figyelmet, hogy a mintegy négy évszázados lengyel fennhatóság ellenére „*a rutének nem veszítették el az*

³² Chwalba 2001, 314.

³³ Haselsteiner 2014, 201.

³⁴ Galicja 1956. – Galicja a kongres slowanski – Fragment z pamietnika. 220–223.

³⁵ Брик 1920, 50.

³⁶ Левицкий 1926, 34.

³⁷ Denkschrift 1848.

identitásukat és Ausztria kötelékében sem germanizálódtak”.³⁸ Ugyanakkor a bécsi császári kormánynak szemrehányást tettek azért, hogy a galíciai ruténeket hosszú ideig nem ismerte el különálló etnikumnak és nem adta meg számukra a nemzeti önrendelkezési jogot, továbbá az iskolákban nem vezette be a rutén nyelvet.³⁹ Ettől függetlenül pedig – olvasható a dokumentumban – a rutének mégis mindvégig lojálisak maradtak a Habsburg-uralkodókhoz és ellensúlyt képeztek a Galíciában hegemon szerepet játszó, állandó függetlenedési törekvésekkel fellépő lengyelekkel szemben. A galíciai rutén közéleti személyiségek pedig többször is meggyőződhetek arról, hogy a lengyelek elsődleges törekvése az egész rutén lakosság polonizálására irányult. Galíciában így azok a rutének, akik műveltségre akartak szert tenni, kénytelenek voltak – rutén identitásukat feladva – ellengyelesedni. Ennek következtében pedig *„csak az iskolázatlan alsóbb néprétegek maradtak hűek a nemzetükhöz”*,⁴⁰ ami rendkívül megnehezítette a nemzeti mozgalom kibontakozását.

A Szláv Kongresszus felosztatását követően választások kezdődtek Galíciában a birodalmi gyűlés alsóházába, de a tartománynak fenntartott 100 helyből a ruténeknek csak 25 jutott, vagyis politikai szerepvállalásukat legfelsőbb szinten továbbra is jelentősen korlátozták.⁴¹ A rutének közéleti tevékenysége helyi szinten eredményesebbnek bizonyult: 1848 októberében a Legfelsőbb Rutén Tanács a helyi elit számára gyűlést hívott össze, hogy megvitassák a kulturális igényeiket. Az ukrán kultúra a tartományban meglehetősen siralmas állapotban volt, a képzett ukránok kétharmada ellengyelesedett, a jobbágság többsége pedig analfabéta volt. Még így is az oktatásügy helyzete Kelet-Galíciában mind intenzitásban, mind számarányában jóval felülmúlta a nyugati területekét.

A fentiek alapján megállapítható, hogy *a rutén nemzeti kérdés előtérbe kerülése valószínűleg az osztrák–lengyel rivalizálás „melléktermékeként” alakult ki Galíciában*, ahol azonban az egységes nemzeti identitástudat kialakulását jelentősen lelassította,⁴² hogy *politikai törekvéseit tekintve a rutén vezetés nem volt egységes*. Ezzel magyarázható, hogy a 18. század végétől kezdve a galíciai rutén/ukrán identitástudat több alternatívája kezdett kiforrni: a *rutén–osztrák*, a *polonofil*, a *ruszofil* és az *ukranofil irányzat*.⁴³ A *rutén–osztrák irányzat* a galíciai ukránok felemelkedésének lehetőségét elsősorban a Habsburgok felé kinyilvánítandó rendíthetetlen hűségben látta biztosítottak és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáig meghatározó erőt képviselt a galíciai politikai életben. Az ún. *„polonofil”* irányzat nem ismerte el a ruténeket külön etnikumnak, hanem csak a lengyel nép egy népcsoportjának (Gente Ruthenus, natione Polonus), ezért rendkívül csekély volt a támogatottsága a rutének körében, 1848 után pedig kezdett teljesen háttérbe szorulni.⁴⁴ Az ún. *„ruszofil”* frakció az orosz cár fennhatósága alatti összukrán egységben gondolkodott, Kelet-Galíciát az *„egységes orosz világ”* elválaszthatatlan részének tekintette.⁴⁵ *Meggyőződésük szerint a rutének nyelvileg és kulturálisan az orosz fennhatóság alatt élő „kisoroszokhoz”*

³⁸ Denkschrift 1848, 2.

³⁹ Denkschrift 1848, 4.

⁴⁰ Denkschrift 1848, 4.

⁴¹ Subtelny 2000, 249.

⁴² A rutének egy része úgy gondolta, hogy a lengyelekhez tartoznak, mások pedig úgy, hogy az oroszokhoz, megint mások ukránnak vallották magukat.

⁴³ Миллер 1997, 68.

⁴⁴ Левицкий 1926, 11.

⁴⁵ Wendland 2001, 17.

áltak a legközelebb, ezért az „összukrán” identitást tekintették irányadónak és mindig bíztak abban, hogy egyszer egyesítik őket a honfitársaikkal. A „Kárpátoktól az Urálig élő” kisoroszokkal történő asszimilációban gondolkodtak, ugyanakkor az önálló ukrán nemzeti identitástudat kialakítását nem tartották elsődleges fontosságú tényezőnek. Ez az irányzat az I. világháború elejéig nem rendelkezett átfogó politikai programmal az ukrán nemzeti mozgalom keretén belül a galíciai kérdés⁴⁶ megoldására. A dualizmus korában egyre népszerűbbé váltak annak köszönhetően, hogy Galícia rutén lakossága szerint a Habsburgok elárulták őket azzal, hogy a tartományt teljesen a lengyelek kezébe adták. Emiatt is gondolták úgy, hogy Oroszországgal szövetségben nagyobb autonómiát tudnak elérni, mint az Osztrák–Magyar Monarchián belül. A ruszofil mozgalom azonban a kohézió hiánya és a szinte kizárólag irodalmi kérdésekre való összpontosítás miatt nem jelentett veszélyt a Habsburg Birodalom területi egységére. A galíciai nemzeti mozgalom „ukranofil” szárnya a galíciai ruténekre és az oroszországi ukránokra olyan egységes népként tekintett, amely nyelvében és a kultúrájában is különbözik az oroszoktól. Végső célkitűzésük az önálló, szabad Ukrajna megteremtése volt, ahol együtt élne az egész ukrán nép. Tekintettel arra, hogy kezdetben csak Orosz–Ukrajna Ausztria–Magyarországhoz csatolásában gondolkodtak, és kizárólag a rutén többséggel rendelkező Kelet-Galícia Habsburg Birodalmon belüli közigazgatási és kulturális autonómiájára törekedtek, legfőbb ellenfelüknek pedig a lengyeleket tekintették, mozgalmuk élvezte a bécsi udvar támogatását. A 19. század végén az orosz orientáció megerősödése miatt az önálló ukrán politizálásra törekvő ukranofilek tevékenységét a bécsi kormányzat jobban tolerálta, mint a ruszofilekét.

A galíciai rutén nemzeti mozgalom megosztottsága ellenére azt valamennyi rutén politikai irányzat elismerte, hogy elsősorban a politikai függetlenség biztosíthatná a Habsburg és az Orosz Birodalom alávetett tartományaként funkcionáló Galícia társadalmi-gazdasági és kulturális fejlődését,⁴⁷ de a függetlenségben nemcsak a ruténeknek, hanem a tartományban élő valamennyi etnikumnak érdekeltnek kellene lenni. A galíciai rutének önállósodási törekvéseit az is elősegítette, hogy az ő nemzeti öntudatuk modernebb volt a kelet-ukrajnai ukránok identitásánál és közelebb állt a közép-európai nemzetek identitásához.⁴⁸ Ugyanakkor a Habsburg Birodalom többi nemzetiségével összehasonlítva a galíciai ukránok mérsékeltbb követeléseket fogalmaztak meg programjukban és alapvetően lojálisak maradtak a Habsburgokhoz. Kezdetben közeledés figyelhető meg a galíciai rutének nemzeti mozgalmán belül kialakuló irányzatok között, de az 1880-as évektől kezdve azok egyre inkább eltávolodtak, illetve elhatárolódtak egymástól. A 19–20. század fordulójára a galíciai értelmiség és a papság körében az ukranofil nézetek egyre nagyobb népszerűsége tettek szert, ami abban is megmutatkozott, hogy a rutén mellett egyre gyakrabban használták identitásuk azonosítására és társadalmi-politikai szervezeteik elnevezésére az ukrán jelzőt. Ekkorra a galíciai ukranofil mozgalom egyre határozottabb ideológiai formát kezdett ölteni, középpontba állítva a független ukrán állam megteremtésének igényét. Míg azonban a rutének a tartomány etnikai alapú felosztását követően Kelet-Galiciát tartották „ukrán Piemontnak”, ahonnan az ukrán területek egyesítése elindulhat, addig az egész Habsburg Galíciára kizárólagos igényt tartó lengyelek a tartományra lehetséges „lengyel Piemontként” tekintettek.

⁴⁶ Топильский 2017, 27.

⁴⁷ Бойко 2017, 17.

⁴⁸ Fedinec–Halász–Tóth 2017, 29.

Összegzés

Az 1830-as évektől követhető nyomon Kelet-Galíciában az ukrán nemzeti újjászületés folyamata, a rutén elit ekkorra jutott arra a felismerésre, hogy az Orosz és a Habsburg Birodalom területén élő ukránok valójában egy néphez tartoznak és mind a lengyelektől, mind az oroszoktól különböznek. A galíciai nemzetépítő folyamatban kiemelkedő szerepet játszott az egyház,⁴⁹ a görög katolikus klérus a bécsi udvarral kialakított jó kapcsolatainak fenntartása érdekében azonban a 19. század közepéig elzárkózott a nemzeti törekvések támogatásától. Ezzel magyarázható, hogy a lengyel kultúra tartományon belüli fölényének hatására kibontakozó rutén nemzeti mozgalom Galíciában csak lassan, az 1848-as forradalmak korára jutott el az önálló társadalmi-politikai szervezettség szintjére.⁵⁰ A „népek tavaszának” eseményei tették lehetővé, hogy a galíciai rutén értelmiség kulturális-felvilágosító tevékenysége átalakuljon nemzeti-politikai mozgalommá és kulturális harcukat politikai platformon folytathassák tovább.⁵¹ Ebben a változásban az is fontos szerepet játszott, hogy a lengyel nemzeti törekvések meggyátolásában a bécsi kormányzat felkarolta az ukrán nemzeti újjászületés ügyét. Jóllehet a Habsburgok galíciai politikája csak időszakonként és a lengyelek nyomásának függvényében kedvezett a rutén nemzeti törekvéseknek, a cári udvarhoz képest mégis jóval szabadabb kereteket biztosított számukra. Ugyanakkor az is fontos, hogy a rutének élvezték ugyan a bécsi udvar támogatását, de csupán ellensúlyt jelentettek a Habsburgok kezében a lengyel nemzeti törekvésekkel szemben. Az kezdettől fogva nyilvánvalónak tűnt az osztrák kormányzat számára, hogy míg korábban a galíciai ukránok a lengyel uralmat elnyomásként élték meg, a Habsburg-kötéléket eleinte szinte felszabadulásnak tekintették. Kiformálódóban volt az ún. „galíciai mítosz”,⁵² miszerint ez a tartomány olyan hely, ahol több etnikum, kultúra és vallás él egymás mellett teljes békében és a biztonságot számukra a tőlük messze élő osztrák császár biztosítja. A Habsburg-kormányzat – hasonlóan a galíciai lengyelekhez – kezdetben nem különálló etnikumként tekintett a ruténekre, de az 1848-as események a bécsi udvart ráébresztették arra, hogy őket valójában saját történelmi múlttal és identitással rendelkező, különálló népként kell őket kezelni.

Jóllehet nem tudták elérni legfőbb törekvésüket, a Galícián belüli nemzeti autonómiát, a *„népek tavasza” idején a rutének először kaptak lehetőséget arra, hogy önálló nemzeti igényekkel lépjenek fel; a legnagyobb eredménynek az alkotmányos kormányzat megalakítása tekinthető. Ezek a sikerek azonban elsősorban a Habsburg Birodalom megrendülésének és a bécsi udvar engedékenységeinek köszönhetők. 1848-ban előtérbe került a vezetés problémája is Galíciában: hagyományosan továbbra is a görög katolikus klérus⁵³ töltötte be az irányító szerepet és a bécsi udvar támogatását is élvezte, de pusztán eszköznek számított a Habsburgok kezében a lengyelekkel szemben.*

⁴⁹ Motylewicz 1996, 102.

⁵⁰ Magocsi 2010, 442.

⁵¹ Бойко 2017, 22–23.

⁵² Cybenko 2008, 6–7.

⁵³ A hivatalos statisztikák szerint 1848-ban Galíciában 1587 görög-katolikus egyházközség volt 2 149 383 hívővel.

Bibliográfia

Források

- Galicja 1956 = *Galicja od pierwszego rozbioru do wiosny ludow 1772-1849*. Wybor testow zrodlowych. Krakow-Wroclaw.
- Denkschrift 1848 = *Denkschrift der ruthenischen Nation in Galizien zur Aufklärung ihrer Verhältnisse*. Lemberg.
- Левицкий 1926 = Левицкий К.: *Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914*. Жовква.
- Мартенс 1875 = Мартенс, Ф. Ф.: *Собрание трактатов и конвенций, заключённых Россиею с иностранными державами*. II. Санктпетербург.

Szakirodalom

- Chwalba 2001 = Chwalba, A.: *Historia Polski, 1795-1918*. Krakow.
- Cybenko 2008 = Cybenko, L.: *Galicia Miseralibus und/oder Galicia Felix? Ostgalizien in der österreichischen Literatur*. Wien.
- Engel 1796 = Engel, J. Ch.: *Geschichte von Halitsch und Vladimir*. Wien.
- Fedinec–Halász–Tóth 2016 = Fedinec Cs. – Halász I. – Tóth M.: *A független Ukrajna. Államépítés, alkotmányozás és elsüllyesztett kincsek*. Budapest.
- Harasiewicz 1862 = Harasiewicz, M.: *Annales ecclesiae ruthenae*. Lviv.
- Haselsteiner 2014 = Haselsteiner, H.: Az 1848-as párgai szláv kongresszus előzményei. Szláv (ön)tudat és központi (katonai) hatalom. *Aetas* 29. évf. 4. 199–206.
- Himka 1999 = Himka, J-P.: The Construction of Nationality in Galician Rus: Icarian Flights in Almost All Directions. In: *Intellectuals and Articulation of the Nation*. Ed: Ronald G. Suny – Michael D. Kennedy. Michigan. 109–169.
- Himka 2005 = Himka, J-P.: Confessional Relations in Galicia. In: *Galicia – Multicultural Land*. Ed: Hann, Ch. – Magocsi, P. R. Toronto. 22–35.
- Hrytsak 2005 = Hrytsak, Y.: Historical Memory and Regional Identity among Galicia's Ukrainians. In: *Galicia – A multicultural Land*. Ed: Hann, Ch. – Magocsi, P. R. Toronto. 185–209.
- Jekelcsik 2014 = Jekelcsik, Sz.: *Ukrajna története. Egy modern nemzet születése*. Budapest.
- Kovács 2015 = Kovács I.: Kazimiers Bielanski emlékirata az 1848–49-es magyarországi élményekről. *Hadtörténelmi közlemények*. 2015/2. 128. évf. 551. 546–591.
- Magocsi 2005 = Magocsi, P. R.: Galicia: A European Land. In: *Galicia – A multicultural Land*. Ed: Hann, Ch. – Magocsi, P. R. Toronto. 3–21.
- Magocsi 2010 = Magocsi, R. P.: *A History of Ukraine*. Toronto.
- Motylewicz 1996 = Motylewicz, J.: Społeczność miejska a grupy narodowościowe w miastach czerwonoruskich w XV-XVIII w.: Problem przemian w trwałości wiezi społecznych. In: *Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy*. Cracow.
- Motylewicz 2005 = Motylewicz, J.: Ethnic Communities in the Towns of the Polish-Ukrainian Borderland in the Sixteenth, Seventeenth, and Eighteenth Centuries. In: *Galicia – A multicultural Land*. Ed: Hann, Ch. – Magocsi, P. R. Toronto. 36–51.
- Niederhauser 1958 = Niederhauser E.: A jobbágyfelszabadítás és a nemzetiségi kérdés Kelet-Európában. *Történelmi Szemle* 1958/1–2. 76–90.

- Röskau-Rydel 2007 = Röskau-Rydel, I.: Die Freie Stadt Krakau (1815-1846) und ihre Grenze zu Galizien. In: Christoph Augustinowicz, Andreas Kappeler Hg. *Die galizische Grenze 1772-1867: Kommunikation oder Isolation?* Europa Orientalis Band 4. 143–157.
- Subtelny 2000 = Subtelny, O.: *Ukraine. A History*. Toronto.
- Tefner 1996 = Tefner Z.: *Az 1863-as lengyel felkelés és az európai politika*. Budapest.
- Varga 2012 = Varga B.: M. Sz. Hruszevszkij, az „ukrán nemzeti történetírás atyja”. *Acta Historica*. 134. 9–21.
- Wendland = 2001 Wendland, A. V.: *Die Russophylen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Russland, 1848-1915*. Vienna.
- Бойко 2017 = Бойко, И. Й.: „Національне відродження в ХІХ ст. та його значення для проголошення Західно-Української Народної Республіки”, *Становлення та трансформація держано-правової думки в Галичині (ХVІІІ–ХХ ст.)*. Івано-Франківськ. 15–24.
- Брик 1920 = Брик, І.: Слов'янський з'їзд у Празі 1848 р. і українська справа. *ЗНТШ*. т. 129.
- Гаврилів 2011 = Гаврилів, Б. М.: *Вшанування пам'яті «Руської трійці» (Маркіян Шашкевич, Іван Вагілевич, Яків Головацький)*. Івано-Франківськ.
- Грушевский 1907 = Грушевский, М. С.: *Освобождение России и украинский вопрос – статьи и заметки*. С.-Петербург.
- Дидицкий 1853 = Дидицкий, Б. А.: *Конюший: Поема*. Львів.
- Зубрицкий 1845 = Зубрицкий, Д. И.: *Критико-историческая повесть временных лет Червонной или Галицкой Руси: От водворения христианства при князьях поколения Владимира Великого до конца XV столетия*. Москва.
- Миллер 1997 = Миллер, А. И.: Внешний фактор в формировании национальной идентичности галицийских русинов. In: *Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика*. Москва. 68–75.
- Топильский 2017 = Топильский, А. Г.: *Формирование украинского национального самосознания на территории Галиции во второй половине ХІХ – начале ХХ в.* Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Тамбов.

FERWAGNER PÉTER ÁKOS

Az Oszmán Birodalom és a Liman von Sanders-féle katonai misszió keltette nemzetközi válság

The Ottoman Empire and the international crisis caused by the military mission of Liman von Sanders. In 1913, at the request of the Ottoman government, a German military mission arrived on the shores of the Bosphorus to help modernize the Turkish army. The mission, led by General Otto Liman von Sanders, led to serious great-power conflicts. The Entente powers protested that the Germans were gaining decisive influence in Constantinople. Strong joint action forced Berlin to back down and managed to reach a compromise solution. In the months that followed, the Ottoman government did its best to gain the support of a great power to maintain the empire.

Keywords: Ottoman Empire, Germany, military mission, great-power conflict

Az első világháború előtti években fokozatos és folyamatos közeledést lehetett megfigyelni a Német Császárság és az Oszmán Birodalom között. Ennek a közeledésnek gazdasági, politikai és katonai aspektusai egyaránt voltak, s egyrészt Berlin ama törekvéséből fakadtak, hogy a *Reich* a széles körben meghirdetett *Weltpolitik* keretében a világnak ezen a pontján is megvesse a lábát, s ott befolyást szerezzen, másrészt abból, hogy Isztambul a minden oldalról fenyegetett birodalom fennmaradása érdekében nagyhatalmi támogatót keresett. A kölcsönös érdek a századfordulón pozitív módon befolyásolta a kétoldalú kapcsolatokat, de szorosabb politikai, netalán katonai szövetség nem jött létre a két állam között. Az 1908-ban kirobbant ifjútörök forradalom ráadásul bonyolította a körülményeket, mivel az új vezetés, mely legfőképpen az állam megmentését tartotta a szeme előtt, képtelen volt elhárítani a külső veszélyeket, s az 1911–1912-es tripolitániai háborúban a még megmaradt észak-afrikai, az 1912-es első Balkán-háborúban pedig a ruméliai (európai) tartományait veszítette el. Viszonya e vereségek után a szomszédjaival (Oroszországgal, Bulgáriával, Görögországgal) továbbra is feszült maradt, bármikor számítani lehetett újabb konfliktus kirobbanására. Ezért a Fényes Porta számára létkérdéssé vált a hadsereg megreformálása és megerősítése, ami persze nem számított új igénynek, most azonban rendkívül sürgető lett. Kézenfekvőnek tűnt, hogy éppen a modernizációban az a Németország siessen az oszmánok segítségére, amely egyrészt más nagyhatalmakkal ellentétben valóban érdekelt volt a birodalom területi integritásának fennmaradásában, másrészt már rendelkezett tapasztalatokkal a török hadügyi reform területén.

A két fél közeledése és szövetsége azonban nem ment automatikusan: a világháború kirobbanását megelőző hónapok eseményei hallatlanul megnehezítették a berlini és az isz-

tambuli döntéshozók dolgát. Németország habozott, hogy megéri-e az oszmán szövetség, mivel a Balkán-háborúkat követően tisztában volt a birodalom katonai és gazdasági gyengeségével. 1914 májusában a porosz vezérkar főnöke, Helmuth von Moltke kategorikusan kizárta, hogy „belátható időn belül” szövetség jöjjön létre a törökökkel. Az oszmán kormány pedig augusztustól megosztott volt a háborúba való belépés kérdésében, de abban nem, hogy a birodalmat csakis fegyveres erővel lehet fenntartani, ehhez pedig nagyhatalmi támogatót kell találni. Az 1914 júliusáig tartó kezdeti német óvatosságot szeptemberben és októberben az isztambuli halogatás követte. Abban azonban, hogy végül a németek oldalára állt a Porta, kétségkívül szerepet játszottak a hosszú múltra visszatekintő gyümölcsöző katonai kapcsolatok.

Előbb 1882-ben Otto Kaehler vezérőrnagy, majd 1885-ben Colmar von der Goltz tábornok vezetésével kisebb német katonai küldöttség érkezett Konstantinápolyba, hogy segítse az oszmán fegyveres erők kiképzését és a katonai iskolák modernizálását.¹ Nem ez volt az első eset, hiszen már a 19. század első felében is említhető példa porosz tisztek hathatós közreműködésére a katonai reformban és az erődepítés új technikáinak meghonosításában.² Az erőfeszítések nem is bizonyultak hatástalannak a későbbi török kudarcok ellenére sem: számos kiváló csapatparancsnok került ki a német kiképzők kezei alól. Az 1912–1913-as balkáni háborúk után világossá vált, hogy a pénzügyi, gazdasági és politikai reformokon kívül további, még nagyobb katonai segítségre van szükség.³

1913 áprilisában – még tartott a második Balkán-háború – a török kormány „alkalmas porosz tisztet” kért Berlintől az oszmán vezérkar továbbképzésének felügyeletére és a tengerszorosok új védelmi terveinek kidolgozására. Az üzenetet a Wilhelmstrasse felé továbbító Hans von Wangenheim konstantinápolyi német nagykövet megjegyezte, hogy ez a tiszt ideális helyzetbe kerülne „egy jövőbeni háborúban a mozgósítás és a hadműveletek terén”.⁴ Az alig burkolt célzást Gottlieb von Jagow külügyminiszter pontosan értette. Az oszmán fegyveres erők feletti ellenőrzés ugyanis Németország számára a legbiztosabb garanciát jelenthette anatóliai és mezopotámiai pozíciói megvédelmezése szempontjából. Ez az ellenőrzés nem csupán virtuális felügyeletet jelentett volna Konstantinápoly és a Porta fölött, hanem az Oszmán Birodalom esetleges (s egyáltalán nem kizárható) felosztása esetén mindenki másnál előnyösebb pozíciót biztosított volna Berlin számára. Emellett a nagykövet egy Theobald von Bethmann-Hollweg kancellárnak szóló 1913. májusi táviratában kifejtette, „ázsiai Törökország saját erőből már nem maradhat fenn sokáig”, ezért – „Törökország felbomlásának megakadályozása és idegen hatalmak általi újjászervezése érdekében” – a berlini támogatás feltétlenül szükséges.⁵ Wangenheim úgy vélte, az oszmánok külső segítség nélkül immár képtelenek birodalmuk területi integritásának fenntartására, mivel pedig a többi nagyhatalom szilárdabb befolyással rendelkezik, ezért pillanatnyilag Németország érdeke a területi integritás és a *status quo* fenntartására irányul. Mindez nem meglepő, hiszen a németek még élénken emlékeztek arra, hogy 1911-ben nem sikerült az érdekeiket Franciaország ellenében Marokkóban megvédeniük (második marokkói válság), az észak-

¹ Moreau 2003; Trumpener 1996, 107–136.

² Fleury 1977, 13.

³ Talaat Pasha *Posthumous Memoirs*; Djemal Pasha 1922, 65–66.

⁴ Liman von Sanders 1927, 1.

⁵ Kerner 1927a.

afrikai ország francia protektorátus lett.⁶ A nagykövet egyébként nem rejtette véka alá a felettesei előtt azt sem, hogy a Törökország feletti kontroll ideális modelljének az angolok Egyiptom fölötti fennhatóságát tekinti.⁷ A birodalmi ábrándokat kergető II. Vilmos császár is lelkesen támogatta a misszió tervét, amelyet a legnagyobb titokban készítettek elő, bár május végén Berlinben egyetlen leánya, Viktória Lujza hercegnő esküvőjén Vilmos említést tett róla V. György angol királynak és II. Miklós cárnak. A császár jelezte, hogy a küldöttség a korábbi missziókhoz hasonló céllal indul útnak, s kifejezte reményét, hogy a cárnak nem lesz ellenvetése. II. Miklós erre azt felelte, „ha az új misszió nem különbözik a régiektől, nem emel ellene kifogást”.⁸

A feladatra június végén egy kiváló szakembert, Otto Liman von Sanders tábornokot, a Kasselen állomásozó 22. gyalogoshadosztály parancsnokát választották ki. A Pomerániában született, apai ágon átkeresztelkedett zsidó családból származó 58 éves főtiszt óriási tapasztalatokkal rendelkezett mind az adminisztratív szervezés, mind a harctéri kiképzés területén. 42 tisztből álló stábot vihetett magával, kizárólagos felügyeleti jogot kapott az oszmán katonai iskolák hálózata fölött, tagja lett a legfelsőbb oszmán haditanácsnak, ilyen minőségében pedig beleszólhatott a török katonák előléptetésébe. Ennél is lényegesebb, hogy kinevezték az 1. oszmán hadsereg parancsnokává, ezáltal pedig a tábornok személyes felelősséget vállalt Konstantinápoly és a tengerszorosok védelméért.

Ez a szeptemberben, a második Balkán-háborút lezáró bukaresti béke aláírása (augusztus 10.) után megkötött, öt évre érvényes német–török megállapodás⁹ a nyilvánosságra kerülése után, novemberben azonnal kiváltotta az oroszok tiltakozását, akik fenyegetve érezték az érdekeiket. Növelte az orosz aggodalmakat, hogy az oszmánok nem sokkal korábban kötöttek megállapodást a Krupp-művekkel lövegek szállításáról, melyeket a Boszporusz és a Dardanellák mentén helyeztek el, illetve kaptak fegyvert és kisebb hadihajókat Olaszországtól is.¹⁰ A kinevezés valóban elsőrendű politikai fontosságú esemény volt. Mihail Nyikolajevics Girsz gróf, 1912 márciusa óta a portai orosz nagykövet kijelentette, nem maradhat Konstantinápolyban addig, amíg a kb. egymilliós főváros egy német tiszt „védelme” alatt áll. Főnökének felhívta a figyelmét arra, hogy „a [felfejlesztett] török flotta képes lesz döntő csapást mérni ránk. Ez a csapás nem csupán lerombolhatja a fekete-tengeri flottánkat, hanem megsemmisítheti az összes közel-keleti pozícióinkat, ama elvitathatatlan jogainkat, amelyeket évszázadokon keresztül felmérhetetlen áldozattal és az orosz vér hullatásával vívtunk ki magunknak.”¹¹

A felháborodott Szazonov külügyminiszter „kompenzációt” követelt¹² és „kevésbé barátságos aktust” emlegetett, meg azt, hogy a németeknek tudniuk kellett volna, hogy „ha van pont a Földön, amelyre feltékenyen összpontosul figyelmünk, és ahol semmi oly változást nem engedhetünk bekövetkezni, amely közvetlenül fenyegetné létérdekeinket, úgy ez a pont Konstantinápoly”.¹³ Nyilvánvalóvá tette, hogy az ügynek hatása lesz az orosz–török

⁶ Barraclough 1988.

⁷ Howard 1966, 40.

⁸ Szazonov 1928, 157.

⁹ A szerződés részleteit lásd Mühlmann 1929, 88–92.

¹⁰ McMeekin 2011, 30.

¹¹ Girsz 1913. november 27-i levele Szazonovnak. McMeekin 2011, 31.

¹² Tucker 1999, 430–431.

¹³ Szazonov 1928, 160.

kapcsolatokra. A cárnak küldött december 6-i üzenetében kifejtette, „az az állam, mely a szorosokat birtokolja, nemcsak a Fekete- és a Földközi-tenger kulcsát tartja a kezében, hanem a Kis-Ázsiába való behatolás kulcsát is, továbbá bizonyosan övé lesz a balkáni hegemonia”.¹⁴ A hisztérikus orosz reakció nem volt véletlen. A nyugati antanthatalmak számára az Oroszországgal való kapcsolattartás, a Boszporuszon és a Dardanellákon keresztül a vele való kommunikáció létfontosságú kérdésnek számított. Békeidőben a Nyugattal folytatott orosz kereskedelem 50, az orosz gabonaszállítások 90%-a a szorosokon át bonyolódott le.¹⁵ Az 1914-et megelőző tíz évben a teljes orosz export 37%-a ezen a kijáraton át került a külfociakra.¹⁶ Gatrell számításai szerint pedig 1909 és 1913 között az orosz export 73%-a tengeren, 43%-a pedig a Dardanellákon keresztül jutott el a célállomásokra.¹⁷ Elképzelhetetlen volt tehát, hogy az antant eltérje a német dominancia kialakulását e húsbavágó útvonal fölött.

Az 1913. november 17–20. között Berlinben tárgyaló Vlagyimir Nyikolajevics Kokovcov miniszterelnök sem mulasztotta el a tudomására hozni Bethmann-Hollweg kancellárnak az orosz aggodalmakat, mire Bethmann igyekezett megnyugtatni a tárgyalópartnerét, hogy a misszió nem irányul az oroszok ellen, célja csupán a törökországi német gazdasági érdekek védelme. Kokovcov kijelentette, hazája megéri a németek ama döntését, hogy érdekeik védelmében katonai küldöttséget menesztenek a Boszporuszhoz, de Oroszország álláspontja „teljes mértékben különbözik a Németország által Konstantinápolyba küldendő hadtest tárgyában. [...] Kitartunk azon alapelv mellett, hogy Konstantinápolyban török fővárosnak kell maradnia, amelynek az integritása minden nagyhatalomnak az érdekében áll.” Legfeljebb arra látott lehetőséget, hogy a misszió székhelyét Isztambulból Drinápolyba (Edirnébe) helyezték át.

A berlini tárgyalásokat követően Szazonov az antant közös fellépését sürgette, a politikájukat egymással egyeztető franciák és britek pedig teljes mértékben osztották ezt az álláspontot; a német lépésnek éppen az lett az azonnali következménye, hogy az antanthatalmak mintegy automatikusan közeledtek egymáshoz. Stephen Pichon francia külügyminiszter nyomban emlékeztette Berlint, hogy ebben a stratégiaileg egyedülállóan fontos városban egy német ellenőrzés alá került hadsereg „a konstantinápolyi diplomáciai testületet Németország foglyává teszi, virtuálisan e hatalom kezére juttatja a tengerszorosok kulcsát... Ezzel felborulna az a nagyhatalmi egyensúly, mely az Oszmán Birodalom fennmaradásának garanciája.”¹⁸ Ő is javasolta, hogy Limant a főváros helyett Szmirnába (Izmirbe), de még inkább Drinápolyba vezényeljék. Edward Grey brit külügyminiszter is készen állt a német döntés elleni tiltakozásra és hajlott arra, hogy egységesen lépjen fel Párizssal és Szentpétervárral. Isztambuli nagykövete, Sir Louis Mallet nyilvánvalóvá tette a lehetséges következményeket: „A Konstantinápolyba akkreditált diplomaták Németország függésébe kerülnének, a szorosok kulcsa Németország kezébe kerülne, katonai intézkedései révén egy német tábornok szabályozná a szultán szuverenitását. Ezenkívül a nagyhatalmi erőegyensúly, mely Törökország létezésének a garanciája, felbomlana. Hogy kompenzálják

¹⁴ McMeekin 2011, 31.

¹⁵ Howard 1966, 49.

¹⁶ Shatzky 1926.

¹⁷ Gatrell 1994, 301.

¹⁸ Kerner 1927b.

a Németországnak juttatott túlsúlyt, a többi nagyhatalom Törökországtól hasonló előnyöket fog követelni.¹⁹

Ahogy a hatalmak közötti diplomáciai kapcsolatok elhidegültek, mind nyilvánvalóbbá vált, hogy az utóbbi évtizedek legsúlyosabb orosz–német válsága van kibontakozóban, s alighanem az is vitathatatlan, hogy a Balkán-háborúk és az első világháború kitörése között ez volt a legjelentősebb nemzetközi krízis. Vilmos kitartott a szándéka mellett, s tudatta, hogy többre értékeli a török szövetséget, mint az antant jóindulatát. Mehmed Szaíd Halim oszmán nagyvezír²⁰ ráadásul dölyfösen utasította vissza december 13-án az antantnagykövetek közös tiltakozó jegyzékét és elfogadhatatlannak nevezett mindenfajta beavatkozást „a török belügyekbe”. („Bravó!”, firkantotta oda a *Kaiser* Wangenheim jelentésének margójára.²¹) A nagyvezír ugyanakkor azt is kijelentette, hogy a szorosok, az erődök, vagy éppen a főváros rendjének a fenntartása nem tartozik a német katonai misszió kompetenciájába. Az antant együttes fellépése ettől függetlenül semmilyen eredménnyel sem járt: Liman december 14-én megérkezett Konstantinápolyba.²²

A nagy kérdés ebben a helyzetben az volt, mit tesz majd az orosz kormány. Párizsban és Londonban amiatt aggódtak, hogy a cár jelentős kompenzációkat fog követelni (pl. az örmenyek lakta kelet-anatóliai oszmán tartományok feletti uralmat), ami az Oszmán Birodalom ázsiai területeinek felosztásához fog vezetni. Szazonov lehetséges kompenzáció gyanánt fel is vetette az erzurumi vilajet orosz fennhatóság alá helyezését. Azt indítványozta, hogy hazája foglalja el a fekete-tengeri kikötővárost, Trabzont (Trapezuntot) és környékét, cserébe Nagy-Britannia Szmírnát, Franciaország pedig Bejrútot szállhatná meg. Mindezt azért, hogy így kényszerítsék a Portát a Liman-féle misszió eltávolítására, de a cél sokkal inkább egy majdani felosztás előkészítése lehetett. Grey azonban világossá tette, hogy sem London, sem Párizs nem óhajt háborúba keveredni Németországgal Liman von Sanders missziója miatt, miközben a vehemens Szazonov láthatólag vállalta volna ennek a kockázatát. Grey, amint azt a vele jó viszonyt ápoló Karl Max Lichnowsky herceg, a londoni német nagykövet előtt kifejtette, mindenáron el akarta érni, hogy se a németek, se az oroszok ne szerezzenek túlzott befolyást Konstantinápolyban, melynek szerinte török kézen kellett maradnia.²³

Elképzeltető, hogy az első világháború Törökország miatt már 1913 végén kirobbanhatott volna? London és Párizs ugyanis azt tudakolta az orosz partnerétől, mit tenne abban az esetben, ha sem Németország, sem az Oszmán Birodalom nem hajlana a megegyezésre. Az oroszok elszántságát és politikájuk háttérét jól érzékeltetik II. Miklósnak a francia nagykövethöz 1914 elején intézett bizalmas szavai: „A Sanders-ügy nyilvánvalóvá tette Oroszország elemi érdekeit. Szükségünk van a szabad tengerre [...], nyitva kell maradnia, legalább délen, mivel télen az északi kikötőink elzáródása – mely idén egészen Rigáig terjed – jelentősen hátráltatja, sőt megbénítja a kereskedelmünket. [...] Egyáltalán nem áhítozunk Konstantinápoly után, de szükségünk van arra a garanciára, hogy a szorosokat nem zárják el előlünk.”²⁴ A szorosok lezárása rémálomszerű forgatókönyvet jelentett, ráadásul az oro-

¹⁹ Howard 1966, 41–42.

²⁰ Életéről lásd Wasti 2008.

²¹ Kerner 1928a.

²² Liman von Sanders 1927, 3.

²³ Lichnowsky 1928, 325–326.; Miller: *Straits.*; Heller 1983, 111–116.

²⁴ Laurens 2019, 11.

szoknak már volt alkalmuk megtapasztalni a következményeit. Az 1911–1912-es orosz–török háború alatt orosz hadihajók bombázták a Dardanellák török erődítményeit, ami a szorosok lezárásához (na meg a birodalomban a makaróni-fogyasztás bojkottálásához) vezetett. Az orosz kereskedők egy hónap alatt 30 millió rubelre rúgó veszteséget könyveltek el, mivel árucikkeik a fekete-tengeri orosz kikötőkben voltak kénytelenek rostokolni. Az egész 1912-es évre vonatkozó veszteség pedig a teljes fekete-tengeri export egyharmadát tette ki (kb. 800 millió rubelről kevesebb, mint 600 millióra esett vissza). Az ukrajnai nehézipar, mely szinte teljesen a Boszporuszon keresztül érkező nyersanyag-importtól függött, kénytelen volt leállni. Éppen orosz nyomásra kényszerült egy hónap múltán a Porta újra megnyitni az átjárót.²⁵ Az eset következménye az lett, hogy az orosz politikai vezetők elhatározták, a közeljövőben okvetlenül megoldást találnak a tengerszorosok egyre bosszantóbb problémájára.

Szazonov már 1913. december elején azt indítványozta II. Miklósnak, hogy hívjon össze különleges tanácskozást a Liman-ügyben, ami 1914 januárjában meg is történt. A Kokovcov által elnökölt és a külügy-, a hadügy- és a haditengerészeti miniszter, valamint a szárazföldi hadsereg és a hadiflotta parancsnokainak részvételével megrendezett titkos értekezleten napirendre tűzték Oroszország „történelmi küldetésének” megvalósítási lehetőségét, körüljárták a tengerszorosok kérdését és felvetették a háború lehetőségét. London előre jelezte, hogy számára a legkedvezőbb megoldás az Oszmán Birodalom pénzügyi bojkottja lenne, de egyéb intézkedéseket is el tud fogadni. A mérsékelt Kokovcov ugyancsak a bojkott mellett kardoskodott az értekezleten, s ellenezett bármilyen katonai akciót, mert szerinte Oroszország nem állt készen arra, hogy egyoldalú katonai lépéseket tegyen Kelet-Anatóliában vagy a szorosoknál, aminek kiszámíthatatlan következményei lehettek. A tábornokok ugyan kijelentették, hogy a hadsereg készen áll egy Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia ellen megvívandó háborúra, de feltétlenül a szövetségesekkel együtt kell hadba lépni. Mivel csak a francia segítségnyújtást lehetett biztosra venni, a britet nem, heves vita után végül az a döntés született, hogy folytatni kell a tárgyalásokat a németekkel.²⁶

Eközben Berlinben is a higgadtabbak kerekedtek felül. Az antanttiltakozások által kijózanított von Jagow igyekezett tekintélymentő kompromisszummal előállni, melynek értelmében Liman a török hadsereg főfelügyelőjévé neveznék ki oszmán tábornagy (müsiir) rangban, a konstantinápolyi 1. oszmán hadsereg parancsnokságáról pedig lemondana.²⁷ Ily módon Németország befolyása megmaradna, sőt presztízse növekedne, a tengerszorosok pedig közvetlen török parancsnokság alatt maradnának, amihez az antanthatalmak mindenáron ragaszkodtak. Az ajánlatot január közepén elküldték a cári kormányhoz. 21-én Szentpétervár, London és Párizs együttesen elfogadta a kompromisszumot, két nappal később pedig a nagyvezír és a német nagykövet írásba is foglalta.

A krízis ezzel lezárult, de a rossz szájíz mindenkiben megmaradt. Az antantban végképp tudatosodott a Portára gyakorolt német befolyás nagysága. A szófiai orosz nagykövet, Alekszandr Alekszandrovics Szavinszkij 1914 májusában figyelmeztette külügyminiszterét, hogy „a Közel-Kelet szisztematikus meghódítása részét képezi Németország meglehetősen világos tervének. Már a Boszporuszhoz vezényelték Sanders pasát, most pedig arcátlan

²⁵ Childs 1990, 232; McMeekin 2011, 29.

²⁶ Kerner 1928b.

²⁷ Uyar 2021, 32.

módon Konstantinápoly felé nyújtják ki a kezüket...²⁸ Az ekkor még politikai megoldásra törekvő, a Portával szemben az agresszív magatartást elvető, Oroszország katonai felkészületlenségével tisztában lévő, többek visszaemlékezése szerint a béke és a *status quo* fenntartásán ügyködő Szazonov²⁹ egyenesen úgy vélekedett, Törökország tovább haladt azon az úton, amelyen „politikai és katonai tekintetben teljesen jobbágyává lett Németországnak”.³⁰ Berlin egyébként nem is leplezte ama szándékát, hogy teljesen és végérvényesen magához láncolja az Oszmán Birodalmat. Ez nem csupán a kardcsörtető német sajtóban volt érezhető, hanem az egyre harciasabbá váló kormányban is. Jagow helyettese, majd utóda, Arthur Zimmermann élénken támogatta ezt a politikát, mert teljes mértékben egyetértett Wangenheim megállapításával, miszerint „az a hatalom, mely a hadsereget ellenőrzése alatt tartja, Törökországban mindig a legerősebb lesz”.³¹

Mindazonáltal a függetlenségére féltékeny ifjútörök kormány abban a hitben élt, hogy úgy veheti igénybe a német segítséget, hogy nem kerül ezzel párhuzamosan német függésbe. Ennek érdekében a háború előtti hónapokban nagyon jelentős engedményeket tettek az antanthatalmak számára. Franciaország fontos vasúti koncessziókat kapott Szíriában. Londont felkérték, hogy a Berlin–Bagdad vasút (*Bagdadbahn*) utolsó, a Perzsa-öbölíg tartó szakaszának megépítésében vegyen részt. Angol cégek olajfúrási engedélyeket kaptak Mezopotámiában, további vasútépítési és kikötő-fejlesztési megbízásokkal látták el őket. Aból az ifjútörök törekvésből kifolyólag, hogy modernizálják az elmaradott vagy nem megfelelően működő intézményeket, külföldi segítséghez folyamodtak. Egy brit tisztviselőt felkérték az 1836-ban létrehozott belügyminisztérium teljes megreformálására, egy másikat, Richard Crawfordot a vámrendszer fejlesztésére, egy harmadikat, William Willcocks mérnököt a mezopotámiai öntözőrendszerek modernizálására.³² Sir Arthur Limpus angol tengernagyot és vele együtt 72 tisztet pedig az oszmán flotta megújítására (igaz, a flotta hadműveleteiben e tisztek nem vehettek részt), valamint a hadikikötők berendezéseinek renoválására.³³ Még 1908-ban egy francia főtitztet, bizonyos Baumann ezredest nevezték ki a rendőrség élére.³⁴ Egy másik francia szakembert, Charles Laurent-t pedig a pénzügyek főfelügyelőjének tették meg. A lengyel származású francia állampolgárt, Léon Ostrorog grófot, a neves orientalistát és jogászt az igazságügyi minisztérium törvényszéki tanácsadójává kérték föl, s azzal bízták meg, hogy „az oszmán törvénykönyvet igazítsa az európaihoz”.³⁵ A haditengerészeti miniszter, Dzsemál pasa 1914 júliusában, már a szarajevói merénylet után Párizsban közeledési ajánlattal fordult az antanthoz, hogy ellensúlyozni tudja a központi hatalmak erőteljes jelenlétét. Ezenkívül hadihajókat és tüzérségi fegyvereket rendelték francia fegyvergyáraktól.³⁶

²⁸ Savinsky 1927, 218–219.

²⁹ Taube 1928, 314–323; Florinsky 1929.

³⁰ Szazonov 1928, 167.

³¹ Silbert 1921, 684–687. Idézi: Sachar 1970, 17.

³² Willcocks öntözési programjáról lásd Demeter 2016, 539, 636.

³³ Ezáltal úgy tűnt, a britek hosszú időre kizárólagos befolyást szereznek az oszmán haditengerészet fölött. Vö. Rooney 1998.

³⁴ Galera 2006.

³⁵ Bein 2011, 39.

³⁶ Djemal Pasha 1922, 102–107.

Talán a legátfogóbb megállapodásokat a britekkel kötötték, melyek hosszas előkészítő tárgyalások eredményeként születtek meg. 1913 februárjában a Porta rendkívüli követe, Ibrahim Hakki pasa Londonba ment azzal a céllal, hogy végképp rendezzék a bagdadi vasúttal kapcsolatos kétoldalú ellentéteket. Grey külügyminiszterrel a Közel-Kelet szinte minden érzékeny problémáját számba vették, sőt a tárgyalásokba bevonták a londoni német nagykövetséget is. Májusban átfogó megegyezés született a felek között, mely többek között szabályozta az Oszmán Birodalomban lévő brit oktatási, vallási és kulturális intézmények jogi helyzetét, tisztázták Nagy-Britannia Oszmán Birodalommal szemben fennálló pénzügyi követeléseinek a pontos mértékét, rendezték a birodalom és Perzsia közötti határvitát az olajmezők környékén, Egyiptom hitelügyleteibe a Porta vétőjoggal beleszólási jogot kapott, meghatározták a hajózási szabályokat a Tigrisen, az Eufráteszen és a Satt-el-Arab folyón, s végül rendezték annak a Kuvaitnak a státuszát, amely 1899 óta brit ellenőrzés alatt állt. A megállapodások keretében a törökök elismerték Nagy-Britannia speciális pozícióját a Perzsa-öböl térségében, s habár London tiszteletben tartotta a szultán szuverenitását Kuvait felett, a Porta vállalta, hogy nem avatkozik a sejkiség belügyeibe. Brit kérésre Isztambul ekkor egyezett bele abba, hogy a Bagdadbahn végállomása Bászra, ne pedig a tengerpart legyen, valamint két brit tisztségviselő bekerüljön a Bagdadi Vasúttársaság igazgatóságába. Mindezekért az engedményekért cserébe London hajlandó volt támogatni az oszmán vámiletékek 4%-os felemelését.³⁷ Kétoldalú szövetségkötésre azonban nem került sor a felek között, Grey ugyanis elvetette a törökök által javasolt brit–oszmán szövetség ötletét, azzal érvelve, hogy „a birodalom megóvása az összes hatalom együttműködését feltételezi, különösen azokét, amelyeknek, mint Nagy-Britanniának, különleges érdekeik vannak a törökök birodalmában földrajzi elhelyezkedésük vagy kereskedelmi érdekeik okán”.³⁸

Nemcsak az antantállamoknak tett engedményekről van szó, a német orientáció ugyanis 1914 tavaszán és nyarán még egyáltalán nem volt eldöntött kérdés. Az oszmán kormánytagok némelyike kimondottan francia-, mások pedig angolbarátok voltak. Talaat belügyminiszter ezt így fejezte ki: „Hezitáló állam voltunk, nem tudtuk, merre induljunk, kinek a kezét szorítsuk meg. Az idők szavát követtük, megpróbáltunk egyformán kedvezni minden európai hatalomnak.”³⁹ E hezitálás még olyan meglepő, teljesen váratlan ajánlatokban is megmutatkozott, mint Talaat orosz–török szövetségkötésre vonatkozó 1914. májusi indítványa, mellyel a Krím félszigeti Livadia fürdővárosban a cárnál tett látogatásán hozakodott elő Szazonovnak. A külügyminisztert derült égből villámcsapásként érte a javaslat, s annak tulajdonította, hogy az ifjútörök kormány a talán túl terhes és egyoldalú német függésből így próbál meg kiszabadulni, de legalábbis enyhíteni azt. Már csak azért is, mert „az ifjútörökök, a maguk módja szerint, forró patrioták, akik le akarják rázni magukról állami szuverenitásuk számos korlátozását”.⁴⁰ Az ügynek végül nem lett folytatása. Szazonov meglepődése azonban felettébb különösnek tűnik, mivel nem sokkal korábban, 1911 decemberében maguk az oroszok hozakodtak elő hasonló ajánlattal. Sarikov portai orosz nagykövet „török–szláv liga” létrehozására tett javaslatot, amelynek keretében Oroszország a hadihajói számára szabad utat kapott volna a tengerszorosokon keresztül, cserébe vállalta volna az

³⁷ Earle 1924, 255–256; Heller 1983, 92–95.

³⁸ Grey 1913. július 2-i levele Taufik londoni oszmán nagykövetnek. Gooch – Temperley 1936, 902.

³⁹ Talaat Pasha: *Posthumous Memoirs*.

⁴⁰ Szazonov 1928, 182, 185–186.

Oszmán Birodalom területi integritásának garantálását.⁴¹ Csakhogy távolról sem értett egyet az indítvánnyal az orosz elit minden tagja, ráadásul a Fényes Porta sem volt hajlandó ezen az alapon megállapodni. A közeledés lehetősége ettől függetlenül még 1914 tavaszán is felmerült vezető török politikusok részéről, s maga Szazonov sem utasította el azt, amit a *Duma* előtt elmondott május 24-i beszéde is bizonyít. Ebben kijelentette, hogy a tengeri kereskedelem szabadsága egyaránt érdeke a két félnek, de csak az oszmán állam békés fejlődése esetén valósítható meg, amihez felajánlotta hazája támogatását.⁴²

A vezető oszmán államférfiak részvétele az ősi ellenséggel tartott csúcscsintű livadiai találkozón hatalmas nemzetközi figyelmet keltett és különféle spekulációkra adott alkalmat. Az orosz–oszmán közeledés lehetősége erősen nyugtalanította a központi hatalmakat. Arra törekedtek, hogy Isztambulnak a bolgár–török szövetség alternatíváját kínálják fel, mely az ő érdekeiknek sokkal jobban megfelelt volna. Ezt a lehetőséget azonban egyes oszmán diplomaták nem tartották reális opciónak. A berlini török nagykövet, Mahmud Muhtár pasa például az orosz kapcsolat mellett tette le a garast, habár tisztában volt azzal, hogy a cári kormányzat célja a szorosok és „Cárgrád” megszerzése. Úgy vélte azonban, hogy Oroszország egyelőre nem elég erős a törekvése megvalósításához, ezért Konstantinápoly megvédelmezése más „mediterrán hatalmakkal” kötött megállapodások révén megoldható. A Szentpétervárral szembeni barátságos, békés politika ugyanakkor szerinte lehetővé tette volna, hogy megelőzzenek bármilyen orosz támadást a birodalom ellen.⁴³ Úgy tűnik azonban, hogy végül azért nem realizálódhatott a közeledés, mert ezt a Portára gyakorolt erős német befolyás megakadályozta és természetesen a tengersizorosokra vonatkozó orosz igény is gátolta a kapcsolatok javítását.

Otto Liman von Sanders katonai missziója amellet, hogy éles nagyhatalmi ellentéteket provokált, csak csekély mértékben járult hozzá az oszmán hadsereg modernizálásához, ráadásul ez a hozzájárulás illeszkedett abba a reformfolyamatba, amely legalább 1908 óta zajlott. A hadsereg fejlesztését sokáig gátolta, hogy II. Abdul-Hamid szultán igazából akadályozta a reformokat, mert félt, hogy a hadsereg esetleg politikai szerepre tör. A Goltz-féle német misszió tevékenységét keretek közé szorították, a képzésre és a katonai iskolákra korlátozták. Emiatt egészen az ifjútörök forradalomig a kiképzés inkább elméleti, semmint gyakorlati volt, a főtisztek pedig alig részesültek belőle. 1908 után viszont mélyreható reformokat vezettek be mind a hadszervezet, mind a kiképzés terén. Az első világháború előtt a német mérnökök, közgazdászok és pénzügyi szakemberek légioja ezenkívül óriási erőfeszítéssel megpróbálta úgy-ahogy rendbe hozni a gazdaságot és a kommunikációt, újjászervezni a bankrendszert, felülvizsgálni az öntözőműveket. A nélkülözhetetlen katonai reformok végrehajtásához azonban rendkívül rövid idő állt rendelkezésre, amihez – úgy tűnik – a Liman-féle misszió csupán szerény mértékben tudott hozzájárulni.⁴⁴ Mégis javult a hadsereg helyzete, mivel a Balkán-háborúk tapasztalatait is felhasználták: 1914 júliusában a katonai szolgálatot kötelezővé tették minden oszmán férfi alattvalóra,⁴⁵ a hadügyi költség-

⁴¹ Patyomkin 1948, 204.

⁴² Howard 1966, 21, 71–72.

⁴³ Mukhtar Pasha 1924, 196–199, 236.

⁴⁴ Uyar 2021, 5–7, 36–37.

⁴⁵ A nem muszlimok hivatalosan 1909 augusztusában veszítették el a katonai szolgálat alóli mentesség lehetőségét. 1914 októberében először került sor arra, hogy elrendeljék a sorkötelesek bevonulását

vetést egyhangú parlamenti döntéssel jelentősen megemelték, új felszerelést vásároltak Európában, nyugdíjba küldték a Balkán-háborúban leszerepelt idős tiszteket.⁴⁶ Helyükre modern képzést kapott fiatalabb tiszteket helyeztek, akik kiválóan ismerték a hadviselés legfrissebb elméleti alapjait, így a vezérkari munka színvonala ugrásszerű javulást mutatott. Problémát jelentett ugyanakkor a tapasztalathiány a csapatok parancsnoklásában: a többség először vezényelt kisebb-nagyobb egységeket a terepen. Lőszergyárat hoztak létre, a misszió tisztjei pedig kiképezték és modernizálták a hadsereget. A misszió ugyan nem tudta befejezni a munkáját, de a világháború kirobbanása után a német–török katonai szövetség megkötetett, az együttműködés pedig elmélyült, ami érezhetően pozitív hatást gyakorolt az oszmánok katonai teljesítményére a közel-keleti frontokon.

Bibliográfia

Források

- Djemal Pasha 1922 = Djemal Pasha: *Memories of a Turkish Statesman 1913–1919*. Hutchinson & Company, London.
- Gooch – Temperley 1936 = Gooch, G. P. – Temperley, Harold (szerk.): *British Documents on the Origins of the War 1898–1914. Vol. X, part 1. The Near and Middle East on the Eve of the War*. Johnson Reprint Company, London.
- Lichnowsky 1928 = Prince Lichnowsky: *Heading for the Abyss. Reminiscences*. Payson & Clarke, New York.
- Liman von Sanders 1927 = Liman von Sanders, Otto: *Five Years in Turkey*. United States Naval Institute, Annapolis.
- Savinsky 1927 = Savinsky, A.: *Recollections of a Russian Diplomat*. Hutchinson & Co., London.
- Szazónov 1928 = Szazónov, Sz. D.: *Végzetes évek. Emlékiratok*. Genius, Budapest.
- Talaat Pasha: *Posthumous Memoirs* = Talaat Pasha: *Posthumous Memoirs. Why Turkey favored Germany*.
http://en.wikisource.org/wiki/Posthumous_Memoirs_of_Talaat_Pasha/Why_Turkey_favored_Germany, letöltés: 2014. szeptember 4.

Szakirodalom

- Barracrough 1988 = Barracrough, Geoffrey: *Agadirtól a háborúig. Egy válság anatómiája*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Bein 2011 = Bein, Amit: *Ottoman Ulema, Turkish Republic. Agents of Change and Guardians of Tradition*. Stanford University Press, Stanford.
- Childs 1990 = Childs, Timothy W.: *Italo-Turkish Diplomacy and the War over Libya 1911–1912*. E. J. Brill, Leiden.

a vallásokra való tekintet nélkül, az ifjútörökök pedig nemigen vették figyelembe egyes keresztény közösségek ama kérését, hogy külön egységekbe osszák be őket a saját tisztjeik irányítása alatt.

⁴⁶ Amikor 1914 elején az ismert ifjútörök katona-politikus, Enver pasa hadügyminiszter lett, több mint száz tábornokot és több száz főtisztet helyezett szolgálaton kívül, többségük az ifjútörökök ellenfelének számított. Flesch 2004, 92.

- Demeter 2016 = Demeter Gábor: *A Balkán és az Oszmán Birodalom II. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig. Oszmán Birodalom (Rumélia, Anatólia, Közel-Kelet)*. MTA BTK TTI, Budapest.
- Earle 1924 = Earle, Edward Mead: *Turkey, the Great Powers, and the Bagdad Railway. A Study of Imperialism*. The Macmillan Company, New York.
- Flesch 2004 = Flesch István: *Atatürk és kora. Musztafa Kemál Atatürk függetlenségi háborúja és kormányzása*. Corvina, Budapest.
- Fleury 1977 = Fleury, Antoine: *La pénétration allemande au Moyen-Orient 1919-1939. Le cas de la Turquie, de l'Iran et de l'Afghanistan*. A. W. Sijthoff, Leiden – Institut Universitaire de Hautes Études Internationales, Genève.
- Florinsky 1929 = Florinsky, Michael T.: Russia and Constantinople: Count Kokovtsov's Evidence. *Foreign Affairs*, 8. évf., 1929. október. 138–139.
- Galera 2006 = Galera, Yann: Reorganization of the Gendarmerie in Macedonia: An Example of European Military Cooperation, 1904–1914. In: Rush, Robert S. – Epley, William W. (szerk.): *Multinational Operations, Alliances, and International Military Cooperation. Past and Future*. PpP Consortium of Defense Academies and Security Studies Institutes, Washington. 209–215.
- Gatrell 1994 = Gatrell, Peter: *Government, Industry and the Rearmament in Russia, 1900–1914. The Last Argument of Tsarism*. Press Syndicate of the University of Cambridge, Cambridge.
- Heller 1983 = Heller, Joseph: *British Policy towards the Ottoman Empire 1908–1914*. Frank Cass and Company, London.
- Howard 1966 = Howard, Harry N.: *The Partition of Turkey. A Diplomatic History 1913–1923*. Howard Fertig, New York.
- Kerner 1927a = Kerner, Robert J.: The Mission of Liman von Sanders. I. Its Origin. *The Slavonic Review*, 6. évf., 16. sz. (1927. június) 12–27.
- Kerner 1927b = Kerner, Robert J.: The Mission of Liman von Sanders. II. The Crisis. *The Slavonic Review*, 6. évf., 17. sz. (1927. december) 344–363.
- Kerner 1928a = Kerner, Robert J.: The Mission of Liman von Sanders. III. *The Slavonic Review*, 6. évf., 18. sz. (1928. március) 543–560.
- Kerner 1928b = Kerner, Robert J.: The Mission of Liman von Sanders. IV. The Aftermath. *The Slavonic Review*, 7. évf., 19. sz. (1928. június) 90–112.
- Laurens 2019 = Laurens, Henry: *Les crises d'Orient II. La naissance du Moyen-Orient 1914-1949*. Fayard, Paris.
- McMeekin 2011 = McMeekin, Sean: *The Russian Origins of the First World War*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge – London.
- Miller: *Straits* = Miller, Geoffrey: *Straits. British Policy towards the Ottoman Empire & the Origins of the Dardanelles Campaign*. 11. fejezet. <http://www.dardanelles.co.uk/>, letöltés: 2015. július 31.
- Moreau 2003 = Moreau, Odile: Les ressources scientifiques de l'Occident au service de la modernisation de l'armée ottomane (fin XIXe - début XXe siècle). *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 101–102. sz., 2003. július. 51–67.
- Mukhtar Pasha 1924 = Mukhtar Pasha, Mahmud: *La Turquie, l'Allemagne et l'Europe depuis le traité de Berlin jusqu'à la guerre mondiale*. Paris.

- Mühlmann 1929 = Mühlmann, Carl: *Deutschland und die Türkei 1913–1914*. W. Rothschild, Berlin.
- Patyomkin 1948 = Patyomkin, V. P. (szerk.): *A diplomácia története*. 2. köt. Chvosztov, V. M. – Minc, J. J.: *Az újkori diplomácia története (1872–1919)*. Szikra, Budapest.
- Rooney 1998 = Chris B. Rooney: The International Significance of British Naval Missions to the Ottoman Empire, 1908–14. *Middle Eastern Studies*, 34. évf., 1. sz. 1–29.
- Sachar 1970 = Sachar, Howard M.: *The Emergence of the Middle East: 1914–1924*. Allen Lane – The Penguin Press, London.
- Shatzky 1926 = Shatzky, B. E.: La question de Constantinople et des Détroits. Les origines de l'accord russo-anglais-français (mars 1915). 1. rész. *Revue de l'histoire de la Guerre mondiale*, 4. évf., 4. sz. (1926. október) 289–309.
- Silbert 1921 = Silbert, R.: *Entente Diplomacy and the World War*. New York.
- Taube 1928 = Taube, Baron: *La politique russe d'avant-guerre et fin de l'empire des tsars (1909-1917)*. Ernest Leroux, Paris.
- Trumpener 1996 = Trumpener, Ulrich: Germany and the End of the Ottoman Empire. In: Kent, Marian (szerk.): *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*. Frank Cass, London. 107–136.
- Tucker 1999 = Tucker, Spencer C. (szerk.): *The European Powers in the First World War. An Encyclopaedia*. Taylor & Francis, New York.
- Uyar 2021 = Uyar, Mesut: *The Ottoman Army and the First World War*. Routledge, Abingdon.
- Wasti 2008 = Wasti, Syed Tanvir: Said Halim Pasha – Philosopher Prince. *Middle Eastern Studies*, 44. évf., 1. sz. (2008. január) 85–104.

BALATONI BALÁZS

**Társadalmi reform és a Balkán között:
Noel Buxton portréja (1869–1948)**

Between Social Reform and the Balkans. The Portrait of Noel Buxton (1869–1948). In the last decades there has been a growing body of literature on the Eastern Question which emphasize the importance of those networks and pressure groups which were deeply involved in the political, cultural or economic aspects of the Eastern Question. The Balkan Committee was one of these groups at the turn of the 20th century. The founder of the organization, Noel Buxton was a keen supporter of Balkan self-governance and an ardent advocate of social reform in Great Britain. Relying mainly on his personal papers, this article seeks to outline the key motives of Buxton's life which inspired him to champion the cause of subaltern social classes and nationalities both home and abroad.

Keywords: Buxton, Balkan Committee, liberalism, radicals, humanitarianism, Ottoman Empire, social reform, Eastern Question, Christian Socialism

A keleti kérdés a hosszú 19. század egyik legfontosabb nemzetközi problémahalmazát alkotta, amely az Oszmán Birodalom visszaszorulásával felszínre kerülő olyan problémákat foglalta magában, amelyek jelentősen érintették az európai nagyhatalmak között fennálló hatalmi egyensúly alakulását. Természetesen ebből következően, a nemzetközi politikában elfoglalt jelentősége révén már a kortárs közírók és történészek érdeklődésének homlokterébe is bekerült a kérdés, és a történetírásban szinte az 1960-as évek végéig töretlenül népszerű kutatási irány maradt. A kérdést boncolgató irodalom döntően a diplomácia- és politikatörténet felől közelítette meg a 19. századi diplomáciát változó intenzitással lázban tartó eseményeket, s ezen belül is, ahogy Dimitris Stamatopoulous felhívja rá a figyelmet, két nagy irányzatot különböztethetünk meg.¹ Egyfelől az egyik a keleti kérdést az európai nagyhatalmak koloniális és/vagy birodalmi politikai játszmáinak tükrében mutatja be az 1768–1774-es orosz–török háború és a modern Törökország 1923-as megalapítása között eltelt mintegy másfél évszázadnyi időszakot.² Ebben az összefüggérendszerben értelmezhető a másik nagyobb irányzat is, amely a balkáni népek forradalmait és függetlenségi törekvéseit állítja vizsgálódása középpontjába.³ A vonatkozó brit történetírás a fentebb említett irányzatokon túl előszeretettel nyúlt a kérdés olyan aspektusaihoz, amelyek a brit

¹ Stamatopoulous 2018, 17–24.

² Néhány példa: Marriot 1917; Balanyi 1920; Anderson 1991; Clayton 1974; Kent, 1996.

³ Ilyen szellemben taglalja az eseményeket például Jelavich 1996; Mazower 2004 vagy Glenn 2012.

belpolitikára gyakorolt hatását ragadták meg, gondoljunk csak Robert William Seton-Watson klasszikusnak számító monográfiájára, amely Benjamin Disraeli konzervatív miniszterelnök, valamint kihívója, a liberális William E. Gladstone keleti kérdésben elfoglalt álláspontjait állította szembe egymással.⁴

Az utóbbi évtizedekben a keleti kérdés kutatása ismét fellendült. Az újabb módszertani és elméleti megközelítéseknek köszönhetően, mint például a *New Imperial History*,⁵ a posztkolonializmus vagy akár a *gender*, olyan új témák merültek fel a keleti kérdéssel kapcsolatban, amelyek kiegészítik vagy akár meg is haladják a hagyományosnak mondható diplomáciatörténeti interpretációkat.⁶ A kutatók érdeklődésének homlokterébe olyan témák kerültek, mint a nemzetközi jog és humanitárius intervenció,⁷ vagy azok az informális társadalompolitikai eszközökkel operáló nagyhatalmi kísérletek, amelyeket az Oszmán Birodalomban lévő konzuli hálózatok segítségével működtettek.⁸ Ugyanakkor nemrégiben a francia kutató, Stéphanie Prévost arra hívta fel a figyelmet, hogy még ezek az új szemléletű munkák is alapvetően a diplomácia területe felől közelítik meg a keleti kérdés problematikáját, és elhanyagolnak olyan kiaknázatlan területeket, mint a kereskedelem, az oktatás, a vallás vagy a kultúra. Ezen felül Prévost szerint különös hangsúlyt kell fektetni a keleti kérdéshez kapcsolódó hálózatok, illetve társadalmi mozgalmak és nyomásgyakorló csoportok feltárására.⁹ Az utóbbi bő egy évtizedben számos kutató figyelme fordult ilyen, elsősorban brit lobbicsoportok tevékenysége felé. A 19. századi előzmények mellett, mint a görög szabadságharc (1821–1830) idején létrejött Görög Bizottság, illetve a nagy keleti válság (1875–1878) alatt megszervezett Keleti Kérdés Társaság, a 20. század első évtizedei a Balkánon, illetve az Oszmán Birodalomban (korabeli megfogalmazás szerint a 'Közel-Keleten', amelybe ekkor a Balkán-félsziget is beletartozott) élő egy-egy népcsoport ügyét felkaroló szerveződések megszorodását hozta Nagy-Britanniában. Csak a Balkán-háborúk (1912–1913) környékén hat ilyen lobbijött létre, melyek tevékenységének a feltárása eddig csupán részben történt meg.¹⁰

Tanulmányomban Noel Buxton, az ún. Balkán Bizottság alapítója életpályáját kívánom felvázolni. Buxton a Balkán Bizottságot testvérével, Charles Rodennel alapította 1902-ben, miután a félszigeten tett utazások élményei arról győzték meg, hogy a helyi keresztény lakosság elviselhetetlen török elnyomás alatt él, ami részben saját hazájának, Nagy-Britanniának az 1878-as berlini kongresszuson folytatott politikájának az eredménye,

⁴ Seton-Watson 1962. Idesorolható még: Shannon 1963.

⁵ Hirschhausen 2015; Gerasimov–Glebov et al. 2005; Csaplár-Degovics 2020.

⁶ Tusan 2010, 214.

⁷ Rodogno 2011.

⁸ Kayaoğlu 2010 és Pitts 2018. A konzuli hálózatok informális politikai akcióiról lásd Case 2018; Csaplár-Degovics 2013 és Bezha 2020. 132–139.

⁹ Prévost 2015. 96, 108.

¹⁰ Ezek az alábbiak: Albán Bizottság (1912), Macedóniai Bizottság (1913), Angol–Oszmán Társaság (1914), Angol–Hellén Liga (1914), Örmény Bizottság (1913), Nagy-Britannia Szerb Társasága (1916). Ezek közül a legismertebb a R. W. Seton-Watson és Henry W. Steed által az első világháború alatt létrehozott csoport, amely a délszláv emigránsok által alapított Jugoszláv Bizottsággal együttműködve egy szerb vezette délszláv állam létrehozását propagálta. Lásd Seton-Watson–Seton-Watson 1981 és Evans 2008. Az Albán Bizottságról lásd Destani–Tomes 2011, Dauti 2018. 249–284. A görög lobbiról Kouta 2015. Az örményről Dacombe 2008 és Tusan 2014. A Macedóniai Bizottság és az Angol–Oszmán Társaság tevékenysége pedig szinte csak névlegesen ismert.

melynek következtében Macedónia visszakerült közvetlenül az oszmán szultán fennhatósága alá.¹¹ A Buxton által hátrahagyott irathagyatékra támaszkodva kísérletet teszek azoknak a személyes motivációknak a nyomára bukkanni, amelyek révén egy életen keresztül a Balkán-félsziget ügyeinek szentelte magát. A Balkán Bizottság létrejöttének körülményeit azért is fontos megismernünk, mert a 20. század elején ez volt az első olyan szervezett csoport, amely összehozta a térség iránt érdeklődést mutató brit közszereplőket és magán-személyeket, illetve amely tudatosan gyűjtötte, közvetítette és cirkuláltatta a tágabb térségről származó információkat, képzeteket és tudást, valamint (próbált) politikai szerepet játszani a keleti kérdés alakulásában.

Annak ellenére, hogy a Balkán Bizottságról és Noel Buxtonról említést tevő munkák azt hangsúlyozzák, hogy milyen fontos szerepet játszottak a balkáni ügyekben, meglehetősen keveset tudunk a szervezet tevékenységéről és a benne szerepet játszó egyénéről.¹² Jelen írásban Noel Buxton életútjának azon pontjait kísérem meg összefoglalni, amelyek alapján egyértelműen látszik, hogy a Buxton előtt álló családi hagyományok, a társadalmi reformok iránt való elkötelezettség képezik azon inspiráció forrását, amely az Oszmán Birodalomban élő keresztények sorsának megismerésére és jobbítására sarkallta a 20. század fordulóján. Mindezek szemléltetésére a Buxtontól hátramaradt személyes irathagyatékát vizsgáltam meg, amelyből a rendkívül gazdag levelezés mellett egy kéziratban maradt önéletrajz és az ahhoz írt jegyzetek, fogalmazványok adják jelen tanulmány gerincét.¹³ Az önéletrajzban Noel Buxton olyan témákra tér ki, amelyek életének inkább személyes aspektusait mutatják be, hiszen a politikai teljesítményét, emeli ki többször, más művekben már jól közreadták.¹⁴ Ennek ellenére a kézirat több ponton kitér a balkáni, illetve az angol–német megbékélést népszerűsítő tevékenységére, olyan adalékokat szolgáltatva, amelyek nem jelennek meg az utalt művekben. Ezeken felül a családjáról és a családi örökségről, az életét meghatározó élményeiről és emberekről, politikai és társadalmi kérdésekről vetette papírra gondolatait, ami így a kiadatlan önéletrajzot a Buxton életpályájának megrajzolásához szükséges források egyik legfontosabb darabjává avatja.

A tanulmány első felében megkísérlem összefoglalni azokat a családi és fiataalkori hatásokat, amelyek meghatározónak bizonyultak Buxton politikai jellemfejlődése szempontjából. Ezt követően rátérek Buxton Balkánhoz fűződő kapcsolatára, illetve a Balkán Bizottság megalakításának körülményeire. Végül bemutatom a brit belpolitikába való bekapcsolódásának körülményeit és röviden felvázolom, hogy a majd négy évtizedes politikai pályafutásában hogyan fonódott össze a vallás, a társadalmi reform és a Balkán-félsziget ügyének felkarolása.

*

Ormos Mária a politikai siker mibenlétéről szóló esszéjében a politikusok között három kategóriát állított fel aszerint, hogy azok milyen eszközökben vélték felfedezni a boldogu-

¹¹ Noel-Buxton Papers (NBP), Autobiography–Balkan Reform (kézirat), MS 951 c.8/2.

¹² A „paradoxonra” felhívja a figyelmet: Stavrianos 1941. 258. A Balkán Bizottságról lásd továbbá Conwell-Evans 1932; McCormick 2004; Perkins 2014 és Balatoni 2015.

¹³ Buxton erről így vall: „A nővéreim buzdítottak arra, hogy írjam meg a múltamról szóló emlékeimet, bár azt gondolom, a közéleti nagyság nélküli emberek önéletírásai senki idejét sem érik meg.” NBP Autobiography – Fragments 1, MS 951 C.8/5.

¹⁴ Uo. Itt elsősorban Conwell-Evans 1932-es munkájára utalt Buxton.

lás feltételeit. Ezek közül az egyik olyan politikai szereplőket foglal magában, akik „minden energiájukat a társadalom életminősége javításának szentelték, és ebben olyan eredményeket értek el, amelyek egyszer s mindenkorra beépültek az életbe”.¹⁵ Noel Buxtont minden bizonnyal ebbe a kategóriába sorolhatjuk. Az „eredményeiről” szóló jegyzetében fellelevenített egy beszélgetést Charles Roden Buxtonnal, amelyben megpróbálták számba venni azokat a dolgokat, amelyekre büszkén tekinthettek vissza. Míg Charles úgy vélte, hogy képes volt cselekvésre bírni más embereket, Noel négy konkrét dolgot jegyzett fel ide: (1) az általa alapított közalapítvány,¹⁶ (2) a mezőgazdasági munkások bérezését rendező törvény, (3) az ősi Buxton-birtok, Paycocks House visszavásárlása és felújítása és (4) dédapja, Thomas Fowell Buxton emlékiratainak újrakiadása.¹⁷ Ez is mutatja, hogy az egyik legfontosabb formatív tényező Buxton életében a családi örökség volt.

Noel Buxton 1869. január 9-én született Thomas Fowell Buxton (1837–1915) és Lady Victoria Noel (1839–1916) tíz gyermeke közül harmadikként.¹⁸ Annak ellenére, hogy egy 1941-ben kelt levelében azt írta „lehet, hogy nem fontos a származás, de úgy érzem, érdekes lehet”,¹⁹ valójában bizonyos felmenők igenis meghatározó szerepet játszottak Buxton gondolkodásának alakításában. Közülük messze kimagaslók apai dédapja, Thomas Fowell Buxton (1786–1845), aki a brit abolícionista mozgalom vezető alakja lett, miután a rabszolga-kereskedelmet betiltó törvényt kilobbizó William Wilberforce (1759–1833) 1825-ben visszavonult a politikától. A Thomas Fowell közreműködésével létrehozott Brit és Külföldi Rabszolgaság-ellenes Társaság (*British and Foreign Anti-Slavery Society*) alkotta azt a politikai lobbist, amelynek eredményeképpen a rabszolgaság intézményét megszüntették az 1833-ban elfogadott törvénnyel, minek következtében Buxton dédapja a közvéleménytől elnyerte a „*Liberator*”, azaz felszabadító melléknevet.²⁰ Egyik húga, Victoria szerint Buxton minden jelentősebb politikai vita előtt felkereste a westminsteri apátságban a dédapjának állított emlékművet.²¹

Anyai ágról is jelentős felmenőkkel rendelkezett, akik szintén tevékenyen részt vettek a brit birodalombeli rabszolgaság intézményének eltörlésében. Buxton több helyen büszkén emelte ki Charles Middleont (1726–1813), Barham első lordját, aki a francia forradalmi háborúk idején az Admirális első lordja, és aki a tráfalgari tengeri ütközet (1805) megtervezője volt.²² A családi legendárium szerint Middleton felesége volt az, aki Wilberforce-t az abolícionizmus felé terelte, miután meghívta magához meghallgatni a testoni lelkészt, aki korábban egy jamaicai missziót vezetett a Nyugat-Indiákon.²³ Buxton meg is jegyzi,

¹⁵ Ormos 2013, 61.

¹⁶ Az alapítvány ma is működik, amely elsősorban afrikai jótékonyági missziókat szervez, illetve Nagy-Britanniában családoknak és elítélteknek nyújt segítséget. Lásd <http://www.noelbuxtontrust.org.uk/> (elérés: 2021. június 23.)

¹⁷ NBP Autobiography – Achievements, MS 951 c.8/3.

¹⁸ A négy fiú- és öt lánytestvér születési sorrendben: Thomas Victor (Tor), Edith, Mary, Constance (Connie), Victoria, Charles Roden, Mabel, Harold, Leland.

¹⁹ NBP On our Ancestors, levél Rufus Buxtonnak, 1941. június 4. MS 951 c.8/9.

²⁰ A brit abolícionista mozgalomról lásd Morgan 2008, 148–198.

²¹ NBP A Sister's Appreciation MS 951 c.8/10.

²² NPB MS 951 c.8/9.

²³ Uo.

hogy a szülei házassága „egyesítette a rabszolgaság-ellenes mozgalom kezdeteit”.²⁴ Életrajzírója, Mosa Anderson jellemzése szerint mindezek a hatások találkoztak és gazdagították Buxton személyiségét: „a Buxtonok puritán komolyságát és elhatározottságát mérsékelte a Noelek kritikus szemlélete, ami elvetette a dogmákat, és ami a szó filozófiai értelmében »liberális« volt”.²⁵

A buxtoni hagyományokhoz híven Noel először a korszak egyik neves elit fiúiskolájába, a Harrow-ba ment, majd 1886-ban a cambridge-i Trinity College-ben folytatta tanulmányait, ahol történelmet hallgatott. Az egyetemi évek alatt azonban döntően ifjú éveik kedvenc sportjának, a lővészetnek hódolt, amely odavezetett, hogy az egyetem utolsó éveiben kénytelen volt történelemből saját tutort fogadni a sikeres vizsgák letételének érdekében.²⁶ 1889-ben, miután befejezte az egyetemet, egyből munkába állt a családi tulajdonban lévő *Truman, Hanbury & Buxton's & Co.* spitalfields-i sörfőzdéjében, ahol nagybátyja, Edward Noel Buxton irányítása alatt igyekezett beletanulni a vállalat vezetésének mindennapi teendőibe. Már az egyetemi évek alatt megismerkedett a korszakban új lendületet kapó keresztényszociális irányzatokkal, amelyek az industrializáció és urbanizáció árnyoldalait jelentő társadalmi problémák (lakhatás, oktatás, alkohol-fogyasztás stb.) enyhítését, a politika számára láthatóvá tételét tűzték ki célul.²⁷ Itt találkozott igazán azokkal a társadalmi reform iránt fogékony egyházi emberekkel, akiknek az önéletrajzában is megkülönböztetett szerepet tulajdonított. A Keresztényszociális Uniót (*Christian Social Union*) megalapító Charles Gore-ral és Henry Scott-Hollanddel nagybátyján keresztül ismerkedett meg, és szinte azonnal bekapcsolódott a szervezett munkájába, hiszen mint visszaemlékezésében írja, mindig is össze akarta kapcsolni a filantróp tevékenységet a vallással.²⁸ A következő években – ugyan rövidebb-hosszabb utazások által megszakítva – barátaival és rokonaival az East End-i valóság feltérképezésével töltötték az idejüket. Unokatestvérével, Conrad Noellel (1869–1945), akit később csak „a thaxtedi vörös plébánosként” emlegettek, továbbá Charles Roden Buxtonnal (1875–1942), Charles Mastermannal (1873–1927) és másokkal az estüket a helyi kocsmákban beszélgetve, illetve alkalomadtán a nyilvános szállásokon (*common lodging-houses*) töltötték, hogy minél jobban megismerjék a nyomornegyed problémáit és magukat annak lakóit.²⁹ A Charles Masterman körül csoportosuló kör 1901-ben tanulmánykötetet jelentetett meg az angliai munkásnegyedekben általuk tapasztalt helyzetről. A *The Heart of the Empire* című kötetben olyan témákat érintenek a szerzők, mint a lakhatási kérdés, a gyerekek helyzete, a jótékonyosság, vagy éppen az egyház szerepe mindezek kezelésében.³⁰ Masterman biztatására Buxton a kötetben Walter Hoare-ral közösen az alkohol-fogyasztás káros egészségügyi, társadalmi és politikai vetületeit vette számba.³¹ Mint egy nagy múltra visszatekintő sörfőzde igazgatótanácsának a tagja, nem meglepő, hogy közvet-

²⁴ Uo.

²⁵ Anderson 1952, 21.

²⁶ NBP Autobiography – Fragments 2, MS 951 c.8/6.

²⁷ Anderson 1952, 26–27.

²⁸ NBP Autobiography – Fragments 2, Influences, MS 951 c.8/6. A Keresztényszociális Unióról lásd Tudesco 1976.

²⁹ Anderson 1952, 27.

³⁰ *The Heart of the Empire* 1902.

³¹ Uo. 165–210.

len munkatársai nem lelkesedtek az írásáért, ami Buxton szerint is majdnem „lázadással felérő arcátlanság volt” tőle, de képtelen volt nemet mondani Masterman felkérésére.³²

Az ebben az időszakban megszerzett tapasztalatok rendkívüli hatással voltak rá, amelyek alapvetően formálták politikai elképzeléseit és mentalitását. A Keresztényszociális Unióval eltöltött időszak azt a meggyőződést érlelte meg benne, hogy a jövedelmek közötti durva egyenlőtlenség valójában keresztényietlen, s az egyénnek egyszerű életet kell élnie, és keményen kell dolgoznia a változásért. Amikor 1890-ben belevágott a munkába „alig tűnt valószínűnek, hogy a meghökkentő nyomornegyedi körülmények, a magas halálozási ráta, a részegesség” megváltoztathatók, azonban a „szakszervezetiség és [...] olyan úttörők, mint Barnett kanonok” rá tudták venni a döntéshozókat a szükséges reformok bevezetésére.³³ Buxton politikai gondolkodásában a vallás és a társadalmi reformok mély összefonódása³⁴ ennek a London keleti negyedeiben eltöltött időszaknak az eredménye.

*

A családi örökség és az East Enden eltöltött idő tapasztalatai mellett Buxton világlátására a legnagyobb hatást az utazás tette. Noha kezdetben önmagáért az utazásért utazott, azonban ezek felkeltették bizonyos politikai kérdések iránt az érdeklődését, ami természetesen befolyásolta későbbi úti céljainak kiválasztásában.³⁵ Saját bevallása szerint az első nagyobb utazása előtt alapvetően konzervatív világképpel rendelkezett, s mélyen kötődött a „jó szándékú földbirtokok osztály uralmának ideáljához”.³⁶ Az egyik korai útja során sikerült eljutnia Japánba, Kínába, Ausztráliába és Új-Zélandra, ami sok szempontból meghatározónak bizonyult számára.³⁷ A brit domíniumokon tett utazása során tapasztalta azt az „örömteli újdonságot, hogy az emberek, például a vonaton, hajlandók és képesek is beszélgetni bárki mással. Itt döbbsentem rá, hogy milyen sajnálatra méltó, hogy Angliában a népesség egytizede el van vágva a többi kilenctizedtől, már ami a társadalmi életet illeti. Ez kellemesen aláásta a felettébb konzervatív nézeteim.”³⁸ Ausztráliából, egy rövid hongkongi és kantoni kitérővel, Japánba utazott, ahol hat hetet töltött el. A modernizáció útjára lépett távolkeleti ország két szempontból is fontos benyomást tett Buxtonra. Egyrészt a hagyományos japán építészet és kertkultúra jelentős hatást tett az addig nem túlságosan kiforrott esztétikai érzékére, másrésztől megismerkedett a helyi buddhizmus tanításaival. Utóbbi olyan mély

³² NBP Autobiography – Fragments 2, Masterman, MS 951 c.8/6.

³³ NBP Autobiography – Sundry, Social Progress, MS 951 c.8/3.

³⁴ Egy jegyzetében Buxton arról vall, hogy a „Miatyánk” önmagában ismételve hajlamos csupán jelentés nélküli formává válni, így általában belefoglalta azokat a témákat is, amelyekért imádkozni kívánt. A „legyen meg a Te akaratod” részt követően „hozzáadom a fejlődést, és beemelek olyan különleges témákat, mint béke, gyengébb nemzetek [*weaker races*], gyerekek stb.” NBP Sundry, Lord’s Prayer, MS 951 c.8/3.

³⁵ Buxton, 1929. 8.

³⁶ NBP Autobiography – Fragments 2, Travel, MS 951 c.8/6.

³⁷ Anderson 1952, 28; Buxton 1928, 71–102.

³⁸ Idézi Anderson 1952, 28. Máshol úgy ír, hogy a liberális párttal való kapcsolatfelvételre a búr háború (1899–1902) készítette, azonban annak is csak a Henry Campbell-Bannerman vezette radikális szárnyával szimpatizált. NBP Autobiography – Fragments 2, Politics, MS 951 c.8/6.

hatást tett rá, hogy kedvenc időtöltését, a lövészetet és a lőfegyveres vadászatot is teljesen feladta.³⁹

A Balkánra először 1899-ben látogatott el, amikor orvosa tanácsára egy torokfertőzést próbált kikúrálni a kelet-angliai klímánál naposabb területen. „A Riviéra unalmas lett volna, Olaszország ismerős. Láttam az újdonság lehetőségét.”⁴⁰ Az életének fontosabb eseményeit listaszerűen felsoroló kronológia tanúsága szerint 1899-ben egyből kétszer is a térségbe vezetett az útja. Februárban Rollo Meyerrel Görögország és „a Balkán”, majd októberben Cecil Harrisszel ismét a Balkán következett, sajnos az ott tapasztaltak vagy az útvonal ennél részletesebb magyarázata nélkül.⁴¹ A félsziget belsejében tett utazás során lóháton keresztülszelte a századfordulón egyre gyakrabban az európai sajtó címlapjára kerülő Macedóniát, amely ekkor még a visszaszoruló Oszmán Birodalom európai periferiáját jelentette. Az ott tapasztalt állapotok arról győzték meg, hogy a macedóniai keresztény lakosság rendkívül nehéz helyzetben él az oszmán uralom alatt, amiért ráadásul a berlini kongresszuson folytatott brit politikát is felelősnek tartotta. A térség tanulmányozása után, illetve újabb utazásoktól inspirálva határozta el, hogy létrehoz egy olyan befolyásos emberekből álló csoportot, amely hitelesen tudja a macedóniai keresztények helyzetét a brit közvélemény elé tárni, és képes a brit kormányzatra valamelyes nyomást gyakorolni az ügy érdekében. Magát a Balkán Bizottságot Charles Rodennel, P. W. Wilsonnal és egyik nővérükkel, Victoriával a Nemzeti Liberális Klubban hozták létre 1902-ben.⁴²

A Balkán Bizottság és a Balkán ezt követően Noel Buxton egyik legfontosabb tevékenységévé vált, olyannyira, hogy 1904-ben kénytelen volt lemondani a söröződei igazgatótanács tagaságáról, hogy minden idejét az akkor éppen akut szakaszba lépő macedóniai kérdésnek szentelhesse.⁴³ Az 1903-ban Macedóniában kitört Illés-napi felkelést követően, amely következtében a Bizottság politikailag és humanitárius akciókkal sokkal aktívabb szakaszába került, Buxton tíz éven keresztül minden szabadságát a Balkánon töltötte össze, amikor a parlamenti munka vagy a választási kampányok nem akadályozták ebben.⁴⁴ A kéziratban maradt önéletrajz írásának idejéből visszatekintve, Buxton a Balkánban bizonyos metaforát és egyfajta pótlékot⁴⁵ is látott. Az első világháború idején a brit kabinet egy része arra sarkallta (főleg az akkor tárcanélküli miniszter Masterman sugallatára), hogy utazzon a félszigetre és a semleges balkáni államokat az antant melletti hadba lépés, de legalább a jóindulatú semlegesség irányába terelje. A sikertelen bulgáriai tárgyalásokat követően fivérével, Charles Rodennel rövid látogatást tettek Bukarestben is, ahol azonban 1914 októberében egy végül sikertelennek bizonyuló merényletet követett el ellenük egy ifjúörök szimpatizáns.⁴⁶ A kórházban lábadozó Buxton egy feleségének szánt, de el nem

³⁹ NBP Autobiography – Fragments 2, Travel, MS 951 c.8/6, vö. NBP A Sister's Appreciation, MS 951 c.8/10.

⁴⁰ Buxton 1929, 49.

⁴¹ NBP N.B. Biographical Documents, 'Chronology', MS 951 c.8/11.

⁴² De Bunsen 1948, 54–55.

⁴³ NBP Autobiography – Fragments 2, Masterman, MS 951 c.8/6.

⁴⁴ NBP Autobiography – Balkan Reform MS 951 c.8/2.

⁴⁵ Egy helyen azt írja, hogy ha nem adja fel a lövészetet, akkor lehet, nem jutott volna el a Balkánra, ami Londontól csupán háromnapnyi útra igazi kemény utazást és kalandokat kínált számára. NBP Balkans MS 951 c.8/2.

⁴⁶ Az esetet leírja Conwell-Evans 1932, 95–97; Anderson 1952, 66–67.

küldött levélben akarta összefoglalni „arra az esetre, ha már a létezés ebben a stádiumában nem látnánk újra egymást, hogy miért tartottam érdemesnek kockáztatni egy merénylettel szemben az életem”.⁴⁷ A gondolatmenetet folytatva később kifejti, hogy „ami az élet kockáztatását illeti, a török uralom szörnyűségei olyan mértékűek, hogy az életem kockáztatása bőven megéri, ha [azokat] mérsékelni tudom”. Innen Buxton áttér a „szükségtelenül nyomorúságos hazai szociális állapotokra”, amelyből azt a következtetést vonja le, hogy ha bármilyen jó ügy kockázatot rejt magában, a jó cél érdekében vállalni kell azt.⁴⁸ Már Athénban írja 1914 decemberében az előző szakaszban kifejtett gondolatait a társadalmi reform kapcsán. Mint írja, „nos, az a véleményem, hogy azok, akik biztonságos és kényelmes életet élnek, azok szánsalomra méltóan el vannak vágva a valóságtól. Ha Krisztus vezérfonalul szolgál, akkor minden embert értékesnek kell tekintenünk, és mindenkivel törődnünk kell. A balkáni utazás egy másik módja annak, hogy közelebb kerüljünk a valósághoz: az éhséghez és hideghez, a veszélyhez, a sebekhez, halálhoz, lázadáshoz, áldozathoz.”⁴⁹ Immáron útban haza Nagy-Britanniába, Rómában vet még néhány sort ezekhez a gondolatokhoz, amikor azt fejtegeti, hogy a szegénység és az emberek osztályai tömegeinek „demoralizációja” a hanyagságnak köszönhető, és felszámolható lenne a vagyonos és hatalommal bíró osztályok segítségével.⁵⁰ „Visszatérve a Balkánhoz, ez is egy jó okot ad az odautazáshoz. Találkozol az élet ezen egyszerű elemeivel és kevésbé válsz parazitává.”⁵¹

*

Noel Buxton politikai karrierjét alapvetően két kérdés határozta meg élethossziglan: az egyik a Balkán, a másik az angol–német kapcsolatok normalizálása. Mind a két ügy az európai béke felrúgásával fenyegetett, s ezért is tartotta ezeket Buxton olyan kérdéseknek, amivel tematizálhatta parlamenti működését.⁵² Mindennek ellenére saját bevallása szerint a politika irányába a társadalmi reformot sürgető egyháziak, Charles Gore és Samuel Barnett terelték, ugyanakkor a parlamenti választásokon való indulásra két testvére, Victoria és C.R.B., azaz Charles Roden biztatták.⁵³ Miután a fiatalabb kori tory meggyőződéseit a második búr háború idején teljesen maga mögött hagyta, 1900-ban a legendás liberális pártvezér, William E. Gladstone fia, Herbert felkérte, hogy induljon az ipswich-i körzetben, ahol azonban végül alulmaradt a konzervatív jelölttel szemben. Legközelebb az 1905-ös időközi választáson a whitby-i választókörzetért szállt ringbe a liberálisok színeiben, ahol meglepetést okozva parlamenti mandátumot szerzett egy olyan körzetben, ahol korábban emberemlékezet óta rendre a konzervatív jelölt nyert. Noha az 1906-os országos választásokon vereséget szenvedett (mindössze 70 szavazattal), 1910-ben immár az észak-norfolki körzetért szállt sikeresen ringbe annak ellenére, hogy még a helyi liberálisok számára is „a radikálisok radikálisának” bizonyult.⁵⁴

⁴⁷ NBP 'On Risks', MS 951 c.8/8 1914. október 27.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo. 1914. december 20.

⁵⁰ Uo. 1914. december 30.

⁵¹ Uo.

⁵² Buxton német kérdésben elfoglalt álláspontjáról lásd Anderson 1952, 42–51.

⁵³ NBP Autobiography – Fragments 2, Politics, MS 951 C.8/6.

⁵⁴ Uo.

Az első világháború alatt a tárgyalásos béke híve volt, aminek köszönhetően egyre messzebb került az Asquith-kormányt 1916-ban megbuktató Lloyd-George körétől, akivel a szakítást megelőzően viszonylag jó kapcsolatot ápolta. A világháború végével azonban végleg szakított a Liberális Párttal, és átlépett a Ramsay Macdonald vezette Munkáspártba, ahol a hozzá hasonló radikális liberálisok végül rendre kikötöttek. A két világháború közötti tevékenységét, noha más hangsúlyokkal, ugyanaz a hármastematika határozta meg, ami az 1914 előtti időszakban foglalkoztatta. A Balkán helyett egyre inkább az otthoni reform (mezőgazdasági munkások bérét rendező törvény) és az egyre fenyegetőbb német kérdés felé fordult a figyelme. Érdekes epizódot jelent, amikor az 1933-as náci hatalomátvételt követően Berlinbe repült, ahol olyan náci vezetők előtt beszélt, mint Goebbels, Rosenberg, von Papen vagy Blomberg tábornok. A kvéker misszió nevében arról próbálta meggyőzni őket, és egy rövid kihallgatáson magát Adolf Hitlerrel, hogy engedélyezzék a már felállított koncentrációs táborokba való bejutást a kvéker misszió képviselőinek.⁵⁵

*

Noel Buxton politikai gondolkodásában meghatározó szerepet játszott az a családi örökség, amelyet a 19. századi brit politikai aktivizmus és a korabeli, a társadalmi problémák iránt fogékony vallásos mozgalmak képeztek. Buxton e hagyományok szellemében szervezte meg a Balkán Bizottságot az Oszmán Birodalomban élő keresztény lakosság érdekében. A társadalmi reform és a Balkán kapcsolata Buxton gondolkodásában több helyen is megjelenik. Egyrészt azok a megoldási javaslatok, amelyeket a bizottság tesz például Macedónia esetében vagy az 1908-as ifjútörök forradalmat követően, alapvetően egy felülről jövő, paternalista reformelképzelést körvonalaznak.⁵⁶ Másrészt a Balkánon megtapasztalt nehézségek adják azokat az alapokat, amelyek által a „valóság” megismerhetővé válik azoknak, akik a Buxtonhoz hasonló társadalmi osztályhoz tartoznak. Buxton gondolkodásában a politikai cselekvés a balkáni keresztények érdekében és a nagy-britanniai munkásnegyedek életkörülményeinek javítása ugyanannak a politikai aktivizmusnak a két oldala, amelyet a vagyonos és hatalommal bíró osztályok képesek lennének orvosolni, ha ismernék a tőlük eltérő társadalmi státuszban élő népesség életét.

Bibliográfia

Források

Noel–Buxton Papers MS 951, McGill University Library, Rare Books and Special Collections, Montréal.

Buxton, N.: *Travels and Reflections*. George Allen & Unwin, London 1929.

Szakirodalom

Anderson 1952 = Anderson, M.: *Noel Buxton: a life*. George Allen & Unwin, London.

Anderson 1991 = Anderson, M. S.: *The Eastern Question, 1774–1923: a study in international relations*. Macmillan, London [1966].

⁵⁵ NBP Autobiography – The German Danger, MS 951 c.8/1.

⁵⁶ NBP A Sister's Appreciation, MS 951 c.8/10.

- Balanyi 1920 = Balanyi Gy.: *A Balkán-probléma fejlődése. A Parisi Kongresszustól a világháború kitöréséig 1856–1914*. Franklin Társulat, Budapest.
- Balaton 2015 = Balaton B.: Bajkeverők. A Balkan Committee és a macedóniai reformok (1903–1908). *Világtörténet* 5. (37.) 3. 437–460.
- Bezha 2020 = Bezha, A.: Austria–Hungary and the Albanian Project. A Comparative Case Study: between Support and Imperialism. *Mediterrán Tanulmányok/Études sur la région Méditerranéenne* XXX. 131–154.
- De Bunsen 1948 = Bunsen, V. de: *Charles Roden Buxton. A Memoir*. George Allen & Unwin Ltd. London.
- Case 2018 = Case, H.: The Quiet Revolution: Consuls and the International System in the Nineteenth Century. In: Snyder, T.–Younger, K.: *The Balkans as Europe, 1821–1914*. University of Rochester Press, Rochester. 110–138.
- Clayton 1974 = Clayton, G. D.: *Britain and the Eastern Question: Missolonghi to Gallipoli*. Lion Library, New York–London.
- Conwell-Evans 1932 = Conwell-Evans, T. P.: *Foreign Policy from a Back Bench 1904–1918. A Study based on the papers of Lord Noel-Buxton*. Oxford University Press, London.
- Csaplár-Degovics 2013 = Csaplár-Degovics K.: Österreichisch-ungarische Interessendurchsetzung im Kaza von Tirana. *Südost-Forschungen* 71. 129–182.
- Csaplár-Degovics 2020 = Csaplár-Degovics K.: A századfordulós Közép- és Délkelet-Európa értelmezési lehetőségei globális perspektívából. *Aetas* 35. évf. 4. sz. 144–159.
- Dacombe 2008 = Dacombe, B. P.: *Single-issue Extra-Parliamentary Groups and Liberal Internationalism, 1899–1920*. PhD-tézis, The Open University, h. n.
- Dauti 2018 = Dauti, Daut: *Britain, the Albanian Question and the demise of the Ottoman Empire, 1876–1914*. PhD-tézis, The University of Leeds.
- Destani – Tomes 2011 = Destani, B. – Tomes, J.: *Albania's Greatest Friend. Aubrey Herbert and the Making of Modern Albania. Diaries and Papers 1904–1923*. I.B. Tauris, London.
- Evans 2008 = Evans, J.: *Great Britain and the Creation of Yugoslavia: Negotiating Balkan Nationality and Identity*. Tauris, London.
- Gerasimov et al. 2005 = Gerasimov, I. – Glebov, S. – Kaplunovski, A. Mogilner, M. – Semyonov, A.: In Search of a New Imperial History. *Ab Imperio* 2005/1. 33–56.
- Glenny 2012 = Glenny, M.: *The Balkans. Nationalism, War, and the Great Powers 1804–2011*. Penguin Books, London.
- Hirschhausen 2015 = Hirschhausen, U.: A New Imperial History? Programm, Potenzial, Perspektive. *Geschichte und Gesellschaft* 41. 4. 718–757.
- Jelavich 1996 = Jelavich, B.: *A Balkán története I–II*. Osiris–2000, Budapest.
- Kayaoğlu 2010 = Kayaoğlu, T.: *Legal Imperialism. Sovereignty and Extraterritoriality in Japan, the Ottoman Empire and China*. Cambridge University Press, Cambridge–New York.
- Kent 1996 = Kent, M. (ed.): *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*. Taylor & Francis, London.
- Kouta 2015 = Kouta, G.: *The London Greek diaspora and National Politics: the Anglo-Hellenic League and the idea of Greece, 1913–1919*. PhD-tézis, King's College London.

- Marriott 1917 = Marriott, J.A.R.: *The Eastern Question. An Historical Study in European Diplomacy*. Clarendon Press, Oxford.
- Mazower 2004 = Mazower, M.: *A Balkán*. Európa, Budapest.
- McCormick 2004 = McCormick, R. B.: Noel Buxton, the Balkan Committee and Reform in Macedonia, 1903–1914. In: Nicholas C. J. Pappas (ed.): *Antiquity and Modernity. A Celebration of European History and Heritage in the Olympic Year 2004*. Athens. 151–164.
- Morgan 2008 = Morgan, K.: *Slavery and the British Empire. From Africa to America*. Oxford University Press, Oxford.
- Perkins 2014 = Perkins, J.: *British Liberalism and the Balkans, c. 1875–1925*. PhD-tézis, Birbeck College, University of London.
- Pitts 2018 = Pitts, J.: *Boundaries of the International. Law and Empire*. Harvard University Press, Cambridge (MA).
- Ormos 2013 = Ormos M.: *Múlt a jelenben*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Prévost 2015 = Prévost, Stéphanie: New Perspectives on the Eastern Question(s) in Late-Victorian Britain or how 'the Eastern Question' affected British politics (1881–1901).
- Rodogno 2012 = Rodogno, D.: *Against Massacre. Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815–1914. The Emergence of a European Concept and International Practice*. Princeton University Press, Princeton–Oxford.
- Seton-Watson 1962 = Seton-Watson, R. W.: *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A Study in Diplomacy and Party Politics*. Frank Cass & Co. h. n. [1935].
- Seton-Watson – Seton-Watson 1981 = Seton-Watson, H. – Seton-Watson, C.: *The Making of the New Europe. R. W. Seton-Watson and the last years of Austria–Hungary*. Methuen, London.
- Shannon 1963 = Shannon, R. T.: *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*. Thomas Nelson & Sons, London.
- Stamatopoulos 2018 = Stamatopoulos, D.: *The Eastern Question or Balkan Nationalism(s). Balkan History Reconsidered*. V&R unipress–Vienna University Press, Göttingen.
- Stavrianos 1941 = Stavrianos, L.: The Balkan Committee. *Queen's Quarterly*, 258–267.
- The Heart of the Empire = The Heart of the Empire. Discussions of Problems of Modern City Life in England. With an Essay on Imperialism*. T. Fisher Unwin, London 1902.
- Tudesco 1976 = Tudesco, J. P.: The Christian Intellectual and Social Reform: Charles Gore and the Founding of the Christian Social Union. *Journal of Church and State* vol. 18. no. 2. 273–288.
- Tusan 2010 = Tusan, M.: Britain and the Middle East: New Historical Perspectives on the Eastern Question. *History Compass* (8:3) 212–222.
- Tusan 2014 = Tusan, M.: „Crimes Against Humanity”: Human Rights, the British Empire, and the Origins of the Response to the Armenian Genocide. *American Historical Review* vol. 119 no.1 44–77.

Internetes források

<http://www.noelbuxtontrust.org.uk/> (elérés: 2021. június 23.)

KORNÉLI BEÁTA

Harry St. John Philby Palesztina-tervei 1920–1944

Harry St. John Philby's Palestinian Plans 1920–1944. In the 20th century, one of the perpetual, unresolved problems of Arab leaders in the Middle East is the Palestinian question. Despite fine rhetoric they are constantly confronted that to this day they have not been able to establish Arab unity on the Palestinian question, or at least achieve that they be seen as equal negotiating partners by the Western powers. Between 1920 and 1940, Harry St. John Philby, a renowned British Arabist, explorer and historian of Arabia, and later an adviser to Ibn Saud, also made an attempt to resolve the issue.¹ There are at least as many legends about Philby as there is about Captain Thomas Edward Lawrence, the leader of the Arab uprising,² and later the confidant of the Emir Feisal ibn Hussein.³ There are also opinions that in the 1930s, Philby circumvented the Iraqi Petroleum Company against the American Socal, persuading Ibn Saud to grant a concession not to the British but to the American oil company, helping to trigger a reorganization of great-power relations in the Middle East.⁴ Contemporary British diplomats and officials, however, said he was just a careerist rogue. The purpose of my study is to explore the section of Philby's activities in the Middle East on Palestine and to present the initial Judeo-Arab diplomatic settlement aspirations.

Keywords: John Philby, Middle East, Palestine, British Mandate, zionism, Arab nationalism

A cionisták általában gyanakvással tekintettek azokra az angolokra, akik rajongtak Arábiáért. Talán joggal, mert úgy érezték, hogy az arabok felé elkötelezettek, Palesztinával kapcsolatban is azok, következésképp ellenségesen viseltetnek a cionizmus iránt. H. St. John Philby is ilyennek gondolták.

Philby sok évet töltött Arábiában, 1930-ban áttért az iszlámra, önmagára mégis szocialistaként tekintett. Karrierjét a gyarmatügyi minisztériumban kezdte, majd az indiai alkirály adminisztrációjában folytatta. Már idejekorán az indiaiak önrendelkezése mellett szállt síkra.⁵ Indiában találkozott először muszlimokkal és itt kezdődött érdeklődése az iszlám világ iránt, ami őszinte rajongássá alakult az évek során. Az első világháború idején Sir Percy Cox irányítása alatt Mezopotámiában szolgált.⁶ Feladata a törököktől elfoglalt terüle-

¹ Monroe 1973.

² Ferwagner 2016.

³ Faulkner 2016.

⁴ Yergin 2018, 326–343.

⁵ Philby 1948.

⁶ Ulrichsen 2017; Townsend 2010, 125–134.

teken a brit közigazgatás pénzügyi rendszerének kialakítása volt, a területi sajátosságok figyelembevételével megszervezte a helyi bankrendszert és javaslatára bevezetésre került a váltó használata, mely jelentősen csökkentette az arany kiáramlását. Karrierjét a brit mandátumrendszerben újonnan létrehozott Irakban folytatta, a frissen megalakult iraki kormány első belügyminiszterének, Szajjid Tálibnak⁷ lett a tanácsadója, miközben az iraki közigazgatás megszervezésén dolgozott. Munkája során összeütközésbe került Cox politikai főbízottal és Gertrude Bell arabszakértővel,⁸ akik támogatták Fejszal emír királlyá koronázását. Tálib és Philby két okból ellenezték mindezt, egyrészt a lakosság többsége síita, míg Fejszal szunnita volt, másrészt Philby köztársaságot szeretett volna, így Cox menesztette hivatalából.⁹ Ám nem maradt feladat nélkül, hiszen a brit mandátumrendszer híján volt arabul beszélő tapasztalt tisztviselőknek, ezért Lawrence javaslatára 1921-ben Churchill gyarmatügyi miniszter Transzjordániába nevezte ki Abdalláh emír tanácsadójává, miután a brit kormány deklarálta, hogy a Balfour-nyilatkozat nem vonatozik a területre.¹⁰

Philby felvilágosult nézetei felkeltették a szimpátiáját Dr. Hájim Veicmannak, a Cionista Szervezet elnökének, aki még 1920-ban egy palesztinai államigazgatási posztra javasolta Philbyt. Sir Herbert Samuel palesztinai főbízottnak¹¹ 1920. május 27-én így írt: „Amint látja a május 24-i levelémhez csatolt másolatot, Philby jóindulattal viseltetik a cionizmus ügye iránt és egészében a keleti politikával kapcsolatos nézetei, ahogy mondtam, szokatlan-

⁷ Szajjid Tálib az arab függetlenségi mozgalom egyik prominens tagja, családja a bászrai előkelők köréhez tartozott, őseit egészen Mohamed prófétáig tudta visszavezetni. Szajjid Tálib 1901-ben Nedzsd tartományban al-Hasza kormányzója, 1903-ban Isztambulban az Oszmán Birodalom tanácsadó testületének tagja, 1908-tól az oszmán parlamentben Bászra képviselője. Két arab párt megalapítása is a nevéhez fűződik, a Szabadság és Függetlenség Párja és a Szabadság és Szövetség Pártja. Erősen tiltakozott az oszmán centralizációs törekvések ellen, kiállt az arab politikai és kulturális függetlenség mellett, ami miatt betiltották a pártját. 1913-tól Bászra kormányzója, ahol életre hívta a Bászrai Reformista Gyűlést, amely az arab vilajetek képviselőiből álló helyi testület volt. A brit mandátumrendszerben 1920–1921-ben az első iraki kormány belügyminisztere.

⁸ Gertrude Bell brit régész és arabszakértő, feltérképezte és jól ismerte Szíria, Palesztina, Mezopotámia és Arábia belső területeit, törzseit. Arabtudásának következtében a helybéli törzsfőkkel és arab vezetőikkel jó kapcsolatokat ápol, ezért komoly befolyása volt a közel-keleti brit politika alakítására. Lawrence kapitánnyal együtt a Hásimita Fejszal és Abdalláh királlyá koronázását támogatta Irakban és Transzjordániában, emiatt összetűzésbe került Philbyvel, aki köztársaságpárti volt.

⁹ Bell 1927.

¹⁰ Friedman 2008.

¹¹ Sir Herbert Samuel zsidó származású brit liberális politikus az első világháború alatt, a brit kormány tagja, a cionizmus támogatója. 1915 januárjában köröztetett egy memorandumot „*Palesztina jövője*” címmel a kormánytagok között, melyben javasolta, hogy a briteknek el kellene foglalniuk Palesztinát a Szezi-csatorna védelmének biztosítása érdekében és támogatniuk a zsidó nemzeti otthon megteremtését, mely szintén ezt a célt szolgálná. Amikor a brit hadsereg 1917 végén elfoglalta Palesztinát és 1920-ban megszervezte a civil közigazgatást, a kormány Samuelt nevezte ki Palesztina főbízottának, mielőtt még a Népszövetség Tanácsa elismerte volna Palesztinát brit mandátumterületként. Míg a cionisták üdvözlötték a kinevezést, Edmund Allenby tábornok, a katonai közigazgatás vezetője és a muszlim-keresztény egyesületek szervezete ellenezte azt, félve attól, hogy egy zsidó származású főbízott kinevezése az első lépés a zsidó nemzeti otthon megvalósítása felé. Samuel kinevezése után korrekt módon próbált egyensúlyt tartani a zsidók és az arabok között egészen hivatali idejének végéig, 1925-ig. Még a zsidó bevándorlást korlátozó intézkedéseket is hozott, s ő nevezte ki a palesztinai arab nemzeti mozgalom későbbi vezetőjét, Háddzs Amin al-Huszeinit Jeruzsálem főmuftijává.

nul liberálisak, ami széles látókörre vall.”¹² Az említett csatolmány Philby Leonard Steinnek, a Cionista Szervezet politikai titkárának Londonba címzett levele volt: „Remélem, jól halad a munkájával és hamarosan láthatom, hogy Palesztina civil közigazgatás alá kerül, a brit mandátum alatt pedig a cionisták folytathatják céljaik megvalósítását. Azt pedig különösen remélem, hogy létrejön a megállapodás az arab államokkal, amely Palesztina fejlődésének nyitánya lehetne a cionista proklamáció szellemében.”¹³ Veicman javaslata volt az első kapcsolatfelvétel a cionisták és Philby között, amelyet aztán sok másik követett, melyek többségét a Cionista Szervezet tagjai kezdeményezték.

A Zsidó Ügynökség¹⁴ Politikai Bizottságának 1929. november 11-i ülésén Veicman már egészen másként nyilatkozott Philbyről, ellenségnek nevezte, akiben egyáltalán nem bízik. Látni fogjuk, hogy ez méltánytalan megállapítás, pusztán azért, mert Philby nem vált lelkes támogatójává a cionizmusnak, s hitt abban, hogy az együttéléshez szükségesek és kívánatosak a kompromisszumok, nemcsak a zsidók, de az arabok részéről is. Ez pedig sokkal több, mint amit általában az arabszimpatizánsok hajlandók voltak elfogadni.

1922 végén Philby Londonba kísérte Abdalláh transzjordániai emírt a brit kormánnyal az éves államfői támogatásának összegével kapcsolatban folytatott megbeszélésre. Ekkor találkozott Veicmannal és más cionistákkal, hogy megvitassák egy esetleges zsidó–arab megállapodás lehetőségeit. Abdalláh úgy vélte, hogy jelentős mértékben hozzájárulhat országa fejlődéséhez, ha sikerülne a megegyezéssel még több zsidó tőkét bevonoznia. Az 1920-as években több zsidó pénzembernek is koncessziókat adott Transzjordánia bányászata és elektromos iparába történő beruházásokhoz.¹⁵

A Cionista Végrehajtó Bizottság¹⁶ 1922. december 8-i ülésén Leonard Stein beszámolt a Philbyvel folytatott beszélgetésről. Philby azon az állásponton volt, hogy minél hamarabb át kellene alakítani a mandátumrendszert, mielőtt még a brit adófizetők tiltakozásának nyomására a kormány be nem jelenti kivonulási szándékát az országból. Szerinte az arabok

¹² Rolef 1972, 108.

¹³ Uo.

¹⁴ A Zsidó Ügynökség a Cionista Szervezet képviselői és végrehajtó testülete volt Jeruzsálem központtal, melynek célja támogatni a zsidó letelepedést és Palesztinában a zsidó nemzeti otthon fejlődését. A megnevezés először 1922-ben a palesztinai brit népszövetségi mandátum 4. cikkelyében jelent meg: „Ismerjenek el arányos zsidó képviselőt (Zsidó Ügynökség) hivatalos testület gyanánt. Ez a képviselő legyen hivatva arra, hogy Palesztina kormányát tanáccsal lássa el és vele együttműködjen olyan gazdasági, szociális és egyéb kérdésekben, amelyek a zsidó nemzeti otthon felállításával, valamint Palesztina zsidó lakosságának érdekeivel állnak kapcsolatban.” A testület fontos szerepet játszott egyrésről a világ zsidósága, másrésről a nagyhatalmak és a nemzeti otthon közötti kapcsolattartásban.

¹⁵ Rostoványi 2006, 103.

¹⁶ Az 1897-es első cionista kongresszuson a cionista mozgalom állandó intézményekkel rendelkező szervezetté alakult. Legfelső szerve a Cionista Kongresszus, mely négyévente ülésezik, a köztes időszakban az Általános Tanács irányítja a szervezet tevékenységét, mely gyakorolja a kongresszus összes jogkörét. A Kongresszus és a Tanács által hozott döntéseket a Végrehajtó Bizottság valósítja meg. Az Általános Tanács a VB javaslata után minden költségvetési és pénzügyi kérdésben önállóan vagy az Állandó Költségvetési és Pénzügyi Tanáccsal együtt dönt, feltéve, ha az nem ellentétes a Kongresszus határozatával. A Cionista Kongresszus választja meg a VB elnökségi tagjait, akiknek a feladata a Cionista Szervezet napi tevékenységének az irányítása Palesztinában és a diaszpórában. A VB a Szervezet irányító szerve, melynek elsődleges feladata a Kongresszus és a Tanács döntéseinek végrehajtása.

elfogadnák a Balfour-nyilatkozatot,¹⁷ ha számukra is szavatolva lennének az önrendelkezésűkhöz szükséges jogok, ahogy Irakban. De teljességgel elleneznek minden olyan elképzelést, ami végül zsidó hatalmi fölényhez vezetne. Várja, hogy Transzjordánia függetlenné váljon, mert akkor egyesülhetne Palesztinával egy arab emír vezetése alatt. Ha a zsidók beleegyeznének ebbe, az arabok elismernék a Balfour-deklarációt és a zsidók megkapnák a garanciákat.¹⁸ A cionisták nemigen lelkesedtek Philby ötletéért, hogy a brit mandátumi vezetést felcseréljék egy arab emír, feltehetően Abdalláh uralmára.

A következő beszélgetés Stein és Philby között december 27-én zajlott. Philby kifejtette, nem látja akadályát annak, hogy a hébert hivatalos nyelvvé nyilvánítsák. Tisztában van azzal, hogy amit a zsidók követelnek Palesztinában, az nem csupán az egyénnek járó azonos bánásmódhoz való jog, hanem a nemzeti egység elismerésének a joga is. Ami ezeknek a biztosítékoknak a betartását illeti, megadható lenne olyan keretek között, mint amilyen a Nagy-Britannia és Irak között létrejött szerződés.¹⁹ Megismételte korábbi véleményét, hogy a jelenlegi politika nem vezet sehová, és semmilyen arab–zsidó megállapodás nem fog létrejönni addig, amíg Palesztinát Nagy-Britannia kormányozza az arab lakosság feje felett. Végezetül megjegyezte, abban a reményben tartja a kapcsolatot a cionista mozgalommal, hogy az hamarosan megteszi a szükséges első lépéseket a megegyezés irányába. Stein elhatározta, hogy utánajár a gyarmatügyi minisztériumban, mennyire lehet komolyan venni Philby szavait. 1923. január 19-én találkozott Sir John Shuckburgh miniszterhelyetttel, aki helyeselte óvatosságát Philby javaslataival kapcsolatban. A garanciák kérdésében határozottan állította, hogy politikai körökben egy angol-palesztinai szerződés az angol–iraki megállapodás mintájára gyakorlatilag ki van zárva. A találkozó eredményeképpen Stein február 26-án ezt írta Philbynek: „Természetesen teljes mértékben egyetértünk Önnel abban, hogy kívánatos lenne a stabil egyensúly megteremtése Palesztinában, és tudjuk, hogy az Ön javaslatai is ezt a célt szolgálják. Azonban a mi szempontunkból két lényeges feltételnek kell teljesülnie, mielőtt elfogadhatnánk ezeket. Az egyik, hogy ne csak ígéret legyen, hanem garancia is a cionista érdekek biztosítására. A másik, aligha szükséges mondanom, hogy Ófelsége kormányának támogatnia kell mindezt, de jelenleg ezek a feltételek nem léteznek.” Majd megerősítésképpen megismételte, hogy egyetértenek az arab és zsidó érdekek közötti stabil egyensúly megteremtésének szükségességében.²⁰

Ebben az időszakban Abdalláh és a cionista vezetők kapcsolata is érdekesen alakult. Az emír szerepe folyamatos vita tárgya a történészek körében. Nem kérdés, hogy ambiciózus tervei miatt sosem volt megelégedve transzjordániai birtokával. Kétségtől igaz, hogy McMahon kairói brit főbiztos ígéretei apjának, Huszein mekkai sarífnak,²¹ amelyek egy arab kalifátusról szóltak, és a Palesztináról sebtében leszakított Jordánon túli terület, amit Churchill csak átmenetileg ajánlott fel Abdalláhnak, nem ugyanaz.²² Minden bizonnyal úgy

¹⁷ A Balfour-nyilatkozatban a brit külügyminiszter proklamálta a kormány nevében, hogy támogatják Palesztinában a zsidó nemzeti otthon létrehozását. Lugosi 2006, 42.

¹⁸ Rolef 1972, 108.

¹⁹ Lugosi 2006, 105–107.

²⁰ Rolef 1972, 109.

²¹ Lugosi 2006, 29–33. Vö. Friedman 1970; Toynbee 1970.

²² Nemcsak Abdalláh érezte magát becsapottnak, hanem a cionisták is, mivel a zsidó nemzeti otthon számára odaígért Palesztinából leszakítottak egy nagy részt, az eredeti terület kétharmadát, és azt elzárták a zsidó betelepülők elől.

tekinthetett önmagára, mint aki Hásimita-leszármazottként egészen Mohamed prófétáig tudja visszavezetni családfáját, és a kezdeti brit ígéretek ellenére mostohán bánt vele a történelem. Egész életében azon fáradozott, hogy helyrehozza a rajta esett méltánytalanságot és kiterjessze hatalmát a transzjordániai határokon túlra.²³

Ahogy minden arab vezető a mandátumrendszerben, ő is csak közvetítőszerepet játszott a nagyhatalmak és a helyi struktúrák között, míg a tényleges uralom a britek és franciák kezében volt. Feladata elsősorban abban állt, hogy összeegyeztesse a brit kormány és a transzjordániai arabság érdekeit oly módon, hogy közben fenntartsa a helyi társadalmi szervezetek érintetlenségét a saját maga uralmával együtt. A régióban Transzjordánia egyfajta ütközőzónaként szolgált Szíria és Palesztina között, továbbá Irak és Arábia között, ami a brit stratégiai és politikai érdekeket szolgálta. Ezért az arab világ Abdalláh transzjordániai jelenlétét visszavonhatatlanul a brit politikával azonosította, Philby is.²⁴ Az emír tisztában volt területe sebezhetőségével, nyersanyag-kiszolgáltatottságával, nagyhatalmi megfontolásból eredő térségbeli elszigeteltségével. Így mindenáron növelni akarta saját politikai mozgásterét azért, hogy Transzjordánia kiterjesztésével csökkenti függőségét és megalapozza a brit kormánytól független Transzjordánia regionális létjogosultságát.²⁵ Úgy vélem, Philby nem mérte fel jól Abdalláh helyzetét, aki a többnyire Hásimita-ellenes arab világban nem talált szövetségeseire, így rákényszerült arra, hogy azokkal szövetkezzen, akik támogatták, történetesen az angolokkal és a zsidókkal. Tény az is, hogy az egyetlen palesztinai politikai csoportosulás, amely kitartóan építette és tartotta fent a kapcsolatot Abdalláhhall, a Zsidó Ügynökség volt, mert azt remélte, hogy megnyitja Transzjordánia kapuit a zsidó letelepedés előtt, vagy menedéket ad az esetlegesen áttelepített palesztinai araboknak.²⁶ Ezek a megkeresések, amelyeket a Zsidó Ügynökség kezdeményezett először Philbyn keresztül, az 1930-as években kulminálódtak, amikor is szerződést kötöttek arról, hogy az Ügynökségnek bérbe adja a Jordán-völgy területét. Abdalláh balszerencséjére az ügyletet a palesztinai sajtóban publikálták, ami annyira diszkreditálta, hogy jó darabig távol maradt a cionistáktól.

A Peel-bizottság 1937-es jelentésében javasolta, hogy Palesztinát osszák ketté az arabok és a zsidók között,²⁷ és hogy az arab részt helyezték Abdalláh irányítása alá, aki kapva kapott az alkalmon. Nem véletlen, hogy ő volt az egyetlen arab vezető, aki nyilvánosan támogatta a felosztást, amiért keményen bírálták az egész arab világban. Abdalláh ennek ellenére kész volt eljátszani ezt a szerepet, s később, amikor London 1939-ben visszavonta a tervet, kárpótlást követelt, amiért kellemetlen helyzetbe hozták: 1500 fontot, azonnal készpénzben, az évi állami támogatásának emelését, nagyobb függetlenséget és a brit ellenőrzés csökkentését Transzjordánia belső ügyeiben.²⁸ Amikor a Népszövetség elvetette Palesztina kettéosztását, a brit kormány támogatta az emír szerepének kiterjesztését a kijelölt palesztinai arab terület felett. Palesztinai arab elit hiányában stabilizáló erőként és brit kli-

²³ Kazziha 1979.

²⁴ „Abdalláh emír nem rossz ember, csak nem igazi uralkodó, hanem a britek bábja.” Thompson 2002, 51.

²⁵ Shlaim 1988, 41–57.

²⁶ Rostoványi 2006, 103–108.

²⁷ A bizottság a brit kormány megbízásából 1936 augusztusában alakult meg Lord Peel vezetésével, hogy kiderítse az 1936 áprilisában kitört palesztinai zavargások okait. 1937. július 7-én nyilvánosságra hozott jelentésében megállapította, hogy Palesztina brit népszövetségi mandátumként nem működik, és a terület felosztását javasolta az arabok és a zsidók között.

²⁸ Wilson 1990, 39.

ensként szolgálhatott volna. Tehát Philby alapvetően nem járt messze a reálpolitikai gyakorlatától, amikor 1922-ben Abdalláh emírt javasolta az egységes Palesztina élére.

Philby, aki még három évig szolgált Transzjordániában, családott a brit kormány közel-keleti politikájában, tudván, hogy Abdalláhnak a közeljövőben nem fognak nagyobb önállóságot adni, ezért távozott hivatalából. Israel Cohen, a cionisták helyi vezetője már Londonban kereste fel, s felkérte, hogy vegyen részt a palesztinai kérdéssel kapcsolatos találkozójukon, amit 1925 októberében terveztek megtartani. Philby elfogadta a meghívást, de még annak előtte Arábiába utazott.

1929-ben, a siratófali incidens²⁹ évében került sor arra ismét, hogy Philby bekapcsolódjon az arab–zsidó konfliktus megoldásának rendezésébe. A kezdeményezés Dr. Judah L. Magnesről,³⁰ a jeruzsálemi Héber Egyetem első kancellárjától származott, aki egyike volt a palesztinai probléma két nemzeti megoldása legfőbb támogatóinak.³¹ Philby maga jelentette a felkérést október 21-én Lord Passfield gyarmatügyi minisztériumi titkárnak Damaszkuszba. Ugyanekkor a Palesztinai Arab Bizottság³² küldöttsége is felkereste őt és tájékoztatta, hogy a közelgő jeruzsálemi kongresszuson olyan javaslatot fog elfogadni, miszerint semmilyen kompromisszumra nem lehetséges a zsidó vezetőkkel, ám ez a határozat nem fog nyilvánosságra kerülni.

Philby november 1-jén még egyszer írt Passfieldnek: „Október 26-án az egész délelőttömöt a Legfelsőbb Muszlim Bizottság hivatalában töltöttem Háddzs Amin al-Huszeini jeruzsálemi főmuftival³³ és helyettesével. Megbeszélést folytattunk egy tervezetről, és az eredmény nagyon biztató, majd elküldöm Önnek Damaszkuszból. Ugyanezen a napon a hotelban, ahol megszálltam, megismerkedtem Joseph Levyvel, a *New York Times* közel-keleti tudósítójával, és a palesztinai helyzetről beszélgettünk. Mindketten egyetértettünk abban, hogy tényleges lépésekre van szükség a palesztinai ügy tartós megoldásához. A

²⁹ Ahogy nőtt a palesztinai arab lakosság félelme a növekvő zsidó bevándorlás és az egyre intenzívebbé váló cionista politikai tevékenység miatt, úgy fokozódtak a zsidó közösségek elleni arab támadások. 1929 nyarán a Siratófalnál imádkozó zsidók egyre nagyobb ellenállásba ütköztek és augusztus 23-án egy arab csoport fegyvertelen, magányos zsidókra támadt a jeruzsálemi Óvárosban. Amikor híre ment az atrocitásnak, Hebronban megtámadtak egy zsidó iskolát, vidéken zsidó kibucokra, falvakra támadtak, amit az 1920-ban alapított Hágáná paramilitáris szervezet sikerrel vert vissza. A Hisztadrút, az Általános Héber Munkásszövetség felelőssége volt minden őrzési és védelmi funkció, ennek keretében hozták létre a Hágánát, melynek célja a palesztinai zsidó javak védelme és a zsidó életék oltalmazása volt.

³⁰ Goren 1982, 52, 298–301.

³¹ Gilbert 1998, 73–74. Vö. Rostoványi 2006, 362–364.

³² Az Arab Végrehajtó Bizottság az Arab Legfelsőbb Bizottságból alakult ki 1936-ban az arab általános munkássztrájk kezdetekor, mely a palesztinai arabok legfontosabb politikai szervévé vált. Magában foglalta a városi előkelőket, a klánok és a politikai pártok vezetőit a jeruzsálemi főmufti, Háddzs Amin al-Huszeini vezetésével. A bizottság támogatta a sztrájkot, követelte a zsidó bevándorlás beszüntetését, felelős nemzeti kormány megalakítását, tiltakozott a zsidók földvásárlása és a palesztinai zsidó nemzeti otthon létrehozása ellen. Amikor 1937-ben arab felkelők meggyilkolták Galilea brit körzeti megbízottját, a mandátumi vezetés feloszlatta a bizottságot, tagjait letartóztatta, a Reform Pártot, a Nemzeti Blokkot és az Isztiklál (Függetlenségi) Pártot betiltotta.

³³ Háddzs Amin al-Huszeini a mandátumi Palesztina arab nacionalista vezetője. Erősen ellenezte a zsidó bevándorlást és a zsidó nemzeti otthon létrehozását Palesztinában, a Nagy-Szíria-terv és Feiszal emír támogatója volt.

megbeszélésünk eredménye pedig az lett, hogy megkért, írjam meg javaslatomat a témában, lekötőlné az újságban. Levy le volt nyűgözve annak a lehetőségétől, hogy a rendezés sikerrel járhat, így tudtom és beleegyezésem nélkül megmutatta Dr. J. L. Magnesnek, ő pedig bemutatta barátainak, a jeruzsálemi zsidó közösség néhány vezetőjének. Magnes ennél is komolyabban vette a dolgot. Az egész 30-át élénk vitával töltöttük az egyezmény közös megfogalmazásával, részben Dr. Magnesszel, részben Mr. Levyvel, részben al-Huszeinivel. Szerződéstervezet született a Magnesszel való megbeszélésből, amit megfontolás és áttekintés céljából később Háddzs Aminnak terjesztettem elő. Az eredmény egy végleges terv lett, amelyet mellékelten csatolok.”³⁴ („B” melléklet)

November 2-án Sir John Chancellor palesztinai brit főbiztos értesítette a találkozóóról Lord Passfieldet, amiről Magnestől értesült. „Magnes elmondása szerint Mr. Philby (akit én nem ismerek) közeli barátja Önnek, akinek ugyan nem adott megbízást Palesztinába, ugyanakkor engedélyezte, hogy magánemberként értekezzenek a jelenlegi érzékeny palesztin helyzetről és megoldási javaslatokról. Philby Jeruzsálembé érkezve kapcsolatba lépett Háddzs Aminnal és más arab vezetőkkel, akiket arról akart meggyőzni, hogy fogadják el a »programjukat« (ahogy Dr. Magnes nevezte), melyet csatolok, és megígérték Philbynek, hogy megpróbálják elfogadtatni az Arab Kongresszusban.³⁵ Ő és Mr. Levy úgy gondolják, hogy a palesztinai cionista vezetők mindezt elfogadnák, és azt remélik, hogy az amerikai zsidó közösség is. Bonyolultabb lesz az angol cionista zsidókat rávenni a beleegyezésre, de szerintük sikerülhet.”³⁶ November 25-én Passfield táviratozott Chancellornak, s elmagyarázta, hogy nem adott Philbynek semmiféle megbízást arra, hogy bárkivel is tárgyaljon vagy a nevében cselekedjen. Még csak nem is gondolt független közvetítő megbízására a Chancellorral való egyeztetés nélkül. Philby pedig végképp nem jutott az eszébe. Még ha nem is lenne előéletében folyamatos ellenérzés a brit közel-keleti politika iránt, akkor is teljesen alkalmatlan lenne egy ilyen feladatra. Nem kívánt válaszolni Philby levelére vagy tüzetesen megvizsgálni a tervét. Ez persze nem azt jelenti, hogy elutasítana bármilyen palesztinai alkotmánytervezetet. Épp ellenkezőleg, mindenkor készségesen megvizsgál minden javaslatot, amelyet felelős hivatal terjeszt elé.³⁷

Magnes maga mutatta meg a tervet Harry Sachernek, a palesztinai Cionista Végrehajtó Bizottság tagjának az október 30-i találkozójukon. Nem említette a terv szerzőjét. Sacher ezt jelentette a bizottságnak a november 21-i memorandumában: „Magnes két dokumentu-

³⁴ Rolef 1972, 110.

³⁵ 1918-ban, miután a britek legyőzték az oszmán hadsereget és elfoglalták Palesztinát, katonai közigazgatást vezettek be. Tiltakozásul a brit politika és az egyre erősödő politikai törekvések ellen, az arabok minden jelentősebb városban politikai társulásba, klubokba, muszlim–keresztény egyesületekbe szerveződtek, melyek a Palesztinai Nemzeti Kongresszus keretei között ülészttek. A kongresszus 1919 és 1928 között hétszer ülésezett Jeruzsálemben, Jaffában, Haifán és Nabluszban. Széles körű arab támogatottsága ellenére a brit szervek nem fogadták el hivatalosan a szövetség végrehajtó bizottságát. Az 1919-es első jeruzsálemi kongresszuson kimondták, hogy nem ismerik el a politikai cionizmust, a Balfour-nyilatkozatot és zsidó nemzeti otthont. Csak abban az esetben fogadják el a brit népszövetségi segítséget, ha az nem sérti a terület szuverenitását. Palesztinát Szíria elidegeníthetetlen részének tekintik, mely vallásilag, nyelvileg, etnikailag, gazdasági és földrajzi szempontból is Szíriához tartozik és elutasították a Szíria feletti francia mandátumot. Palesztinát Szíria részének tartják Fejszal király és egy független szíriai kormány vezetésével.

³⁶ Rolef 1972, 110.

³⁷ Uo. 111.

mot mutatott, a második dokumentumot ő fogalmazta, amely tartalmaz egy passzust Jeruzsálemről, amely három vallás városa, ezért nem lehet sem az arabok, sem a zsidók, sem a britek központjává tenni, a többi általánosságban ugyanaz, mint az első. Mondtam Dr. Magnesnek, hogy szerintem egyáltalán nem alkalmas az idő arra, hogy kiadjunk egy ilyen-fajta dokumentumot, bármilyen liberális nézetet is valljanak Európában vagy Amerikában, az indítvány egyenlő lenne azzal, hogy a palesztinai kormánynak át kellene adnia az ország irányítását egy csapat gazembernek.” Magnes megtárgyalta az ügyet Ben Gurionnal is, a Hisztadrút³⁸ prominens vezetőjével, aki hasonlóan reagált, mint Sacher. Az egész ügy nagy vihart kavart a Cionista Szervezetben, ami valószínűleg nem az első volt a tekintetben, hogy vajon Philby magánemberként cselekedett-e vagy a brit kormány nevében. Slómó Kaplanszkij, a londoni Cionista Végrehajtó Bizottság tagja szintén készített egy memorandumot Philby szerepéről. November 8-án volt egy megbeszélése a Munkáspárt nemzetközi titkárságán, hogy kiderítse, vajon Philbyt megbízta-e valaki a brit kormányszervekekből. Bebizonyosodott, hogy egyáltalán senki sem kérte fel erre a feladatra, és munkáspárti körök szerint Philby csupán vakmerő újságíró, aki nyilvánvalóan úgy próbált életre hívni egy zsidó–arab megállapodást, hogy magának szerezzen elismerést. November 11-én Veicman találkozott Shuckburgh-gel, aki határozottan tagadta, hogy Philbynek bármilyen köze lenne a gyarmatügyi minisztériumhoz.

A cionisták úgy gondolták, hogy a kezdeményezés Philbytől eredt és gyanús szándékot sejtettek mögötte. A Zsidó Ügynökség Politikai Bizottságának november 11-i ülésén jegyezték fel Veicman már említett véleményét. Eszerint Magnes valószínűleg közvetítőként kereste fel Philbyt. Az arabokkal való tárgyalás jelenleg időszerűtlen és amúgy sem bízik Philbyben, aki „mindig az ellenségünk volt”. Nem vette komolyan a tárgyalást, ahogy azt sem, hogy az Arab Bizottság megígérne bármit is. „Nem ez az első alkalom, hogy Philby az arabok és mi közénk áll. Ráadásul mindig feltűnik, amikor zavargás van Palesztinában.”

Veicman ítélete elfogult volt. Philbyt Magnes kereste fel, habár kifogásolta, hogy tárgyalásba kezdtek hivatalos engedély nélkül. Philby alapvetően nem kereste a bajt, de tény, hogy a maga feje után ment. Magnes szerint a cionizmus érdekében cselekedett. Úgy vélem, ha nem is a cionizmus, de mindenképpen a közös megegyezés előmozdításáért. Veicman véleménye vélhetően azért változott meg, mert reménykedett abban, hogy a brit kormány végrehajtja a Peel-bizottság felosztási tervét, ami területileg nem egyezett meg azzal a nemzeti otthonnal, amit a cionisták kítűztek maguknak, de kiindulási alapnak több volt, mint a semmi.³⁹ Így nem lelkesedett Philby új ötletei iránt.

Amikor Ben Gurion a Zsidó Ügynökség elnöke lett 1934-ben, kapcsolatba lépett Philbyvel, mert megpróbált érintkezésbe lépni Ibn Szaúddal. Ő volt a három arab uralkodó közül az egyik, aki 1936-ban felszólította a palesztinai arabokat, hogy fejezzék be a sztrájkot, és engedjék, hogy a Peel-bizottság tegye a dolgát. Ben Gurion a bizottság jelentésének publikálása előtt két hónappal járt Londonban, ekkor találkozott Philbyvel és Armstrong kapitánnyal, akik mindketten kapcsolatban álltak a szaúdi uralkodóval. A találkozóra 1937. május 18-án került sor. Philby azzal kezdte, hogy szerinte Ibn Szaúd az egyetlen arab uralkodó, aki fontos, és biztosan meg tudnak állapodni vele a palesztinai kérdésben.⁴⁰ Philby

³⁸ 1922-ben alakult meg Ben Gurion vezetésével, célja Izrael Állam megalakításának elősegítése volt.

³⁹ Porath 1984, 243.

⁴⁰ Karsh 2010, 52–53. Vö. Rolef 1972, 113; Thompson 2002, 50.

május 26-án olyan szerződéstervezetet küldött Ben Gurionnak, amelyről azt gondolta, hogy az arabok elfogadnák („D” melléklet). Május 31-én keltezett levelében elmagyarázta a cionisták érveit, amelyek miatt ellenzik Philby tervét. A legfontosabb pontok: (a) nem tartalmazza a zsidók Palesztinába való bevándorlásának jogát, amely történelmi alapokon nyugszik, (b) az egyetlen módja annak, hogy megelőzzék az egyik nemzet felülkerekedését a másikon, a teljes egyenjogúság megteremtése, tekintet nélkül a palesztinai kormányzat központi szerveiben lévő számarányukra. Reméli, nem lesz szükség egy ilyen szerződésre, mert el fog jönni az az idő, amikor az arabok és zsidók kölcsönös bizalomban fognak együtt élni, és csak a kulturális különbségek fogják elválasztani őket egymástól. (c) Ben Gurion megerősítette Stein 1924-ben tett kijelentését, hogy a zsidó–arab egyezmény létrejöttéhez elengedhetetlen a brit kormány beleegyezése és jóváhagyása. Ben Gurion szerint Philby sosem válaszolt a levelére.

Három hónappal a Peel-bizottság tervének publikálása után, amely a probléma legjobb megoldására Palesztina felosztását javasolta,⁴¹ Philby az amerikai *Foreign Affairs* folyóiratban közölte véleményét, tömören azt, hogy az araboknak el kellene fogadniuk a javaslatot. „Gyakorlatilag a Peel-bizottság elismerte az arabok azon követelését, amelyet még McMahon ígért Huszein sarífnak 1915-ben. Lord Peel próbált eleget tenni mindezeknek, annyira, amennyire ésszerűen lehetett. Azonban a tények figyelembe vételével mégsem tudott megfelelni teljesen amiatt a súlyos méltánytalanság miatt, hogy a britek hibás döntésből eredően közel félmillió zsidó települt be Palesztinába. Eltávolításuk egyszerűen elképzelhetetlen, egy arab kormány kényére-kedvére kiszolgáltatni őket szintén. Az egyetlen lehetőség, megadni nekik azt a területet, ahol önállóan letelepedhetnek. Nagyobb területet szerettek volna, de nem kaphatnak.⁴² De ebben biztosíthatnak maguknak egy olyan független szuverén államot, ami nagyobb, mint amiről a cionisták valaha álmodtak. Az arabok sosem tudnak alkudni. Ebben az esetben a követeléseik kilenc a tízhez teljesülhetnek. Abban a reményben, hogy a követeléseiket maradéktalanul teljesítik, vissza fogják utasítani az ajánlatot. Elképzelhetetlen, hogy teljesítenék minden igényüket. Az viszont könnyen elképzelhető, hogy így azt is elveszítik, amit most kaphatnak. Csökönyszerűen ragaszkodnak ahhoz, hogy elutasítják a tervezetet, pedig ha alapjaiban elfogadnák, a későbbiekben lényeges módosításokat tehetnének a maguk javára.”⁴³ Vagyis Philby úgy gondolta, hogy az arabok nem veszítenek sokat azzal, ha feladják azt a kis területet, amelyen a zsidók létrehozhatnák saját államukat. Ugyanakkor a cionisták azzal, hogy területet kapnak, elérhetnének egyfajta *modus vivendi*-t az arabokkal szemben. Philby állítása beigazolódtott azzal kapcsolatban, hogyha az arabok elutasítják a felosztást, azzal elveszíthetik egész Palesztinát. Nehéz lenne azt állítani, hogy cikke, amelyben arra kéri az arabokat, hogy fogadják el a felosztási tervet, anticionista lenne, különösen úgy, hogy maguk a zsidók elvileg hajlandók lettek volna elfogadni a tervet.⁴⁴ Philby csalódott, mikor 1938-ban a Woodhead-bizottság⁴⁵ jelentését

⁴¹ Lugosi 2006, 156–178.

⁴² A Peel-bizottság terve szerint a zsidó állam egészen kicsi lett volna. Nemcsak a Negev, a Genezáret-tó keleti fele, hanem a Jordán folyón lévő Rutenberg-koncesszió, melyet a brit kormány 1922-ben adott a zsidóknak, hogy ott vízi erőművet építsenek, sem tartozott volna bele.

⁴³ Philby 1937.

⁴⁴ Gilbert 1998, 86–87; Porath 1984, 243–244.

⁴⁵ 1938 februárjában nevezték ki, feladata Palesztina Peel-bizottság által ajánlott felosztási tervének gyakorlati kidolgozása volt, az államhatárok meghatározása, az enklávék kijelölése, amelyek továbbra

követően a brit kormány végül elvetette a Peel-tervezetet. Az 1939-ben kiadott *Fehér Könyv*⁴⁶ alapján London tíz éven belül független palesztinai állam létrehozását tervezte, melyben az arabok lettek volna állandó többségben. Philby részt vett az 1939. február–március folyamán, még a Fehér Könyv publikálása előtt megrendezett londoni konferencián, ahol a brit kormány megpróbált tető alá hozni egy zsidó–arab megállapodást. Sikertelenül. Philby a következőket írja a Fehér Könyvről 1948-ban kiadott önéletrajzában: „Ha ezt a határozatot és a kapcsolódó ígéreteket betartanák, a palesztinai probléma egyszer s mindenkorra megoldódna. A kérdés az, hogy valóban betartják-e?” A cionisták árulásnak tartották a Fehér Könyvet a brit kormány részéről, ami a mérsékelt cionistákat is szélsőségesebb politikára sarkallta. Philby véleménye ebben az esetben ellentétes volt az övékével. Nem világos, hogy mikor kezdte támogatni a Fehér Könyvet, de az nyilvánvaló, hogy a cionista vezetők nem ismerték Philby álláspontját.

1939. október 6-án Veicman, Móse Sertok, a Zsidó Ügynökség Politikai Osztályának vezetője és L. B. Namier, a Manchesteri Egyetem tanára ismét felvették a kapcsolatot Philbyvel. Namier jegyzőkönyvet készített a találkozóról: „Philby arab–zsidó rendezési tervének problémáját tárgyaltuk. Ötlete szerint Nyugat-Palesztinát teljes egészében át kellene adni a zsidóknak az arab lakosság nélkül, kivéve Jeruzsálemet. Cserébe a zsidóknak támogatni kellene az arab nemzet egységét és függetlenségét, ahogy azt, véleménye szerint, a McMahon–Huszein-levelezéskor megígérték neki. Ezen felül átfogó anyagi segítséget kellene nyújtani az araboknak. Egy ilyen terv csak Ibn Szaúd vezetésével lenne megvalósítható. Veicman világosan hangsúlyozta, hogy amit megígérhetnek, az a gazdaság elősegítése, amely csak tőlünk függ, addig nem adhatnak semmi politikai biztosítékot, mert nem tehetnek semmit, ami megsértené a brit vagy a francia kormányhoz fűződő lojalitásunkat. Ugyanakkor jelezte, ha találkozik Roosevelttel elnökkel, megpróbál támogatást szerezni egy ilyen volumenű javaslatához. Ha addig Philby meg tudná szerezni Ibn Szaúd beleegyezését és támogatását, akkor küldjön értesítést. Philby őszintén beszélt Ibn Szaúd anyagi nehézségeiről, amit csak súlyosbított a mekkai zarándoklat háború miatti szünetelése. Felvetette, hogy 20 millió fontért cserébe Ibn Szaúd teljes mértékben meg tudná valósítani az elképzelést. Sertok javasolta, hogy az összeg legalább egy részét a palesztinai arabok más arab országokba való áttelepítésére kellene fordítani. A legvégén Philby meglehetősen zavartan megkért, miközben szabadkozott, hogy nem híve ilyen dolgoknak, de elő kellene készítenünk némi kenőpénzt a muftinak, Háddzs Amin al-Huszeininek és Ibn Szaúd embereinek, annak érdekében, hogy ne akadályozzák a végrehajtást. Mondtam, hogy mi sem vagyunk híve a csúszópénznek, de ha szükséges, megoldható, feltéve, ha meggyőződünk arról, hogy akinek adjuk, megteszi, amit ígért.”⁴⁷

Philby egyrészt támogatta a Fehér Könyvet az 1948-ban megjelent önéletrajza szerint, aztán meg átadta volna Nyugat-Palesztinát a zsidóknak. Meglehetősen ingadozott a véleménye az üggyel kapcsolatban, ahogyan az a karrierje előmozdulását szolgálhatta volna, de javaslatai, változó álláspontja ellenére, minden esetben az arab–zsidó megegyezést szolgálták a szerinte lehetséges legjobb módon. Igaz, nem riadt vissza a politikai kalandorkodástól sem.

is brit felügyelet alatt maradtak volna, továbbá javaslat a felosztott területek gazdasági, közigazgatási működésére. A tervet a brit kormány végül elutasította.

⁴⁶ Lugosi 2006, 193.

⁴⁷ Rolef 1972, 115; Thompson 2002, 157; Porath 1984, 245.

A cionista vezetők több vasat is tartottak egyszerre a tűzben a lehetséges megoldás érdekében. Veicman érdeklődést mutatott a közel-keleti föderáció terve iránt is, amelyben egy zsidó Palesztina is szerepelt. Az új politikai irányvonal iránti érdeklődését a kényszer szülte, találni egy új alternatívát a Fehér Könyvben megfogalmazott irányelvek elfogadása után. 1939. június 26-án Veicman írt Rappartnak, a Népszövetség Mandátumügyi Bizottsága tagjának a közel-keleti föderális terv rendezésének kidolgozásával kapcsolatban. „Remélem, Coupland professzor nagyobb részletességgel számol majd be tervéről a jövő héten, tesz néhány konkrét és konstruktív javaslatot a föderális megoldásról, tudniillik ez nem hasonlít a Peel-bizottság felosztási tervéhez, hanem szuverenitás nélkül veszi számításba a lehetőségét egy jövőbeli föderációnak, beleértve Szíriát, Transzjordániát és Palesztinát. Azt mondta, megpróbál támogatást szerezni javaslatának befolyásos brit körökben. Ez minden, amivel jelenleg Coupland professzor⁴⁸ szolgálni tud. Én csupán megfigyelőként veszek részt a feladatban. A negatív tapasztalatok megtanítottak rá, hogy minden olyan terv, amely eddig a Zsidó Ügynökség támogatását élvezte, a kezdetektől fogva bukásra volt ítélve. Abban sem vagyok biztos, hogy a Zsidó Ügynökség egyáltalán támogatni fogja-e: de a felosztás függetlenség nélkül keserűbb pirula lenne a számukra.”

Veicman nézőpontjából a találkozót Philbyvel, és a hajlandóság, hogy mindezt megtárgyalja Roosevelttel, annak köszönhető, hogy a második világháború előestéjén az amerikai cionisták bizakodók voltak a Palesztina-terveikkel kapcsolatban. Először is, hogy elérik a többséget a lakosságszám tekintetében a brit mandátum alatt, másodsor, hogy végül önálló államot alapíthattak. Habár a brit szimpátiára nem számíthattak az ominózus Fehér Könyv miatt, amely a zsidó bevándorlást 75 000 főben maximalizálta az elkövetkező öt évben. De arról meg voltak győződve, hogy az Egyesült Államok támogatására bizton számíthatnak. Vagy legalábbis ez az, amit Solomon Goldman rabbi, az Amerikai Cionista Szervezet elnöke 1939. június 20-án kelt levelében Veicmannak írt: „Minden okunk megvan arra, hogy azt gondoljuk, Rooseveltnél teljes megértéssel és a legmélyebb szimpátiával tekint a mozgalmunkra.” Az amerikai Legfelsőbb Bíróság bírái, Louis D. Brandeis és Felix Frankfurter között zajlott beszélgetés szerint Rooseveltnél fontolgatott egy cionizmust elősegítendő „Irak-tervet”.⁴⁹ Goldman szerint az elnök mérlegelte, hogy áttelepít 200 vagy 300 ezer arabot Palesztinából Irakba, ami 300 millió dolláros költséggel járna. Ennek a műveletnek az egyharmadát a britek és a franciák, a második harmadát az amerikaiak és a maradékot a világ zsidósága állná. Elképzelésének az alapja onnan eredt, hogy 300 ezer arab lépte át a palesztinai határt és tartózkodott ott jogtalanul a Balfour-nyilatkozat óta. Rooseveltnél a beszámolók szerint nem zavarták az arab többséggel kapcsolatos egyéb jelentések. A tervről tájékoztatta Chamberlain brit miniszterelnököt két telefonbeszélgetés alkalmával is. Goldman rabbi pozitívan nyilatkozott az amerikai külügyminiszterről, Cordell Hullról is, aki szerinte „feddhetetlen jellemű ember, liberális és kapcsolata a cionistákkal mindig felhőtlen volt”. Amikor Veicman a brit nagykövet, Lord Lothian társaságában felhívta az elnököt 1940 elején, Rooseveltnél a beszélgetés során megerősítette, hogy az amerikai zsidók szívükön viselik Palesztina ügyét. Beszámolt a Palesztina gazdasági felszívóképességének kapacitásáról szóló pozitív jelentésekről, amiről Brandeis és Frankfurter is meggyőződtek személyes látogatá-

⁴⁸ Sir Reginald Coupland a két világháború közötti időszakban az Oxfordi Egyetem történelemprofesszora, Afrika és a brit gyarmati történelem szakértője, a Peel-bizottság tagja.

⁴⁹ Halperlin – Order 1962, 322.

sukkor. Az elnök szimpátiája ellenére az amerikai kormányzat igyekezett elkerülni minden konfliktust Nagy-Britanniával és nem firtatta annak közel-keleti hegemoniáját.⁵⁰

Miután a Közel-Keleten a közvetlen német fenyegetés csökkent, Washingtonban az álláspont alapvetően változatlan maradt. Ennek ellenére 1942. december 29-én Hull azt tanácsolta az elnöknek, hogy ne üzenjen a Zsidó Nemzeti Alapnak, amely a cionista földvásárlási és kolonizációs ügyeket bonyolította, tekintettel a közel-keleti és észak-afrikai arabság erős cionistaellenes hangulatára. 1943. április 8-án Sumner Welles külügyminiszter-helyettes ismét figyelmeztette Rooseveltet, hogy ne szimpatizáljon nyilvánosan a Palesztinai Pénzalap kampányával, amely anyagilag támogatta a zsidó menekültek palesztinai letelepedését, az arab világ határozott tiltakozása miatt. A helyszínről érkező jelentések még inkább megerősítették a külügyminisztériumot abban, hogy kerüljék a konfrontációt az arabokkal. A kairói és bagdadi diplomáciai jelentések igazolták az USA kényelmetlen helyzetét az amerikai cionista tevékenység miatt. A kairói nagykövét 1943. február 3-án emlékeztetőben tájékoztatta Hull külügyminisztert a cionista tevékenység lesújtó következményeiről az arab-muszlim világban, és a szövetségesek közel-keleti háborús erőfeszítéseire tett lehetséges hatásáról. Áprilisban és májusban Ibn Szaúd aggodalmát fejezte ki Palesztina sorsa miatt, kifejtette, hogy meg nem nevezett csoportok sürgetésére kéri Washingtont, óvakodjon a cionistabarát politikától, és biztosítékot kér arra, hogy Washington nem tesz semmilyen lépést Palesztinával kapcsolatban a vele való előzetes egyeztetés nélkül. Hull továbbította Rooseveltnél válaszáat Ibn Szaúdnak május 26-án, hangsúlyozván, hogy kívánatos lenne egy arab–zsidó egyezmény létrejötte még a háború vége előtt.⁵¹

1939 és 1943 között Ibn Szaúd volt a kulcsfigurája annak a tervnek, amely – úgy tűnt – megoldása lehet a tárgyalásos rendezésnek. Philby úgy gondolta, hogy Ibn Szaúd támogatásával elfogadná javaslatát az arab világ, ami kétségtől emelné a király és nem utolsósorban saját presztízsét is. A már említett, Veicmannel és Móse Sertokkal, a Zsidó Ügynökség külpolitikai ügyekért felelős vezetőjével előzetesen megtárgyalt terv négy részből állt:

1. Egész Palesztinát át kell adni a zsidóknak.
2. Az összes kitelepített arab elhelyezésének költségét a zsidóknak kellene állniuk, akik erre a célra 20 millió fontot bocsátanának Ibn Szaúd rendelkezésére.
3. Az összes többi arab államnak Ázsiában, kivéve Ádent, el kellene ismerni a teljes függetlenségét.
4. Nagy-Britanniának és az Egyesült Államoknak kell indítványoznia Ibn Szaúdnak a fenti javaslatot.⁵²

Philby szerint Veicman megvitatta a tervet Churchill haditengerészeti miniszterrel 1939. december 17-én és Rooseveltnél 1940 februárjában. Ő maga pedig 1940 januárjában beszélt erről Ibn Szaúddal. Az első beszélgetés eredménytelensége ellenére Philby 1940 májusában arról biztosította Veicmant, hogy el fogja tudni fogadtatni a királlyal a tervet és kérte, adjon hírt, ha történik bármilyen előrelépés az ügyben. Philby biztos volt ebben a lehetőségben, de a háborús válsághelyzet következtében elenyészett a tervet. Amikor Churchill miniszterelnökké választották, ismét élénk érdeklődést mutatott a program iránt.⁵³ 1942. március 11-én arra kérte Veicmant, hogy a közelgő amerikai látogatása során

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo. 323.

⁵² Uo. 324; Thomson 2002, 176.

⁵³ Porath 1984, 253–263.

beszélje meg újra Roosevelttel. Churchill nem kételkedett afelől, hogy a zsidók problémájának megoldása továbbra is biztosíthatja a brit befolyást a Közel-Keleten, és ezzel együtt megszerezhetné az Egyesült Államok jóindulatát is Nagy-Britannia későbbi támogatásához.

A cionisták szerint Roosevelt hozzáállása teljesen pozitív volt. Wise rabbival és Veicmannal folytatott beszélgetése során megígérte a palesztinai helyzet mielőbbi rendezését. Elmondta, hogy az ügyet már megtárgyalta Churchill-lel is, és megállapodtak a megfelelő rendezésről. Sumner Welles még azt is mondta Veicmannak, hogy az Egyesült Államoknak szándékában áll anyagi segítséget nyújtani a zsidó nemzeti otthon megteremtéséhez. 1943. május 19-én keltezett levelében az alábbiakat írta Rooseveltnek: „Veicman úgy gondolja és én is, hogy ennek a problémának a megoldása az, hogy mielőbb megállapodást kell kötniük a zsidóknak és az araboknak. Pillanatnyi reménye az, hogy próbáljuk meg előkészíteni találkozását Ibn Szaúddal, hogy kidolgozzák ennek a rendezésnek az alapjait.” Az elnök 1943 júliusában utasította Hullt, küldje Szaúd-Arábiába Harold B. Hoskins ezredes felderíteni, hogy Ibn Szaúd hajlandó-e fogadni Veicmant vagy valamelyik képviselőjét a Zsidó Ügynökségnek a király tervezett amerikai látogatása során, amikor is többek között a palesztinai ügyről és az amerikai olajérdekeltségekről tárgyalnak majd. Ibn Szaúd elutasította az elnök javaslatát, nem volt hajlandó Veicmannal találkozni. „Nem beszélhet Palesztináról, még kevésbé Palesztina zsidóságnak való átadásáról, még ha ebben a pillanatban hajlandó is lenne megfontolni az ügyet.”⁵⁴

Hoskins ezredes Roosevelt javaslatára már járt Ibn Szaúdnál 1942 novemberében és 1943 márciusában egyebek között kipuhatolni, hogy mi a véleménye Philby tervével kapcsolatban. Hoskins jelentése⁵⁵ nem volt reménykeltő, ahogy az a memorandum sem, amelyet a nemzetközi kapcsolatok szakértője, Wallace Murray készített az amerikai miniszter-helyettesnek 1942. december 17-én. A memorandum kétségeket vetett fel afelől, hogy létrejöh-e egyáltalán megállapodás Veicman és Ibn Szaúd között.

Ibn Szaúd nem mondott egyértelmű nemet, sem igent Philby tervére 1940-ben, hanem azt felelte, hogy a megfelelő időben választ fog adni a javaslatra. Azért nem utasította el kereken az ajánlatot, mert a II. világháború kitörése után a mekkai zarándoklat megfogyatkozásával megcsappantak az állami bevételei, a brit kormány által titokban fizetett százezer font évjáradék pedig nem fedezte a háddzsból származó kiesését, miközben az olajkoncessziókból származó jövedelem még gyerekcipőben járt. Tehát Ibn Szaúd komoly pénzgondokkal küzdött, 20 millió font segíthetett volna szorongatott helyzetén. Viszont komoly ellenérzései voltak a cionistákkal szemben és semmilyen módon nem fogadta el a zsidó nemzeti otthon létrejöttét Palesztinában. A második világháború végére sikerült a Standard Oil of California társaságtól az olajkoncesszióért annyi pénzt kisajtolnia, hogy stabilizálja az államháztartását. Ekkor már nyíltan vállalta véleményét többek között a *Life* magazinnak adott interjújában 1943-ban, miszerint a zsidók jogtalanul követelik maguknak Palesztinát, ami az araboké onnantól kezdve, hogy elfoglalták a rómaiaktól.⁵⁶

Philby tervéből tehát semmi sem valósult meg, így ez volt az utolsó eset, hogy foglalkozott a palesztinai probléma megoldásával. Bár komoly erőfeszítéseket tett, hogy közvetítsen a palesz-

⁵⁴ Halperlin – Order 1962, 324.

⁵⁵ Thomson 2002, 158–160.; Porath 1984, 268–270.

⁵⁶ Ibn Saud 1943.

tinai arab vezetők, a cionisták és Ibn Szaúd között, nem sikerült kompromisszumos megoldásra jutni velük, annak ellenére, hogy mindhárom fél érdekeit próbálta szem előtt tartani.

„A” melléklet

Az arab vezetők javaslata St. John Philbynek, 1929. október 21.⁵⁷

1. Palesztinát alkotmányos, köztársasági kormánynak kell irányítania.
2. A törvényhozói hatalmat képviseleti parlamentre kell rábízni, amelybe az arab és zsidó képviselők közvetlen vagy közvetett szavazással kerülnének be, a lakossági számarányuknak megfelelően.
3. A végrehajtói hatalmat a képviseleti parlament a felelős kormányra ruházza rá, amelyet arab és zsidó kormánytagok alkotnának a fent említett módon.
4. A palesztinai brit főbiztosnak jogában áll a törvényhozó és a végrehajtó hatalom határozatait áttekinteni és megvétózni abban az esetben, ha bármelyik döntés összeegyeztethetetlen a brit kormány palesztinai népszövetségi mandátumában vállalt kötelezettségeivel.
5. A palesztinai brit főbiztosnak jogában áll hivatali személyzetet fenntartani, amely segíti a mandátumi kötelezettségei és feladatai teljesítésében.
6. Az idegenek bevándorlását (különösen az arabokét és a zsidókét) nem kellene megtiltani, noha a palesztinai kormány korlátozhatná a számukat a mezőgazdaság és az ipar felvevőképességének arányában.
7. A Cionista Ügynökség továbbra is elláthatja tanácsadói szerepét a zsidók ügyével érintett kérdésekben a palesztinai kormány felé. Az araboknak joguk van egy hasonló szervezet felállításához annak érdekében, hogy megvédhessék jogaikat a zsidókkal szemben.
8. A brit főbiztos maradna a felelőse és irányítója a közbiztonságnak, amíg a nemzeti kormány nem képes ellátni ezt a feladatát. Amint ez megvalósult, fokozatosan át kell adnia a feladatot a nemzeti kormánynak.
9. A kormányzati jogokat öt évente felül kell vizsgálni, és ha szükséges, módosítani.

⁵⁷ A négy mellékletet a Central Zionist Archives dokumentumai alapján közli Rolef 1972, 17–21.

„B” melléklet

St. John Philby, Magnes és Háddzs Amin al-Huszeini jeruzsálemi főmufti között zajlott megbeszélések eredményeként létrejött végleges szerződéstervezet, 1939. október 30.

1. Palesztinát ezentúl demokratikus, alkotmányos és köztársasági elvek alapján kell kormányozni.
2. A bevándorlás engedélyezett, főként araboknak és zsidóknak, az ország érdekeinek figyelembe vételével és a gazdaság munkaerő-felszívóképességének megfelelő mértékben.
3. Az összes törvényhozói jogkört a képviseleti gyűlés birtokolja, tagjait a Palesztinában élő palesztin állampolgárok választják, amelyet (muszlim illetve keresztény) arabok és zsidó képviselők alkotnak lakossági számarányuknak megfelelően.
4. Az a személy, aki több mint két éven keresztül folyamatosan Palesztinában él, jogosult a palesztin állampolgárságra.
5. A végrehajtó hatalmat a palesztin minisztertanács gyakorolja, összetételét tekintve (muszlim illetve keresztény) arabok és zsidók a fent említett javaslatához hasonló arányban. Feladata az ország irányítása, amiért a képviseleti törvényhozó testületnek felelős. Hasonlóan kell rendelkezni a kormányzati szervekben alkalmazott arab és zsidó tisztviselők beosztásának meghatározásáról, figyelembe véve lakossági számarányukat és végzettségüket.
6. Továbbra is a brit főbiztos felel az ország biztonságáért, egészen addig, amíg a mandátumi palesztin kormány úgy nem ítéli, hogy átadhatja a feladatot.
7. A brit főbiztos a Népszövetség nevében vétőjoggal bír a palesztin kormány és a képviseleti törvényhozó testület törvénykezési vagy végrehajtási tevékenységével szemben, ha az összeegyeztethetetlen a brit kormány mandátumi kötelezettségvállalásával, sérti a kisebbségek vagy a külföldiek jogait, káros a békére és az ország fejlődésére; ekkor a kormány és a testület vitás kérdésben a Népszövetség Tanácsához fordulhat jogorvoslatért.
8. A Zsidó Ügynökség továbbra is törvényes köztestületként működik, tanácsot adhat és együttműködhet a palesztin kormánnyal minden olyan esetben, amely érinti az országban élő zsidók ügyét. Az arab és a keresztény közösségeknek is joga van hasonló státuszú és funkciójú intézmény felállítására.
9. Továbbá a kormány átvállal minden eddigi állami adósságból és nemzetközi szerződésből fakadó kötelezettséget.

„C” melléklet

A palesztinai arab–zsidó megegyezés alapjául – Magnes javaslata

1. Palesztina az a föld, ahol mind az araboknak, mind a zsidóknak joguk van élni.
2. Palesztinát ismerjék el független területként ugyanúgy, mint Transzjordániát. A palesztin kormány demokratikus és képviseleti legyen. A brit főbiztos tölti be az államfői posztot ugyanúgy, mint a domíniumok esetén a főkormányzó. Ő nevezi ki vagy bocsátja el a kormány tagjait, a törvényhozó testületnek tartozik felelősséggel. A kormányzatnak az alábbiakból kell állnia: földművelésügyi, oktatásügyi, egészségügyi, kereskedelmi, ipari, közlekedésügyi, gazdasági, igazságügyi, belügyi és zsidóügyi miniszter. Az utóbbi elnevezéséről

még egyeztetni kell a Zsidó Ügynökséggel, és képviselni kell a zsidó nemzeti otthon érdekeit is a kormányban.

3. Mielőtt Palesztina függetlenségét deklarálnák, szerződést kell kötni Nagy-Britanniával és ki kell dolgozni az alkotmányt. Mindkettőt ratifikálnia kell a palesztinai törvényhozó testületnek háromnegyedes többséggel és a Nemzetek Szövetségének. Az alkotmányt a törvényhozó testület háromnegyedes többségi szavazásával lehet megváltoztatni, Nagy-Britannia és a Népszövetség Tanácsának beleegyezésével.

4. A törvényhozó testületet a 20 év feletti palesztin állampolgárok választják meg általános, titkos szavazással. Az összes választási kérdéssel kapcsolatosan egy speciális bizottság hoz döntést. 30 év feletti, írni-olvasni tudó, palesztin állampolgároknak lehet szavazati joguk. 15 ezer palesztin állít ki egy képviselőt. A megfelelő kisebbségi képviselőt a választási törvénynek kell biztosítania, ahogy Transzjordániában is. A brit főbiztos jelöli ki a nomád beduinok képviselőit számarányuknak megfelelően.

5. A brit–palesztinai szerződésbe és az alkotmányba is bele kell foglalni az arabokat és zsidókat megillető, Palesztinába történő szabad migráció jogát, ami csak az ország gazdasági felvevőképességétől függ. A bevándorlás szabályozását négy arab, két zsidó parlamenti képviselőből és a Népszövetség által kinevezett három, nem palesztinai bevándorlásügyi szakértőből álló bizottság hatáskörébe kell utalni.

6. Minden bevándorlót megillet a palesztin állampolgárság, ha az elmúlt három évben, két éven keresztül folyamatosan Palesztinában lakott. Az állampolgárság megadása nem a hatóságok önkényes döntésén múlik, hanem törvényes joga a kérelmezőnek. Elutasítás esetén joga van bírósághoz fordulni, fellebbezési fórumként pedig a főbiztossághoz.

7. Az arab és a héber a hivatalos nyelve Palesztinának. Mindkét nyelv egyformán hivatalos a parlamentben és a központi kormányzat minisztériumaiban. A közigazgatási körzetekben és az önkormányzatoknál mindkét nyelv használata kötelező, ha a kisebbség lélekszáma eléri a tíz százalékot. Mindkét nyelvet használni kell a kormányzati hivataloknak, köztisztviselőknek az ügyintézés során, bíróságon, mint a törvényhozás nyelvét és minden közérdekű információ bejelentése esetén.

8. Mind az arab, mind a zsidó közösség széles körű kulturális autonómiát élvez, beleértve az egész iskolarendszert és kulturális életet. A közoktatást a nemzeti oktatásügyi testület irányítja, az oktatásügyi minisztérium koordinációs és szakmai felügyelettel rendelkezik. A helyi közösség oktatásügyi testülete tartja fenn az alapfokú iskolákat, míg a középfokú intézményeket a nemzeti oktatásügyi testületek. Az állam anyagilag támogatja az oktatási intézményeket. Az iskolarendszer célja, hogy minden 6 és 14 év közötti fiú és lány ingyenes és kötelező oktatásban részesüljön.

9. Arab és zsidó palesztinokat kell alkalmazni a kormányzati szolgálat minden szintjén a lakosság számarányának megfelelően, tekintettel a végzettségükre. Nem palesztinok határozott idejű szerződéssel alkalmazhatók, a brit állampolgárok előnyt élveznek. Minden miniszternek és körzeti vezetőnek szükséges brit tanácsadót alkalmazni öt évre szóló szerződéssel, ami később megújítható.

10. A külügyek irányítása, Palesztina érdekeinek képviselése külföldön, az ország közbiztonsága, határvédelme teljes mértékben és közvetlenül a brit főkormányzás irányítása alá tartozik, a törvényhozó szervek beavatkozási joga nélkül.

11. A brit–palesztinai szerződés határozza meg Nagy-Britannia további jogait. Kizárólagos ellenőrzési joggal rendelkezik a légifolyosók, a közúti és vasúti közlekedés, azok megfelelő karbantartása, a kikötők, a pénzügyek és a koncessziók engedélyezése fölött.

12. Minden törvényt a brit főbiztos ír alá hatályba lépésük előtt. Az aláírást megtagadhatja, ha a törvény ellenkezik az alkotmánnyal vagy annak szellemével, vagy a brit–palesztinai szerződéssel. A palesztinai törvényhozó testületnek joga van fellebbezni a brit kormányhoz és a Népszövetséghez.

13. Hasonlóan Libanonhoz, Palesztinának sincs államvallása, hanem teljes vallásszabadsággal bír. Minden vallás és minden állampolgár teljesen egyforma jogokkal bír a törvény előtt és egyforma védelmet élvez az összes törvényes ügyével kapcsolatban.

14. A palesztinai keresztény, muszlim és zsidó szent helyek területenkívüliséget élveznek. Kizárólagosan a brit főbiztos alá tartoznak, aki irányításukért a Népszövetségnek felelős az erre a célra felállított vallási testület segítségével.

15. Palesztina Népszövetségbe való belépéséről vagy egyesüléséről a szomszédos államokkal a törvényhozó testület háromnegyedes többségi szavazása dönt, Nagy-Britannia és a Népszövetség beleegyezésével.

„D” melléklet

Philby 1937. május 26-án keltezett tervezete

Egybegyűlt alulírottak, egyetértünk az alábbi pontokban:

1. Az első világháború alatt a brit kormány ígéretet tett az összes arab terület függetlenségére, ezzel együtt a zsidóknak is megígérte, hogy minden szükséges segítséget megad ahhoz az erőfeszítéshez, ami nemzeti otthonuk megalapításához szükséges Palesztinában.
2. Logikailag ez a két ígéret összeegyeztethetetlen, ami a gyakorlatban két egyformán elégedetlen nemzetet eredményezett.
3. A fennálló pathhelyzet okozta az 1936-os arab lázadást, amit aligha old meg egy brit vizsgálóbizottság, amely illetékességi körénél fogva eleve kizárja a palesztinai probléma minden nézőpontból történő vizsgálatát.
4. Semmi más, kizárólag az arab–zsidó tárgyalások alapján létrejött szerződés nyújthat elégséges vagy tartós megoldást a problémára.
5. A zsidók előtt álló lehetőségek a következők: (a) keresni a Nyugat támogatását álmuk valóra váltásához, vagy (b) felismerni a lehetőséget az Arábiával fenntartott kapcsolatokban. Az elsöre (a) meglehetősen kicsi az esélyük, míg (b) elfogadható lehetne, ha biztosítanák számukra azt a pozíciót, amit Palesztinában követelnek.
6. Az arabok a brit mandátum és a Balfour-nyilatkozat visszavonását követelik. A zsidók nem elleneznék mindezt egy megfelelő arab megállapodásért cserébe.
7. Mindkét fél egyenlő mértékben elutasítja Palesztina felosztását zsidó, arab és brit területekre (ahogy azt a korábbiakban javasolták). Ellenben a zsidók és az arabok is támogatják Palesztina kiterjesztését, összeolvadását Transzjordániával.
8. A zsidók követelik a korlátlan bevándorlás fenntartását minden honfitársuk számára, akiknek a palesztin állampolgárság a vágyuk. Az arabok elfogadásra nyújtották be a fent említett 6. és 7. pontokban foglaltakat, egyetértve Nagy-Palesztina korlátlan bevándorlási

engedélyével, vallásra való tekintet nélkül, kizárólag az ország munkaerő-felszívóképességének függvényében.

9. (a) Az ország munkaerő-feltevő képességét megnövelhetné a Transzjordániával való egyesülés, ami új polgárok beáramlását eredményezhetné, melynek feltételeit egy vegyes, állandó bizottság fektetné le, amely alá lenne vetve (i) a kormánynak, és (ii) a nemzetközi jog állandó bíróságának, ha szükséges. (b) A bizottság, tudomásul véve a fentieket, állhat a Népszövetség elnökéből, a Zsidó Ügynökség által választott két zsidó, két arab képviselőből.

10. (a) A zsidók követelhetik az arabok és zsidók között létrejött szerződések pontos betartását:

(b) Feltéve, hogy Palesztina és Transzjordánia egyesítésével létrejön egy önálló politikai egység a bennszülöttekből álló kormánnyal, amely szavatolná a kötelezettségek betartását, melyeket (i) a Népszövetség, (ii) a független arab államok egy képviselője – akinek mindelelőtt az önkormányzat szabályainak a betartatása lenne a felelőssége – erősítene meg ellenjegyzésével.

(c) Lehetséges megoldás lenne Nagy-Palesztinát egyedül Ibn Szaúd védnöksége alá helyezni, aki az egyedül alkalmas vezető, aki képes lenne biztosítani a garanciákat. Ebben az esetben a Népszövetségnek gyakorlatilag nem lenne tényleges felelőssége.

(d) Nagy-Palesztina jövőbeni államformája népszavazással kerülne meghatározásra, mint Abdalláh emír monarchiájában, vagy más monarchiákban, vagy köztársaságokban, időszaki választott elnökkel.

(e) Egyik hatalomnak sem, kivéve az arab államoknak, lehetne stratégiai, kereskedelmi és gazdasági kedvezményeket engedélyezni Nagy-Palesztinában.

11. A zsidók természetesen teljes szabadságot élveznének a saját vallási és kulturális életük irányításának tekintetében.

Bibliográfia

Szakirodalom

- Bell 1927 = Bell, Florence: *The letters of Gertrude Bell*. 2. kötet. Boni and Liveright, New York, 1927. <http://gutenberg.net.au/ebooks04/0400461h.html>
- Faulkner 2016 = Faulkner, Neil: *Lawrence of Arabia's war: the Arabs, the British and the remaking of the Middle East in WWI*. Yale University Press, London.
- Ferwagner 2016 = Ferwagner Péter Ákos: Arábiai Lawrence és az arab felkelés. *Belvedere Meridionale*, 28. évf., 4. szám. 6–23.
- Friedman 1970 = Isaiah Friedman: The McMahon-Hussein Correspondence and the Question of Palestine. *Journal of Contemporary History*, 5. évf., 2. sz. 83–122.
- Friedman 2008 = Friedman, Isaiah: How Trans-Jordan was severed from the territory of the Jewish National Home. *Journal of Israeli History*, 27. évf., 1. sz. 65–85.
- Gilbert 1998 = Gilbert, Martin: *Izrael története*. Pannonica Kiadó, Budapest.
- Goren 1982 = Goren, Arthur A.: *Dissenter in Zion. From the Writings of Judah L. Magnes*. Harvard University Press, Cambridge.
- Halperlin – Order 1962 = Halperlin, Samuel – Order, Irvin: The United States in Search of a Policy: Franklin D. Roosevelt and Palestine. *The Review of Politics*, 24. évf., 3. sz. 320–341.

- Ibn Saud 1943 = Ibn Saud's First Pronouncement on the Palestine Problem. *Life Magazine*, 1943. március 21. 76.
- Kars 2010 = Karsh, Efraim: *Palestine Betrayed*. Yale University Press, New Haven and London.
- Kazziha 1979 = Walid Kazziha: The Political Evolution of Transjordan. *Middle Eastern Studies*, 15. évf., 2. sz. 239–257.
- Lugosi 2006 = Lugosi Győző: *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Monroe 1973 = Monroe, Elizabeth: *Philby of Arabia*. Faber and Faber, London.
- Philby 1937 = Philby, H. St. John: The Arabs and the Future of Palestine. *Foreign Affairs*, 16. évf., 4. sz. 161–162.
- Philby 1948 = Philby, H. St. John: *Arabian Days: An Autobiography*. Robert Hale Limited, London.
- Porath 1984 = Porath, Yehoshua: Weizmann, Churchill and the „Philby Plan”, 1937–1943. *Studies in Zionism*, 5. évf., 2. sz. 239–272.
- Rolef 1972 = Susan Hattis Rolef: The Zionist and St. John Philby. *Jewish Social Studies*, 34. évf., 2. sz. 107–121.
- Rostoványi 2006 = Rostoványi Zsolt: *Együttélésre ítélve. Zsidók és palesztinok küzdelme a Szentföldért*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Shlaim 1988 = Shlaim, Avi: *Collusion Across the Jordan. King Abdullah, The Zionist Movement, and the Partition of Palestine*. Clarendon Press, Oxford.
- Thompson 2002 = Thompson, Jerald L.: *H. St. John Philby, Ibn Saud and Palestine*. Fredonia Books, London.
- Townsend 2010 = Townsend, John: *Proconsul to the Middle East. Sir Percy Cox and the End of Empire*. I.B. Tauris, London.
- Toynbee 1970 = Toynbee, Arnold: The McMahon-Hussein Correspondence: Comments and a Reply. *Journal of Contemporary History*. 5. évf., 4. sz. 185–201.
- Ulrichsen 2017 = Ulrichsen, Kristian Coates: The British Occupation of Mesopotamia, 1914–1922. *The Journal of Strategic Studies*, 30. évf., 2. sz. 349–377.
- Wilson 1990 = Wilson, Mary C.: *King Abdullah, Britain and the Making of Jordan*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Yergin 2018 = Yergin, Daniel: *A zsákmány. Hajsza olajért, pénzért és hatalomért*. Antal József Tudásközpont, Budapest.

GICZI ZSOLT

Raffay Sándor politikai vonatkozású tevékenysége püspöksége kezdetén

Sándor Raffay's political activity at the beginning of his bishopric career. Sándor Raffay was invested to be the bishop of the Diocese Montana, the largest community of the Hungarian Lutheran Church on September 5, 1918. The new church leader started his service during a perilous period of 20th-century Hungarian history. The country was defeated in World War I. On October 31, 1918 the bourgeois democratic revolution won and Hungary became an independent people's republic. More and more territories of the state were occupied by foreign troops. Then on March 21, 1919 there was a Bolshevik takeover of power. During these months Sándor Raffay tried everything he could to protect the rights and unity of his church. He combined these attempts with a strife for the preservation of the country's territorial integrity. The course of history, however, doomed most of his efforts.

Keywords: Diocese Montana, church history, 20th-century Hungarian history, the history of Hungary, Hungarian Lutheran Church, bourgeois democratic revolution, Sándor Raffay

Egy 1918. szeptember elején készült filmhíradó egyik képsora a Bányai Evangélikus Egyházkerület püspökének beiktatási ünnepségéből villant fel egy rövid részletet. Ezen Lutherkabátos lelkészek, díszmagyarba öltözött előkelőségek és elegáns polgári ruhás urak láthatók, amint éppen bevonulnak a budapesti Deák téri evangélikus templom kapuján. A némafilm nézőit felirat tájékoztatja arról, hogy a felvétel Raffay Sándornak, az egyházkerület új lelkészi vezetőjének hivatalba iktatásáról tudósít. Néhány pillanatig felbukkan Scholtz Gusztáv, az addigi püspök is.¹

Scholtz tizenkét évig állt püspökként a Magyarországi Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyház bányai egyházkerületének élén. Nyugalomba vonulási szándékát az egyházkerület 1918. április 25-én tartott rendkívüli közgyűlésén jelentette be.² A főpásztor lemondásával megüresedő tisztség betöltésére a testület szavazást rendelt el, amit május 31-ig kellett lebonyolítani.³ A gyűlekezetek és az egyházi középiskolák szavazatait június 1-jén számolták össze az arra kijelölt bizottság tagjai. Megállapították, hogy a püspökségre pályázó hét jelölt közül ketten szinte azonos szavazatszámmal állnak az élén. Raffay Sándor, a pesti evangélikus magyar egyházközség lelkésze 98 voksot kapott. Szeberényi Lajos

¹ 1. link: Filmhíradók 100 éve.

² Bányai jkv. 1918/a, 5.

³ Uo. 7.

Zsigmond, az arad-békési egyházmegye esperese pedig 97-et. Az egyházi alkotmány értelmében a bizottság új választást rendelt el, amin már csak a két legtöbb szavazatot szerzett személyre lehetett szavazni.⁴ A második fordulóban Raffayra 208 szavazat esett, míg Szerberényi 182 voksot gyűjtött be. Ennek következtében a szavazatszámoló bizottság július 5-én megállapította, hogy Raffay Sándor az egyházkerület törvényesen megválasztott lelkészi előjárója.⁵

A szegény ceglédi családból származó Raffay Sándor ötvenkét éves korában lett a magyarországi evangélikusok legtöbb hívőt tömörítő egyházkerületének lelki vezetője. Addigi egyházi pályafutásának legfontosabb eseményei közé tartozott, hogy 1891-ben avatták lelkésszé. Az 1892–93-as tanévben a beszercebányai evangélikus gimnáziumban tanított, majd Tápiószentmártonban volt lelkipásztor. 1896-tól a pozsonyi evangélikus teológiai akadémia tanáraként szentírás-magyarozatból és rendszeres teológiából tartott órákat. Tudományos munkássága eredményeként számos publikációja jelent meg. 1908 októberében választotta meg lelkészévé a pesti evangélikus magyar gyülekezet. Ekkortól végezte szolgálatát a fővárosban, a Deák téri lelkészi körzetben.⁶ Neves teológusként és az ország egyik igen jelentős evangélikus egyházközségének lelkipásztoraként a következő években egyre növekedett közismertsége és megbecsültsége. 1914 és 1918 között a Magyarhoni Evangélikus Lelkészek Egyesületének elnökeként is tevékenykedett. Részt vett több egyházi lap szerkesztésében. 1904-től választmányi tagja volt a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak és 1915-től 1918-ig betöltötte annak titkári tisztségét. Tudományos teljesítménye elismeréseként 1917-ben a debreceni egyetemtől diszdoktori címet kapott.⁷ Otthonosan mozgott mind az egyházi körökben, mind a közéletben. Sokan odafigyeltek megnyilatkozásaira.

Raffay Sándor püspökké avatására 1918. szeptember 5-én került sor a budapesti Deák téri evangélikus templomban, az egyházkerület közgyűlésének részeként. Kapi Béla dunántúli egyházkerületi püspök avatóbeszédét követően Raffay elmondta a főpásztori eskü szövegét és megtartotta székfoglalóját. Ebben rámutatott, hogy rendkívül nehéz és vészes társadalmi és politikai körülmények között kell elkezdenie egyházvezetői munkáját. Kifejtette, hogy a világháború megpróbáltatásaitól szenvedő emberekben egyre növekszik a jövő alakulásával kapcsolatos bizonytalanság és félelem. Az ország és az evangélikus felekezet sorsa miatti aggodalmak közepette hangsúlyozta, hogy az Istenbe vetett hit segítségével lehet csak kivezető utat találni az elkeserítő helyzetből. Erre vonatkozóan kijelentette: „Népek harcában, jövődök születésében, lelkek ébredésében, szívek forradalmában ma minden újul. És nekem erős a hitem, hogy rendet a zavarba most is csak az Isten lelke teremthet. Erős a hitem, hogy az új jövődök alakulásában a Krisztus örökké szent evangéliumának döntő szerepet szánt a világokat kormányzó Isten szent bölcsessége.”⁸

Hangoztatta készségét a magyar társadalom szociális problémáinak megoldását szolgáló, szélsőségektől mentes intézkedések támogatására. Ígéretet tett arra, hogy a nemzeti érdekek szolgálatában együttműködik az államhatalommal. Elutasította azokat a külföldi és

⁴ EOL BEEkLt 159. cs. 2462/1918. sz.

⁵ EOL BEEkLt 163. cs. 2994/1918. sz.

⁶ Raffay Sándor. 1908. október 15. 67–68.

⁷ Zoványi 1977³, 498.

⁸ Bányai jkv. 1918/b, 20. Az idézetekben az olvashatóság és az érthetőség megkönnyítése miatt a nyomtatási vagy gépelési hibákat kijavítottuk és a régies alakokat a megváltozott helyesírási szabályoknak megfelelően írtuk át. Ezek a javítások az eredeti szövegek értelmét nem változtatták meg.

hazai törekvéseket, amelyek Magyarország nemzetiségeinek önálló államokba történő szervezését tűzték zászlajukra. Erről a következőket mondta: „...az állam [...] jogosan megkívánhatja tőlünk a maga nemzeti céljainak szolgálatát és támogatását. Híven fogok örködni azon, hogy egyházunk e hivatását saját dicsőségére és hazánk javára igazán betöltse. Evangélikus egyházkerületünk az egységes és oszthatatlan magyar nemzeti államnak hűségese építő tényezője volt a múltban is, annak kell maradnia a jövőben is. [...] Én az egyházban nemzetiségi kérdést nem ismerek, ismerni nem is akarok. Nyelvi kérdés van csak, de hiszem, hogy azt kölcsönös jóakarattal és evangéliumi lélekkel megoldani nem nehéz.”⁹ Raffaynak hamarosan meg kellett tapasztalnia, hogy a nemzetiségi problémákat már az ő egyházkerületében sem lehet testvéri szeretettel elintézni. Pedig székfoglaló beszédében az evangélikus hagyományokhoz ragaszkodva igyekezett megnyugtani a vezetése alá kerülő szlovák, német és más nemzetiségű hívőket, hogy az egyházon belül élvezett szabad nyelvhasználatukat tiszteletben tartja. Ugyanakkor azt is elmondta, hogy az egyházkerület összes evangélikus tanintézményében szorgalmazza a magyar nyelv hatékony oktatását, mert annak ismerete hasznos az ország nem magyar anyanyelvű lakói számára.¹⁰

Raffay Sándor a későbbiekben hű maradt a beiktatásakor megfogalmazott politikai vonatkozású elveihez. A gyorsan változó és egyre nehezebbé váló történelmi körülmények között mindent elkövetett azért, hogy egyháza és hazája szolgálatát egybekapcsolva segítsen megőrizni azok épségét. Eközben támogatta azokat a politikai erőket, amelyekről az ország területi integritásának védelmezését és a szükségessé váló reformok megvalósítását remélte. A beiktatását követő hónapokban aktív szerepet vállalt egyháza politikai kérdéseket érintő állásfoglalásainak kialakításában és azok közéletben történő képviselésében. Ilyen irányú tevékenységét megkönnyítette az, hogy ő volt az egyetlen evangélikus püspök, akinek a székhelye a felgyorsult politikai események központját jelentő Budapesten volt. Vidéken szolgáló püspöktársai számos esetben őt kérték fel, hogy felekezetük érdekeit megjelenítve tárgyaljon az állami hatóságokkal vagy a háborúban győztes nagyhatalmak képviselőivel. Ez érthető, hiszen a világháborús összeomlás, a forradalmak és az ország egyre nagyobb területét érintő idegen megszállás miatt mind nehezebbé vált a közlekedés. A fővárostól távol élő egyházi vezetők egyre kevésbé tudtak Budapestre utazni és személyesen jelen lenni a fontos alkalmakon. Ennek következtében Raffay szerepe egyházi és társadalmi téren egyaránt felértékelődött. Ez persze fokozott felelősséget is jelentett számára. Az új püspök ennek tudatában lelkiismeretesen és a lehető legnagyobb körültekintéssel járt el egyháza politikai álláspontjának megjelenítésében.

Raffay Sándor véleménye egyébként az volt, hogy normális társadalmi körülmények között nem helyes, ha az evangélikus lelkipásztorok aktívan politizálnak. Erről 1944-ben megjelent visszaemlékezéseiben a következőt írta: „A lelkésznek olyan a hivatása, hogy ha azt lélekkel akarja betölteni, akkor politikai szerepre nem vállalkozhatik. A lelkész nem lehet sokáig távol híveitől, nem is állhat pártemberképpen szemben gyülekezetének más pártállású tagjaival. Ez nem azt jelenti, hogy a lelkésznek ne legyen politikai meggyőződése és ne merjen országos kérdésekben állást foglalni, de kívánatos, hogy a napi politika szövetségeseibe ne ártsa bele magát...”¹¹ Ugyanakkor szükségesnek tartotta, hogy az egyház veze-

⁹ Uo. 22.

¹⁰ Uo.

¹¹ Raffay 1944, 14.

tői felekezetük érdekeit szem előtt tartva nyilatkozzanak a fontos közéleti kérdésekről. Ezt ugyanis nem politizálásnak, hanem az evangélikus vallási közösség értékrendje megjelenítésének tartotta. Ezért gondolta jónak azt, hogy az evangélikus egyházi élet irányítói jelen vannak az országgyűlés második kamarájában. Főrendiházi tevékenységüket a felekezeti érdekek szolgálatának látta és nem politikai szereplésnek.¹²

A püspök fenti művében általánosságban fejezte ki véleményét a lelkészek politikai szerepvállalásáról. A politizáláshoz való személyes viszonyáról nyomtatásban eddig ki nem adott önéletrajzi írásaiból szerezhetünk értesüléseket. Ezek alapján elmondható, hogy Raffay Sándor általában igyekezett távol maradni a mindennapi pártpolitikai csatározásoktól. Erre vonatkozóan így írt: „A politikai életben való szereplést lehetőleg kerültem.”¹³ Azt sem hallgatta azonban el, hogy ettől az alapelvétől hosszabb-rövidebb időre eltért azokban az esetekben, amikor úgy látta, hogy egyháza és hazája érdekeit ezzel szolgálhatja legeredményesebben. Ilyenkor megtette, hogy valamelyik párthoz csatlakozva fejtette ki közéleti tevékenységét. Erre vonatkozóan jegyezte meg: „A politikába is bele kellett ártanom magamat, mert kevesen voltunk, akik helyt mertünk állni a magyar érdekekért a fordulatok idején.”¹⁴ A sorsdöntő fordulatok sora pedig már néhány héttel Raffay püspöki beiktatása után elkezdődött.

Az új főpásztor székfoglaló beszédét követő első jelentős nyilvános politikai vonatkozású állásfoglalásai az őszirózsás forradalom és a Károlyi-kormány megalakulása utáni napokban születtek meg. 1918. november 3-án a *Budapesti Evangélikusok Lapjában* jelent meg írása *Határvonalon* címmel. Ennek legfontosabb részét idézzük: „Ma, mikor hazánk élete fordulóhoz ért s mi a múlt és a jövő határvonalán megállunk, nem lehet más kérdésünk evangélikus egyházunk híveihez, mint az, hogy a hazát az eddigi hűséggel, az apák és ősök hagyományos ragaszkodásával szeressék. E szeretet egyik bizonyosága és jelensége, hogy az ország törvényes kormányát, melynek feladata a nehéz időkben úgyszólván terhesebb, mint a békés idők csendes napjain, minden engedelmisséggel, teljes szolgálatkészséggel, rendtartó engedelmisséggel támogassák.”¹⁵ A püspök tehát legitimnek ismerte el az új állami vezetést és olvasóit annak segítésére buzdította.

1918. november 4-én Raffay körlevelet adott ki. Ez jelentősebb volt előző napi írásánál, hiszen nemcsak a fővárosi hívőkhöz szólt benne, hanem egész egyházkerületéhez. A pástorlevél – amit a Bányai Evangélikus Egyházkerület minden templomában fel kellett olvasni az istentiszteleteken – lényegében a püspöknek a *Budapesti Evangélikusok Lapjában* megjelent gondolatmenetét ismételte meg. Raffay megállapította, hogy nemzetünk történetének sorsdöntő időszakához érkezett. Rámutatott, hogy a bizonytalan és válságos helyzetben minden addiginál nagyobb szükség van a belső zűrzavar elkerülésére, majd ezzel folytatva: „Szeretettel kérem azért egyházunk összes híveit, hogy a hazánkra zúduló átalakulás hullámszárai között a nyugalmat, rendet és testvéri együttérzést megőrizni igyekezzenek. [...] Zendülésektől, rendzavarásoktól, visszavonást okozó pártoskodásoktól tartózkodjanak. Bízzanak a népeket kormányzó Isten sorsintéző bölcsességében, de bízzanak az országot vezető alkotmányos kormány hazát szerető hűségében s a nemzet közjait megóvni kívánó

¹² Uo. 14–15.

¹³ EOL Raffay-hagyaték. Önéletrajzi írások. Feljegyzések. 34.

¹⁴ EOL Raffay-hagyaték. Önéletrajzi írások. Magamról. 17.

¹⁵ Raffay 1918. november 3. 138.

törekvéseiben, hogy végtére is minden jóra fordul.”¹⁶ A püspök hangsúlyozta, hogy az ország jövője mindenkítől megkívánja a nyelvi, nemzetiségi és vallási ellentétek mellőzését. Erre szólította fel a lelki vezetése alá rendelteket.

A magyar társadalom túlnyomó része bizalommal fordult a Károlyi-kormány felé annak megalakulásakor. Raffay Sándor is óvatos várakozással tekintett a polgári demokratikus átalakulást célul kitűző kormányzatra. Tette ezt annak ellenére, hogy a kormányfőről meglehetősen rossz volt a véleménye. Ezt önéletrajzi írásaiban röviden így összegezte: „Károlyi bolond volt és az is maradt.”¹⁷ A püspök leírta, hogy Károlyi Mihály igyekezett megnyerni őt pártja számára: „Mikor kormányra került is, minden tanácskozássra és estélyére meghívott, majd a Pest megyei pártalakulás élére is tudtomon kívül megválasztatott, illetőleg kinevezett, de nem fogadtam el. Egyszer a minisztertanácsba is behívatott, de nem mentem el. Általában valami ösztönös tartózkodással viszonyoztam minden közeledését. A későbbi események igazolták, hogy jó volt az ellenérzésem vele szemben.”¹⁸ Mindezek ellenére Raffay egy ideig reménykedett abban, hogy a Károlyi-kabinet fenn tudja tartani a belső rendet és megakadályozza az ország feldarabolását. Ugyanakkor attól tartott, hogy ha a polgári demokratikus forradalommal hatalomra került vezetés megbukik, akkor annál radikálisabb baloldali erők veszik át az állam irányítását.

Raffay Sándorban aggodalmak éltek az új kormány várható egyházpolitikáját illetően. Ezek főleg a kormánykoalíció részét képező Országos Polgári Radikális Párt és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vallási ügyekkel kapcsolatos nézetein alapultak. Hiszen mindkét politikai csoport programjában szerepelt az egyházi javak köztulajdonba vétele, a felekezeti iskolák államosítása és a tanintézményekben történő vallásoktatás eltörlése. Raffay és az evangélikusság többi vezetőjének nyugtalanságát valamennyire mérsékelte az, hogy a Károlyi-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere a polgári liberális elveket valló Lovászy Márton lett. Lovászy tervezte az oktatási rendszer demokratikus reformját, de elképzelései nem tartalmazták se a vallási közösségek iskoláinak állami tulajdonba vételét, se a kötelező hitoktatás eltörlését.¹⁹ A püspök később keletkezett önéletrajzi írásaiban nem kifogásolta Lovászy egyetlen intézkedését sem, bár az egyházi és az iskolai ügyekkel kapcsolatos tájékozottságáról nem volt jó a véleménye: „Voltak a kultuszban olyanok is, akikről senki sem tudta volna megmondani, mi jogon kerültek oda. Lovászy Márton lehetett volna bármilyen szakon miniszter, ugyanolyan képessége és hozzáértése lett volna” – írta Raffay.²⁰

1918. november 9-én Raffay Sándor Kapi Béla püspökkel és más evangélikus egyházi vezetőkkel együtt tárgyalást folytatott a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban. Az értekezleten a kultusztárca részéről Juhász Nagy Sándor államtitkár és Kovács János István, a protestáns ügyek kormánybiztosa vett részt.²¹ Az ott elhangzottak alapján született egy megállapodás, ami rögzítette, hogy a kormány tiszteletben tartja az evangélikus egyház

¹⁶ Püspökök szózatai. 1918. november 16. 318.

¹⁷ EOL Raffay-hagyaték. Önéletrajzi írások. Feljegyzések. 29.

¹⁸ EOL Raffay-hagyaték. Önéletrajzi írások. Feljegyzések. 20.

¹⁹ Mann 2001, 85.

²⁰ EOL Raffay-hagyaték. Önéletrajzi írások. Feljegyzések. 30. Az idézetben olvasható „kultuszban” kifejezés a vallás- és közoktatásügyi minisztérium nem hivatalos elnevezéseként használt kultuszminisztérium rövidebb alakja.

²¹ EOL Eei 19. d. Egyetemes Iroda (világi főjegyző) iratai. Vegyes anyag 1918. Iktatószám nélküli iratok. Az 1918. november 9-i értekezlet jegyzőkönyve.

autonómiáját, törvényben biztosított jogos igényeit és iskoláinak szabad működését. Előíránnyozták az államtól az evangélikus felekezethez járó pénzügyi juttatások növelését és az egyháznak kedvező más intézkedéseket is kilátásba helyeztek.²² Ezekért cserébe állami oldalról azt kérték, hogy az evangélikus lelkészek mindent tegyenek meg a békés közállapotok fenntartásáért és az egyházak nemzeti célú együttműködéséért. A püspökök adjanak ki a kormányt támogató körleveleket, az egyház pedig teljesítsen nemzeti missziót. Az utóbbin azt értették, hogy az evangélikusság vezetői igyekezzenek rábírní nemzetiségi híveiket a történelmi Magyarország határain belül való maradásra, továbbá külföldi egyházi összeköttetéseiket felhasználva segítsenek hazánk nemzetközi helyzetének javításában. Ezek a kívánságok elfogadhatók voltak a felekezet irányítói számára.

Raffayt megnyugtatták a megbeszélésen elhangzott és a megállapodásba foglalt minisztériumi ígéretek. Tapasztalhatta, hogy a kormány részéről egyelőre nem fenyegetnek olyan intézkedések, amelyek egyháza jogait és érdekeit sértenék. Az evangélikus felekezet iránt támasztott állami elvárások teljesítését elvállalta, sőt a tanácskozás előtt is tett ilyen lépéseket. Láthattuk, hogy az értekezletet megelőzően kibocsátott egy körlevelet, amiben híveit a közrend fenntartására és a Károlyi-kormány támogatására kérte. Az ország területi épségének megóvása érdekében szintén kész volt minden tőle telhetőt megtenni, hiszen az számára elválaszthatatlanul egybekapcsolódott egyháza és azon belül egyházkerülete egységének megőrzésével. Ebben a vonatkozásban szintén készült már intézkedni.

A püspök teljesen realisan úgy látta, hogy az irányítása alatt álló gyülekezetek közül leginkább a felvidéki szlovákok által lakottak esetében kell szeparatista törekvésektől tartani. Különösen a turóci és a zólyomi egyházmegyékben élő szlovák evangélikusok várható magatartása miatt aggódott. Ezért 1918. október 31-én kelt levelében bizalmasan érdeklődött Vanovics Jánostól, a turóci egyházmegye felügyelőjétől, hogy kiket lehetne összehívni egy tanácskozásra, amin a vallási élet megszokott rendjének fenntartásáról lenne szó. Vanovics Turócszentmártonból november 5-én írt válaszában úgy vélekedett, hogy addig nem érdemes ilyen megbeszélést tartani, amíg az új országhatárok ki nem alakulnak. Utalt arra is, hogy a településen október 30-án megalakult Szlovák Nemzeti Tanács a Csehországhoz történő csatlakozásról döntött. Ezt a határozatot a felügyelő elfogadta.²³ Elszomorító híreket kapott Raffay a zólyomi területről is. Az ottani egyházmegye alesperese, Vitális Gyula november 11-én Breznóbányáról a vármegyében kirobbant zavargásokról számolt be, amiket csak a statárium kihirdetésével sikerült megfékezni. Az alesperes attól félt, hogy háborús vereségünk az országra és az evangélikus egyházra egyaránt gyászos következménnyel fog jární, mert mint írta: „...a tót Felvidék, úgy látszik, egészen elszakad a csehekhez, itt a tót nép exponált vezetői ilyen szellemben gondolkodnak, s máris úgy viselkednek, mintha ez befejezett dolog volna, noha a nép általában másként érez és gondolkodik; de most néhány ember dönt és nem a közönség.”²⁴

Ezek az értesülések megerősítették a püspököt abban az elhatározásában, hogy személyesen próbálja meg a két esperesség szlovák lelkészeit és híveit rábírní arra, hogy ne váljanak ki az országból és a hazai evangélikus egyházból. Raffay Sándor 1918. november 24-én

²² EOL Eei 19. d. Egyetemes Iroda (világi főjegyző) iratai. Vegyes anyag 1918. Iktatószám nélküli iratok. Megállapodás a magyarhoni evangélikus egyház integritásának és egységének megőrzése érdekében teendő intézkedések tekintetében.

²³ EOL BEEKLt 162. cs. 4223/1918. sz.

²⁴ EOL BEEKLt 162. cs. 4287/1918. sz.

indult el egyházlátogató útjára. Az ügy fontossága miatt vele utazott Szelényi Aladár egyetemes főjegyző. Az elindulásuk előtti napon a püspök tájékoztatta utazásuk céljáról az egyház elnökségét. Elmondta, hogy november 25-re Zólyomba, november 28-ra pedig Turócszentmártonba hívta össze az egyházmegyék értekezleteit. Ezekben a tanácskozásokon „...igyekezni fog odahatni, hogy a magyar haza integritása érdekében az evang. egyházak sorompóba lépjenek”.²⁵ A helyzet súlyossága következtében az evangélikusság vezetői felhatalmazták a püspököt és a főjegyzőt, hogy megígérhetik egy külön szlovák egyházkerület megszervezését, ha más módon nem lehet megakadályozni a tót evangélikusok kiválását az egyházból és elszakadásukat az országtól.

Raffay és Szelényi a zólyomi esperesség gyűlésén azt tapasztalta, hogy az ottani szlovák lelkészek és világi előjárók körében erős a hazánktól elszakadni akarók hangja. Ennek ellenére ott még láttak némi reményt arra, hogy megegyezésre lehet jutni. A turóci egyházmegyében rosszabb volt a helyzet. Ezzel kapcsolatban a püspöki látogatásról beszámoló *Evangélikus Lap* így írt: „Turóban több-kevesebb elfogultsággal eltelve a magyarság iránt a Magyarországtól való elszakadást és a Csehszázhoz való csatlakozást a legelszántabban propagálják. [...] Úgy látszik azonban, hogy ez csak a nagy terrorral működő vezetőség, a tót nemzeti tanács felfogása és maga a nép az elszakadási mozgalom horderejéről és következményeiről felvilágosítva nincs.”²⁶ A turóci esperesség szlovák lelkészei és elnökségének tagjai a leghatározottabban támogatták a Szlovák Nemzeti Tanács álláspontját és hallani sem akartak a budapesti egyházi és állami vezetéssel történő megegyezésről. Ezért Raffayék próbálkozása eredménytelenül végződött.

A püspök az 1918 őszen bekövetkezett politikai változások közül nemcsak a Károlyi-kormány megalakulását fogadta el, hanem az államforma megváltoztatását is. A népköztársaság kikiáltásának másnapján a Raffay Sándor által szerkesztett *Budapesti Evangélikusok Lapja* újra nyugalomra és a polgári demokratikus vezetés támogatására szólította fel az evangélikus hívőket. „Miután az új államrend megteremtői oly fényes sikerekre vitték a nemzeti törekvések zászlóját, hogy manapság már ismét a köznyugalom áldása vesz körül, ismételten kérjük hittestvéreinket, hogy a közrend fenntartásának munkájából igyekezzenek kivenni a maguk részét. Ami nem is nehéz feladat, hisz’ nem áll másból, mint hogy minden bizalmunkat a most működő kormányba helyezve, nem állunk semmiféle akcióba, mely amúgy is terhes, nehéz munkáját az új Magyarországot megteremtő férfiaknak megnehezítené” – olvashatták az érdeklődők a lapban.²⁷

1918. december 14-én Raffay Sándor adta át a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban azt a memorandumot, amit az evangélikus egyház vezetői a kultuszminiszterhez intéztek. Az emlékirat bevezető részében a korábbiakhoz hasonlóan üdvözölték a népköztársaság megalakulását, majd így folytatták: „Mi a magunk részéről ünnepélyesen kijelentjük, hogy a kormányt a belső nyugalom biztosítása, a külső béke megteremtése, Magyarország integritásának védelme szolgálatában készséggel támogatjuk s ezen nagy feladatok megvalósítására felajánljuk evangélikus anyaszentegyházunk minden munkásának odaadó támogatását.”²⁸ Ezzel Raffay és az evangélikus felekezet legfelső vezetésének többi tagja hivata-

²⁵ EOL Eé jkv. Az 1918. november 23-i értekezlet jegyzőkönyve, 3. pont. A korabeli evangélikus egyházi nyelvezetben használt „egyetemes” jelző mai értelemben az „országos” szónak felel meg.

²⁶ Egyházlátogatás. 1918. december 7. 7.

²⁷ Híveinkhez! 1918. november 17. 147–148.

²⁸ EOL Eei 18. d. Egyetemes Iroda (világi főjegyző) iratai. 651/1918. sz.

losan elismerte a polgári demokratikus átalakulás addig megszületett eredményeit. A vallási közösség előjárói ugyanakkor kifejtették, hogy elvárják az állam irányítóitól az egyház jogainak tiszteletben tartását és intézményei szabad működésének biztosítását. Kérték a kormányt, hogy „...tartózkodjék minden olyan intézkedéstől és erőszakolt reformtól, mely milliók legszentebb hitének és vallásosságának megzavarására alkalmas s kímélje meg szerencsétlen nemzetünket egy áldatlan kultúrharc még a megmaradt romokat is szétvető pusztításától”.²⁹ Ebből látható, hogy Raffayban és a többi evangélikus vezetőben az 1918-as év végére növekedtek a Károlyi Mihály nevével fémjelzett kormányzat további egyházpolitikai irányvonalával kapcsolatos aggodalmak. A következő hónapok eseményei bebizonyították, hogy ezek nem voltak alaptalanok.

A politikai helyzet esetleges radikalizálódása és a balratolódás miatti félelem más keresztény felekezetekben is tapasztalható volt. Egyre több egyházi vezető gondolta úgy, hogy a katolikusoknak és a protestánsoknak háttérbe kell szorítaniuk korábbi ellentéteiket és össze kell fogniuk közös érdekeik védelméért. Bizalmas tárgyalások kezdődtek az egyházi együttműködés lehetséges formáiról. Raffay Sándor egyetértett ezzel a kezdeményezéssel. Ezt az álláspontját megerősítette Kapi Béla dunántúli evangélikus püspök, aki már tevékenyen bekapcsolódott az egyházak közötti egyeztetésbe. Ő 1918. december 5-én Geduly Henrikkel, a Tiszai Evangélikus Egyházkerület lelkeszi előjárójával együtt megbeszélést tartott a katolikus felekezet képviselőivel. Ezen katolikus részről Prohászka Ottokár székesfehérvári megyés püspök és Zichy János volt kultuszminiszter jelent meg. A találkón mindkét oldalról szükségesnek tartották a hazai nagy keresztény egyházak összefogását, sőt egy közös politikai párt megalakításának ötlete is felvetődött. Kapi levélben számolt be az eseményről Raffay Sándornak és kiemelte, hogy „...a szervezkedés célja nem a kormány megbuktatása, hanem inkább a keresztény Magyarország jövődjének biztosítása”.³⁰ A dunántúli püspök utalt arra, hogy a további tárgyalásokon számít Raffay közreműködésére. Bányakerületi kollégája elvállalta ezt a feladatot és felvette a kapcsolatot a református egyház meghatározó személyiségeivel. Prohászkaival szintén egyeztetett a katolikus–protestáns együttműködés lehetőségéről. A székesfehérvári püspök 1919. március 7-én kelt levelében a következőt írta Raffaynak: „Teljesen osztom nézetét, hogy most minden keresztény és hazafias érzésű embernek és pártnak össze kell fognia...”³¹ A tanulmányban tárgyalt időszakban nem jött létre az egységes keresztény politikai szerveződés, de a katolikusok és a protestánsok több alkalommal közösen léptek fel érdekeik védelmében.

1919 januárjában olyan változás történt, amittől az egyházak tartottak. A január 18-án megalakult Berinkey-kormányban az addigi kultuszminiszteri feladatkör kettéválasztásával már külön vallásügyi és külön közoktatásügyi miniszter működött. Ez az 1919. január 23-án életbe lépett 1919:V. néptörvény következménye volt. A két új minisztérium létrehozása ellen az egyházak tiltakoztak, mert jelentős lépést láttak benne a felekezeti tanintézmények államosítása és az iskolai vallásoktatás eltörlése felé. Ráadásul Károlyi Mihály köztársasági elnök a közoktatásügyi tárca élére a szociáldemokrata Kunfi Zsigmondot nevezte ki. Ezzel a minisztériumot az a párt kapta meg, amelyik programjában határozottan követelte az állam és az egyházak szétválasztását, a felekezetek közpénzből történő segélyezésének

²⁹ Uo.

³⁰ EOL Eei 19. d. Egyetemes Iroda (világi főjegyző) iratai. Vegyes anyag 1918. Kapi Béla levele iktatószám nélkül.

³¹ EOL Raffay-hagyaték. 5. d. III. 1918–1928. cs. Prohászka Ottokár levele iktatószám nélkül.

megszüntetését, a vallási közösségek javainak köztulajdonba vételét, továbbá az iskolai hitoktatás és az egyházi tanintézetek felszámolását. A vallásügyi miniszteri székbe Vass János került. Rá így emlékezett önéletrajzi íásaiban Raffay Sándor: „Vass János még a saját minisztériuma beosztását is reám bízta, mert azt sem tudta, miféle munkakört vállalt, mikor a miniszterség a nyakába szakadt. Jelentéktelenségből jött, jelentéktelenségbe merült el.”³²

Vass 1919. január 20-ra értekezletet hívott össze, amelyen tájékoztatót tartott a vallás- és közoktatásügyi minisztérium kettéválasztásáról. A megbeszélésen részt vevő evangélikus küldöttséget Raffay Sándor vezette. Az egyházi küldöttek kifejezték a két új minisztérium megalakulásának lehetséges káros következményei miatti aggodalmukat. Emellett határozottan kérték, hogy a felekezeti iskolák maradjanak a vallásügyi tárca felügyelete alatt. A találkozóról beszámoló újságcikk szerzője – aki csak D. monogrammal jelölte nevét – az egyházuk jövőjét féltő valamennyi evangélikus véleményét fejezte ki, amikor a következőket írta: „Egy bizonyos: a mai válságos idő nem alkalmas kultúrharc felkeltésére, a minisztérium felosztása pedig nagyon könnyen idézhet elő kultúrharcot, ha a közoktatásügyet olyan fékevesztett radikális szellemben, a vallásérkölszi nevelés kizárásával akarják vezetni, amint azt a szocialisták hirdetik, akiknek táborából kerül ki az új közoktatásügyi miniszter.”³³ Raffay Sándor álláspontja ezzel megegyező volt.

Szóvá tette a minisztériumi szervezetben történt változást az a beadvány is, amit az evangélikus, a református és az unitárius egyházak képviselői 1919. január végén adtak át Károlyi Mihály köztársasági elnöknek és Berinkey Dénes miniszterelnöknek. A január 25-i dátumú iratot az evangélikus felekezet nevében Raffay Sándor püspök és Zsigmondy Jenő egyházkerületi felügyelő írta alá. A dokumentum felsorolta azokat a sérelmeket, amiket a reformáció magyarországi egyházai a kormányzattól elszenvedtek. Ezek között szerepelt, hogy a vallás- és közoktatásügyi minisztérium kettéválasztásakor nem kérték ki a véleményüket. A protestánsok ismét hangoztatták azokat a kétségeiket, amik tanintézeteik és a hitoktatás jövőjére, valamint egyházaik jogainak alakulására vonatkoztak. A beadványban ezzel kapcsolatban ezt írták: „...tiltakozunk az egyházi iskolák olyan felügyelet alá helyezése ellen is, amely felügyeletnek hirdetett szelleme egyházi köreinkben szélteben a legnagyobb aggodalmat kelti. [...] Előre óvást kell emelnünk a vallásoktatás minden korlátozása s apáink véres küzdelmeivel és szenvedéseivel szerzett autonómiánk minden csorbitása ellen. Tisztelettel kérjük a magyar népkormányt, ne kényszerítse rá a protestáns hívők millióit, hogy az elégteleneknek amúgy is nagy táborát szaporítsák; ne kényszerítse bele a megtépett lelkű társadalmat vészes kultúrharc megvívásába!”³⁴ A tiltakozó irat Berinkeynek történő átadásakor Raffay mondott beszédet és kérte a sérelmek orvoslását.

A következő hetekben a püspök többször hallatta hangját az egyházi tanintézeteket és az iskolai hitoktatást érő baloldali támadásokkal kapcsolatban. Ezt tette például a *Budapesti Evangélikusok Lapja* 1919. február 23-i számában. Az itt megjelent *Beteg közéletünk* című cikk egyértelműen kifejezte Raffay véleményét a politikai helyzet alakulásáról. Az „R.” aláírással ellátott eszmefuttatásban a főpásztor szomorúan állapította meg, hogy a közéletben egyre jobban eluralkodik a vallásellenesség. Hangoztatta, hogy nem politizálni kíván, amikor ez ellen felemeli a szavát, hiszen: „Pártok tusái bennünket csak annyiban érdekel-

³² EOL Raffay-hagyaték. Önéletrajzi írások. Feljegyzések. 29.

³³ D. 1919. január 23. 26.

³⁴ Elnök Úr! 1919. február 1. 34.

nek, hogy milyen álláspontot foglalnak el velünk és a minékünk értékes lelki kincsekkel szemben. Irtózatosságot lepte meg a pártok és emberek nagy részének a lelkét, hogy a vallásosságot ki akarják szorítani a társadalmat vezető és erkölcsi erővel megtelítő tényezők közül.”³⁵ A cikk megírására az készítette Raffayt, hogy a szociáldemokraták középiskolás diákokat tömörítő szervezete nyilatkozatban követelte az iskolák államosítását és az oktatás reformját, aminek része a hittanoktatás eltörlése. A püspök megdöbbenését fejezte ki amiatt, hogy az egyházellenes támadásokba már a tanulókat is bevonják. Ismét kiállt a vallásos nevelés fontossága mellett és figyelmeztette a szülőket, illetve a tanárokat, hogy felelősek a gondjaikra bízott fiatalok erkölcsi fejlődéséért.³⁶

Raffay Sándor szóbeli és írott megnyilvánulásai mellett gyakorlati téren ugyancsak reagált az egyházat érintő politikai kihívásokra. 1919 februárjában az ő kezdeményezésére alakult meg az Evangélikus Szövetség. Erről a Bányai Evangélikus Egyházkerület lelkészi vezetője a *Budapesti Evangélikusok Lapja* február 23-án megjelent számában számolt be. Az új szervezet alapszabályai célul tűzték ki az evangélikus hívők tömörítését, összetartását és irányítását, minden téren való támogatását és öntudatuk erősítését. A püspök azt a szerepet szánta a szövetségnek, hogy az evangélikus felekezet számára egyre inkább nehezedő közéleti és politikai viszonyok között hatékony segítőtje legyen az egyház érdekvédelmi tevékenységének.³⁷

Raffay gondolkodásában egyháza és hazája ügyének szolgálata egész életében elválaszthatatlanul összekapcsolódott. Ez határozta meg tevékenységét püspöksége kezdetén is. Fáradhatatlanul munkálkodott az evangélikus felekezet jogainak védelmében, ugyanakkor minden tőle telhetőt megtett az ország integritásának fenntartásáért. A tanulmányban már tárgyalt 1918. novemberi felvidéki útját követően is igyekezett a rendelkezésére álló minden módon hozzájárulni hazánk egységének megővéséhez. Például belépett az 1918 végén alakult Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája nevű szervezetbe. A püspök az egyesület irodalmi bizottságának elnöke lett és sikeresen irányította az ott végzett munkát. Ennek keretében felolvasó estélyeket tartottak. 1919. február 22-én már a hatodik ilyen eseményre került sor Budapesten. A vármegyeház dísztermében Raffay Sándor nyitotta meg a rendezvényt, majd egy hazafias verset olvasott fel.³⁸ A főpásztor a Magyar Országos Véderő Egyesület tevékenységébe szintén bekapcsolódott.

A Magyarországgal megkötendő békeszerződés súlyosságának mérséklésére Raffay igyekezett felhasználni az evangélikus egyház nemzetközi kapcsolataiban rejlő lehetőségeket is. Közreműködésével az evangélikus egyházi vezetés tájékoztatta a nagy tekintélyű svéd evangélikus egyházat hazánk és az itteni evangélikusság szomorú helyzetéről.³⁹ A püspöknek alkalma adódott arra, hogy személyesen próbáljon segítséget szerezni felekezete és országa számára a skandináv államokban. Erre a kormányzattól érkezett felkérés, amikor Kováts János István, a protestáns ügyek kormánybiztosa közölte Raffayval Károlyi Mihály üzenetét. A köztársasági elnök azt kívánta, hogy menjen evangélikus küldött Svédországba az ottani testvéregyház és az uralkodó támogatását kérni. Az evangélikus felekezet előljárói

³⁵ R. 1919. február 23. 30.

³⁶ Uo.

³⁷ Dr. Raffay 1919. február 23. 30–31.

³⁸ Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája. 1919. március 2. 69.

³⁹ EOL Eé jkv. Az 1919. január 13-i értekezlet jegyzőkönyve, 12. pont.

Raffay Sándort bízták meg a feladattal.⁴⁰ Az út szervezése közben úgy döntöttek, hogy Raffay Svédországon kívül Dániába és Norvégiába szintén ellátogat és elkíséri őt Pröhle Vilmos egyetemi tanár. A püspök világosan látta küldetése politikai jellegét. Ezzel kapcsolatban önéletrajzi írásaiban megjegyezte: „A politikumot egyházi köntösbe kellett öltöztetnünk...”⁴¹ Raffayék 1919. március 17-én indultak el. Dániában és Svédországban evangélikus egyháziakkal és a királyi családok tagjaival találkoztak. Norvégiába nem jutottak el, mert időközben Magyarországon bekövetkezett a bolsevik hatalomátvétel. Ennek hírére azonnal hazaindultak, mert olyan értesüléseket szereztek, hogy a magyarokat külföldön internálni fogják.⁴² Küldetésükkel semmilyen pozitív eredményt nem tudtak elérni hazánk sorsának alakulása tekintetében.

A magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltása gyökeres változásokat eredményezett az élet minden területén. A sorsdöntő jelentőségű esemény nemcsak nemzetünk történetében hozott fordulatot, de Raffay Sándor egyházvezetői tevékenységében is új szakasz kezdetét jelentette. Püspöksége első hónapjaiban tett politikai vonatkozású erőfeszítéseinek legnagyobb részét kudarcra ítélte a történelem. Később azonban bebizonyosodott, hogy azok nem voltak értelmetlenek és feleslegesek, mert magukban hordozták a világháborús vereség és a bolsevik diktatúra utáni újrakezdés szellemi és erkölcsi alapjait.

Bibliográfia

Nyomtatott források

- Bányai jkv. 1918/a = *A bányai ágost. hitv. ev. egyházkerület 1918. évi április hó 25-én Budapesten tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve*. Budapest.
- Bányai jkv. 1918/b = *A bányai ágost. hitv. ev. egyházkerület 1918. évi szeptember hó 5-én és 6-án Budapesten megtartott rendes évi közgyűlésének jegyzőkönyve*. Budapest.
- D. 1919. január 23. = D.: Vallásügyi minisztérium. *Evangelikus Órálló* XV. évf. 1919. január 23. 4. sz. 26.
- Dr. Raffay 1919. február 23. = Dr. Raffay, S.: *Evangelikus Szövetség. Budapesti Evangelikusok Lapja* V. évf. 1919. február 23. 8. sz. 30–31.
- Egyházlátogatás = Egyházlátogatás. (sz. n.) *Evangelikus Lap* VIII. évf. 1918. december 7. 49. sz. 7.
- Elnök Úr! = Elnök Úr! (sz. n.) *Evangelikus Órálló* XV. évf. 1919. február 1. 5. sz. 34.
- Híveinkhez! = Híveinkhez! (sz. n.) *Budapesti Evangelikusok Lapja* IV. évf. 1918. november 17. 37. sz. 147–148.
- Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája. 1919. március 2. = Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája. (sz. n.) *Harangszó* X. évf. 1919. március 2. 9. sz. 69.
- Püspökök szózatái = Püspökök szózatai. (sz. n.) *Evangelikus Órálló* XIV. évf. 1918. november 16. 45–46. sz. 318.
- R. 1919. február 23. = R.: Beteg közéletünk. *Budapesti Evangelikusok Lapja* V. évf. 1919. február 23. 8. sz. 30.

⁴⁰ EOL Eé jkv. Az 1919. február 7-i értekezlet jegyzőkönyve, 11. pont.

⁴¹ EOL Raffay-hagyaték. Önéletrajzi írások. Magamról. 17.

⁴² Uo.

Raffay 1918. november 3. = Raffay, S.: Határvonalon. *Budapesti Evangélikusok Lapja* IV. évf. 1918. november 3. 35. sz. 138.

Raffay 1944 = Raffay, S.: *Ötven év távlatából. D. Raffay Sándor püspöknek, a Magyarországi Evangélikus Lelkeszek Egyesülete elnökének visszaemlékezései*. Budapest.

Raffay Sándor = Raffay Sándor. (sz. n.) *Evang. Egyházi Értesítő* I. évf. 1908. október 15. 3. sz. 67–68.

Szakirodalom

Mann 2001 = Mann, M.: *Magyar oktatáspolitikusok 1848–1998*. Budapest.

Zoványi 1977³ = Zoványi, J.: Raffay Sándor. In: Zoványi, J.: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. Harmadik javított és bővített kiadás. Szerk. Dr. Ladányi, S. Budapest. 498.

Linkek

1. link: Filmhíradók 100 éve. 1918. szeptember 3-9. Fő az egészség.

<https://filmarchiv.hu/hu/aktualis/filmhíradok-100-eve/2018-szeptember-3-9-fo-az-egeszseg>, utolsó megtekintés időpontja 2021. június 7.

Rövidítésjegyzék

BEEkLt = Bányai Evangélikus Egyházkerület Levéltára

cs. = csomó

d. = doboz

Eei = Egyetemes egyházi iratok

Eé jkv. = Elnöki értekezleti jegyzőkönyvek

EOL = Evangélikus Országos Levéltár

évf. = évfolyam

Raffay-hagyaték = Raffay Sándor személyi irathagyatéka

sz. = szám

sz. n. = szerző nélkül

VUKMAN PÉTER

Hercegszántói délszlávok az állambiztonsági iratok tükrében (1945–1955)

South Slavs of Hercegszántó in the light of state security documents (1945–1955). The history of Hungarian–Yugoslav relations can be characterized by frequent changes after 1945 that had a profound and often dramatic impact on the everyday lives of those Hungarians and ethnic South Slavs who lived in the vicinity of the Hungarian–Yugoslav border. In this article, through the prism of state police sources, I will examine some aspects of everyday life of South Slavic minorities who were living at a particular village in the so-called Baja triangle, Hercegszántó. In the first part of my paper, I will provide a reader with some background information on the history of Hungarian–Yugoslav relations with particular emphasis on the minorities, then, in the second part, I will analyse the ethnic and social composition of the village, the effects of the rapidly deteriorating Hungarian–Yugoslav relations after 1948 and, finally, the hopes and fears of the local Magyars and South Slavs during the period of normalization.

Keywords: Hungarian–Yugoslav relations after 1945, Soviet–Yugoslav conflict, South Slavic minorities in Hungary

A magyar–jugoszláv kapcsolatok 1945 és 1956 közti történetét meglehetősen hullámzás jellemezte. A második világháborút követően korántsem egyenrangú felek között újraindult kapcsolatok 1947 decemberében, Josip Broz Tito kultikus elemeket sem nélkülöző budapesti látogatásával értek csúcspontjukra. Az 1948 tavaszától éleződő szovjet–jugoszláv konfliktus azonban a magyar–jugoszláv kétoldalú kapcsolatokban is ellentétes előjelű fordulatot eredményezett, a szovjet táboron belüli „mini” hidegháborús konfliktus hatására lenullázódtak a magyar–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok. A kétoldalú kapcsolatokban Sztálin 1953. márciusi halála hozott újabb fordulatot. A szovjet–jugoszláv állam- és pártközi kapcsolatokat követve magyar–jugoszláv viszonylatban is egy lassú, elhúzódó normalizálódási folyamat vette kezdetét.

E hullámzó kapcsolat a határ két oldalán élő kisebbségek (magyarországi délszlávok és jugoszláviai magyarok) életére is alapvető hatást gyakorolt. A következmények kellően árnyalt bemutatása monografikus feldolgozást igényelne, a mindössze vázlatos ismertetés is szétfeszítené egy tanulmány kereteit. Ezért tanulmányomban egy szűkebb mikrorégió (a bajai háromszög) területére, azon belül is egyetlen településre, Hercegszántóra és az ott élő délszlávokra fókuszálok. Mint ismeretes, az Észak-Bácskának is nevezett térség nagyjából a Baja–Szabadka–Zombor közti háromszöget foglalja magában. A térséget évszázadok óta

vegyesen lakták magyarok, délszlávok (szerbek, horvátok, sokácok és bunyevácok) és németek; a régió a trianoni békeszerződésig földrajzi, vízrajzi, gazdasági, közlekedési és történeti egységet képezett. A második világháború után az elmenekült vagy a kollektív bűnösség vádjával kitelepített németek távozásával a korábbi etnikai viszonyok megbomlottak, helyükre sok esetben a Jugoszláviából elmenekült vagy onnan elűzött magyarok kerültek. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában folytatott eddigi kutatómunkám alapján úgy vélem, a délszláv kisebbség 1945 után a helyi elit meghatározó elemévé vált, a magyar–jugoszláv kapcsolatok hullámváltozása pedig lokális szinten bonyolultabban jelent meg, mint azt az országos politika szintje alapján gondolnánk. A bajai háromszögben élők mindennapjaira, a hatalommal való kapcsolatukra a második világháborút követő gazdasági-társadalmi átalakulás és a rákosista diktatúra kiépülése (a szövetkeztetési első fázisa, az egyházi iskolák államosítása, az egyházellenes fellépések) szintén rányomta bélyegét, a határ közelsége miatt 1948 után a régió fontossága állambiztonsági szempontból felértékelődött.

Hercegszántóval kapcsolatos vizsgálódásaimat az is indokolta teszi, hogy a multietnikus településen az előző bekezdésben vázlatosan említett folyamatok, mint „cseppben a tenger” jelentek meg, azokat az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött források alapján, az állambiztonsági szervek szemüvegén keresztül vizsgálom. Vizsgálódásaimat megkönnyítette, hogy a bajai háromszög településeire nyitott úgynevezett objektumdossziék szinte hiánytalanul fennmaradtak, így a hercegszántói vonatkozású kutatások lehetővé teszik annak a kérdésnek a helyi vizsgálatát, hogy miként hatott a magyar–jugoszláv kapcsolatok dinamikája az ott élő délszlávok mindennapjaira. Tanulmányomat a fentieknek megfelelően két nagyobb szerkezeti egységre tagoltam. Az első fejezetben a magyar–jugoszláv kapcsolatok dinamikájában mutatom be a magyarországi délszlávok történetét, majd a második fejezetben mintegy esettanulmányként Hercegszántóra fókuszálok, és megvizsgálom, hogyan alakult a település etnikai összetétele 1945 után, miként hatottak a magyar–jugoszláv kapcsolatok az itt élő délszlávokra és milyen reményeket keltettek a kétoldalú kapcsolatok 1953 utáni normalizálódása.

A magyar–jugoszláv kapcsolatok és hatásuk a magyarországi délszláv kisebbségre (1945–1948)

Mint ismeretes, Jugoszlávia a második világháborút a győztesek oldalán, teljes szuverenitását visszanyerve fejezte be, miközben Magyarország a világháborús vesztesek asztalánál foglalhatott helyet. Az 1945. január 20-án Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény értelmében az ország nemzetközi ellenőrzés és szovjet katonai megszállás alá került, szuverenitását *de jure* csak azt követően nyerte vissza, hogy a magyar parlament ratifikálta az 1947. február 10-én Párizsban aláírt békeszerződést.¹ A köztes időszakban a valódi hatalom a Szovjetunió által dominált Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEK) kezében volt, érdemben beleszólva nemcsak a külpolitikai kérdésekbe, hanem a belpolitikai és gazdasági jellegű ügyekbe is.² Világháborús győztesként Jugoszlávia háborús jóvátételre tarthatott igényt a

¹ A párizsi békeszerződés magyar–jugoszláv aspektusaira lásd Vukman 2018.

² A Szövetséges Ellenőrző Bizottság magyarországi működéséről részletesen lásd Földesi 2002. A SZEK üléseinek jegyzőkönyvei nyomtatásban olvashatók: Feitl 2003.

megszálló magyar hatóságok által 1941–1944 között okozott károk kompenzálásaként. A SZEB mellé rendelt jugoszláv állandó missziót Obrad Cicmil ezredes vezette.

Annak ellenére, hogy a közelmúlt eseményei komolyan megterhelték a kétoldalú kapcsolatokat, az új demokratikus magyar vezetés valóban őszintén törekedett arra, hogy jószomszédi kapcsolatokat építsen ki Jugoszláviával, hiszen a szomszédos államok közül leginkább tőle várták, hogy enyhíthet az ország nemzetközi elszigeteltségén. Rákosi Máttyás, a Magyar Kommunista Párt (MKP) főtitkára különösen is sürgette a kapcsolatok kiépítését, attól saját hatalmi bázisának megerősödését is remélte. Az MKP vezetősége példaértékűként tekintett a jugoszláv belpolitikában végbement változásokra, a Jugoszláv Kommunista Párttal (JKP) folytatott elvtársi kapcsolatokról saját pozíciói alábástyázását és háttországa megerősödését remélte. Ebből a szempontból a szovjetizálás veszélye mellett Magyarország „jugoszlavizálásának” lehetőségéről is beszélhetünk a korszakban.³

Jugoszlávia ezzel egy időben a Balkán-félszigeten dédelgetett regionális ambíciókat. Céljai elérése érdekében a jugoszláv vezetés számára fontossá vált, hogy biztonságban tudja az ország északi határait. A „győztes fölény”⁴ hangsúlyozásán túl Josip Broz Tito és a jugoszláv kommunista vezetés tehát a magyar–jugoszláv kapcsolatok normalizálásában is érdekelt volt; a Drávától északra leginkább egy Jugoszláviával szorosan együttműködő, a helyi kommunista párt vezetése alatt álló, szövetséges országot kívánt látni. A Magyarországgal szembeni jugoszláv nyomásgyakorlás valójában tehát Rákosi Máttyás és az MKP hatalomba történő bebástyázását szolgálta.

Úgy vélem, hogy a magyar és a jugoszláv kormányoknak a délszláv illetve a magyar kisebbségekkel szembeni hozzáállását, a délszláv és a magyar kisebbség lehetőségeit csak a fenti, szélesebb keretek közé helyezve érthetjük meg, ugyanis mind a magyar, mind a jugoszláv fél továbbra is eszközként tekintett rájuk politikai céljaik eléréséért. Különösen igaz ez az 1945 utáni jugoszláv vezetésre, amely a magyarországi délszlávok életkörülményeit és politikai jogait kitüntetett figyelemmel kísérte. Felhasználta őket arra, hogy nyomást gyakoroljon a magyar vezetésre,⁵ életkörülményeik javítását – beleértve a (1) saját általános és középiskolák létrehozását és fenntartását, (2) a magyar és német csendőrök eltávolítását a magyar–jugoszláv határ közeléből és (3) a délszláv kisebbségnek biztosított politikai jogok kibővítését – a kétoldalú kapcsolatok javításának alapfeltételeként szabta, ahogyan arról Tito 1946. április 29-én Lavrentyev belgrádi szovjet nagykövetet tájékoztatta is.⁶

Habár Jugoszlávia a második világháborút lezáró párizsi békekonferencián hivatalos formában nem fogalmazott meg területi igényt Magyarországgal szemben, a békekonferencián, a különböző és egymásnak gyakran ellentmondó minisztériumi és értelmiségi javaslatokban 1945-öt követően a határváltoztatás kérdése többször felmerült.⁷ A jugoszláv sajtó, nem függetlenül a magyarországi belpolitikai fejleményektől, szintén napirenden tartotta a kérdést, és a nyomásgyakorlás során a jugoszláv kommunisták a magyarországi délszláv kisebbséget is felhasználták. Jugoszlávia már 1944 őszén propagandakampányba kezdett a

³ Erre vonatkozóan lásd A. Sajti 2012b, 589.

⁴ A két ország közti kapcsolatot a „büntudat és győztes fölény” kifejezéssel A. Sajti Enikő találóan megfogalmazta. A. Sajti 2008 és A. Sajti 2010.

⁵ Tóth 2016, 336–339.

⁶ Vida 2005, 208.

⁷ A békekonferenciát megelőző jugoszláv nyomásgyakorlásra és a különböző jugoszláv javaslatokra lásd Bagarić 2012; Hornyák 2015 és Hornyák 2016.

magyarországi délszlávok körében, hogy jövőjüket a titói Jugoszláviában képzeljék el. A jugoszláv fegyveres erők kétségbe vonták a magyar hatóságok működését a magyar–jugoszláv határ közelében, miközben jugoszláv csapatok szállták meg a Baja és a Letenye környéki falvakat. A Pécs környékén élő délszlávok küldöttsége 1945. január 14-én Titótól kérte, hogy Jugoszlávia annektálja a baranyai háromszöget.⁸ A határváltoztatás kérdését a jugoszlávok egészen 1946 márciusáig lebegtették, majd Tito Sztálinnal folytatott, egyébként utolsó személyes megbeszélésén (1946. május 27–28.) tájékoztatta a szovjeteket arról, hogy Jugoszlávia nem fogja a területi kérdéseket felvetni a békekonferencián.⁹

Nem meglepő tehát, hogy a jugoszláv kommunista vezetés valóban állandó figyelemmel kísérte a magyarországi délszlávok helyzetét, és nem ritkán egészen konkrét ügyekben, az egyes egyén szintjén is bele kívánt szólni az események alakulásába.¹⁰ A jugoszlávokat a délszláv kisebbség mindennapi életkörülményei és oktatási lehetőségei is nagyban érdekelték, különösen a Baja környéki falvakban élők esetében, beleértve Hercegszántót is. Ahogyan már említettem, a helyzetükön történő javítás a két ország közti kapcsolatok normalizálásának előfeltételét jelentette. Miután 1945 júliusában Rákosi visszatért belgrádi látogatásáról, az MKP Politikai Bizottságának soron következő, augusztus 2-i ülésén utasította Farkas Mihályt, hogy a belügyminisztérium sürgősen kezdje meg a magyarországi kisebbségek jogi helyzetéről szóló törvény kidolgozását.¹¹ 1946 tavaszán magyar–jugoszláv vegyes bizottságot állítottak fel, amely 1946. március 28–30. között a Baján, a bajai háromszögben és a Mohács környékén élő délszlávok összeírását, a délszláv kisebbségi iskolák helyzetét és a helyi jegyzők viselkedését vizsgálta.¹² A vegyes bizottság jugoszláv tagjai szerint a helyi délszlávok több esetben magyarnak vallották magukat, a háttérben a helyi hatóságok nyomásgyakorlását sejtették. A bizottság hivatalos jelentése ugyanakkor megállapította, hogy mindössze néhány esetben került sor a tényleges nyomásgyakorlásra, és habár a kisebbségi oktatás helyzete nem minden esetben volt kielégítő, a helyzet sokkal kedvezőbb volt annál, mint ahogyan azt a megelőző jugoszláv nyilatkozatok láttatták.¹³

A magyarországi délszláv ajkú népesség összeírását pár nappal korábban, március 16–23. között hajtották végre, de a jugoszláv diplomata már az összeírást megelőzően elégedetlenségüknek adtak hangot. A diplomata a helyi kisebbségi vezetőkkel együtt tiltakoztak amiatt, hogy a délszlávok magyarnak vallják magukat, még akkor is, ha anyanyelvüként a szerbhorvátot határozták meg. (Hercegszántó vonatkozásában erre a következő fejezetben részletesen is visszatérek.) Feltehetően a délszláv kisebbség döntésében az is szerepet játszott,

⁸ A. Sajti, 2012b, 590–591.

⁹ Mezei 2001, 175–178.

¹⁰ Tették ezt például Osztrovics János százhalmazbattai rendőr esetében is. Esetében több más ügygel együtt a jugoszlávok Gyöngyösi külügyminiszternél interвениáltak. A jugoszláv vádak szerint Osztrovicsot szerb származása miatt a rendőrség többször megverte és átadta a politikai rendőrségnek. A jugoszláv nagykövetség a hivatalos vizsgálat eredményét sem volt hajlandó tudomásul venni, miszerint Osztrovics korábban a Nyilaskeresztes Párt tagja volt, a sajnálatos incidenst pedig a helyi szerb kisebbség nagyította fel. Gyöngyösi János feljegyzése, MNL OL, XIX-J-1-k-Jugoszlávia-8/b-sz.n./é.n. (15.d.); Szóbeli jegyzék. Budapest, 1945. augusztus 29., MNL OL, XIX-J-1-k-Jugoszlávia-8/b-31.999.pol./1945. (15.d.) és Feljegyzés. Budapest, 1945. augusztus 31., MNL OL, XIX-J-1-k-Jugoszlávia-8/b-32.254.pol./1945. (15.d.).

¹¹ MKP PB ülése, 1945. augusztus 2., PIL, 274/3., 6. ő. e.

¹² Tóth 2016, 336–339.

¹³ Jelentés a bácskai utamról. Belgrád, 1947. június 28., MNL OL, XIX-J-4-a. 1. d., p. 238–245.

hatott, hogy jól emlékeztek arra, hogy a helyi németek 1945 utáni kitelepítését egy hasonló, 1941-es összeírás eredményeire alapozva hajtották végre.¹⁴ Érdemes megjegyeznünk azt is, hogy az összeírást maguk a jugoszláv diplomaták javasolták,¹⁵ és Vladimir Velebit jugoszláv külügyminiszter-helyettes a március 10-i prágai sajtókonferenciáján arról beszélt, hogy a csehszlovák–magyar lakosságcserével kapcsolatos jugoszláv nézetet attól teszik függővé, hogy a jugoszlávoknak sikerül-e hasonló népességcserét végrehajtaniuk 300 ezer magyar és 150 ezer délszláv esetében.¹⁶ Túl azon, hogy a jugoszlávok nyomást kívántak gyakorolni a magyar kormányra a délszláv kisebbség helyzetének javítása érdekében, az összeírásra a bajai háromszögben élő délszlávok akár egy népességcsere előkészületeként is tekinthettek. Aggodalmaikat az is tovább erősíthette, hogy a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezményt pár héttel korábban, 1946. február 27-én írták alá.¹⁷

A javuló kétoldalú kapcsolatok másfél évvel később, Tito 1947. decemberi látogatásával értek csúcspontjukra, amikor aláírták a két ország közti barátsági és együttműködési szerződést.¹⁸ A barátság azonban nem tartott sokáig. Mindössze néhány hónapnak kellett eltelnie, hogy a szovjet–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok megromlásának egyenes következményeként magyar–jugoszláv relációban is teljesen új helyzet álljon elő.

Az 1948 tavaszától elmérgesedő szovjet–jugoszláv kapcsolatok¹⁹ teljes fordulatot eredményeztek a magyar–jugoszláv kétoldalú kapcsolatokban. Rákosi hamar érzékelte, hogy megváltozott Moszkva Belgráddal kapcsolatos álláspontja, és élére kívánt állni a JKP vezetése elleni lejárato kampánynak. A magyar kormány sorra mondta fel a különböző gazdasági és politikai természetű szerződéseket, egyezményeket, élénk propagandakampányt indított Tito, az „imperializmus láncos kutyája” ellen, a szinte napi szinten történő határincidensek több esetben emberéletet is követeltek.²⁰ Rajk László perbe fogásával 1949 őszén Rákosi egy titóista pert is megrendezett, amelyet egyben a kelet-európai koncepció és kirakatperek mintapéldaként is tekinthetünk.²¹ A per megrendezésével Rákosit legalább há-

¹⁴ Tóth 1998, 301–303. és 308–310.

¹⁵ Tóth 2016, 335.

¹⁶ Föglein 1996, 1558.

¹⁷ A délszlávok összeírása és oktatási helyzetük az 1946. április 16-i kétoldalú magyar–jugoszláv megbeszélésen is terítékre került. Az azon részt vevő jugoszláv delegáltak egyértelműen a magyar kormányt tették felelőssé, miközben Rákosi a megbeszélés során a jugoszlávok oldalára állt. Belügyminiszterét, Rajk Lászlót utasította, hogy nézzon utána, mennyire megalapozottak a jugoszláv sérelmek és az összeírásban részt vevő hivatalnokok azonnali megbüntetésére, áthelyezésére és elbocsátására utasított. Razgovor sa Rakošijem. Budimpešta, 16. IV. 1946., AJ, F. 507. CK SK IX-75/I-1., 5–6.

¹⁸ A látogatás előzményeire lásd A. Sajti 2012b.

¹⁹ A szovjet–jugoszláv konfliktus okait a nemzetközi történetírásban összefoglalja Gibianski 1994 és Rajak 2010. A konfliktus magyar–jugoszláv kapcsolatokra gyakorolt hatása a teljesség igénye nélkül: Vukman 2016 és Vukman 2017a.

²⁰ Jugoszláv kimutatás szerint 1948 júniusától 1952 végéig összesen 2886 esetben történt határincidens a magyar–jugoszláv határon. (Jugoszlávia valamennyi államhatárát tekintve ez a szám 5359.) Az 1948–1952 közti összesítéseket táblázatos formában is közli Terzić–Bacara–Tasić 2015, 210–229.

²¹ A Rajk-perre vonatkozó magyar nyelvű szakirodalom a teljesség igénye nélkül: Varga 2000., a magyarországi perek történetébe ágyazva: Kiszely 2000, 151–214; Hódos 1990, 20–99 és a később elérhetővé vált, zömmel magyarországi levéltári források tükrében kibővítve Hódos 2005, 21–161; Ötvös 2012. A Rajk-per vádirata, a tárgyalás és az ítélet olvasható: Zinner 1989. A téma legrészletesebb monografikus feldolgozása a per felülvizsgálatával együtt: Zinner 2013–2014.

rom, egymással összefüggő szempont motiválta: (1) Rajk perbe fogásával és kivégzésével egy népszerű, potenciális riválisától kívánt megszabadulni; (2) elejét kívánta venni a személyével kapcsolatos esetleges nehezteléseknek és feledtetni kívánta korábbi Tito-barát álláspontját; és (3) be kívánta tölteni Tito helyét a nemzetközi kommunista mozgalomban. A per önmagában is felerősítette a Jugoszláviára nehezedő nyomást, hiszen kiváló ürügyet szolgáltatott a Szovjetunió és a szovjet érdekszférába tartozó kelet-európai szatellitállamok számára, hogy felmondják a Jugoszláviával megkötött barátsági szerződéseket. (Ezt leghamarabb a Szovjetunió mondta fel szeptember 28-án, majd két nappal később, szeptember 30-án Magyarország és Lengyelország.²²) A Rajk-pernek köszönhetően Titóékból hasznos ellenségképet is sikerült kreálni. Tito azonnal az „imperializmus fizetett ügynöke”, „háborús uszító”, a „jugoszláv ifjúság hóhéra” és az „imperializmus láncos ügynöke” lett, hogy csak néhányat említsék a *Szabad Nép* korabeli szalagcímeiből.²³ Az „éberségi kampány” az „állandó készség” léggörét is legitimálta, hozzájárult az egyéni és a kollektív jogok korlátozásához, és lehetővé tette, hogy a kommunista párt vélt vagy valós ellenségeit letartóztassák. Ebben az értelemben tehát a rákosista rendszer (és a kelet-európai államszocialista rendszerek) megszilárdulásához is hozzájárult.

A Jugoszláviával szembeni megváltozott álláspont első jeleként az MKP azonnal nyomás alá helyezte a magyar–jugoszláv és a délszláv kisebbségi szervezeteket. A Magyar–Jugoszláv Társaság második és egyben utolsó konferenciája nem volt mentes a botrányos jelenetektől, a társaság pedig a jugoszlávellenes propaganda egyik szócsovévé degradálódott.²⁴ A délszláv kisebbségi vezetőktől a hatalom elvárta, hogy nyilvánosan ítéljék el Titót és tagadják meg a JKP politikáját. A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának 1948. június 28-ra időzített határozatát követően Farkas Mihály azonnal berendelte Antun Rob délszláv ajkú parlamenti képviselőt, akitől azt követelte, hogy a *Szabad Nép* országos napilapban, a Magyar–Jugoszláv Társaság lapjában (*Déli Csillag*) és a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének (MDDSZ) lapjában, a *Naše novine* hasábjain nyilvánosan támogassa a határozatot és ítélje el a JKP vezetőségét. Rob mindezt visszautasította, és a budapesti jugoszláv nagykövetség segítségével július 2. éjjelén Jugoszláviába szökött.²⁵

Az MKP ezzel egy időben az MDDSZ-t is nyomás alá helyezte. A szövetség országos vezetőségét július közepén leváltották és több vezetőségi tagot letartóztattak. Habár az MDDSZ egyes helyi szervei nyíltan támogatták Titót, mint például az a bajai háromszögben Garán és Bácsalmáson is történt, az MDDSZ országos kongresszusa a hivatalos magyar állásponttal szinkronban éles szavakkal ítélt el a JKP vezetőségének „hibás” politikáját. Habár később a szövetség teljes felszámolása is felmerült, arra végül nem került sor.²⁶

²² White Book 1951.

²³ Tito: a háborús uszítók kiszolgálója. *Szabad Nép*, 1949. április 29.; Tito, az imperialisták fizetett ügynöke. *Szabad Nép*, 1949. július 20.; Tito, a jugoszláv ifjúság hóhéra. *Szabad Nép*, 1949. augusztus 17. és Tito, a fasiszták tanítványa. *Szabad Nép*, 1949. augusztus 23.

²⁴ A Magyar–Jugoszláv Társaság, MNL OL, XI-B-1-j 37. d. 8. ö. e. 559778/48. csomag. ATársaság történetére lásd A. Sajti 2011.

²⁵ Farkas Mihály titkári iratai, MNL OL, M-KS 276. f. 67. cs. 127. ö. e., 1.; Telegram, broj 240., 30. VI. 1948., AJ., F. 507. CK SKJ IX-75/II-44., 1. és A. Sajti 2012a, 287.

²⁶ Farkas Mihály titkári iratai, MNL OL, M-KS 276. f. 67. cs. 127. ö. e., 1–7., 32–34. és 37–38.; MDP Titkárság 1950. május 10-i ülésének jegyzőkönyve és mellékletei, MNL OL, M-KS 276. f. 54. cs. 99. ö. e., 2. és 13–14.

Meghatározó szerepét azonban elvesztette és a délszláv kisebbség megdolgozására irányuló nyomásgyakorló eszközzé redukálódott Rákosi kezében.

A magyar–jugoszláv kapcsolatok 1948-at követő megromlása a bajai háromszögben élő délszlávok mindennapjaira is alapvető hatást gyakorolt. Elvesztették korábbi privilegizált helyzetüket és egyre inkább Jugoszlávia „ötödik hadoszlopaként” jelentek meg. A magyar állambiztonsági szervek komolyan tartottak attól, hogy a jugoszláv hírszerzés a délszláv kisebbség tagjaira potenciális információforrásként, a propagandaanyagok terjesztőjeként vagy jugoszláv kémként tekint. Mindez felerősítette a megfigyelésükre irányuló törekvéseket, ami tovább növelte a félelem légkörét a délszlávok körében. A határővezetből történő kitelepítések²⁷ egzisztenciális fenyegetést is jelentettek. Ugyanakkor mind a magyar, mind a jugoszláviai propagandagépezet arra is törekedett, hogy a saját oldalára állítsa az országokban élő kisebbségeket. A kétoldalú magyar–jugoszláv kapcsolatok megromlása, az egyházellenes kampány és a kollektivizálás első hulláma együttesen drámai hatást gyakorolt a bajai háromszögben élő délszlávok (és magyarok) mindennapjaira.

Délszláv mindennapok Hercegszántón

Hercegszántó az úgynevezett bajai háromszögben, a magyar–szerb határ szomszédságában található, de a magyar–horvát határtól is csupán néhány kilométer választja el. Az 1949-es országos népszámlálás adatai szerint a község adminisztratív határain belül 3505 fő lakott, magyarok, délszlávok és németek vegyesen. A község népességének több mint 80%-a paraszt volt, közülük a kisparasztság alkotta a domináns kategóriát.²⁸ A tanulmányom szempontjából az országos összeírás etnikai hovatartozásról szóló rubrikái számítnak a legizgalmasabbnak. Eszerint az anyanyelvet tekintve 45 személy, míg nemzetiségi hovatartozás szempontjában 58 fő vallotta magát horvátnak. A szerbek száma a hivatalos adatok szerint az anyanyelvet tekintve 277 főt, a nemzetiségi hovatartozást nézve 261 személyt tett ki. (A bajai háromszög délszláv ajkú falvai közül Hercegszántón élt jelentősebb létszámban szerb kisebbség.) Az 1949-es census szerint egy kis szlovén közösség is képviseltette magát – anyanyelv szerint két személy, nemzetiségi hovatartozás szerint kilencen vallották magukat szlovénnek. Meglátásom szerint azonban a fenti statisztikai adatokat meglehetősen óvatosan kell kezelnünk, azok ugyanis vélhetően alábecsülték a községben élő délszláv közösség valós létszámát. Mindezt a korábbi és a későbbi hivatalos népszámlálások eredményei és az Államvédelmi Hatóság²⁹ 1949. március 15-i jelentése is alátámasztani látszik. Az 1941-es országos összeírás szerint 3493 személy lakott Hercegszántón. Az anyanyelvi megoszlást

²⁷ Erre vonatkozólag lásd Orgoványi 2001.

²⁸ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 10.

²⁹ Az Államvédelmi Hatóság többször nem pusztá névváltozáson, hanem szervezeti átalakuláson ment keresztül. Az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) előzményét az 1945 elején létrehozott Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztálya és a Péter Gábor vezetésével a Budapesti Rendőr-főkapitányság keretén belül létesített Politikai Rendészeti Osztály (PRO) jelentette. Ez utóbbi szervezet 1946 októberében Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya (AVO) néven önállósult, 1948 őszén hatóságként közvetlenül a Belügyminisztérium alárendeltségébe került (BM ÁVH). 1950 és 1953 között szervezettileg is önállóan, közvetlenül a minisztertanácsnak alárendelten működött (ÁVH), majd 1953 júniusában újfent a Belügyminisztérium alá rendelték. A könnyebb áttekintés kedvéért, egyben a folytonosságra is utalva az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) elnevezést használom. Az ÁVH intézménytörténetére bővebben lásd: Gyarmati 2002 és Müller 2012. Az 1953 utáni változásokra lásd Gyarmati–Palasik 2013.

tekintve 2078 fő magyarnak, 1009 fő horvátnak és 319 személy szerbnek vallotta magát. A nemzetiségi hovatartozásukat tekintve ugyanakkor ennél többen, 2755 fő magyarnak, 419 fő horvátnak és 278 személy szerbnek vallotta magát. A községben élő horvátok száma tehát nagyságrendekkel múlta felül a nyolc évvel későbbi, 1949-es adatokat. Az 1949-es összeírást követően tizenegy évvel később, 1960-ban tartottak újabb országos népszámlálást. Ekkor a községben 3895 fő lakott, közülük anyanyelv szerint 2770 fő magyarnak, 805 horvátnak és 231 szerbnek vallotta magát. A nemzetiségi hovatartozást tekintve a számok az alábbiak szerint alakultak: 2863 magyar, 747 horvát és 224 szerb. Hasonló etnikai viszonyokról számol be az ÁVH fent említett 1949-es jelentése is. Eszerint Hercegszántó 3628 lakosából 2360 volt magyar, 1243 délszláv és 18 más nemzetiségű. A számsorok alapján az 1949-es népszámlálás adatai mögött hasonló tendenciákat vélek felfedezni, mint a térségben élő délszlávok körében 1946-ban végrehajtott népszámlálás esetében (lásd előző fejezet). Úgy vélem tehát, hogy az 1949-es népszámlálás adataiban az eszkalálódó szovjet–jugoszláv konfliktus és a gyorsan romló magyar–jugoszláv kapcsolatok hatása tükröződött vissza, a helyi délszlávok közül sokan (a megtorlástól tartva) nem merték vállalni nyelvi és nemzetiségi hovatartozásukat. Mindezt a fentiekén túl az is alátámasztja, hogy az 1949-es összeírás során az anyanyelvet tekintve 854 személy, a nemzetiségi hovatartozást tekintve 589 személy az „egyéb” rubrikában szerepelt.³⁰

A délszlávok féltrejei nem is voltak teljesen minden alapot nélkülözőek. A második világháború végéhez közeledve a hadműveletek 1944 októberében érték el a bajai járás területét, bár Hercegszántót nem érintették nagyobb mértékben, a települést a Vörös Hadsereg csapatai október 21-én szabadították fel. Ezt követően, 1944 novemberétől 1945 márciusáig jugoszláv partizáncsapatok szállták meg a térséget, saját közigazgatást vezetve be többek között Garán, Csávolyon és Hercegszántón. A helyi jugoszláv nemzeti felszabadító bizottság Hercegszántón 1945. március 19-ig működött és az állami végrehajtó hatalom kizárólagos birtokosának tekintette magát. Részben a jugoszláv partizánokból, részben a helyi délszlávokból fegyveres karhatalom (milícia) is szerveződött. A megszálló jugoszláv erők egyébként lefegyverezték a csendőrséget és a községben állomásozó magyar csapatokat, akadályozták a magyar postaszolgálat és közigazgatás működését.³¹ A helyi délszláv lakosság többsége, érthetően, támogatta a jugoszláv célokat, Tito népszerűnek számított körükben, és nem vonhatták ki magukat a jugoszláv propaganda hatása alól sem. Többen aláírást is gyűjtöttek a régió Jugoszláviához csatlakozását követelve – hasonló lépésekről a környező falvakból (Bácsbokod, Csávoly, Gara és Felsőszentiván) is tudunk –, és a Pécs környéki délszlávok képviselőihez hasonlóan Titóhoz is küldöttséget indítottak.³²

Ha figyelembe vesszük Jugoszlávia megnövekedett tekintélyét és Titóék regionális politikai ambícióit, egyáltalán nem meglepő, hogy helyi szinten a délszláv lakosság általában profitált az 1945 után bekövetkező változásokból. A második világháború alatt a jugoszláv csapatokban partizánként szolgálók gyakran előnyt élveztek a földosztás során és vezető tisztségeket tölthettek be a párt- és az államigazgatás helyi szervezeteiben. Helyi szinten akár egy új elit kialakulásáról is beszélhetünk. Például Tomasev Ivánt választották a Szociáldemokrata Párt helyi titkárának, Szaboljev Joszip (Jozo) pedig a Magyar Kommunista

³⁰ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 10. Az országos népszámlálás eredményeire: 1. link: *Magyarország mai területének etnikai adatbázisa 1870–2011*.

³¹ ÁBTL 3.1.5. O-9553/1. 183 és ÁBTL, 3.1.5. O-9553/2. 74., 2. link: Fehér 1983.

³² ÁBTL 3.1.5. O-9553. 38. és ÁBTL 3.1.5. O-9553/2 74.

Párt színeiben indult az 1947-es választásokon.³³ Úgy tűnik, hogy Hercegszántón a pártkötődésekre valóban nagy hatást gyakoroltak az etnikai tényezők: miközben a helyi magyarok többsége a Kisgazda Pártot támogatta, a délszlávok többsége a kommunistákhoz csatlakozott. Sőt 1949-ben az MKP és az MSZDP egyesülésével létrejött Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) 420 helyi tagja közül szinte valamennyien délszlávok voltak.³⁴

A szovjet–jugoszláv konfliktus kitörése azonban újabb, ellentétes előjelű hatást gyakorolt a délszlávok életére. A helyi délszláv elit tagjai számára a párt- és az állami szervezetben betöltött tisztségek hátránnyá váltak, és súlyosbító tényezőt jelentettek, ha valakit államellenes tevékenységgel vádoltak meg. Más esetekben a megtörtént kis helyi incidenseket felnagyították, a véletlenül elkövetett cselekményeket pedig szándékosnak állították be. A Josip Broz Tito, az „imperializmus láncos kutyája” ellen folytatott propagandahadjárat feszült légkörében érthető, hogy a helyi délszlávok (mind egyénileg, mind a közösség egészét tekintve) meglehetősen passzívvá váltak és a kivárás álláspontjára helyezkedtek. A környékbeli ortodox papok 1948. július 9-én megtartott tanácskozásán például a résztvevők bizonytalanságuknak adtak hangot az események alakulását tekintve, de abban ugyanakkor biztosak voltak, hogy a Magyarország és Jugoszlávia közti megromló kapcsolatoknak a két országban élő délszláv és magyar kisebbség fogja meginni a levét.³⁵ A korabeli állambiztonsági jelentések arra is utalnak, hogy az MDDSZ helyi szervei már 1948 őszén alig fejtettek ki érdemi tevékenységet. A délszlávok nem vettek részt a gyűléseken és a rendezvényeken, és ha meg is jelentek, jelezve érdektelenségüket, ki-be jártak a tereméből a hivatalos szónokok beszédei alatt. Így tettek 1949. február 13-án is, amikor az MDDSZ nagygyűlésén Krstonošić Ozren, a magyarországi kominformista emigráció³⁶ egyik vezető személyisége és Ognyenovics Milán, az MDDSZ vezető funkcionáriusa, a Rajk-per későbbi vádlottja tartottak beszédet az „áruló Tito” tetteiről. A gyűlésen körülbelül csak 350 személy vett részt, és a feljegyzések szerint ők is teljesen passzívnak bizonyultak. Nem tört ki kollektív tapsorkán Sztálin és Rákosi nevének hallatán, és idejük nagy részét inkább a szomszéd helyiségben töltötték, ahol éppen egy táncos mulatságot rendeztek.³⁷ (A nagygyűléseket gyakran a helyi kocsmákban tartották.) Ez a fajta passzivitás a konfliktus későbbi éveiben is fennmaradt, ahogyan arra az 1951-ben és 1952-ben készült beszámolók is utalnak.³⁸ Természetesen magánkörben számos délszláv hangot adott Tito és Jugoszlávia iránti szimpátiájának, amikor arról beszéltek, hogy a szerb fiataloknak Titóékat kellene támogatniuk, vagy arról, hogy „Tito politikája helyes, mert jobb egy nemzetiségi politika, mert az mindég a saját népének felemelését szolgálja.”³⁹

Ezzel párhuzamosan a csendes ellenállás bizonyos formáit is megfigyelhetjük. Tito portréja még a szovjet–jugoszláv konfliktus 1948. júniusi nyilvánosságra kerülését követő-

³³ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 38., 222. és *Szabad Nép*, 1947. augusztus 1., 5.

³⁴ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 10. A hercegszántói délszlávok pártválasztásába feltehetően az is belejátszott, hogy az MKP 1944. november 30-án közzétett programjavaslata tényleges nemzeti egyenjogúság megvalósítását követelte a magyarországi kisebbségek számára. Erre vonatkozólag lásd 2. link: Fehér 1983.

³⁵ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 58.

³⁶ A kominformista emigránsok magyarországi történetére lásd Vukman 2017b.

³⁷ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 80.

³⁸ ÁBTL 3.1.5. O-9553/1. 159. és 167.

³⁹ ÁBTL 3.1.5. O-9553/2. 158.

en is hónapokig az egyik kocsma falán függött,⁴⁰ 1949 júniusában pedig valaki „Živio Tito” (Éljen Tito!) feliratokat pingált a házak falára.⁴¹ Miután lezárták a magyar–jugoszláv államhatárt, a helyi délszlávokon a kitelepítéstől és a deportálástól való félelem hatalmasodott el – nem is minden alap nélkül, hiszen az 1950-es évek elején valóban többeket az ország más részeibe deportáltak. A kitelepítés réme leginkább azokat töltötte el aggodalommal, akik a második világháború alatt partizánként harcoltak vagy hozzátartozóik éltek Jugoszláviában. A levéltári források alapján úgy tűnik, a kitelepítésekről szóló híresztelések több hullámban érték el Hercegszántót: először 1950 augusztusában, amikor a helyhatósági választással összefüggésben összeírták a helyi lakosságot. A közeli kitelepítéstől tartva többen meg is tagadták az ívek aláírását.⁴² A délszlávok kitelepítésekkal kapcsolatos félelmei ezt követően 1951 végén tértek vissza, különösen december második felében. Ekkor többen összehajtották a legfontosabb holmijaikat, hogy időben kész legyenek, ha el kell hagyni a falut. Mások esténként elbúcsúztak a közeli barátaitól, hiszen úgy vélték, könnyen előfordulhat, hogy az éj leple alatt kell elhagyniuk a települést.⁴³ Ugyanakkor egyes magyarok együttérzően viseltettek a helyi délszlávokkal szemben, kiemelve mindazt a balsorsot, ami az utóbbi időben sújtotta őket: „az összes szlávok mind olyan kedvesek, mégis sok szerencsétlenséget elhurcolnak”.⁴⁴

A félelmen és a passzív magatartáson túl a helyi délszlávok légvárakat is építettek. Például 1948 őszén egyesek úgy vélték, Tito Moszkvába látogatott és elrendezte a vizslyt Sztálinnal, a két vezető pedig megegyezett Magyarország felosztásáról. A bajai háromszög így a közeljövőben Jugoszláviához fog kerülni.⁴⁵ Hasonló véleményeket egy évvel később, a Rajk-per idején is hallani lehetett a faluban. A híresztelések ekkor a belgrádi rádióból szerzett értesüléseken alapultak. A Jugoszláviába menekült Karagity Eduárd, az MDDSZ korábbi országos vezetőségi tagja ugyanis a jugoszláv propaganda részeként rádióműsorban fejtette ki, hogy a bajai háromszög a jövőben Jugoszláviához fog tartozni, ezért a helyi viszonyokat jól ismerő, megbízható tanárookra lesz szükségük.⁴⁶

A korabeli állambiztonsági jelentések alapján ugyanakkor úgy látom, hogy a helyi és az országos politika nem minden esetben szinkronizált egymással. A legillusztrisabb példát 1950 elejéről találtam. A felszabadulás ünnepén (április 4-én) ugyanis az állambiztonság emberei több délszlávot is letartóztattak, mert a magyar mellett a jugoszláv zászlót lengetve vettek részt a helyi felvonuláson. Az ÁVH fellépése miatt még az MDP helyi vezetősége is neheztelt, rámutatva arra, éppen hogy sikerült normalizálni a magyarok és a délszlávok közti kapcsolatokat, felesleges tehát azt újból megterhelni, a mélyben szunnyadó feszültséget a felszínre hozni.⁴⁷ A korabeli interetnikus feszültségek nagyrészt két konkrét problémakörhöz kapcsolódtak. Egyrészt a község földrajzi periferiáján található Budzsák tanyán a helyi magyarok tiltakoztak amiatt, hogy 1948 szeptemberében általános iskola nyílt a tanyasi horvátok (sokácok) számára. Különösen azért nehezteltek, mert a tanyasi magyarok

⁴⁰ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 71.

⁴¹ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 85.

⁴² ÁBTL 3.1.5. O-9553. 145.

⁴³ ÁBTL 3.1.5. O-9553/1. 100–103.

⁴⁴ ÁBTL 3.1.5. O-9553/1. 101.

⁴⁵ ÁBTL 3.1.5. O-9553/2. 85.

⁴⁶ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 336–337.

⁴⁷ ÁBTL 3.1.5. 3.1.5. O-9553. 120–123. és 291.

évtizedek óta hiába lobbiztak iskoláért, ezért a magyar gyerekeknek a község más iskoláiba kellett járniuk, még akkor is, ha számuk majdnem háromszorosa volt a tanyán élő délszláv gyerekek számának.⁴⁸ A másik érzékeny kérdéskört a termelőszövetkezetek jelentették. A helyi magyarok közül többen ugyanis úgy érezték, hogy a horvátság létszámát felülreprezentálva található meg a szövetkezetekben és vesz részt a döntéshozatalban.⁴⁹ Az állambiztonsági források alapján ugyanakkor lehetetlen megmondani, hogy ez a felülreprezentáltság a helyi délszlávok társadalm szerkezetének tulajdonítható-e, vagy annak, hogy korábban aktívabban támogatták a kommunista pártot. Az is lehetséges, hogy a szovjet–jugoszláv konfliktus következtében a délszlávok jobban tartottak attól, hogy káros következményei lehetnek annak, ha nem lépnek be kellő számmal a szövetkezetekbe. Más, környékbeli falvakból felmaradt korabeli állambiztonsági jelentések ugyanakkor arra is utalnak, hogy a délszlávok közül néhányan valóban hittek a kollektivizálás előnyeiben. Az is igaz, hogy a helyi magyarok 1948-at követően vegyes érzelmekkel viseltettek a délszlávok iránt. Egyesek szimpatizáltak velük és továbbra is kedvezően vélekedtek Jugoszláviáról, miközben mások tartottak a jugoszláv katonai támadás lehetőségétől és a szerbek „bosszúálló természetétől”.⁵⁰ Az ÁVH korabeli jelentései egyébként arra is utalnak, hogy a helyi délszlávok között is voltak ellentétek: a horvátok attól tartottak, hogy a létszámában kisebb szerbség kerül domináns pozícióba, mint például a kisebbségi iskolák esetében. A helyi horvát fiatalok több esetben távollétükkel bojkottálták a szerb tulajdonos vendéglőiben tartott bálokat és zenés összejöveteleket.⁵¹

Sztálin halála (1953. március) helyi szinten is újabb fordulópontot jelentett. A hercegszántói (és általánosságban a bajai háromszögben megfigyelhető) hangulatot leginkább a remény és a félelem kettősségével írhatjuk le. A helyi délszlávok bizakodással tekintettek a jövő felé és abban reménykedtek, hogy az élet könnyebb lesz számukra: lehetővé válik, hogy legálisan is hallgassák a jugoszláv rádiók adásait, megművelhessék a határ másik oldalán fekvő földjeiket és könnyebb lesz a kapcsolattartás a Jugoszláviában élő, rég nem látott rokonokkal, barátokkal és ismerősökkel. Többen a Baja és Zombor közti vasútvonal újraindítását is biztosra vették.⁵² A helyi délszlávok (és magyarok) általában is úgy vélték, hogy az élet Jugoszláviában sokkal könnyebb, hiszen ott az emberek kevesebbet adóznak, így többet is költhetnek, miközben az áru kínálat terén sem tapasztalható hiány.⁵³

A helyi délszlávok közül többen úgy vélték, valamilyen formában sor fog kerülni a határ kiigazítására. Ebből a szempontból folytonosságot is megfigyelhetünk az 1945 utáni

⁴⁸ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 71.

⁴⁹ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 78. és 263.

⁵⁰ ÁBTL 3.1.5. O-9553/2. 60. és 68.

⁵¹ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 65.

⁵² ÁBTL 3.1.5. O-9553/1. 378. és ÁBTL 3.1.5. O-9553/2. 188. A Magyarország és Jugoszlávia közti normalizálódásra lásd Kovačević 2005. A Hercegszántón áthaladó Baja–Bezdan–Zombor–Apatin(–Hódság) vasútvonalat 1912-ben adták át a forgalomnak. Az első világháborút követően a vonalból egy 31 km-es szakasz maradt Magyarország területén, a magyar–jugoszláv vonatforgalom szünetelt. A vonalat 1941-ben, a Délvidék visszacsatolásakor újból helyreállították. A szovjet–jugoszláv konfliktus éveiben a bajai háromszög vasútvonalai a határ megerősítésével összefüggésben felértékelődtek, de a két ország között forgalom nem volt. 1956 után a vonal jelentőségét veszítette, véglegesen 1972. december 31-én zárták be. 3. link: Sarlós 2013.

⁵³ ÁBTL 3.1.5. O-9553/2a. 592.

időszakban. Néhányan hangot is adtak véleményüknek, hogy a bajai háromszög már a közeljövőben Jugoszláviához fog tartozni, míg mások azt várták, hogy Kalocsa alatt fogják meghúzni az új államhatárt. E vágyalmok különösen 1954 nyarán voltak erősek, talán nem függetlenül attól, hogy a magyar és a jugoszláv kormányküldöttségek 1954. január 20-án egyezményt írtak alá Szabadkán a határjelek gondozásáról. A határmódosítással kapcsolatos vágyalmok (a helyi magyarság részéről a félelmek) 1956 tavaszán újból szélesebb körben is elterjedtek, ami összefüggésbe hozható Tito közeli szovjetunióbeli látogatásával. A helyiek a rádióból és a sajtóból minden bizonnyal értesültek erről és az ekkor aláírt szovjet–jugoszláv megállapodásokról, bár az egyezmények tartalmával minden bizonnyal nem voltak tisztában. Így inkább a területváltozással kapcsolatos vágyaikat vetítették ki és a reményeiket látták bele a megbeszélésbe.⁵⁴

Azon sem szabad meglepődnünk, hogy a korábbi évek lejárató propagandakampányai ellenére Tito továbbra is népszerű volt a helyi délszlávok körében. Sőt a két ország közti normalizálódás folyamata és a Jugoszláviával kapcsolatos korábbi elítélő hivatalos magyar álláspont módosulása is olybá tűnt, hogy érzéseiket igazolja. Rendre össze is hasonlították a magyar és a jugoszláv vezetőket, a Titóval kapcsolatos kedvező vélekedésekkel együtt szinte mindig elítélően nyilatkoztak Rákosiról. Az ÁVH korabeli hangulatjelentései egyértelműen alátámasztják ezt. Például 1954 júniusában egy helyi délszláv nyíltan kijelentette, hogy „Mikor Nagy Imre fellépett és a kopasz fejű Matyi meghalt, mindjárt jobb kedve lett a népnek. Most, hogy újból feltámadt, újból el lett keseredve a nép. De nem baj, majd csak itt lesz a Titó.”⁵⁵ A helyi délszláv nemzetiségi iskola igazgatója elég tájékozottnak tűnt a kétoldalú magyar–jugoszláv kapcsolatok legfrissebb fejleményei terén, nem is mulasztotta el, hogy kifejtse az ezzel kapcsolatos észrevételeit. Mivel tanáremberként fontos szerepet töltött be a falusi közösségben, az ÁVH informátora is rendszeresen beszámolt a kijelentéseiről. Tette ezt az 1954. december 14-én kelt jelentésében is, amelyben rögzítette, hogy az iskolaigazgató „arról is tud, hogy Rákosi elvtárs ott járt a jugoszláv követségen és meghajolt a jugo. nép előtt, a »láncos kutyák« előtt”.⁵⁶ Két héttel később újfent a jól ismert propagandafrázisra utalt, amikor megemlítette, hogy most már „más szelek fújnak onnan délről [...] nem hallatszik a kutyák csaholása”.⁵⁷ Az iskolaigazgató annak is tudatában volt, hogy Jugoszlávia a nemzetközi szintén sokkalta fontosabb szerepet játszik, mint Magyarország. Ezzel összefüggésben a közelmúlt magyar politikájáról meglehetősen kritikusan nyilatkozott: „Jugoszlávia mégiscsak egy elismertebb tekintély az »orosz« előtt, mint Magyarország. Tito annak idején aktív harcos volt a fasiszták ellen, vállalta a néppel együtt a szenvedést, a hegyekben bújkálást. Ez adta meg a tekintélyét a jug. nép előtt. [...] Anélkül, hogy ezt mi elismertük volna, a mi sajtónk és rádióink csak szórta az átkokat, szidalmakat feléje. Még a tankönyveink is. Ezt mind Tito nem fogja elfelejteni Rákosinak. S ha esetleg egy egészséges tárgyalásról lehet szó, akkor előbb Magyarországnak még sok mindent kellene jóvátenni. Talán még Rákosit is félreállítani, hogy az emberekkel új irányban folyhassanak a tárgyalások.”⁵⁸

⁵⁴ ÁBTL 3.1.5. O-9553/1. 376., 378. és ÁBTL 3.1.5. O-9553/3. 143.

⁵⁵ ÁBTL 3.1.5. O-9553/1. 376.

⁵⁶ ÁBTL 3.1.5. O-9553/2a. 394.

⁵⁷ ÁBTL 3.1.5. O-9553. 396.

⁵⁸ ÁBTL 3.1.5. O-9553/2a. 553.

A helyi magyarság ugyanakkor vegyes érzelmekkel viszonyult az 1953 utáni fejleményekhez. Többeket aggodalommal töltött el a határváltoztatás rémképe, míg mások attól tartottak, hogy helyi szinten újból a délszlávok kerülnek domináns pozíciókba és bosszút fognak állni az 1948–1953 között elszenvedett vélt vagy valós sérelmeikért: „Borzasztó időket fogunk átélni, ha ilyen kivitele lesz a tanácsválasztásnak [1954. november 28-án, VP], mint amilyenre ezek (délszlávok) felkészültek. Legjobb lesz, ha még időben elköltözzünk Hercegszántóról” – ahogyan egyikük mindezt aggodalmasan megfogalmazta.⁵⁹ Hasonló félelmeket fél évvel később, 1955 augusztusából is feljegyezték: „nagyon oda vannak most a sokacok, mert örülnek, hogy Tito »befelelt« Rákosinak. Nem fogja elfelejteni Rákosinak, de a magyaroknak sem a sok gyalázkodást, szidást. [...] Azt mondják a sokacok – beszélnek ezek –, hogy a határ menti összetűzéseknek mindig a magyarok voltak az okai. Arról is beszélnek – mondják –, hogy az októberi külügyminiszteri értekezlet többek között arról is fog dönteni, hogy lakosságcsere legyen és határkiigazítás Kalocsáig.”⁶⁰ Mások ugyanakkor abban is reménykedtek, hogy a két ország közti javuló kapcsolatok elhozzák Rákosi bukását, a kommunista rendszer szigora enyhülni fog és fel fog bukkani egy titóista vezető az országban.⁶¹

A határ azonban nem változott meg, a vágyott gazdasági-társadalmi átalakulás is elmaradt, az 1956-os forradalom következtében pedig ismét fagyossá váltak a magyar–jugoszláv kapcsolatok.

Bibliográfia

Források és forrásközlések

Szabad Nép, 1947–1949.

A. Sajti 2011 = A. Sajti E.: A Magyar–Jugoszláv Társaság története (1945. október – 1949 vége). *Forrás* 2. 29–56.

Feitl 2003 = Feitl I. (szerk.): *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947*. Budapest.

Mezei 2001 = Mezei G. (szerk.): *Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949)*. Budapest.

Terzić–Bacara–Tasić 2015 = Terzić, M. – Bacara M. – Tasić D. (ured.): *Informbiro i Jugoslovenska (narodna) armija. Zbornik dokumenata*. Beograd.

Vida 2005 = Vida I. (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október – 1948. június. Dokumentumok*. Budapest.

White Book 1951 = *White Book on Aggressive Activities by the Governments of the USSR, Poland, Czechoslovakia, Hungary, Rumania, Bulgaria and Albania towards Yugoslavia*. Beograd.

Zinner 1989 = Zinner T. (közread.): *Rajk László és társai a népbíróság előtt. 40 év távlatából [...]*. Budapest.

⁵⁹ ÁBTL 3.1.5. O-9553/2a. 346.

⁶⁰ ÁBTL 3.1.5. O-9553/2a. 553.

⁶¹ ÁBTL 3.1.5. O-9553/2a. 492. és 498.

Szakirodalom

- A. Sajti 2008 = A. Sajti E.: Büntudat és győztes fölény: a magyar–jugoszláv kapcsolatok 1944–1947. In: *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Szerk. Papp R. és Szarka L. Zenta. 203–210.
- A. Sajti 2010 = A. Sajti E.: Büntudat és győztes fölény. A magyar – jugoszláv kapcsolatok 1944–1947. In: Uő.: *Büntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. Szeged. 133–144.
- A. Sajti 2012a = A. Sajti E.: Egy jugoszláv kommunista karrierje a háború utáni Magyarországon: Rob Antal. In: *Egyén és közösség. Tanulmányok*. Szerk. Bárdi N. és Tóth A. Zenta. 277–290.
- A. Sajti 2012b = A. Sajti E.: Tito 1947-es magyarországi látogatásának előzményei. In: *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Szerk. Baráth M. és Molnár A. Budapest – Győr. 587–605.
- Bagarić 2012 = Bagarić, P.: The Croatian Contribution to Plans for Revision of the Yugoslav–Hungarian Border in 1945–1946. *Review of Croatian History* 1. 151–182.
- Föglein 1996 = Föglein G.: Magyar–jugoszláv népcsere egyezmény tervezet (1946). *Századok* 6. 1553–1570.
- Földesi 2002 = Földesi M.: *A szabadság megszállása. A megszállók szabadsága – a hadizsákmányról, a jóvátételről, Szövetséges Ellenőrző Bizottságról Magyarországon*. Budapest.
- Gibianski 1994 = Gibianski, L.: The 1948 Soviet–Yugoslav Conflict and the Formation of the ‘Socialist Camp’ Model. In: *The Soviet Union in Eastern Europe, 1945–89*. Eds. Westad, O. A. – Holtsmark, S. – Naumann, I. B. New York. 26–46.
- Gyarmati 2002 = Gyarmati Gy.: *A politikai rendőrség Magyarországon a Rákosi-korszakban*. Pécs.
- Gyarmati–Palasik 2013 = Gyarmati Gy. és Palasik M. (szerk.): *Trójai faló a belügyminisztériumban. Az ÁVH szervezete és vezérkara 1953–1956*. Budapest.
- Hódos 1990 = Hódos Gy.: *Kirakatperek. Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában 1948–1954*.
- Hódos 2005 = Hódos Gy.: *Tettesek és áldozatok. Konceptiók perke Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. Budapest.
- Hornyák 2015 = Hornyák Á.: Határkérdés és kisebbségek a második világháborút követő magyar–jugoszláv államközi kapcsolatokban, 1944–1946. *Kisebbségkutatás* 2. 142–158.
- Hornyák 2016 = Hornyák Á.: Határkijelölés, határsáv és a magyarországi délszlávok. Vítás kérdések a magyar–jugoszláv kapcsolatokban a második világháború után. In: Bíró L. és Hornyák A. *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet*. Budapest. 315–335.
- Kiszely 2000 = Kiszely G.: *ÁVH. Egy terroriszervezet története*. Budapest.
- Kovačević 2005 = Kovačević, K.: Yugoslav–Hungarian Relations 1953–1956, in *Great Powers and Small Countries in Cold War 1945–1955 – issue of ex-Yugoslavia. Proceedings of the International Scientific Conference*, Belgrade, November 3rd–4th, 2003, ed. Ljubograd Dimić (Belgrade, 2005). 140–157.
- Müller 2012 = Müller R.: *Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban*. Budapest.
- Orgoványi 2001 = Orgoványi I.: A déli határsáv 1948 és 1956 között. *Bács-Kiskun megye múltjából* 17. 253–285.
- Ötvös 2012 = Ötvös P.: *Konceptióváltások. A Rajk-per katonai vonala*. Gödöllő – Máriabesnyő.

- Rajak 2010 = Rajak, S.: The Cold War in the Balkans, 1945–1956. In: *History of the Cold War*. Vol. I. Ed. by Leffler, M. P. and Westad, O. A. Cambridge. 198–220.
- Tóth 1998 = Tóth Á.: Adatok az 1946-os magyarországi délszláv összeírás történetéhez. *Bács-Kiskun Megye Múltjából* 14. 301–310.
- Tóth 2016 = Tóth, Á.: Jugosloveni u Mađarskoj 1945–1948. In: *Mađari i Srbi sa dve strane promjenjive granice 1941–1948. Tematski zbornik radova*. Ured. Hornjak, A. – Janjetović, Z. – Biro, L. Budimpešta. 315–349
- Varga 2000 = Varga L.: A Rajk-per háttérében. Ferenczi Edmond és Noel Haviland Field. *Az 1956-os Intézet Évkönyve*. 11–25.
- Vukman 2016 = Vukman P.: Barátból ellenség – ellenségből barát (?): A magyar–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok (1945–1956). In: *Fejezetek a titói Jugoszlávia korai szakaszából*. Szerk. Molnár T. Zenta. 45–79.
- Vukman 2017a = Vukman P.: „A fordulat éve”. Magyar–jugoszláv kapcsolatok (1948–1949). *Acta Historica Szegediensis* 141. 179–194.
- Vukman 2017b = „Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen.” *Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon (1948–1980)*. Budapest – Pécs.
- Vukman 2018 = Vukman P.: Jugoszlávia és a magyar béke. In: *Az elfelejtett béke. Tanulmánykötet a párizsi magyar békeszerződés életbelépésének 70. évfordulójára*. Szerk. Fülöp J. Budapest.
- Zinner 2013–2014 = Zinner Tibor: „A nagy politikai affér”. *A Rajk–Brankov-ügy*. I–II. kötet. Budapest.

Linkgyűjtemény

1. link: *Magyarország mai területének etnikai adatbázisa 1870–2011*. Országgyűlési Könyvtár.
https://mtatkki.ogyk.hu/nepszamlalas_adatok.php?ev=1941&ev2=1960&megye=&telepules=785&kod=&nemzetiseg=&felekezet=&tipus=mind&keyword=&page=50, a letöltés időpontja 2020. február 27.
2. link: Fehér M.: *A Bács-Bodrog megyei délszlávok alsófokú oktatásának történetéhez*. Bács-Kiskun megye múltjából 5. 1983.
<https://sites.google.com/site/hercegszantotoertenete/f%C5%91oldal/helyt%C3%B6rt%C3%A9neti-%C3%ADr%C3%A1sok-tanul%C3%A1nyok/a-b%C3%A1cs-bodrog-megyei-d%C3%A9lszl%C3%A1vok-als%C3%B3-fok%C3%BA-oktat%C3%A1s%C3%A1nak-t%C3%B6rt%C3%A9net%C3%A9hez-1945-1948>, a letöltés időpontja 2021. május 27.
3. link: Sarlós I.: Egy vasútvonal vége. A Baja – Hercegszántó vasútvonal megszüntetéséről. *Múltbanéző*, 2013/6.
<https://sites.google.com/site/hercegszantotoertenete/f%C5%91oldal/helyt%C3%B6rt%C3%A9neti-%C3%ADr%C3%A1sok-tanul%C3%A1nyok/egy-vas%C3%BAtvonal-v%C3%A9ge>, a letöltés időpontja: 2021. május 27.

Rövidítésjegyzék

AJ = Arhiv Jugoslavije, Belgrád

ÁBTL = Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

PIL = Politikatörténeti Intézet Levéltára, Budapest

SZILVIA SEYEDIN

Khomeini és az iráni forradalom: elképzelései, intézkedései

Khomeini and the Iranian revolution: his ideas and actions. The aim of this study is to examine the ideas and actions of Ayatollah Khomeini, the founder of the Shiite theocracy in Iran, in three periods: during his exile in France, during the 1979 revolution, and after his victory, during the founding of the new state (Islamic Republic of Iran). To write my study, I used primarily primary sources, such as articles in the international press of the time, which appeared in International Review periodicals, and the writings of the two largest Iranian dailies, *Kayhan* and *Ettelaat*. I also used some articles from the Tudeh party's daily newspaper, *Mardom*, and a couple of Hungarian and English studies and books. This is a descriptive research focusing on the statements of Ayatollah Khomeini, the interviews made with him and his actual actions during the above mentioned three periods, and necessarily presents the events of the Iranian revolution with a focus on Khomeini's actions. My research contributes to the knowledge about Middle Eastern and Iranian studies, which is important because few studies exist on this subject in Hungary.

Keywords: Khomeini, Islamic Republic of Iran, theocracy, Iranian revolution, Mohammad Reza Pahlavi shah

Bevezetés

1978 őszén Irán számos problémával szembesült. Mohamed Reza Pahlavi sah kényszerített modernizációja és egyértelmű elköteleződése a Nyugat, elsősorban az Amerikai Egyesült Államok mellett tömeges tüntetéseket indított el. A problémák szerteágazók voltak, de alapjukat a síita papság tradicionális értékekre épülő, szegényeket és családok egységét támogató felfogása – amelyet a lakosság egyre inkább magáénak vallott –, valamint az uralkodó elképzelése közötti ellentét adta, amely erőltetett menetű gazdasági modernizációs programjával a lakosság jólétének megteremtése helyett csak a szegények és gazdagok közötti szakadékot mélyítette el, rohamosan csökkentve a rendszer támogatottságát és egyre jobban eltávolítva a sahot a saját népétől. Az iráni forradalom kezdeti időpontjára nem lehet konkrét dátumot meghatározni, mert a tüntetések és az elégedetlenség szinte végigkísérték Mohamed Reza Pahlavi uralkodását, de tömegessé csak 1977 végén, 1978 elején váltak. Azonban egy évvel korábban már világossá vált, hogy az iráni gazdaság bajban van, ami szociális gondokat is okozott. A társadalmi szakadék egyre nőtt a gazdagok és a szegények között, ezzel együtt az emberek egyre elégedetlenebbé váltak és ennek hangot is adtak. Ezenkívül a sah korlátozta a gyülekezési és tüntetési szabadságot, pártok, szervezetek létrehozását, a szólásszabadságot és számos más szabadságjogot.

Mohamed Reza Pahlavi az 1970-es évekre félreállította a nyugatosodás világi ellenfeleit, felszámolta többek között az ellenzéki politikai pártokat, gyűléseket és újságokat. Azonban a mollahok hangját nem sikerült elhallgattatnia, akik a mecsetekben prédikálva azokhoz az egyszerű emberekhez tudtak szólni, akik a sah elnyomó rendszeréből már kiábrándultak, és a valláshoz fordultak. A klérus és a társadalom összefogásának sikere egy kiemelkedő közszereplőnek volt köszönhető, aki a papság általános nézetével szemben, miszerint nem alacsonyodnak le a politika szintjére, Kasani ajatollah álláspontját hangoztatta, mely szerint a muszlimoknak kötelességük szembeszegülni a sahkal, ha az nem Allah akaratát követi. Ő volt Khomeini ajatollah, aki népszerűségét a sahot támadó írásaival és beszédeivel érdemelte ki, ami a zsarnoki rendszerrel szemben érzett igazságtalanság miatt következhetett be.

Az iráni forradalom közvetlen kiváltó okának azt tekinthetjük, hogy kompromittáló cikk jelent meg az *Ettelaat* perzsa napilap 1978. január 6-i számában *Irán és a vörös-fekete imperializmus*¹ címmel, mely Khomeini nemi hovatartozását firtatta. A cikk az imámot homoszexualitással, reakciós nézetekkel, oportunizmussal, az iszlám elveit illető tudatlansággal, a brit imperializmushoz és más külföldi országokhoz fűződő sötét kapcsolatokkal vádolta. Ennek hatására az egész országban tüntetések robbantak ki a monarchia ellen. A tüntetések élére a síita egyház állt, ugyanis ő volt az az erő, amely a társadalom egészét összefogta, így hatalmas tömegeket tudott mozgósítani éppen Khomeini szókimondó, erőteljes stílusának és lelkesítő beszédeinek köszönhetően.² Január 8–9-én Kom városában a vallási iskolák tanulói, klerikusok és városi középrétegek részvételével kormányellenes tüntetéseket rendeztek, ahol követelték a sah rendszerének felszámolását és az alkotmányos normák visszaállítását.³

A zavargások legaktívabb résztvevői 1978. augusztus végéig a „hagyományos” városi középrétegek, a munkások és a nincstelenek voltak. A lakosság e rétegei a helyzetük romlásának fő okát a nyugatosításban látták, vagyis a kultúra és életmód elpolgáriasodásában és a hagyományoktól való elszakadásban, így gyűlöletük az új jelenségek szimbólumainak megsemmisítésében öltött testet.⁴ A vasutasok és a bankok dolgozói fizetésemelésért sztrájkoltak. Az olajmunkások is csatlakoztak a tüntetések sorozatához, ami árfolyam-ingadozásokat okozott a dollárhoz viszonyítva. A gazdaság is mélyrepülésbe kezdett amiatt, hogy szinte már senki sem dolgozott, így a demonstrációk terjedésével az adósságok is növekedtek.⁵ November 5-én, a „fekete vasárnapon” az olajmunkások sztrájkja miatt az ország nem adott el több benzint, kőolajat és földgázt. A tüntetések a mindennapi életben is problémát okoztak, például a lakosok nem tudtak fűteni vagy gázzal főzni.⁶ Emellett a nép már nem bírta tovább tolerálni a rendszert fenntartó erőszakszervezet, a SZAVAK jelenlétét az élet minden területén és azt, hogy minden rendszerellenes megmozdulást vérbe fojtottak.

A síita főpapok is elégedetlenkedtek az iráni újítások és az életforma amerikanizálása miatt. A vallási vezetők a népmozgalmat politikai és gazdasági pozícióik visszaszerzésére használták fel, amelyek nagy részétől a sah fosztotta meg őket reformjai során és azzal

¹ A cím a kommunistákra (vörös) és a klérus tagjaira, a mollahokra (fekete) utal.

² Kraft 1978.

³ Alijev 1979.

⁴ Uo.

⁵ *Ettelaat*, 1978. október 24.

⁶ Uo. 1978. november 5.

párhozamosan, hogy Iránt rendőrállammá alakította: a hatvanas-hetvenes évek folyamán a kormány egyre inkább ellenőrzése alá vonta a vallási alapítványokat, a sah nyugállományú katonatiszteket nevezett ki gondnokoknak a mecsetekbe és a síremlékekhez. A síita vezetőknek, akik rendelkeztek bizonyos politikai önállósággal és szervezettel, a többi erőnél nagyobb lehetőségük volt arra, hogy tömegmegmozdulásokat szervezzenek, és vezető helyet foglaljanak el az ellenzéki mozgalomban. December 10–11-én, a hagyományos vallási gyászünnepeken (*taszua* és *asúra*⁷) milliós politikai tömegtüntetésre került sor, ahol a résztvevők Amerika- és sahellenes jelszavakat skandáltak. Követelték Khomeininek a nép szószólójaként való elfogadását, a sah uralmának megdöntését, a hatalom gyakorlásával kapcsolatos intézmények megszüntetését, a külföldiek befolyásának felszámolását, népszavazást, törvényes iszlám kormány létrehozását, a szabadság- és emberi jogok biztosítását. Egyenlőségen alapuló nemzetközi kapcsolatokat, a kisebbségek, nők, munkások és parasztok jogainak biztosítását. A diszkrimináció, a kizsákmányolás, a profithajhászás és a gazdasági egyeduralom megszüntetését, a nemzetgazdaság függetlenségének megteremtését, s a politikai foglyok szabadon bocsátását.⁸

Akkoriban az egyik legolvasottabb napilap, a *Kayhan* szerint az iráni forradalmi folyamat első időszakában a síita főpapoknak uralkodó szerepük volt a vezetésben annak okán, hogy a sah titkosrendőrségének és csendőrségének sikerült megsemmisítenie az ellenzéki szervezetek és csoportok többségét, vagy illegálisba kényszeríteni őket. De a zavargások részvevőinek többsége ragaszkodott a valláshoz. E rétegek nyílt fellépése a rendszerrel szemben elősegítette a klérus bevonását a politikai harcba. Irán legújabbkori történelmének során a síita vezetők sokszor váltak a tömegek elégedetlenségének kifejezőivé népszerűségük megőrzése érdekében. Sariat Madari ajatollah elismerte ezt. Úgy gondolta, a sors ironiája, hogy nem ők, hanem az egyszerű nép követelte a törvényesség, az alkotmányos jogok helyreállítását. Ők csupán morális segítséget nyújtottak a népnek.⁹ Az iráni forradalom sajátossága volt az is, hogy már a legelején ösztönös szolidaritás jött létre az elvi-politikai szempontból lényegesen távol álló erők között. Az együttes cselekvés alapja a közös cél volt: a sah gyűlölt rendszerének felszámolása.¹⁰

Khomeini ajatollah

Ruhollah Muszavi Khomeini 1902-ben született egy iráni faluban, Khomeinben. Családja férfi tagjai nemzedékek óta köztisztviselőként álló síita teológusok és jogtudósok (ajatollahok) voltak, így ő maga is e hagyomány folytatója lett. Hittudományi iskolába járt, 1922 körül pedig Komba, a „papok városába” költözött, ahol egészen 1964-ig élt. Ruhollah mindössze néhány hónapos volt, amikor elveszítette apját, akit a rezsim és a földbirtokosok elleni kiállása miatt gyilkoltak meg. A gyermeket ezután édesanyja és apai nagynénje nevelte, aki arra tanította Ruhollahot, hogy az ember csak akkor él a Földön az iszlám elvei szerint, ha tetteiben is küzd az iszlám ellenségei, a hitetlenek ellen. Pár évvel később édesanyja és nagynénje is meghalt kolerában. Khomeini ezt követően a bátyjához került. Aszkétikus

⁷ A síiták moharram hónap e két napján Mohamed unokájáról, Huszeinről, a harmadik imámról és követőiről emlékeznek meg, akiket 680-ban mészároltak le a kerbelai csatában.

⁸ Az iszlám ellenzék politikai programja. A *taszua* és *asúra* vallási ünnepeken (1978. december 10. és 11.) tartott tüntető felvonulás szervező bizottságának nyilatkozata. *Nemzetközi Szemle*, 79/03.

⁹ *Kayhan*, 1978. augusztus 28.

¹⁰ Rouleau 1980.

életmódja legendákat teremtett. Reggelente öt órakor kelt, imádkozott, megevett egy darabka kenyeret némi mézzel. Életében soha sem dohányzott és soha nem használt telefont. Nem volt hajlandó semmi fényűzésre, eleinte egy nyomornegyedben lévő iskolában lakott, de később is végtelenül puritán maradt, matracon aludt, majdhogynem koplalt. Az éjszaka egy részét a *Korán* olvasásának és az elmélkedésnek szentelte. Reza sah uralkodásának első éveiben Khomeini Kom korániskolájában iszlám filozófiát és etikát tanított, s ifjú kora ellenére már ekkor nagy tekintélyű hittudósként emlegették. Elítélte a Pahlavi-dinasztia nyugatosító, modernizációs törekvéseit. A hitbéli dolgok terén szerzett kivételes jártassága mellett rendkívül karizmatikus vezető is volt. Előadásai rengeteg hallgatót vonzottak nemcsak a diákok, de a helybeli lakosság köréből is. Voltak, akik Teheránból utaztak oda csak azért, hogy hallhassák. Nemcsak tanítványaihoz, hanem a közemberhez is tudott szólni, ez későbbi politikai karrierjében is segítette. Azonban ezzel hamar kiprovokálta a sah ellen-szenvét is, nem sokáig váratott magára a letartóztatása sem. 1963-ban egy iskolai gyűlésen elmondott beszéde után két hónapot töltött börtönben. Később a közvélemény és a befolyásos ajatollahok nyomására szabadon engedték, de hamar el kellett hagynia az országot. Khomeini ekkoriban Mohamed Reza Pahlavi sah Nyugat felé kacsintató rendszerének egyik legélesebb kritikusanak számított, ezért 1964–1979 között többször száműzetésbe kellett vonulnia. Először Törökországba, majd az iraki Nedzsefbé menekült, ahol a síiták egyik szent helyén folytatta tovább ellenzéki tevékenységét, majd az Irak és Irán közt megkötött algíri szerződés (1975) nyomán innen is távoznia kellett 1978-ban a befogadó Franciaországba, ahol szolid körülmények közt készült a nagy visszatérésre.¹¹

Az iráni forradalomban vezető szerepet töltött be, Franciaországból küldte ideológiáját és lelkesítő üzeneteit a népnek, hogy számoljanak le a monarchiával. Khomeini iszlám köztársaságot akart, a vallási előírásokat tekintve kevésbé merevet, mint Szaúd-Arábiában, de mégis merőben mást, mint a sah elképzelése volt.¹²

Khomeini, az ellenzék vezére külföldön

Khomeini üzeneteit Franciaországból az egyik legnépszerűbb perzsa lapban, az *Ettelaat*-ban közvetítették a népnek. 1978. október 23-án a fiatalokat kérte, hogy tiszteljék a *róhanit* (papságot), mert ezekben az érzékeny időkben biztosnak kell lenniük, hogy az iszlám, amit építenek, valóra válik. Összefogásra szólította fel őket, mert szerinté már közel állnak a győzelemhez. Azonban szóhasználatukra való ügyelésre hívta fel a figyelmüket, valamint dzsihadot hirdetett.¹³

Október 25-én a tüntetések tovább folytatódtak. Khomeini újra üzenetet küldött az embereknek, hogy tüntessenek addig, amíg meg nem kapják, amit akarnak. A hadsereg vezetőit is kérte, hogy csatlakozzanak. Sariat Madari ajatollah szintén közölte, hogy Khomeinivel mindenben egyetért: a monarchia helyett iszlám köztársaság létrehozását kívánta. A jelenlegi kormány helyett iszlám kormányzatot akartak és azt, hogy a jog irányítsa az országot, diktatúra helyett igazi demokrácia legyen. Madari kijelentette, hogy ha a jelenlegi kormány

¹¹ http://www.ng.hu/Civilizacio/2004/06/Khomeini_Ajatollah_elet_es_halal_ura,
<http://www.c3.hu/scripta/beszelo/99/10/18udvar.htm>, <http://www.biography.com/people/ayatollah-ruhollah-khomeini-13680544#political-and-religious-leader>,
http://www.iranchamber.com/history/rkhomeini/ayatollah_khomeini.php

¹² *The Economist*, 1979.

¹³ *Ettelaat*, 1978. október 23.

nem fogadja ezt el, fegyveres harchoz folyamodnak, mert az embereknek nincs többé reményük ebben a kormányban. Emellett a londoni rádió is kinyilvánította, hogy ha nem oldják meg a problémát Iránban, akkor az összeomlik. Hozzá tették, hogy két éve Irán a világ leggyorsabban fejlődő országa volt, de most nagy gondban van.¹⁴ Október 26-án Khomeini Párizsból üzent, hogy nem köt békét a sahhal. Folytatni fogja harcát addig, amíg az el nem hagyja az országot. Kijelentette, hogy egyetlen lépést sem hátrálnak, amíg meg nem kapják azt, amit akarnak. Az emberek addig fognak harcolni, amíg el nem érik az iszlám köztársaság kikiáltását.¹⁵ Október 28-án Khomeini új beszédet küldött Párizsból az iráni népnek, amelyben arra bátorította az embereket, hogy most, hogy kaptak egy kis hatalmat, ne hagyják magukat, mert másképp nem érhetik el a szabadságot. Emellett a hadsereg vezetőit arra kérte, hogy hagyják abba az öldöklést, és biztatta őket, hogy egyesüljenek az emberekkel, váltsák le a kormányt és szabadítsák ki a politikai foglyokat.¹⁶ Egy napra rá újból kijelentette, hogy egy lépést sem hátrál, és összefogásra, egységre szólította fel a népet.¹⁷ Még azt is hozzáfűzte, hogy amíg a sah és a Pahlavi-dinasztia hatalmon vannak, nincs lehetőség az iráni politikai válság megoldására.¹⁸

Október 27-én a Nemzeti Front és a bazár (kiskereskedők, kisiparosok) képviselői Párizsba utaztak Khomeinihez, hogy utat találjanak a helyzet rendezésére. Karime Szandzsabi, a Nemzeti Front vezetője is velük tartott, hogy találkozzon az ajatollahal. Khomeini véleményét akarta kikérni, hogy ebben a helyzetben mi legyen a következő lépésük, mi a helyes út. Október 31-én megjelentek az *Ettelaat*-ban a találkozón elhangzottak: az ajatollah nem ért egyet a fegyverhasználattal, sőt kifejezetten ellenzi azt. Szerinte demokratikus keretek között kell maradni. A Nemzeti Front közölte, hogy egyetért Khomeinivel. Az ajatollah még hozzátette, hogy nem áll a kommunizmus mellett és nem akarja, hogy Irán kommunista legyen. Nem ismeri el Izraelt, mert semmibe vette a palesztinok jogait és elvette országukat. Szerinte a sah kormánya próbálja az iszlám kultúrát elpusztítani, de az emberek nem akarják eltüntetni az iszlámot, pont ezért tüntetnek most.¹⁹

Később Khomeini azt nyilatkozta, hogy ezeknek az illegitim embereknek, akiket az előző kormány hívott be a sah parancsára, nem engedélyezik, hogy tovább az országban maradjanak, mert a sah illegitimé válásával ők is azok lettek. Az irániak harcolni fognak a szovjet és amerikai nyomás ellen.²⁰ Egy nappal rá kijelentette, hogy nem fog betölteni semmilyen pozíciót a kormányban. Miután győz a forradalom, az emberek fogják megszervezi maguknak az új kormányt. Ezután lesz egy népszavazás az iszlám köztársaságról. Amerikáról annyit nyilatkozott, hogy amennyiben az nem üti bele az orrát az irániak dolgába, tisztelni fogják. A Szovjetunió elfogadta az új kormányt és közölte, hogy nem avatkozik be a belügyeibe, baráti kapcsolatot szeretne ápolni Iránnal.²¹

¹⁴ Uo. 1978. október 25.

¹⁵ Uo. 1978. október 26.

¹⁶ Uo. 1978. október 28.

¹⁷ Uo. 1978. október 30.

¹⁸ Alijev 1979.

¹⁹ *Ettelaat*, 1978. október 31.

²⁰ Uo. 1979. január 8.

²¹ Uo. 1979. január 9.

A tüntetések hatására a sah 1979. január 16-án elhagyta az országot „üdülés” céljából. A hír mind az *Ettelaat*, mind a *Kayhan* címlapján megjelent.²² Az *Ettelaat* a hír közléséhez az akkor létező legnagyobb betűtípust használta. Ezután megállapodást kötött a polgári ellenzék a hadsereggel, így Bakhtiar, a sah önkényuralmi rendszerét legjobban ellenző politikus, a Nemzeti Front egyik vezetője kormányalakítási megbízást kapott. A sahnak sikerült rávennie, hogy alakítson a sah híveiből polgári kormányt. Mohamed Reza Pahlavi távozása általános örömet váltott ki. Khomeini és a Nemzeti Front vezetőinek felhívására a lakosság engedelmeskedett Bakhtiar kormányának.²³ Az *Ettelaat* január 26-i száma beszámolt Khomeini hazajöveteli tervéről, amely mindenkit meglepett, ugyanis sokan azt gondolták, hogy néhány hetet még Párizsban marad. Bakhtiar kijelentette, hogy ugyan ő vezeti a kormányt és a hadsereget, de készen áll arra, hogy tárgyaljon Khomeinivel. Két parlamenti képviselő tervezte, hogy tárgyal vele annak ellenére, hogy a parlament nem volt jó helyzetben, mert sokak szerint nem volt jogosult képviselni a népet, ezért a képviselők lemondását követelték. Az amerikai külügyminisztérium egyik munkatársa szerint, ha Khomeini – amint ígérte – még a héten visszatér Iránba, akkor problémák adódhatnak, és mindaz a törekvés, amit Bakhtiar eddig elért, kárba vész. Az USA még mindig arról próbálta Khomeinit meggyőzni, hogy ismerje meg jobban Bakhtiart és kormányát, mert ha a demonstrációk folytatódnak, sokkal rosszabb lehet a helyzet. Szerinte a hadsereg Bakhtiar mellett áll.

A Bakhtiar-kormány szabadon bocsátotta a politikai foglyokat. Ennek és a további engedelmények és ígérek ellenére a papság levelet küldött Komból, amelyben az állt, hogy a mollahok legtöbbször nem fogadják el legitimnek a Bakhtiar-kormányt. Nem ők voltak az egyetlenek. A biztosítótársaságok is kijelentették, hogy nem fogadják el a minisztériumokat, amelyek illegitim kormánytól származnak. Emiatt öt parlamenti képviselő lemondott a mandátumáról. Ennek hatására 128 képviselő a parlamentben három órán át elemezte az ország helyzetét, és megállapították, hogy aki elhagyta munkáját a parlamentben Khomeini miatt, rosszul tette. A maradók megesküdték, hogy nem mondanak le. Khomeini egyik embere kijelentette, hogy találkozára az ajatollah és a parlament között nem fog sor kerülni, mert Khomeini nem akarja, ugyanis szerinte a közte és Bakhtiar között lévő problémákat nem lehet megoldani. Egy másik Khomeinihez közel álló ember kijelentette, hogy népszavazást akarnak tartani és utána az iszlám köztársaság új kormányát szeretnék megválasztani. Bazarghan, akiről sokan hitték, hogy ő lesz Khomeini első miniszterelnöke, közölte, hogy biztosan iszlám köztársaság lesz, majd hozzátette, hogy sikerült egyezséget kötni Bakhtiar és Khomeini között, mégpedig azt, hogy Bakhtiar távozik, miután Khomeini kormánya megkezdte működését. A sah ugyanekkor meghosszabbította a Hoszni Mubarak egyiptomi alelnök hívására megkezdett egyiptomi tartózkodását 3-4 nappal, mert kórházi kezelésre volt szüksége lassan terjedő rákbetegsége miatt.²⁴

Január 22-én Bakhtiar bejelentette, hogy miniszterelnök marad, a hadsereg vezetője pedig támogatásáról biztosította. Khomeini azt nyilatkozta, hogy hazatérése után pár napot Teheránban tölt, majd Komba megyébe.²⁵ Január 23-án az *Ettelaat* szerint a sah földterületei közül azokat, amelyeket vadászterületként használt, visszajuttatták a parasztoknak. Emellett, mivel sok hazugság és ellentmondás forgott közszájon vagy az újságokban, hogy meg-

²² Uo. 1979. január 16.; *Kayhan*, 1979. január 16.

²³ Alijev 1979.

²⁴ *Ettelaat*, 1979. január 21.

²⁵ Uo. 1979. január 22.

bizonyosodjanak az igazságról, a *Kayhan* riporterei elmentek Khomeinihez és riportot készítettek vele Franciaországban, hogy tisztázzák jövőbeli terveit. Az interjúban Khomeini elmondta, hogy Iránba való visszatérése után első dolga az lesz, hogy tanácsot adjon népének, és beszédet tartson a Beheste Zahra nevű teheráni temetőben azoknak az embereknek az emlékére, akik életüket adták a forradalomért. Valamint, hogy megossza a további teendőket. A leendő kormány összetételéről annyit mondott, hogy legtöbbjük nem a klérus soraiból fog kikerülni, de nekik is lehet jelöltjük. Amikor a riporter az iszlám köztársaság fő irányvonaláról kérdezte, még nem tudott választ adni a kérdésre, csak annyit mondott, hogy az iszlám szabadságot fog adni, foglalkozni fog a gazdasággal és az összes többi területtel. Emellett kijelentette, hogy a vallási kisebbségeket tisztelni fogják. A cenzúráról az volt a véleménye, hogy ha olyat írnak, ami nem árt az embereknek, akkor azt szabadon megtehetik, azonban olyanról nem írhatnak, amelyek ártalmasak. A marxisták és a baloldal tevékenységéről kifejtette, hogy ha ártanak az embereknek, akkor megállítják őket, ha nem ártanak nekik, és csak a véleményüket mondják el, azzal semmi probléma. A kérdésre, hogy minden párt szabadon működhet-e, azt a választ adta, hogy „igen, minden ember szabad, kivéve azokat, akik nem az országgal vannak”. A nők helyzetének az ország vezetésébe való bevonásáról azt nyilatkozta, hogy erről az iszlám jog nem mond konkrétumot, és „most még nincs itt az ideje ilyenekről beszélni”. De arról biztosítékot tudott adni, hogy a nőknek joguk van szavazni és szavazatot kapni, ugyanis ebben a forradalomban nagy szerepük volt. Emellett hozzátette: „Mindenfajta szabadságot megadunk a nőknek, de megállítjuk őket abban, hogy erkölcselenné váljanak. És a férfiakat is megszabadítjuk az erkölcselenségtől.” Közölte: „Az iszlám fejlett. A fejlettség nem azt jelenti, amit néhány nő vagy férfi gondol, hogy elmennek táncolni vagy moziba. Ez a fejlettség az, amit a nyugati országok teremtettek nekünk, hogy lemaradjunk, ne fejlődjünk. Szabad minden helyeset csinálni, menjenek egyetemre és cselekedjenek helyesen. Mindenki az országban ezt szabadon megteheti. De, ha illegális dolgokat akarnak tenni, amelyek ártanak az embereknek vagy az országnak, megállítjuk őket ebben. És ezért fogunk fejlődni.”²⁶ Khomeini külpolitikájában folytatni kívánta az eddigi kapcsolatokat minden országgal, kivéve Izraellel, Dél-Afrikával és azokkal az országokkal, amelyek a faji megkülönböztetést támogatják. Az interjú végén kijelentette, hogy a sah nem jön vissza többé, és nem lesz diktatúra, valamint amennyiben a hadsereg ellenük lesz Iránban, harcolni fognak.²⁷

Január 24-én tüntetések voltak a Mehrabad repülőtérén amiatt, hogy azt a hadsereg elfoglalta, hogy megakadályozza a repülőgépek le- és felszállását. Bakhtiar közölte, hogy a Khomeinivel való beszélgetése nem fejeződött be. Ezen a napon feloszlatta a SZAVAK-ot és beszédet mondott a parlamentben, amelyben közölte, hogy a tüntetések okát megtalálják, mert sokaknak igaza lehet, és ezeket a hibákat ki kell javítani, de továbbra sem adja fel munkáját, a kormány nem mond le a tüntetések és sztrájkok miatt. Szerinte el kell fogadni, hogy a demokráciában azok az emberek is beszélhetnek, akik nem értenek egyet, és hogy 25 év után nem lehet a demokráciát egyetlen nap alatt megteremteni. Közölte, hogy támogatja a jogokat és a szabadságot, de rá kell venni az embereket arra, hogy megértsék, és tisztában legyenek vele, hogy ha egy diktatórikus rezsimből egy másik diktatúrába akarnak haladni, jobb visszatérni, mint előremenni. De mindenképp a törvény égisze alatt kell ma-

²⁶ Uo. 1979. január 3.

²⁷ Uo.

radni.²⁸ Az *Ettelaat* január 28-án interjút készített Bakhtiarral, amelyben Khomeini visszatérésével kapcsolatban elmondta, hogy az első perc óta, amióta miniszterelnök lett, de már korábban is közölte, hogy bármikor szívesen látják az ajatollahot. De jelenleg ebben a zűrzavarban nem hiszi, hogy jó ötlet lenne Iránba jönnie. Akkor látnák szívesen, miután rendet tettek. A repülőtér mechanikai problémáira is hivatkozott, így inkább arra kérte Khomeinit, hogy maradjon ott, amíg nem engedélyezi visszatérését. De megígérte, hogy az ország ügyeivel kapcsolatban ki fogja kérni a véleményét. Khomeini annyit válaszolt, hogy csak abban az esetben hajlandó vele beszélni, ha lemond. Sariat Madari pedig kijelentette, hogy az Iszlám Köztársaság nem diktatúra, az összes embert képviseli, akik maguk dönthetnek az iszlám jog keretein belül. Az *Ettelaat* Khomeinivel is készített interjút, amelyben az imámot arról kérdezték, mikor tér haza. A válasza az volt, hogy amikor megengedik és megnyitják a repülőtér, valamint hozzátette, hogy ha szükséges, barátaival hal meg ott, nem fél ettől. Büszke akar lenni Iránra és az iszlámra.²⁹

Január 29-én megnyitották a repülőtér Khomeininek, és az *Ettelaat* közölte Bakhtiar nyilatkozatát, amelyben azt mondta, hogy ebben a három hétben, amióta miniszterelnök lett, folyamatosan különböző pártok kéréseit teljesítette vagy utat nyitott a teljesítésükhöz. Eltörölte a SZAVAK-ot. A politikai foglyok 99%-át szabadon engedte. Akkora sajtószabadságot adott, amekkorát még a legdemokratikusabb országokban sem látni. Nem akadályozta meg az embereket abban, hogy tüntessenek, nem tiltotta a gyülekezési szabadságot. De néhány párt kihasználta ezt a nagymértékű szabadságot. Így ez a szabadság valakinek jó, valakinek nem, mert azt rosszra használja. Nem tolerálja a diktatúrát egy pillanatra sem. Hozzátette, hogy amikor Frankfurtban volt, a demokráciának nyitott utat, harcolt a fasisztákkal Európában és harcol a diktatúra ellen Iránban is. Szerinte most elérkeztek oda 25 év után, hogy ezt megvalósíthatják és demokráciát teremthetnek. Kijelentette, hogy ebből a pontból nem enged. Azoknak az embereknek gátat vet, akik a szabadság és a demokrácia ellen vannak. Khomeinivel nem értettek egyet sok mindenben, de azt üzenete neki, hogy semmi esetre sem adja fel a munkáját, mert sok mindent tett ebben a pár hétben a szabadság érdekében, és nem akarja, hogy mindez kárba vesszen.³⁰

Khomeini Iránban

Február 1-jén Khomeini ajatollah Iránba érkezett. A hírt az *Ettelaat* az akkor létező lehető legnagyobb betűkkel közölte az újság címlapján. A cikk így szólt: „117 nap után megérkezett. 15 évvel ezelőtt, amikor minden csendes volt Iránban, Khomeinit Törökországba száműzte a sah, és most az egész világ által ismert emberként és a forradalom vezetőjeként tért vissza Iránba. 150 riporterrel és 50 közeli emberével együtt érkezett. 5000 rendőr és kommandós követte házától a reptérig Párizsban. Az utasokat a lehető legjobban ellenőrizték, mint még soha azelőtt Franciaországban: ötször átkutatták őket.”³¹ Khomeini a hazatérése után sok problémával szembesült. Szerinte Mohamed Reza Pahlavi sah elmozdítása a hatalomból csak az első lépés volt a győzelemhez vezető úton, ugyanis még meg kellett teremteni a feltételeket az iszlám köztársaság megalakulásához. Nem volt hajlandó együttműködni Bakhtiar miniszterelnökkel, aki távozásra bírta a sahot, szabadon engedte a politi-

²⁸ Uo. 1979. január 24.

²⁹ Uo. 1979. január 28.

³⁰ Uo. 1979. január 29.

³¹ Uo. 1979. február 1.

kai foglyokat és helyreállította a szabadságjogokat, ugyanis szerinte a leváltott sah által kinevezett kormánynak nem volt törvényes alapja, ezért a nép akarata ellenére cselekedett. Szerinte első legális lépése csakis a lemondás lehet.³²

Khomeini Iránba érkezésével kettős hatalom jött létre. A hivatalos hatalom képviselőivel szemben iszlám forradalmi bizottságokat hoztak létre, melyek tagjait Khomeini maga nevezte ki, főleg tapasztalt iráni politikusokból. A nép és a hadsereg felső vezetése közötti szembenállás folytatódott. A hadsereg széthullásától tartva bejelentették a fegyveres erők „semlegességét”, ami meggyorsította a forradalom győzelmét.³³ Khomeini Iránba érkezéséről Róbert László teheráni tudósítását a *Népszabadság* február 4-i száma is közölte. Ő a sah távozása óta a legújabbkori perzsa történelem legfontosabb dátumának tartotta február 1-jét, Khomeini hazatérését. Róbert abban a megítéltetésben részesülhetett, hogy az ajatollah gépén érkezhetett Teherán Mehrabad repülőtérre 150 újságíróval együtt. A Párizsból Teheránba tartó gépen utazott még ötven felnőtt iráni családtag is. Az indulás előtti utolsó órában úgy döntöttek különböző párizsi és teheráni névtelen fenyegető telefonok miatt, hogy a gyerekeket nem engedik fel a gépre. A leszállás után először az újságírók szálltak ki a gépből, majd utoljára Khomeini, 15 évi száműzetés után. A nép bizalommal és reményekkel telve fogadta, tőle várt az eddiginél igazságosabb, erkölcsösebb, demokratikusabb, tehát emberibb életet. Khomeinit, a 78 éves ajatollahot a fia kísérte le a gépről. Az imám karizmatikus, népszerű arcán Róbert László nem megszállostságot, csak tüzet és végtelen eltökéltséget látott. Ezután autóval indultak a repülőtérrel 17 kilométerre lévő Beheste Zahra temető felé, ahol az imám beszédet készült mondani. Róbert leírása szerint a kocsis tetejére, csomagtartózára, motorházára, hűtőjére fiatal emberek kapaszkodtak, hogy testükkel védjék Khomeinit az esetleges távcsöves puskáktól. A Sahyad-émlékmű körül, amelyet a sah a császárság 2500. évfordulójára, pontosabban a maga dicsőségére emeltetett, és amelyet akkor már 10 napja (és ma is) Szabadság térnek hívtak, tombolt a spontán és mégis fegyelmetlen önkívület. A síita vallási szervezetek ötvenezer önkéntes „rendgárdistája” vigyázott arra, hogy az ajatollah diadalútját, amely hozzátéveleg számítások szerint legalább három-, de lehet, hogy négymilliós embertenger hullámai között haladt, ne korbácsolhassa fel semmiféle provokáció. Teherán egy másik főútvonalán ugyanebben az időben tankokkal erődemonstrációt tartottak, de a láncolpák csattogását elnyomta a tömeg „Allah akbar!” és „Mard bar sah!” (halál a sahra!) kiáltása. Róbert a másnapi sajtókonferencia után a Hilton Hotel halljában találkozott egy amerikai tanácsadóval, aki elmondta neki, hogy a Fehér Ház legnagyobb tévedése az volt, hogy elhitte a sahnak azt az állítását, amely szerint Iránban a kommunistaellenes nacionalizmus nagyobb hatóerő, mint a síita vallás és vele együtt az egyes munkás-, paraszt- és értelmiségi rétegek elégedetlensége. Róbert azt állította, hogy Khomeini maga mellett tudhatja az iráni nép túlnyomó többségét, a sah már semmit sem jelent, még ha a hadsereg egy része szeretne is hozzá lojális maradni. Bakhtiárnak is csak akkor lehetnek reményei szerinte, ha hajlandó olyan kompromisszuma, amelyet a végsőkéig eltökélt Khomeini elfogadhat, mert különben nem zárható ki a dzsihád, azaz polgárháború – ami később be is következett.³⁴

³² Der Spiegel 1979.

³³ Alijev 1979; Der Spiegel 1979.

³⁴ Róbert 1979.

Február 3-án az imám kijelentette, hogy ha a békés út nem működik, dzsihádot hirdet. Majd közölte, hogy hamarosan bemutatja az új kormányt, és ha szükséges, fegyvert is fognak. Bakhtiar azt mondta, hogy Irán aktuális helyzete a 25 éves diktatúrának köszönhető és hozzátette, hogy a kormány Khomeinitől tanácsokat fog kérni vallási, de nem politikai kérdésekben. Ekkor már sokan látták, hogy a sah visszatérésének csekély esélye van. Az egyik iráni tábornok azonban felkereste az uralkodót, Teherán polgármestere pedig átnyújtotta a felmondólevelét Khomeininek. Az amerikai külügyminisztérium szóvivője közölte, hogy az ajatollah véleménye Amerikáról nem változott: ellene van. Az *Ettelaat* e napon az imám Beheste Zahra temetőben tartott beszédét is leközzölte, amelyben Khomeini megköszönte a forradalomban részt vevők kitartását, részvétét nyilvánította a forradalom halálos áldozatai családjának. Emellett a sah és a kormány törvénytelenységét is bizonygatta: „Fegyverekkel állították fel akkor a parlamentet, és a parlament tagjai erővel jutottak be, nem szavazatokkal. Erőltették őket, hogy Reza sahra szavazzanak, szóval e királyság már a kezdetektől illegitim volt... Nem lehetséges, hogy 80 évvel ezelőtti emberek 80 évvel később hoznak döntéseket. Ez a másik oka annak, hogy Mohamed Reza Pahlavi uralkodása jogtalan.” Valamint a gazdaság helyzetéről is beszélt: „Az egész gazdaság romokban van és káosz uralkodik... Amíg az összes ember össze nem fog és segít egymásnak, nem tudjuk rendbe hozni a gazdaságot. Mohamed Reza Pahlavi elpusztította a mezőgazdaságunkat. Elkezdte lassan azzal, hogy rávette az embereket, hogy hagyják el földjeiket és ne műveljék azokat, mert azt akarta, hogy Amerikától függjünk, és Iránból egy nagy piacot kívant csinálni Amerikának, hogy tőle és Izraeltől függjünk, akit Amerika alkotott, hogy búzát, rizst és tojást hozzunk be tőlük.” Ezenkívül a kultúráról és oktatásról is említést tett: „A kultúránk is lemaradt, fiataljaink nem teljesen képzettek, és a sok itteni tanulás után külföldre kell menniük, hogy ott folytassák tanulmányaikat. Több mint ötven éve van egyetemünk, és átverés, hogy még mindig nem vagyunk fejlettek. Mindez azért történt, mert alkoholboltot nyitottak a könyvesboltok helyett, és a többi diszkó, nightclub miatt... A modernitás, amely Európából keletre – elsősorban Iránba – jön, nem fejleszt minket, hanem romlásba visz.” Khomeini természetesen a legfőbb bevételforrásról, az olajról is beszélt: „Az összes olajunkat idegeneknek [Amerikának] adták, helyette fegyvereket vettünk, és katonai bázist építettünk nekik... már ötven éve elnyomás alatt vagyunk. Nem volt újságunk, kormányunk, rádióink, tévéink, senki sem tudott beszélni, még a mollahok sem.” Végül felszólította a hadsereget, hogy álljon a forradalom mellé, mert ezzel felszabadítja magát a külföldi hatalmak [USA] rabsága alól: „Tábornok Úr, Ön nem akar független lenni? Szolga akar maradni? Tanácsot adok, hogy jöjjön az emberek karjaiba, akik függetlenek akarnak lenni, és azt akarják, hogy a hadseregünk is független legyen, ne álljon Amerika vagy más parancsa alatt... csatlakozzanak, mert az iszlám jobb, mint a hitetlenség! A saját embereik jobbak, mint a külföldiek... Azt akarjuk, hogy az ország erős legyen. Erős, de az emberekért dolgozzon, ne más országért.”³⁵

Február 4-én érvénytelenítették a fegyvervásárlási szerződést az Egyesült Államokkal. A *Washington Post* riportere közölte, hogy az iráni kormány – mivel nincs pénze, mert nem ad el kőolajat –, úgy határozott, hogy nem vásárol fegyvert 10 millió dollár értékben az USA-tól. Ezt elfogadta az amerikai hadsereg vezetője és az iráni is. A Pentagon szóvivője valószínűsítette, hogy Irán sok szerződést fog eltörölni, mert ezeket a sah kötötte Ameriká-

³⁵ *Ettelaat*, 1979. február 3. A teljes beszéd a 4. sz. mellékletben olvasható.

val, és mivel most nem adnak el olajt és a sah elhagyta az országot, a szerződések érvénytelenek. Khomeini bennfentese kijelentette, hogy Bazargannak fontos pozíciója lesz az imám kabinetjében, sőt lehet, hogy ő lesz a miniszterelnöke. Bakhtiar válasza erre az volt, hogy míg békésen beszélt Khomeinivel, egyetértettek. Ha valami probléma történik, nem vállal érte felelősséget. Bakhtiart megkérdezték, hogy mit fog tenni, ha Khomeini kinevez egy miniszterelnököt. Azt felelte, hogy ha ez csak a beszéd szintjén marad, de semmi sem történik, és nem lesznek tüntetések, semmi probléma, mert sok országban a pártok megválasztják a miniszterelnök-jelöltjüket. Majd hozzátette, lehet, hogy Bazargan lesz a miniszterelnök, de amennyire tudja, békét akar, nem polgárháborút, hiszen jól ismeri, ő a problémák békés úton történő megoldását részesíti előnyben. Amikor beszélt vele, azt mondta, ezek a problémák tárgyalások útján megoldhatók. Emellett felhívta rá a figyelmet, hogy aki polgárháborút kezdeményez, büntetése akasztás lesz.³⁶ Bakhtiar a *Kayhan*-nak azt is elmondta, hogy nem köt kompromisszumot sem a sahkal, sem Khomeinivel, és nem adja át a kormány vezetését az ajatollahnak.³⁷

Február 5-én, még a hadsereg teljes felmorzsolódása előtt Khomeini kinevezte Bazargant. Azért őt választotta, mert nagy tisztelet övezte a hadsereg legfelsőbb irányítói és a polgárság körében is akkor, amikor Khomeini még tartott a két réteg támadásától. Bazargan köteles volt alávetni magát Khomeini akaratának, de reformista politikusként sok mindenben nem értett egyet az ajatollahkal. Megbélyegezte a régi rendszer hívei elleni megtorlást, a fegyveres erők és a kormányhivatalnokok soraiban végrehajtott tisztogatásokat, az „anarchiát”, amelyre az „iszlám bizottságok” és a forradalmi gárda tevékenysége vezetett. Bazargan fellépett a gazdasági-társadalmi rendszer gyökeres megváltoztatása, a Khomeini hívei által kidolgozott iszlám alkotmánytervezet ellen. S mindenekelőtt normalizálni akarta az államközi kapcsolatokat az Egyesült Államokkal, amely továbbra is szállított alkatrészeket és tanácsokkal látta el az iráni fegyveres erőket. Azonban ebben az időszakban inkább Khomeini akarata érvényesült. A Bazargan-kormány bejelentette kilépését a CENTO-ból, államosította a bankokat és a legfontosabb iparágakat.³⁸ Miután az USA látta, hogy „vesztésre áll”, politikát változtatott, és az Iszlám Köztársaság ideiglenes kormányát, Bazargannal az élen kezdte támogatni.³⁹ Egy napra rá, Khomeini kijelentette, hogy ha a kormány lemond, rendbe teszik az országot.⁴⁰

Február 8. és 12. között súlyos polgárháború dúlt az országban a hadsereg és a nép között, mert Bakhtiar nem akart távozni. A nép célja a kormány megdöntése volt, de a hadsereg Bakhtiar mellett állt. 11-én a teheráni fegyveres akció népfelkeléssé nőtt. Ez kiterjedt az egész országra és a kormány bukását, valamint a parlament mindkét házának feloszlását eredményezte, amikor a nép elfoglalta a kormány épületét. A *Kayhan* február 11-i címlapján az szerepelt, hogy „a monarchia megbukott”.⁴¹ Ezután elfogták Bakhtiart, megölték a hadsereg vezetőit és a holttestükről készült fényképeket a 13-i *Ettelaat*-ban közzétették.⁴² A képek megdöbbentők voltak, a véres, szétvert holttesteken látszott, hogy az áldozatok kín-

³⁶ Uo. 1979. február 4.

³⁷ *Kayhan*, 1979. február 4.

³⁸ Alijev 1979.

³⁹ Rouleau 1980.

⁴⁰ *Ettelaat*, 1979. február 6.

⁴¹ *Kayhan*, 1979. február 11.

⁴² *Ettelaat*, 1979. február 8., 12., 13.; Alijev 1979.

halált haltak. Február 16-án a *Kayhan* is közölte a kivégzett tábornokokról készült képeket.⁴³ 19-én a *Kayhan* Jasszer Arafat PFSZ-vezető teheráni látogatásáról közölt cikket. A palesztin delegációt üdvözltek és jelképesen átadták a volt izraeli nagykövetség kulcsait, amely ezáltal palesztin nagykövetséggé vált.⁴⁴ 20-án az *Ettelaat* közölte, hogy a sah repülője az uralkodó nélkül tért vissza Iránba. Az új kormány megpróbálta visszahívni a sahot, hogy felelősségre vonják, valamint tárgyalásokba kezdett Washingtonnal a sah vagyonának visszatérítéséről.⁴⁵ Egy nappal később az USA közölte, hogy a sahot be fogja fogadni, s nem adja ki. Svájc szintén kijelentette, hogy nem adja vissza a sah vagyonát. Khomeini bármit megadott volna, hogy a sahot elítéljék, mert szerinte el akarta adni az országot. Eközben sokan azt gondolták, hogy az USA polgárháborút szít Iránban, de erre nem volt bizonyíték. Az emberek féltek, hogy az iráni hadsereg puccsot akar végrehajtani, és hogy ellenforradalom tör ki. Bazargan kabinete ekkorra már kiegészült, minden emberének meg volt a minisztériuma.⁴⁶ A február és március megtorlásokkal telt, az *Ettelaat* majdnem minden számában megjelent egy fénykép az épp akkor kivégzett, a sah rendszerében vagy Bakhtiar kormányában magas pozíciót betöltő emberekről, elsősorban a hadsereg tisztjeiről. Március 6-án szétválasztották az addig koedukált iskolákat és iszlám dekorációt kezdtek használni az épületeikben.⁴⁷ Március 8-án, a nemzetközi nőnapon Khomeini meghatározta, hogy a *hidzsábnak*⁴⁸ milyennek kell lennie, és kérte a nőket, hogy hordják a ruhadarabot. A *csador*⁴⁹ nem volt kötelező, csak a *hidzsáb*. És a férfiak segítségét is kérte, hogy vegyék rá a nőket a *hidzsáb*-viseletre. Ennek hatására nagy tiltakozó tüntetések voltak több városban is, elsősorban a világi nők kezdeményezéséből.⁵⁰ Sok nő nem gondolta még ekkoriban, hogy a *hidzsáb* viselése valóban kötelező lesz, sokan csak viccnek tartották, azonban később bebizonyosodott, hogy az ajatollah ezt valóban komolyan gondolta.

Március 11-én Khomeini bejelentette, hogy nem kötelező a nőknek a *hidzsáb* viselete, de ez a kultúrájuk, és így akarják megvédeni őket. *Csador*t azonban nem kell viselniük. Nagy nyomás volt az embereken, harc dúlt még. A nők ellen, akik nem viselték a *hidzsábot*, erőszakosan léptek fel. Zajlott a polgárháború különböző városokban. A kormány azt kommunikálta, hogy ezek azoknak a harcai, akik ellenzik a forradalmat. Sok magas beosztású személyt meggyilkoltak. Izraelt és az Egyesült Államokat sátánnak kikiáltották ki. Az összes országgal megszakadtak a kül- és gazdasági kapcsolatok, ezért nem volt elég alapanyag az építő- és textilipar számára. Sokan még féltek, hogy megdöntik a forradalmat, állítólag tervek is készültek Khomeini meggyilkolására.⁵¹

Március folyamán bejelentették, hogy ettől fogva a kőolajat közvetlenül a fogyasztók kapják meg, kiiktatva a közvetítőket, akik a nemzetközi kőolajkonzorcium tagjaiként negyedszázadon át megrabolták az országot. A konzorciummal kötött megállapodásokat felbontották, amelynek értelmében az Iráni Nemzeti Kőolajtársaság (NIOC) kötelezte magát,

⁴³ *Kayhan*, 1979. február 16.

⁴⁴ Uo. 1979. február 19.

⁴⁵ *Ettelaat*, 1979. február 20.

⁴⁶ Uo. 1979. február 21., március 1.

⁴⁷ Uo. 1979. március 6.

⁴⁸ A nők haját és vállait eltakaró kendőszerű ruhaanyag.

⁴⁹ Az egész testet eltakaró, arcot szabadon hagyó lepel.

⁵⁰ *Ettelaat*, 1979. március 8.

⁵¹ Uo. 1979. március 11.

hogy terveit egyeztetni a konzorciummal, alkalmazza annak mérnökeit és hivatalnokait, továbbá feljogosítja őket arra, hogy 20 évig külföldi piacokon forgalmazzák az iráni olaj négyötödét, tonnánként a világpiaci árnál 1,6 dollárral olcsóbban. Ennek 40%-a az amerikai monopóliumokat illette. Irán kőolajpolitikájára jellemző volt, hogy részt vett az OPEC közös akcióiban, így az olajárak egyeztetett emelésében is, másrészt pedig nem volt hajlandó támogatni semmiféle határozott antiimperialista lépést. Így például a sah nem támogatta az 1973-as arab–izraeli háború idején a Nyugattal szemben meghirdetett olajembargót. Teherán nem is titkolta, hogy olajat szállított Izraelnek és a Dél-afrikai Köztársaságnak. Az amerikai és nyugat-európai függőség növekedésével a császári kormány 1977-ben lemondott a saját maga által meghirdetett elvről, miszerint az olajáraknak követniük kell az importárakat, az inflációt és a dollár vásárlóerejének csökkenését. Khomeini a régi rendszer nemzetellenes cselekedetei közé sorolta az olajtartalékok eltékozlását és a túlfeszített kitermelést, amellyel a fegyvervásárlásokat finanszírozták. 1979 márciusától kezdve az ország tényleges devizasükségletei határozták meg az exportot. A kitermelést 150 millió tonnára, azaz az olajmunkások 1978. őszi általános sztrájkja előtt kitermelt mennyiség 60%-ára csökkentették. Megszüntették az olaj–fegyver csereakciókat. Hivatalosan is bejelentették továbbá, hogy megszüntetik az Izraelbe és a Dél-Afrikába irányuló szállításokat. „Az iráni olaj a nép vagyona; többé nem szolgálhatja nyugati monopóliumok és helyi üzletemberek gazdagodását. Sohasem ismerjük el azokat a szerződéseket, amelyeket úgy kényszerítettek ránk, mintha valakinek a gyarmata volnánk”⁵² – jelentette ki Haszan Narzih, az Iráni Nemzeti Kőolajtársaság igazgatója.

Khomeini a szerkezeti reformokat nem tartotta szükségesnek, mert úgy gondolta, hogy amint a rendszer megszabadul a régi rezsim korrupt elemeitől, a vezetők erkölcsileg értékes személyek lesznek, a hatalom gyakorlói nem élnek vissza helyzetükkel. Khomeini elképzeléseit sokan utópisztikusnak tartották, és azt gondolták, hogy miután rájönnek az emberek, hogy gondolatainak nincs reális alapja, s elképzelései nem ültethetők a gyakorlatba, Khomeini szépen lassan el fog tűnni mindazzal együtt, amit hozott. Ám nem így lett.

Az iszlám köztársaság megalapozása, Khomeini forradalom után intézkedései

A forradalom győzelme után Khomeini ajatollah elkezdhetette kiépíteni hatalmát. Miután az ideiglenes forradalmi kormánynak Mehdi Bazargan miniszterelnök vezetésével sikerült munkába állnia, mindenki azt hitte – nem alaptalanul, mert maga az imám is úgy nyilatkozott –, hogy a háttérben kíván maradni. Nyilatkozata, hogy a kormányban nem fog semmilyen pozíciót betölteni, igaz volt, mert nem a kormányba, hanem a fölé emelte magát és a klérust. A közigazgatási rendszert úgy szervezte át, hogy a forradalmi kormánynak szinte csak formális szerepe volt. Khomeini a kormány tekintélyét sokszor aláásta. Bazargan sok más mellett ellenkezett a nők fátolyviselésének kérdésében is az ajatollal. A másik probléma az volt, hogy a miniszterelnöknek nem sikerült a kormánynak alárendelnie a mindenütt jelenlévő forradalmi bizottságokat vagy „komitékat”, amelyeket csak „Khomeini rendőrségének” neveztek. Ezeket a bizottságokat a helyi mollák vagy már kipróbált istenfő emberek vezették, és jelen voltak minden településen, városban, gyárban, negyedben, minden nagyobb teheráni utcán. Főként a SZAVAK régi épületeit vagy az elmenekültek villáit használták bázisukként. Letartóztattak mindenkit, akiknél a sahhal való együttműködés,

⁵² Andreaszjan 1979, 68.

erkölcsi természetű bűn vagy összeesküvés szításának gyanúja merült fel, ezenkívül elűzték a rablókat és megfigyelték a szomszédokat is. A kormánynak semmiféle ellenőrzése nem volt tevékenységük felett, ők viszont átkutatták Bazargan házát, arra számítva, hogy ott találják Bakhtiart, a sah által kinevezett utolsó miniszterelnököt, aki Bazagan személyes jó barátja volt. Azonban nem jártak sikerrel.⁵³ A valódi hatalom a Forradalmi Tanács kezében összpontosult, amely főként mollahokból és Khomeini legmegbízhatóbb támogatóiból állt. 1979. március 30-án népszavazást írtak ki arról, hogy elfogadják-e, hogy Irán államformája iszlám köztársaság legyen. A népszavazáson körülbelül 18 millió állampolgár vett részt, a jogosultak 96%-a (a sah idejében tartott választásokon soha nem vettek részt 12 milliónál többen). A szavazók 97%-a szavazott igennel az iszlám köztársaságra. A választások szabadok voltak, minden 16 éven felüli iráni szavazhatott a tetszése szerinti helyen, nem állítottak össze választási listákat.⁵⁴ Csakhogy a választási lehetőségek igen korlátozottak voltak. Khomeini harmadik utat nem tudott elképzelni. Az embereknek két lehetősége volt: az iszlám köztársaságra szavaznak és a zöld papírt dobják az urnába, vagy az ellen szavaznak és a piros szavazócédulájukat dobják bele. Am voltak olyanok is, akiknek e két lehetőség egyike sem elégítette ki az igényeit.

A sok más vélemény és elképzelés ellenére a népszavazás eredménye Khomeini számára pozitív lett, így április 1-jén kikiáltották az Iszlám Köztársaságot. Az országban bonyolult és ellentmondásos helyzet alakult ki: az „iszlám forradalom” és a vallás nevében nemcsak a sah hívei ellen léptek fel, de a baloldali erők, így a Tudeh Párt ellen is. Többek között azzal, hogy betiltották a lapját, bezárták a székházát és párttagokat végeztek ki. A nemzetiségi mozgalmak ellen is fegyveres erővel léptek fel, annak ellenére, hogy *Khomeini ígéretett tett a kisebbségek védelmére*.⁵⁵ Ezután Khomeini elkezdte teljesen átszervezni az államot. Létrehozta a *velajat-e fakih* koncepción alapuló államrendet, amely azt takarta, hogy a vallásjogi tudósok vezetése politikai és spirituális vezetést is jelent, mindez természetesen az iszlám szellemében. „Miután az iszlám kormányzat az isteni törvény kormánya, amelynek pedig a legjobb ismerői a vallásjogi tudósok, csakis a vallásjogi tudós feladata, hogy kormányzással foglalkozzék, hiszen ő képes betartani az isteni törvényt.”⁵⁶ A koncepció lényege az, hogy a vallási értelmiség vezetésének élén egy tekintélyes vallásjogi tudós áll, akinek szerepe a felügyelet.⁵⁷ A régi elit és az értelmiség jelentős része elhagyta az országot. Az új síita vezetés – részben a tömegek igényeinek kielégítése miatt, részben az iszlám alapelveivel összhangban – hosszú távú célként a lakosság életkörülményeinek javítását, teljes foglalkoztatottságot és gazdasági függetlenséget helyezett előtérbe. Khomeini ajatollah megtiltotta külső kölcsönök felvételét és az alkotmány külön cikkben rendelkezett arról, hogy „meg kell akadályozni a külföldi gazdasági dominanciát az ország gazdasága felett.”⁵⁸

Az új, ekkor kidolgozott alkotmány leginkább abban tért el a sah diktatúrájában érvényben levő 1905-östől, hogy a sah helyett miniszterelnök szó szerepelt benne. Az iszlám köztársaságot nem szerződésre, hanem az Istenhez fordulásra akarták alapozni, a törvénynek

⁵³ Gielzynski 1979.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Alijev 1979.

⁵⁶ Rostoványi 2004, 335.

⁵⁷ Iráni alkotmány 43. cikkely, 8. bekezdés. In: N. Rózsa 2010.

⁵⁸ Uo.

pedig Isten parancsát kívánták követni. Khomeini szerint az iszlám kormányzat nem alkotmányos kormányzat, ahol a törvények egyes személyek vagy a többség jóváhagyásától függenek. Az alkotmányozó nemzetgyűlés feladata annak a keretnek a meghatározása, amelyben a már rögzített törvényeket majd alkalmazni lehet, nem pedig egy konszenzus, vagy a jövőendő kormányok tevékenységét szabályozó irat létrehozása. Nem olyan parlamentet akart, amely a törvényeket rögzíti, hanem olyat, amely az isteni törvények alkalmazását lehetővé tevő programokat dolgoz ki. Így a kormányzat nem lehetett a szó nyugati értelmében alkotmányhű.⁵⁹ Ezen felül megkettőzte a hatalmi struktúrát, tisztázatlanul hagyta a hatásköröket és a felelősség kérdését. Így egy olyan paradox helyzetet teremtett, amelyben létrejött egy demokratikus parlamenti rendszer 4 évente megtartott, szabad választásokkal, a nők választási és választhatósági jogával (azzal a kikötéssel, hogy nő nem lehet államfő), választott köztársasági elnökkel és miniszterelnökkel. Azonban mindezt a vallástudósokból álló, 12 tagú Örök Tanácsa felügyelte, hogy eleget tegyen az iszlám előírásainak. Ha analógiát akarunk vonni, mondhatnánk, hogy ez a nyugati alkotmánybíróságok megfelelője, azonban hatalmuk sokkal szerteágazóbb és erősebb volt, mint az alkotmánybíróságoké. Az alkotmánytervezet, miután Khomeini jóváhagyta, a Szakértők Gyűléséhez került, akik ellenőrizték, hogy összhangban van-e az Iszlám Köztársaság elképzelésével. A *medzslisz* törvényeit az Örök Tanácsa megvétőzhatta arra hivatkozva, hogy nincs összhangban a *sariával* (az iszlám joggal). Ezt a mollahokból álló testületet is Khomeini nevezte ki. A legfőbb vezető pedig, a *fükih* a parlament és az Örök Tanácsa felett állt és vétőt emelhetett bárki ellen, akit az elnöki posztra vagy a *medzslisz* tagjának jelöltek. Az pedig nem volt kérdés, hogy ki lesz ez a legfőbb vezető. A Szakértők Gyűlése jóváhagyta, hogy ezt a posztot Khomeini töltsen be, így világossá vált, hogy nem a háttérben kíván maradni, hanem ő akar mozgatni minden szálát Irán élén. A forradalmi kormány tagjai tiltakoztak ez ellen, mondván, Irán visszasüllyed a diktatúrába, de Khomeini még csírájában elfojtotta ezeket a próbálkozásokat a Forradalmi Gárda (az ajatollah mecsetekben toborzott magánhadserege) segítségével, amely a megtorlásokban is részt vett a már említett, komité elnevezésű milíciákkal együtt. A népet megfélemlítéssel terelték az iszlám felé, aki nem a szabályai szerint élt, letartóztatták, az iszlám ellenségeit pedig a forradalmi bíróságok segítségével elítélték és kivégezték. A sah családjának köszönhető vagyonokat elkobozták, hogy szétosszák a szegények között, de addig már nem jutottak el, így a pénz az elkobzók kezében maradt.⁶⁰ Azonban Khomeini Komba való visszatérése előtti rádióbeszédében bejelentette, hogy a szegények számára a víz- és áramszolgáltatás ingyenes lesz, és kérte, hogy a bankhiteleket kamat nélkül folyósítsák.⁶¹ E kijelentéssel viszont nem tudott senki mit kezdeni, nem tudták átültetni a valóságba amiatt, mert hiányoztak a konkrét megvalósítási lépések és felelősök, így ez sem valósult meg. Az állami ipart továbbra is támogatta, olyan iparágat azonban, amely a külföldhöz láncolja Iránt, nem, mert szerinte ezek jövedelme külföldi tőkések és hazai tolvajok zsebébe folyik, mint például a sahéba, aki szerinte elárulta hazáját és népét.⁶²

Khomeini terve a túlzottan felfegyverzett iráni hadsereggel az volt, hogy olyan erősnek hagyja meg, hogy megfeleljen valódi követelményeinek, ami szükséges a belső rend fenn-

⁵⁹ Kotobi-Vandoorne 1979.

⁶⁰ Rostoványi 2004.

⁶¹ Kotobi-Vandoorne 1979.

⁶² Der Spiegel 1979.

tartásához és az esetleges zavargások elfojtásához. Emellett azt nyilatkozta, hogy országuk nem lehet idegen fegyverek raktára, amelyekre semmi szükségük sincsen. A vallási kisebbségekről azt állította, hogy nem lesznek kötelesek részt venni az ország védelmében, és bár fizetnek majd némi jövedelemadót, de néhány más adó (*homsz*⁶³ és *zakát*) fizetése alól felmentést kapnak, mert ezek a síiták részére lesznek fenntartva.⁶⁴

Khomeini bejelentette, hogy szabad választások lesznek, de iszlám feltételeket támasztanak, amelyhez alkalmazkodniuk kell a jelölteknek. Ezzel az volt a célja, hogy megakadályozza, hogy egy kis csoport besurranjon a néptömegek rovására. A marxistákat sem volt hajlandó megtérni a kormányban, mert szerinte a nép hatalmas tömegeivel szemben csupán cseppet jelentenek az óceánban, így akaratukat nem kényszeríthetik rá a népre. Azonban ekkor még azon a véleményen volt, hogy nézeteiket szabadon képviselhetik. Szerinte egyetlen állampolgártól, az állampolgárok egyetlen csoportjától sem szabad megvonni a gondolat- és véleménynyilvánítás szabadságának természetes jogát, azt a jogot sem, hogy valaki az államhatalomtól eltérő nézeteket hangoztasson. De megengedhetetlen, hogy bárki is az iszlám értékek ellen lépjen föl, veszélyeztesse a közrendet, aláássa az államhatalmat. Úgy gondolta, hogy ha a kommunisták valóban az iráni nép érdekében akarnak dolgozni, akarniuk kell az iszlám köztársaságot. Mindenkinek, aki ezt az országot szereti, aki függetlenné és szilárdná akarja tenni, annak akarnia kell az iszlám köztársaságot. E totalitárius rendszer szellemére utaló beszédében egyértelműen kifejezte, hogy aki nincs velük, az ellenük van. Mindenki, aki nem úgy gondolkodott, mint Khomeini, az „SZAVAK-ügynök”, „a külföld ügynöke” vagy „ellenforradalmár”. A rendszerben elméletileg megvolt a véleménynyilvánítás szabadsága, azonban mikor a marxista-leninisták el akarták Khomeininek magyarázni nézeteiket, azzal vádolta őket, hogy gátat vetnek a forradalomnak. A sajtószabadság is csak elviekben létezett, azonban az újságok nem közölhettek „a nép érzéseivel ellentétes cikkeket”, valamint a rádió és televízió kizárólag vallásos tartalmú szövegeket sugározhatott, a külföldi riportokat pedig cenzúrázták.⁶⁵

Az új rendszer külpolitikáját a függetlenedés jellemezte. Irán nem akart a hidegháborúban a két szemben álló fél (USA és Szovjetunió) egyikéhez sem tartozni, így elszigetelődött tőlük, ezzel egyidejűleg más országoktól is. Khomeini ajatollah az USA akkori elnökét, Jimmy Cartert „sátánnak” tartotta, országát pedig a „Nagy Sátánnak”, akivel le kell számolni.⁶⁶ A többi állammal ugyanakkor szorosabbra kívánta fűzni a kapcsolatokat, elsősorban az iszlám országokkal. A külvilággal a kölcsönös be nem avatkozás elve alapján kiegyensúlyozottságra törekedett. Egy azonban biztos volt: minden kapcsolatot meg akart szakítani Izraellel, mert semmilyen törvényes alapját nem látta az ország létének. Palesztina szerinte az iszlám térséghez tartozott, és vissza kellett térnie a muszlimokhoz.⁶⁷ Úgy gondolta, hogy a nagyhatalmak mind ugyanazt az imperialista politikát gyakorolják, és csak azért beszélnek a népek szabadságáról és függetlenségéről, hogy kolonializmusukat jobban álcázzák. Carter dicséretei, amelyekkel a sahot az emberi jogok terén történő előrehaladásáról illette, kiváló érveket szolgáltatottak Khomeininek arra, hogy leleplezze ezt az álszent

⁶³ Az embereknek jövedelmük 1/5-ét a szegény *szejedek* (Mohamed leszármazottjai) között kellett szétosztaniuk.

⁶⁴ Der Spiegel 1979.

⁶⁵ Kotobi-Vandoorne 1979.

⁶⁶ Rostoványi 2004.

⁶⁷ Kotobi-Vandoorne 1979.

politikai játékot. Már ekkor látszott, hogy az iráni–amerikai kapcsolatok véget értek, azonban ezt még az Egyesült Államok sem gondolta ekkor komolyan. Mindemellett az imám úgy képzelte, hogy a forradalom át fog majd terjedni más országokra is. Remélte, hogy amennyiben az iszlám gyökeret ver, az egész emberiség csatlakozni fog hozzá.

Összegzés

Khomeini elképzelései, amelyeket hangzatos szónoklataiban közvetített az iráni nép felé az 1970-es évek végén, meglepően nagy hatással voltak a sah diktatórikus rendszeréből kiábrándult lakosságra. Az iszlám erkölcsösség hirdetése nemcsak a vallásos rétegek, hanem a társadalom egészének figyelmét is felkeltette, ugyanis akkoriban az utca népe nap mint nap elsétált az alkoholboltok, bárók, diszkók és mozik előtt, amelyek a tisztaság helyett csak a romlottságot és erkölcstelenséget közvetítették, ezért sokan elutasították az e fajta, Nyugat által kreált fejlődést. Tisztaságra vágytak, amelyet számukra Khomeini testesített meg. Azonban a büszke perzsákat nemcsak e morális romlás sértette, hanem az Egyesült Államok egyre fokozódó gazdasági benyomulása is, amely ahelyett, hogy Irán gazdasági fejlődését szolgálta volna, csak a gazdasági függőséget mélyítette el, ami általános, rendszerből való kiábrándulást eredményezett. Khomeini egyenlőséget, nemzeti függetlenséget, Isten nagyságát és erkölcsi tisztaságot hirdető „jobb világa” hiába tűnt szépnek és igazságosnak, számos ponton kidolgozatlan vagy megvalósíthatatlan volt. Ennek ellenére a szebb jövő iránti lelkesedés miatt mégis a gyakorlatba ültették Khomeini elképzeléseit, létrehozva egy új, egyedülálló rendszert, amely sokak számára meglepő módon máig működőképes.

Bibliográfia

Sajtó

The Economist, 1978.

Ettelaat, 1978, 1979.

Kayhan, 1978, 1979.

Róbert 1979 = Róbert László: Khomeini Teheránban. *Népszabadság*. 1979. február 4.

Szakirodalom

Alijev 1979 = Alijev, Sz. M.: Monarchiaellenes és antiimperialista forradalom Iránban. *Nemzetközi Szemle*, 1979. 10. sz. 29–38.

Andreaszjan 1979 = Andreszjan, Ruben: Irán, kőolaj és a világpiac. *Nemzetközi Szemle*, 1979. 6. sz. 66–71.

Der Spiegel 1979 = Der Spiegel: „Én vagyok a nép szószólója.” Interjú Khomeini ajatollahal. *Nemzetközi Szemle*, 1979. 3. sz. 48–50.

Gielzynski 1979 = Gielzynski, Wojciech: Ki kormányozza most Iránt? *Nemzetközi Szemle*, 1979. 6. sz. 56–66.

Kotobi-Vandoorne 1979 = Kotobi, Morteza – Vandoorne, Jean-Léon: Társadalom és vallás Khomeini imám szerint. *Nemzetközi Szemle*, 1979. 6. sz. 48–56.

Kraft 1978 = Kraft, Joseph: Letter from Iran. *The New Yorker*, 1978. december 18.

Rostoványi 2004 = Rostoványi Zsolt: *Az iszlám világ és a Nyugat. Interpretációk összecsapása, avagy a kölcsönös fenyegetettség mítosza és valósága*. Corvina, Budapest.

Rouleau 1980 = Rouleau, Eric: Az Egyesült Államok és az iráni tét. *Nemzetközi Szemle*, 1980. 9. sz. 37–50.

Linkek

http://www.ng.hu/Civilizacio/2004/06/Khomeini_Ajatollah_elet_es_halal_ura

<http://www.c3.hu/scripta/beszelo/99/10/18udvar.htm>

<http://www.biography.com/people/ayatollah-ruhollah-khomeini-13680544#political-and-religious-leader>

http://www.iranchamber.com/history/rkhomeini/ayatollah_khomeini.php

Tartalomjegyzék

SZÉKELY MELINDA

Selyem és üveg a Római Birodalom keleti kereskedelmében. Írott források és értelmezésük..... **3**

POLGÁR SZABOLCS

Kelet-Európa nomád népei a *Régmúlt Idők Elbeszélésében* I. Szkíták, bulgárok, ugorok, avarok, kazárok..... **15**

SZÁNTÓ RICHÁRD

Dácia Ravennai Anonymus *Cosmographiájában*..... **33**

JUHÁSZ PÉTER

Kavarok és magyarok. Presztízs és kétnyelvűség..... **53**

KORDÉ ZOLTÁN

A csatlakozottak presztízse. Néhány gondolat a kabar–magyar kapcsolatokról
Juhász Péter tanulmánya kapcsán..... **69**

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

A „bakonyi villámhadjárat” (1598. július–augusztus)..... **81**

MARTON GELLÉRT ERNŐ

Koháry Péter (1564–1632) – életrajzi vázlat..... **95**

PÁSZTOR RENÁTA

Grigorij Tyeplov, a 18. századi polihisztor..... **103**

KŐFALVI TAMÁS

A pécsváradi úriszék működése a 18. század második és
a 19. század első felében..... **117**

KÖKÉNY ANDREA

A rabszolgaság intézménye Texasban a mexikói időszakban, 1821–1836..... **125**

BERCZELI-NEMCSÉNYI ALEX

Bevándorlás és állampolgárság. Texasi német bevándorlók a 19. század első
felében..... **141**

VARGA BEÁTA

A „népek tavaszának” szerepe a galíciai rutén/ukrán nemzeti mozgalom kialakulásában **159**

FERWAGNER PÉTER ÁKOS

Az Oszmán Birodalom és a Liman von Sanders-féle katonai misszió keltette nemzetközi válság..... **171**

BALATONI BALÁZS

Társadalmi reform és a Balkán között: Noel Buxton portréja (1869–1948) **183**

KORNÉLI BEÁTA

Harry St. John Philby Palesztina-tervei 1920–1944 **195**

GICZI ZSOLT

Raffay Sándor politikai vonatkozású tevékenysége püspöksége kezdetén **215**

VUKMAN PÉTER

Hercegszántói délszlávok az állambiztonsági iratok tükrében (1945–1955) **227**

SZILVIA SEYEDIN

Khomeini és az iráni forradalom: elképzelései, intézkedései **243**